СЪЮЗ НА ТРАКИЙСКИТЕ КУЛТУРНО-ПРОСВЕТНИ
ДРУЖЕСТВА В БЪЛГАРИЯ

ТРАКИЙСКИ НАУЧЕН ИНСТИТУТ

ИЗВЕСТИЯ

НА
ТРАКИЙСКИЯ НАУЧЕН ИНСТИТУТ

КНИГА ВТОРА

ИЗДАТЕЛСТВО НА ОТЕЧЕСТВЕНИЯ ФРОНТ
СОФИЯ, 1970

Инв № 14197

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ

АНАСТАС ПРИМОВСКИ (отговорен редактор), ЛАМБИ ДАНАИЛОВ, ТОДОР БРАЯНОВ, ХРИСТО ВАКАРЕЛСКИ и д-р ИЛИЯ СЛАВКОВ

Доцент ЛАМБИ ДАНАИЛОВ
СТИЛИЯН НОЙКОВ

ЧЕТНИЧЕСКОТО ДВИЖЕНИЕ В ТРАКИЯ В ПЕРИОДА 1897—1903 г.

СТРУКТУРА, РЪКОВОДНИ НАЧАЛА И ХАРАКТЕР НА ЧЕТНИЧЕСКОТО ДВИЖЕНИЕ В ТРАКИЯ

Четите заемат важно място в системата на Вътрешната македоно-одринска революционна организация (ВМОРО).[1] Следвайки примера на българското национално-революционно движение от предосвободителната епоха, революционната организация създава свои чети, които по назначение, структура и дейност се отличават с редица характерни особености, произтичащи от променените условия на освободителната борба.

Необходимостта от силно и поставено на здрава организационна основа четническо движение в Македония и Одринско[2] била схваната много добре още от създателите на ВМОРО, които придавали важно значение на това движение като една от формите за водене на активна революционна дейност. Това намерило отражение и в приетия по време на Солунския конгрес през 1896 г. Устав на революционната организация, в чл. 11 на който се казва, че „всеки околийски революционен район си има своя чета, задачата на която се определя в специален правилник".[3]

С течение на времето четническото движение в Тракия се разраства, като взема особено големи размери в навечерието на Преображенското въстание и в хода на самото въстание.

В издадения през 1904 г. „Мемоар на Вътрешната организация" са изложени по следния начин съображенията, които били меродавни за създаването на чети в Македония и Одринско:

„Една от най-важните задачи на Вътрешната революционна организация в настъпилите критични моменти (към 1898 г. — б. а.) бе да

[1] В нашата официална историография (вж. История на България, том втори, издание на Българската академия на науките — Институт за история, София, 1962 г.) названието ВМОРО е възприето за целия период на съществуване на македоно-одринската революционна организация. Ето защо го възприемаме и ние, макар че в разглежданията от нас период организацията се нарича все още ТМОРО (Тайна македоно-одринска революционна организация).

[2] В историята на македоно-одринското революционно движение под наименованието „Одринско" се разбира тази част от Тракия, която по силата на Берлинския договор от 1878 г. отново попаднала в границите на турската държава.

[3] Преображенското въстание. Статии и документи. София, 1955 г., стр. 249.

Инв № 1419/Б

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ

АНАСТАС ПРИМОВСКИ (отговорен редактор), ЛАМБИ ДАНАИЛОВ, ТОДОР БРАЯНОВ, ХРИСТО ВАКАРЕЛСКИ и д-р ИЛИЯ СЛАВКОВ

Доцент ЛАМБИ ДАНАИЛОВ
СТИЛИЯН НОЙКОВ

ЧЕТНИЧЕСКОТО ДВИЖЕНИЕ В ТРАКИЯ В ПЕРИОДА 1897—1903 г.

СТРУКТУРА, РЪКОВОДНИ НАЧАЛА И ХАРАКТЕР НА ЧЕТНИЧЕСКОТО ДВИЖЕНИЕ В ТРАКИЯ

Четите заемат важно място в системата на Вътрешната македоно-одринска революционна организация (ВМОРО).[1] Следвайки примера на българското национално-революционно движение от предосвободителната епоха, революционната организация създава свои чети, които по назначение, структура и дейност се отличават с редица характерни особености, произтичащи от променените условия на освободителната борба.

Необходимостта от силно и поставено на здрава организационна основа четническо движение в Македония и Одринско[2] била схваната много добре още от създателите на ВМОРО, които придавали важно значение на това движение като една от формите за водене на активна революционна дейност. Това намерило отражение и в приетия по време на Солунския конгрес през 1896 г. Устав на революционната организация, в чл. 11 на който се казва, че „всеки околийски революционен район си има своя чета, задачата на която се определя в специален правилник".[3]

С течение на времето четническото движение в Тракия се разраства, като взема особено големи размери в навечерието на Преображенското въстание и в хода на самото въстание.

В издадения през 1904 г. „Мемоар на Вътрешната организация" са изложени по следния начин съображенията, които били меродавни за създаването на чети в Македония и Одринско:

„Една от най-важните задачи на Вътрешната революционна организация в настъпилите критични моменти (към 1898 г. — б. а.) бе да

[1] В нашата официална историография (вж. История на България, том втори, издание на Българската академия на науките — Институт за история, София, 1962 г.) названието ВМОРО е възприето за целия период на съществуване на македоно-одринската революционна организация. Ето защо го възприемаме и ние, макар че в разглеждания от нас период организацията се нарича все още ТМОРО (Тайна македоно-одринска революционна организация).

[2] В историята на македоно-одринското революционно движение под наименованието „Одринско" се разбира тази част от Тракия, която по силата на Берлинския договор от 1878 г. отново попаднала в границите на турската държава.

[3] Преображенското въстание. Статии и документи. София, 1955 г., стр. 249.

направи себе си неуязвима за готвещите се удари. Във всеки по-събуден македонец и одринец (гражданин или селянин), във всеки по-интелигентен младеж, във всеки учител, свещеник, търговец, занаятчия, земеделец и пр. турската власт почва да вижда... врагове на съществуващия режим, съучастници на революционната организация. За тая власт, която разполагаше с всички законни и незаконни средства, съвсем не бе трудно да направи безвредни тия елементи и по тоя начин да нанесе на организацията смъртоносен удар. Прочее обличането ѝ в неуязвима броня бе повече от належащо. А такава броня можеха да бъдат само революционните чети.

Веднъж организирани четите, Тайната революционна организация, която живееше на нелегални начала, каквито удари и да получеше, освободителното движение не рискуваше да бъде погубено, защото на четите, които бяха нелегални, предстоеше да закрепят наченатото дело и, неуязвими за ударите от турската власт, успешно да го продължат. Последващите събития красноречиво доказаха неоценимите заслуги на четите спрямо освободителното дело: когато почти цялата македоно-одринска интелигенция изпълни турските затвори и крепости, когато голяма част от оцелелите легални дейци се подложиха на систематическо преследване и поставиха в невъзможност да продължат своята работа, четите се нагърбиха с всичката организационна деятелност и неуязвимо я продължиха. И тъй главното предназначение на четите бе да спасят освободителното дело от подготвяното от властта погубване".[1]

Също и Лазар Димитров, председател на Одринския окръжен революционен комитет (ООРК) в периода 1896—1901 г., изтъква обстоятелствата, които наложили да се пристъпи към създаване на чети. Във връзка с това той пише: „За предприемане акции от по-голям мащаб и за издигане авторитета на организацията трябваше да се създаде нов институт — четничеството. Мотивите за образуване на чети бяха много, но най-важният от тия мотиви бе да се внуши вяра всред организираното население в своите сили и да се стреснат както турската власт, така и дребейовете чифликчии и развилнелите се турски и албански разбойнически банди. Пък и развитието на революционното дело, следвайки по етапи, трябваше да стигне и до организиране на чети. Голям брой работници бяха заподозрени или известни вече на властта и те не можеха да се укриват за дълго в селата и градовете".[2]

Въпросът за причините за формиране на чети е засегнат и от Христо Матов, който пише: „Терорист или друг някой е подозрян и подгонен и трябва да се скрие, да забегне. Забягналите се намножиха. Да се препращат зад граница, в България напр., значеше да се лиши и да се лишава организацията от своите колко-годе калени сили. Едвам ги искали, па сега да ги изгуби. Не. Нека живеят вътре тайно и на групи, с пушки на рамо, такива, каквито организацията всички искаше да ги

[1] Македония и Одринско (1893—1903). Мемоар на Вътрешната организация. София, 1904 г., стр. 27.

[2] Приноси към историята на македоно-одринското революционно движение в Тракия, книга VIII. Одринският окръжен революционен комитет и борбите между върховисти, централисти и социалисти 1895—1912. Съставил Ив. П. Орманджиев. София, 1956 г., стр. 36, 37. (Ръкопис в Тракийския научен институт).

види на бойното поле. И заживяха живот нелегален. Така се зародиха четите".[1]

В действителност първоначално четите били създадени, за да послужат като убежище на всички онези патриоти, които били заподозрени и преследвани от турската власт и които поради това били принудени да преминат в нелегалност. По този начин, вместо да емигрират в България и с това да прекратят непосредствената си революционна дейност, тези хора постъпвали в четите и продължавали изпълнението на своите задачи, без да прекъсват контакта с местното население.

Впоследствие функциите на четите били значително разширени. Още в края на 1898 г. намиращият се в Солун Централен комитет на революционната организация издал една състояща се от 14 точки директива, в която се давали указания относно формирането и дейността на четите. Според тази директива във всички революционни околии (революционни райони) трябвало да се образуват околийски чети, които се подчинявали на съответния околийски революционен комитет в качеството на помощни въоръжени органи. През 1900 г. Гоце Делчев и Гьорче Петров съставили правилник за четите, който бил утвърден от Централния комитет и изпратен на местните ръководители за изпълнение.[2]

Сега основното назначение на четите, намиращи се в разпореждане на Вътрешната организация и действуващи по нейни указания, съответствувало на главната цел на революционното движение, а именно да се подготви поробеното население за вдигане на масово въоръжено въстание. С оглед на това задачите на четите обхващали преди всичко водене на агитационно-пропагандна дейност сред населението, за да се поддържа борческият му дух и му станат ясни смисълът и значението на революционната борба, провеждане на организационни мероприятия (в това число и създаване на местни революционни комитети), ръководене на военното обучение на населението, снабдяване местните революционни комитети с оръжие, боеприпаси, екипировка и др. Изобщо дейността на четите била насочена към всестранно развитие и укрепване на революционното движение в Тракия и Македония.[3]

В Мемоара на Вътрешната организация задачите, които били възлагани на четите, са формулирани по следния начин:

„Да се пропагандира между населението идеята за свобода; да се организира, закрепва, дисциплинира, ръководи, въоръжи и приготви това население в боево отношение; да се организира изпълнителна полиция, тайна поща; да се парализират и посрещат неприятелски удари, да се наказват изменниците, предателите, шпионите и изтребват разбойниците (били те мохамедани или християни) и най-

[1] Дино Г. Кьосев. История на македонското национално-революционно движение. София, 1954 г., стр. 120.

[2] Дино Г. Кьосев, пос. съч., стр. 121

[3] Христо Ив. Караманджуков, Западнотракийските българи в своето културно-политическо минало с особен поглед към тяхното политико-революционно движение. Книга I. Историята им до 1903 г. Библиотека „Тракия", № 7. София, 1934 г., стр. 92, 93. Вж. също Приноси към историята на въстаническото движение в Одринско (1895—1903). Книга III. Революционното движение в Малкотърновския район. Съставил Ив. П. Орманджиев. София, 1933 г., стр. 300.

сетне в последния час да се поведе това население към въоръжена саморазправа".[1]

Според назначението си и мащабите на своята дейност четите се поделяли както следва:

Инспекторска или ревизорска чета. Нормално имало само една такава чета за цяла Македония и Одринско, която била непосредствено подчинена на Централния комитет на революционната организация като негов изпълнителен орган и която провеждала своята дейност от негово име. Такава била например четата, начело с Гоце Делчев, с която той обикалял по всички краища на територията на революционната организация, за да инспектира хода на революционната дейност и да дава нужните указания и разяснения.

Околийски (районни) чети. Всяка революционна околия (революционен район) притежавала своя чета, наречена околийска (районна), която била подчинена на ръководството на съответния околийски революционен комитет и която действувала само на територията на съответната революционна околия. Главната задача на околийските чети се състояла преди всичко в извършване на агитационно-организационна работа, снабдяване на местните комитети с оръжие и боеприпаси, обучаване членовете на революционната организация на военно дело, водене на борба с разбойнически банди и обезвреждане на предатели и шпиони.

Центрови (участъкови) чети. В по-големите революционни околии се предвиждало формиране на така наречени центрови (участъкови) чети, чийто район на действие обхващал няколко съседни помежду си села и чиито задачи по същество се покривали с тези на околийските чети. Тези чети били подчинени на съответната околийска чета.

Селски чети. Селската чета действувала в определено село и близката му околност. Тя се състояла от легални членове на революционната организация, които били повиквани за действие в състава на четата само при особени случаи (оказване помощ на околийската чета, изпълнение на специални задачи и др.). По този начин селските чети не представлявали постоянни организационни формирования. Те влизали в действие само при нужда. Селските чети били подчинени на съответните селски революционни комитети.

В градовете действували градски чети, които също така били съставени от легални граждани — членове на революционната организация. В по-големите градове било предвидено формиране и на така наречени махленски чети.[2]

В навечерието на Преображенското въстание в Одринско в много села били създадени „смъртни дружини", които по същество били селски чети. В състава на смъртните дружини влизали най-смелите и изпитани членове на селските революционни комитети. Тези храбреци били винаги готови да пожертвуват живота си, за да изпълнят докрай възложената им задача. Назначението на смъртните дружини било идентично с това на селските чети, а именно да оказват помощ

[1] Македония и Одринско (1893—1903). Мемоар на Вътрешната организация. стр. 27

[2] Дино Г. Кьосев, пос. съч., стр. 124.

на изпаднали в тежко положение чети и да изпълняват специални задачи (ликвидиране на шпиони и предатели, подготвяне на скривалища и др.). Свикването на смъртните дружини ставало периодически, и то само когато било необходимо да се изпълни дадена задача или да се проведе занятие по военно обучение. През останалото време влизащите в състава на смъртните дружини селяни се занимавали с всекидневната си работа, вследствие на което за турската власт било много трудно да установи лицата, които били включени в тези дружини.[1]

За да могат да изпълнят успешно поставените им задачи, четите по правило избягвали да влизат в бой с турския аскер. Във връзка с това в Мемоара на Вътрешната организация се казва: „Четите всякога държаха отбранително положение. Това се дължи на обстоятелството, че те нямаха предназначение да действуват, а изключително да организират, и поради туй стараеха се да избягнат всякакъв повод за среща и стълкновение, които всякога се отразяваха пагубно върху делото".[2] Четите водели бойни действия само при крайна необходимост и главно в случай на самоотбрана. Стремежът към избягване на въоръжени стълкновения бил обусловен от необходимостта да се притъпи бдителността на турските власти и с това да се осигурят сравнително благоприятни и спокойни условия за развиване на тайна революционна дейност и извършване на подготовка за вдигане на масово въстание. По тази причина воденето на бойни действия от страна на четите било рядкост. Те преминали към водене на истински бойни действия едва по време на Преображенското въстание.

Всяка чета била командувана от войвода, който се подпомагал от един секретар. В някои случаи войводата имал и свой заместник (подвойвода или помощник-войвода).[3] По-късно, в хода на Преображенското въстание, големите бойни чети имали и знаменосец. За четници били подбирани смели, опитни, физически издръжливи и със здрава революционна закалка членове на революционната организация, които били готови да изпълнят най-трудни и рисковани задачи и да се самопожертвуват в името на високите идеали на освободителната борба.

Независимо от клетвата, която била давана при влизане в редовете на революционното движение, всеки, който искал да постъпи в дадена чета, бил длъжен да положи нова клетва. Съдържанието на тази клетва било съобразено с характерните особености на четническото движение и обхващало основните задължения на четника. По смисъла на дадената клетва от четника се изисквало да притежава високи революционни добродетели и да поставя интересите на делото над всичко друго. Текстът на клетвата, която трябвало да положи всеки четник, бил следният:

„Заклевам се в името на всемогъщаго бога, че ще пролея кръвта си за освобождението на Македония и Одринско; ще бъда верен на

[1] Генчо Камбуров, Четническото движение в Одринско до Преображенското въстание. Списание „Военноисторически сборник", кн. 6, 1968 г., стр. 4.

[2] Македония и Одринско (1893—1903). Мемоар на Вътрешната организация, стр. 80

[3] Дино Г. Кьосев, пос. съч., стр. 121.

другарите си до последните минути на своя живот; без страх ще се боря с враговете на роба в Македония и Одринско и няма да отстъпя, докато ми държат силите и докато бъда жив; няма да издавам никога никого и никъде нищо, даже и под най-страшните мъки и страдания. Отричам се от всички световни добрини, от жена, деца, родители и приятели и се отдавам всецяло на освободителното дело, като ще пренасям с мъки всички злочестия, лишения и мъки. Обещавам се, че ще бъда верен на войводата си и ще изпълнявам без колебания неговите заповеди и разпореждания.

Ако някога наруша тази си клетва, нека бъда разсечен на късове от ножовете, що са над главата ми; нека бъда презиран, преследван и убит от другарите си, където и да ме намерят.

С добра воля и чиста съвест приемам това свето заклятие и целувам св. кръст, св. евангелие и ножа. Бог да ни е на помощ. Амин!"[1]

Численият състав на четите бил различен. Той зависел главно от поставената задача и от конкретната обстановка, при което важно значение имал характерът на местността с оглед осигуряване на необходимите условия за скрито придвижване. Нормално съставът на четите варирал между 5 и 15 души. Такава численост давала възможност да се спази в по-голяма степен изискването за гъвкавост, повратливост, маневреноспособност и скритост в действията. Това изискване добивало изключително важно значение за ония чети, които трябвало да действуват в райони с предимно равнинен характер. От друга страна и самото естество на възлаганите задачи не налагало да се формират многочислени чети. Само в редки случаи, когато трябвало да се изпълнят специални задачи, съставът на четите бил значително по-голям. Към създаване на чети с многоброен числен състав се пристъпило едва по време на Преображенското въстание, тъй като тогава основната задача на четите била вече провеждане на бойни акции и водене на открита въоръжена борба с турските потисници.

По правило всички чети били добре въоръжени и екипирани. Въоръжението се състояло от пушки, пистолети и ръчни бомби. Особено внимание било отделяно на облеклото и спретнатия външен вид на четниците, тъй като това улеснявало твърде много успешното изпълнение на воденатa от тях агитационно-пропагандна дейност. Внушителният външен вид на въоръжените до зъби и облечени в стегнати униформи четници правел дълбоко впечатление на местното население и способствувал за повдигане на авторитета и престижа на революционното движение.

Обикновено формирането на четите и извършването на цялата подготвителна дейност ставало на българска територия, като за целта били използувани удобни гранични населени пунктове, където революционната организация имала свои представители с необходимите спомагателни средства и откъдето водели добре устроени канали за прехвърляне на хората в Тракия.[2] След пристигането на четите в определените им райони на действие местните революционни комите-

[1] Ив. Пандалеев Ормандживев, Георги Кондолов и дейността му в Странджанското въстание. Приноси към историята на въстаническото движение в Одринско (1896—1903). Книга I. Бургас, 1927 г., стр. 100, 101.

[2] Генчо Камбуров, пос. статия, стр. 6.

ти били длъжни да осигурят прехраната и подслоняването им. Създадената гъста мрежа от революционни комитети в Одринско, както и обстоятелството, че четите били попълвани предимно с хора от съответните райони на действие, спомогнали извънредно много за успешното изпълнение на възлаганите на четите задачи и улеснявали поддържането на връзките с местното население.

Четническото движение бързо се разраснало и взело широки размери.[1] Четите се оказали особено полезни там, където вследствие разкритията на турската власт и последвалите провали били разстроени местните революционни комитети. Те не само помагали за бързото възстановяване на разгромените комитети, но и поддържали революционния дух на населението. Самото появяване на четите в селата действувало окуражаващо върху селяните, като ги подтиквало към още по-голямо активизиране на революционната дейност. Във връзка с успехите на четническото движение Христо Силянов пише:

„Градските ръководители останаха смаяни от бързината, с която агитационно-организаторските чети завладяваха и революционизираха селата. Словото на четата упражняваше друга магическа сила. А това, което не достигаше на словото, допълваха го видът и примерът на тия хора — въоръжени, зарязали дом и близки, готови всяка минута да посрещнат смъртта. Четата бе материализиран образ на проповядвания бунт, осезателно съчетание на слово и дело... Колкото и малка, четата бе въоръжена сила на съзаклятието — ядката на бунтовната армия, която ще дигне на крак околията, когато удари часът на предопределената разправа. Ободрително за посветените, съществуването на тази тайнствена въоръжена сила, разнасяно от мълвата, оказваше върху непосветените и върху враговете по-поразяващо въздействие, отколкото съществуването на комитет от легални ръководители".[2]

Бурното развитие на четническото движение неизбежно довело до значително нарастване ролята и значението на четите в рамките на революционната организация. Техните функции и задачи са разширили, което имало за логическа последица силно увеличаване и на техните права. Скоро четите започнали да се вмесват в работата на местните революционни комитети (на които формално били подчинени), да раздават правосъдие и да се бъркат в личния живот на населението. Ето защо независимо от огромната положителна роля на четническото движение това дало и известно неблагоприятно отражение върху хода на революционната борба изобщо. Във връзка с това известният наш историк Дино Кьосев съвършено правилно изтъква отрицателните последици от тази дейност на четите, като пише:

„Преди всичко това развитие донесло бързо отдалечаване на четите от околийските ръководни тела. В течение на извънредно кратко време зависимостта на четите от околийските ръководни тела ставала все по-малка и по-неустойчива, войводите почнали да стават все по-самостоятелни. В някои околии, гдето ръководните тела били по-сла-

[1] Брут, Основи на Вътрешната революционна организация. София, 1904 г., стр. 15. (Брут е псевдоним на Христо Матов — б. а.).

[2] Хр. Силянов, Освободителните борби на Македония, т. I. София, 1933 г., стр. 102.

би, четите — особено когато начело стояли способни и политически издигнати войводи, каквито били болшинството от войводите през годините преди въстанието — изпъквали на преден план и вършели основната работа по изграждането и развитието на организацията, по провеждането на нейната програма. Така в много околии въоръжените чети по същество изместили околийските ръководни тела и те ставали център на организационната дейност... Последствията от това били твърде неблагоприятни за по-нататъшното развитие на революционната борба. Набухналите чети станали добра прицелна точка за турските власти. Преследванията на четитите се придружавали с масови арести и изтезания на населението, опустошения на села, прогонване на маса хора в планините или в чужбина. Това отслабвало организацията, стряскало населението, отдалечавало значителни слоеве от революционната борба. По този начин покрай определената положителна роля, която четите играели особено в първите години на своята дейност, четнишкият институт през последните 1—2 години преди Илинденското въстание донесъл и значителни отрицателни последствия".[1]

Също и бележитият македоно-одрински революционер Михаил Герджиков е схванал много добре тази отрицателна страна от дейността на четите, когато пише: „Легалните ръководни тела поради многото афери[2] и силните преследвания постепенно се омаломощиха, дори и унищожиха в много места. Четите, които в началото трябваше да бъдат само охрана на населението срещу разните деребеи и крепители на връзките между селските организации, постепенно прибраха при себе си най-преданите интелигентни сили, бивши легални ръководители, и по тоя начин управлението на организацията се пренесе от легална на нелегална почва, докато четите завзеха положението в ръцете си и станаха най-важният, най-мощният фактор в цялата организация".[3]

Успоредно с четите на Вътрешната организация, чиито действия по същество отговаряли напълно на целите и задачите на революционното движение и способствували за неговото развитие, в Одринско били изпращани и отделни чети, намиращи се под заповедите на Върховния македоноодрински комитет. Действията на тези чети съответствували на замислите на Върховния комитет и се отличавали със своя необмислен и авантюристичен характер, вследствие на което били диаметрално противоположни на развиваната от четите на Вътрешната организация дейност. Терористичните акции, проведени от върховистките чети, предизвиквали остра реакция и вземане на жестоки репресивни мерки от страна на турската власт, като имали за последица силно разстройство на революционното движение в обширни области на Източна и Западна Тракия. Макар че почти всички участвуващи в тези чети революционери били честни и истински патриоти, които се намирали далеч от тъмните замисли и користните стремежи на реакционното ръководство на Върховния комитет и с готовност жертвували живота си със съзнанието, че помагат на освободителното дело, обективно действията на върховистките чети в Тракия водели до разединение, отслабване и регрес на революционното движение поради преследваните от тях порочни цели.

[1] Дино Г. Кьосев, пос. съ., стр. 123.
[2] Под понятието афера трябва да се разбират разкритията на турската власт в системата на революционната организация и свързаните с тях преследвания и арести на революционни дейци.
[3] Дино Г. Кьосев, пос. съч., стр. 123.

Върховистките чети били използувани от княз Фердинанд и българските буржоазни управляващи кръгове като средство за упражняване на натиск върху султана с оглед добиване на политически и икономически изгоди.[1] Анализирайки характера на организираното от Върховния комитет четническо движение в Македония и Одринско, Димо Хаджидимов пише: „Всеки знае, че от това изкуствено и предизвикано отвън четническо движение, което коства живота на толкова искрени и идеални борци, което стана причина да се изпратят със стотина хора на заточение и да се разорят цели села, се възползува княз Фердинанд, който бе го внушил и който го поддържаше. Кръвта на борците, тежките страдания и сълзите на толкова хиляди семейства му послужиха като мост, за да се доближи до султана-кръвник и да добие неговото августейшо благоволение".[2]

Както ще видим по-нататък, върховистките чети причинили големи злини на революционното движение в Одринско и тежки страдания на поробеното българско население. Вследствие на това върховистите фактически се самоизолирали от широките народни маси и тяхното влияние в Одринско спаднало до минимум. По този начин в навечерието на Преображенското въстание всички действуващи в Тракия чети се намирали изключително под контрола на Вътрешната организация.

РАЗВИТИЕ НА ЧЕТНИЧЕСКОТО ДВИЖЕНИЕ В ТРАКИЯ ДО ПЛОВДИВСКИЯ КОНГРЕС 1902 г.

1. Чети на вътрешната организация

От средата на 90-те години на миналия век в Одринско започнали да действуват разни чети, организирани и подготвени от Вътрешната организация, Върховният комитет и тракийското емигрантско дружество в България „Странджа". Първата по-значителна чета била формирана в с. Аланкайряк (сега Ясна Поляна) по инициатива на дружество „Странджа". Решението за това било взето по време на конгреса на дружеството, състоял се през февруари 1897 г. в Бургас. Организирането на четата било възложено на прославения Петко войвода, който ръководел революционната дейност на дружество „Странджа".[3]

Четата, която носела наименованието „Странджа", се състояла от 14 души, макар че първоначално се предвиждало числеността ѝ да възлиза на 40 души.[4] Тя била предвождана от Минчо Томов. За секретар

[1] История на България, том втори, стр. 169.
[2] В. „Революционен лист", бр. 8 от 27 януари 1905 г
[3] Ив. Пандалеев Орманджиев, пос. съч., стр. 16.
[4] Георги п. Аянов, Малко Търново и неговата покрайнина. Бургас, 1939 г., стр. 371; Приноси към историята на въстаническото движение в Одринско. Книга III. Революционното движение в Малкотърновския район, стр. 5—8, 32.

и агитатор бил определен учителят Стоян Петров от Малко Търново — същият, който по-късно се прояви по време на Преображенското въстание. Петров се отличавал с голямата си интелигентност, разсъдливост и неустрашимост. За него се разказва, че бил „винаги готов да даде последната си пара за ближния, а живота си — за народа".[1]

В продължение на два месеца (април и май 1897 г.) четата „Странджа" действувала в Малкотърновско, като посетила и някои села в Бунархисарско и Лозенградско. Тя обиколила района на селата Стоилово, Пиргополо, Маджура, Блаца, Курфоколиба, Велика, Скопо, Курудере и др.[2] По едно фатално стечение на обстоятелствата обаче турците успели да заловят в с. Стоилово Стоян Петров, който впоследствие бил осъден на петгодишен строг тъмничен затвор. Това било тежък удар за четата, която преждевременно загубила своя енергичен организатор и агитатор.

Четата, която водила няколко успешни престрелки с турски потери, раздвижила българското население в Странджанския край и способствувала за засилване на патриотичния подем, обаче не успяла да създаде революционни комитети в посетените от нея села и по този начин да съдействува за полагане основите на организирано революционно движение в този район. Ръководството на дружество „Странджа" представило действията на четата като „въстание в Одринско"*, но без съмнение това твърдение било силно преувеличено и очевидно преследвало чисто пропагандни цели с оглед повдигане духа на тракийските бежанци в България.

През пролетта на 1898 г. пак в с. Аланкайряк била организирана шестчленна чета начело с Петър Странджата от Малкотърново. Четници били Лазо Лазов от Лозенград, Тодор Атанасов Палата също от Лозенград, Васил Василев от Одрин, Иван Искюплията и Янко Стоянов — и двамата от с. Скопо.[3] Задачата на четата била да създаде революционен канал между с. Аланкайряк и Малкотърновския район с оглед да се осигури безопасно движение на членове на революционната организация и надеждно прехвърляне на оръжие, боеприпаси и революционна литература.[4] За тази цел четата навлязла в Странджанско и посетила колибите при с. Вургари (Василиковско), колибите Съ-

[1] Пак там, стр. 4.

[2] Пак там, стр. 9—10.

* За участието на четника Страти Димитров от Лозенград в четата на Минчо Томов е запазено свидетелство № 25 от 4 декември 1899 г., подписано от председателя на дружество „Странджа" П. Драгулев, в което между другото се казва, че „той активно е участвувал в първото въстание, произведено в Одринско през месеците април и май хилядо осемстотин деведесет и седма година в качеството на въстаник на I-ва чета, именована „Странджа". (Вж. Приноси към историята на въстаническото движение в Одринско. Книга III. Революционното движение в Малкотърновския район, стр. 11, 12.

[3] Приноси към историята на въстаническото движение в Тракия (1895—1903). Книга IV. Освободителната борба в Лозенградския район. Съставил Иван П. Орманджиев, София, 1945 г., стр. 93.

[4] Пак там, стр. 95.

ботиново и селата Граматиково и Мързево. Скоро обаче между четниците възникнали раздори и разпри, предизвикани от решението на Петър Странджата, който имал разбойнически наклонности[1], да обере пътуващата от Василико за Лозенград турска пощенска кола, в която били пренасяни крупни парични суми от данъчни постъпления. Лазо Лазов, Тодор Атанасов и Васил Василев рязко се противопоставили на това решение и отказали да вземат участие в проектирания обир, като изтъкнали, че на четата не е възлагана такава задача. „Това ще-ше да означава край на по-нататъшната ни работа, страдание за населението и плащане от него на откраднатите пари" — казва в спомените си Лазо Лазов.[2] Твърдата позиция на Лазов и неговите другари осуетила осъществяването на намерението на Странджата. Обирът не се състоял, обаче възникналите разногласия направили невъзможно по-нататъшното продължаване на дейността на четата, вследствие на което тя се върнала в България, без да може да изпълни успешно възложената ѝ задача.

През лятото на 1899 г. малка чета начело с Тодор Шишманов от с. Пенека обиколила някои села в Бунархисарско и Лозенградско. Както свидетелствува Иван Николов Потиров, ръководител на революционния комитет в с. Пирок през периода 1899—1903 г., при посещението си в това село четата свикала събрание с участието на много селяни. Шишманов дал указания за по-нататъшното развитие на революционното дело в селото и лично заклел постъпилите в революционната организация нови членове, като наредил да се събира членски внос в размер на един грош месечно. Същевременно той обещал в скоро време да достави известно количество оръжие. И наистина през есента на същата година Шишманов, придружен от четирима четници, отново пристигнал в с. Пирок и дал на местния комитет 6 пистолета с по 100 патрона, както и две ками.[3]

Действията на първите чети в Одринско, при които били постигнати обнадеждващи резултати, показали, че четническото движение може да изиграе важна роля в освободителната борба. Ето защо към края на 90-те години ръководството на Одринския окръжен революционен комитет се занимало сериозно с въпроса за създаване на добре организирано и широко разклонено четническо движение в Тракия.

В скоро време в Тракия закипяла оживена четническа дейност. В четническото движение активно участие взел и легендарният тракийски революционер Лазар Маджаров, който след уволнението му като главен учител в Лозенград всецяло се отдал на нелегална революционна дейност. Съпровождан от малка чета, той почти непрекъснато обикалял селата в Лозенградския, Малкотърновския и Бунархисарския район, където създавал нови комитети, организирал нелегални канали и ръководел прехвърлянето на оръжие и боеприпаси за въоръжаване на населението. Главно на неговите неуморни усилия се дължало бързото

[1] Приноси към историята на въстаническото движение в Одринско (1895—1903). Книга III, Революционното движение в Малкотърновския район, стр. 110, 111.

[2] Приноси към историята на въстаническото движение в Тракия (1895—1903). Книга IV. Освободителната борба в Лозенградския район, стр. 95.

[3] Пак там, стр. 52.

възстановяване на разнебитената след Керемедчиоглувата афера революционна мрежа в Лозенградско и Бунархисарско.

През ноември 1900 г., само няколко месеца след Керемедчиоглувата афера, Лазар Маджаров, начело на състояща се от няколко души чета, в която участвували Тодор Шишманов, Яни Попов и др. нелегални революционни дейци, предприел обиколка в Странджанско и започнал да възстановява разстроените селски комитети. През пролетта на 1901 г. в Лозенградския район била образувана „първата постоянна агитационна чета“.[1] За войвода бил определен Лазар Маджаров. Съставът на четата бил малоброен. В нея влизали само четирима четници — Лазо Лазов от Лозенград, Яни Попов от с. Карахадър, Янко Стоянов от Малко Търново и Коста Тенишев от Лозенград. Но това били изпитани и смели революционери, предани до смърт на революционното дело. Между другото четата имала за задача да организира канали за пренасяне на оръжие и да проведе акции за набавяне на средства за нуждите на революционната организация.

Четата на Лазар Маджаров развила огромна агитационно-пропагандна дейност и в късо време посетила селата Чаглаик, Кулата, Дерекьово, Пирок, Карадере, Курията, Койово, Тастепе, Пейчова махала, Горна Канара, Долна Канара. Девлетлиагач, Коджатарла, Вайсал, Иниджия, Раклица, Каракоч, Кадиево, Ковчас, Карахадър и др. Навсякъде тя разяснявала целите и задачите на освободителната борба и давала указания за разрастване и укрепване на революционото движение. Пламенните и убедителни думи на войводата Лазар Маджаров привлекли много селяни, които станали предани членове на революционната организация. Благодарение усилията на Маджаров и неговата чета били оранизирани и няколко канала за пренасяне на пушки и патрони с оглед въоръжаването на населението. Такъв бил например каналът от пункта на организацията в граничното село Текенджа до с. Пирок, откъдето оръжието било изпращано и до комитетите в селата Ковчас, Койово, Чаглаик и Кулата.[2]

През лятото на 1901 г. четата на Лазар Маджаров, в която сега участвувал и младият революционер Петко Напетов, влязла в Лозенградското село Карахадър, за да накаже със смърт няколко предатели, които със своите подли доноси предизвикали разгромяването на местната революционна организация и арестуването на голям брой селяни.[3] Суровото наказание на тези злостни врагове издигнало още повече престижа на революционната организация сред местното население, което на дело се уверило в нейната сила и се убедило, че властта не е в състояние да запази своите оръдия и че никой предател няма да избегне справедливото възмездие на народа.

Покрай изпълнението на своите революционни задачи четата на Лазар Маджаров се заела и с ликвидирането на върлуващите в Лозенградско разбойнически банди, от които мирното население страдало извънредно много. В кратко време четата се справила с шайката

[1] Приноси към историята на въстаническото движение в Тракия (1895—1903). Книга IV. Освободителната борба в Лозенградския район, стр. 96.
[2] Пак там, стр. 53.
[3] Преображенското въстание. Статии и документи, стр. 38; Ив. Пандалеев Орманджиев, пос. съч., стр. 96.

на свирепия турчин Мехмед Айтозлията и обезвредила редица други разбойници, между които известните със своята жестокост бандити Кеяолу от с. Ахматово и Юсмен от с. Харманлия, които тероризирали и грабели бедните селяни. Прочистването на Лозенградския район от вилнеещите разбойнически банди било посрещнато с голямо облекчение от изстрадалото население и затвърдило още повече авторитета на революционната организация.[1] Както пише в спомените си революционният деец Иван Потиров от с. Пирок, „с тия деяния Вътрешната революционна организация спечели морално много в очите на народа, тъй като го спаси от едно зло, от което турската власт не можа да го предпази никога“.[2]

В началото на 1901 г. започнала усилена подготовка за формиране на нова агитационно-пропагандна чета, която била предназначена да действува в района на Странджа планина (Малкотърновско и отчасти Бунархисарско). Макар че тази чета била организирана по инициатива на Върховния македоноодрински комитет,[3] трябва дебело да се подчертае, че нейните действия били напълно съгласувани с даденитe от ООРК указания за развитието на революционното движение в Одринско и изцяло отговаряли на поставените от Вътрешната организация цели и задачи. ЦК на ВМОРО и ръководството на Окръжния комитет в Одрин оказали голямо съдействие на четата с оглед успешното провеждане на нейната дейност.

За войвода на четата бил определен любимецът на българското население в Странджанския край Георги Кондолов. Във връзка с изпълнението на своята задача той бил снабден с пълномощно, подписано от Гоце Делчев, което имало следното съдържание: „Дава се настоящето на другаря ни Георги Кондолов за знание, че е началник на патриотическата чета. Затова подканят се всички наши другари — хора на Организацията — да му окажат нужните съдействия и улеснения за изпълнение на възложената му агитационна задача, както и онез, възложени от районните ръководители“.[4] От своя страна ООРК дал следното пълномощно: „Дава се настоящето на г-на Кондолова за удостоверение, че той е четник (войвода) в М. Търновския район и като на такъв да му се услужват помощи и улеснения от местните комитети“.[4] Тези документи свидетелствуват по безспорен начин за тесните връзки между Вътрешната организация и четата на Кондолов, чиито действия били проведени изключително в интерес на развитието на революционното движение в Одринско.

Изборът на войводата бил напълно сполучлив. Макар и да не се отличавал с високо образование, Кондолов бил надарен с природна интелигентност и изпъквал със своята голяма съобразителност, твърдост, упоритост, издръжливост и изключителна смелост. При това той

[1] Приноси към историята на въстаническото движение в Тракия. Книга IV. Освободителната борба в Лозенградския район, стр. 53, 143, 144, 222, 253, 254.
[2] Пак там, стр. 53.
[3] Приноси към историята на македоноодринското революционно движение в Тракия. Книга VIII. Одринският окръжен революционен комитет и пр. стр. 39
[4] Приноси към историята на македоноодринското революционно движение в Тракия. Книга VI. Допълнителни материали за трите революционни райони на българите в Лозенградския санджак: Лозенградски, Малкотърновски и Бунархисарски. Съставил Ив. П. Орманджиев. София, 1957 г., стр. 100 (Ръкопис в Тракийския научен институт).

бил крайно скромен и непретенциозен. Войводата полагал непрекъснато грижи за облеклото и прехраната на своите четници, към които имал винаги вежливи и коректни обноски. Той бил строг началник, който твърдо държал за спазване на четническата дисциплина. Неговата справедливост била пословична. На това той дължал и големия си авторитет пред четниците, които били готови всеки миг да се пожертвуват за любимия си войвода. В разговорите помежду си четниците фамилиярно назовавали своя командир с думите „баща“ или „старецът“, но в личните си общувания с него те винаги изразявали голяма почтителност, като се обръщали към него с думите „господин Кондолов“.[1] Интересна характеристика на Георги Кондолов дава неговият четник Димитър Янев — Попето от с. Енимахле (Бабаескийско), който пише:

„Кондолов беше един от най-благите войводи. Всички четници считаше равни. Често казваше: „Аз съм ваш баща, а не войвода; ако ме пазите, и аз ще пазя вас, ако ли не, едни без други сме загубени.“ При движение някои искаха да му носят раницата или пелерината, ала той никога не се съгласяваше и отговаряше: „Аз трябва сам да нося юка си, за да знам теготата на четнишкия живот.“ Населението много го уважаваше и почиташе. Като кажеха: „Дядо Жельо иде!“ — обща радост обземаше всички, и млади, и стари. Никога не го чух да мъмри някого. В работата си беше строг, но справедлив... За народа в Малкотърновско нямаше друг по-прочут войвода от него. Щом чуеха името му, всички заставаха с благоговение и страх. Само името му бе достатъчно да осуети предателските помисли и на онези, които мислеха да направят зло“.[2]

Четата се състояла от 10 души заедно с войводата. Между четниците имало двама души (Делчо Коцев и Душо Желев), които били със социалистически убеждения.[3] Най-възрастен в четата бил самият войвода, който бил на 45 години, докато възрастта на останалите четници се движела между 23 и 30 години.

Формирането на четата станало в с. Аланкайряк, където къщата на Стамо Грудев била превърната в склад на пушки и патрони, облекло и снаряжение.[4] Особено голямо внимание било обърнато на подготовката на четниците за предстоящите действия. За целта дълго време преди да се прехвърлят в Турция те водели системно военно обучение по предварително съставен план.[5] Сам Кондолов взимал най-активно участие в подготовката. Както се твърди, той често извършвал продължителни преходи с пълно бойно въоръжение и снаряжение, като дори се надбягвал с конници, за да придобие по-голяма издръжливост.[6] Въоръжението на четата било добро. Четниците разполагали с манлихерови пушки и пистолети „Лебел“ и достатъчно количество

[1] Ив. Пандалеев Орманджиев, пос. съч., стр. 73.
[2] Приноси към историята на въстаническото движение в Тракия. Книга IV. Освободителната борба в Лозенградския район, стр. 134, 135.
[3] **Ив. Пандалеев Орманджиев,** пос. съч., стр. 34.
[4] Приноси към историята на въстаническото движение в Одринско. Книга III. Революционното движение в Малкотърновския район, стр. 111.
[5] **Ив. Пандалеев Орманджиев,** пос. съч., стр. 68.
[6] Ив. Пандалеев Орманджиев, пос. съч., стр. 27.

боеприпаси.[1] За щателната им подготовка свидетелствува и фактът, че били снабдени дори с изкуствени бради и мустаци за дегизировка, както и с евзонски дрехи за прикриване произхода на четата пред местното неблагонадеждно гръцко население.

На 30 май 1901 г. четата напуснала с. Аланкайряк и поела пътя за Странджа. За тръгването бил съставен съответен акт. Поради това, че този акт е един от малкото запазени документи от този вид, не е безинтересно да се предаде неговото съдържание. Той гласи:

„Днес, 30 май 1901 г., в с. Аланкайряк, Бургаско, лицата, съставляващи първата патриотическа агитационна чета, която под войводството на Георги Д. Кондолов замина за Одринско, а именно: Георги Кондолов, Киро Димитров, Дико Г. Желябов (Джелебов — б. а.), Неделчо Георгиев, Атанас Димитров, Делчо Коцев, Душо Желев, Желю Хулев, Пейчо Маринов и Георги Чернев, преди да минат българо-турската граница положиха следната клетва: (следва текстът на клетвата, който е идентичен с посочения по-горе).

За всичко гореизложено се подписваме.

Началник на патриотичната чета: подп.) Г. Д. Кондолов.“[2]

Следват подписите на останалите девет души от четата и на свещеника Д. Николов, който прочел клетвата.

С помощта на куриера дядо Петко от с. Мързево[3] четата благополучно прехвърлиха границата и се насочила към селата Маглаик, Паспалово и Мокрушево, където се свързала с местните революционни комитети. След това се отправила за с. Велика, където поради непредпазливост едва не се стигнало до нейното разкриване. Турските власти узнали за присъствието на четата във Велика, блокирали селото и извършили арести, без обаче да могат да я открият, тъй като тя била своевременно предупредена и успяла да се измъкне към Маатък Самоков.[4] Положението ѝ станало опасно. Турците взели обширни мерки за нейното откриване и ликвидиране. По пътищата се движели потери, а войскови поделения претърсвали селата. За да заблуди турците и заличи следите си, четата била принудена да се върне обратно към Калово и Заберново, но и тези села били блокирани от войска, поради което тя не могла да влезе в тях и останала в планината.

За четата настъпили тежки дни. Тя започнала да гладува. Лишенията и несгодите разколебали духа на някои по-неустойчиви бойци, вследствие на което Кондолов ги освободил от четата и с куриер ги прехвърлил обратно в България. Останалите четници обаче решително заявили, че няма да изоставят войводата си и че ще го следват навсякъде въпреки всички трудности и опасности. За този трогателен момент четникът Киро Димитров Узунов разказва: „Кондолов се обърна със сърдит тон: „Ето, тези си отиват. Вие искате ли да си идете? Ако искате, и вас ще изпратя, а за мене не мислете!“ Всички му

[1] Пак там, стр. 27, 98, 99.
[2] **Ив. Пандалеев Орманджиев,** пос. съч., стр. 100, 101.
[3] Приноси към историята на въстаническото движение в Одринско. Книга III. Революционното движение в Малкотърновския район, стр. 111.
[4] Пак там, стр. 112.

отговорихме: „Не, бай Георги! Ние ще останем. Ако мрем, заедно ще мрем!“[1]

Четата продължила да се крие в горите. Гладът и лишенията ставали все по-големи, но четниците стоически и мъжествено понесли всички изпитания и трудности. Едва след като аскерът напуснал Велика, смелите борци за народна свобода успели да влязат в родното село на войводата Кондолов, където по думите на Киро Димитров Узунов намерили „храна и спасение“.[2]

След като се съвзела и отпочинала, четата (без Кондолов, който заболял и останал във Велика) се отправила за с. Пенека, където съдействието на местния учител Георги Найденов организирала събрание, което преминало много успешно. Голям брой жители на това село били приети за членове на революционната организация.[3]

След този успех четата се върнала отново в с. Велика, откъдето начело с оздравелия вече войвода продължила обиколката си в Малкотърновско. Скоро обаче тя била заплашена от нова опасност. При движението си в района на селата Сармашик и Стоилово тя била открита, вследствие на което този път се наложило бързо да прекрати своята дейност и да се прехвърли обратно в България.

Поради своята още недостатъчна опитност и неспазване на революционната конспиративност, при което определена вина имало и околийското ръководство в Малко Търново, четата на Кондолов станала причина турската власт да извърши масови арести на членове на революционната орагнизация в Малко Търново и селата Велика, Сармашик и Стоилово.[4] Всички арестувани обаче се държали много мъжествено и доблестно, в резултат на което не се стигнало до провали и разкрития в системата на революционното движение. През септември 1901 г. създадените от четата афери затихнали и отново възникнали благоприятни условия за възобновяване на революционната дейност в Странджанския край. Във всички останали села, посетени от четата, нейното пребиваване било запазено в тайна и турските власти не успели да узнаят каквото и да било за присъствието ѝ в тези села, вследствие на което положението в тях останало спокойно.[5]

Независимо от произлезлите от допуснатите грешки несполуки първата чета на Кондолов изиграла важна роля за повдигане духа на населението и способствувала за активизиране на революционото движение в района на Странджа планина. Постигнатите резултати били добри и насърчителни. Въпреки големите опасности и рискове, които съпътствували дейността на четата, Кондолов успял да привлече и посвети в делото на революцията значителен брой патриотични българи в много малкотърновски села. Войводата ясно схващал голямата полза от масовото включване на поробеното българско население в мрежата на революционната организация. Затова и след завръщането си в България той не прекъснал връзките си с Малкотърновския район и продължил да дава указания за развиване на по-активна агитационно-пропагандна дейност сред българите в Странджанския край. Така между другото в едно свое писмо от 24 октомври 1901 г. до председателя на околийския революционен комитет в Малко Търново Димо Янков той казва: „Среден път няма. Или турчин, или българин — туй трябва внушително да им се каже“.[1]

2. Върховистки чети

Стремежът на Върховния македоноодрински комитет да проникне и добие влияние в Тракия се изразил и в изпращане на чети в Одринския вилает, които със своите терористически действия предизвикали турската власт да предприеме жестоки репресии и с това причинили неизмерими злини на революционното движение. Дейността на тези чети нанесла тежък удар на Вътрешната организация и докарала ужасни страдания за голяма част от българското население в Одринско.

Изпращането на чети в Одринско от страна на Върховния комитет започнало още през 1895 г. с насърчението и поощрението на консервативното правителство на Константин Стоилов, което смятало по този начин да упражни натиск върху султана, за да признае Фердинанд за законен княз на България. Но щом тази цел била постигната, то забранило по-нататъшното преминаване на чети в Турция, макар че турската власт с нищо не подобрила положението на поробеното българско население.[2] През август 1895 г. Върховният комитет изпратил в Малкотърновско чета от 43 души начело с офицерите поручик Луков, поручик Гаруфалов, поручик Бозуков и подпоручик Пожарлиев. Действията на тази чета не били предварително добре подготвени и обмислени, вследствие на което останали безрезултатни. Тя престояла в района на Странджа само три дни, защото при приближаването си към с. Забърново била открита от турците, поради което била принудена да се завърне обратно в България, без да постигне никакъв успех.[3]

След завръщането си в България четниците били подложени на гонения и преследвания от постигналото целта си българско правителство, тъй като с действията си те уж били нарушили „реда и мира“ в

---

[1] Приноси към историята на въстаническото движение в Одринско. Книга III. Революционното движение в Малкотърновския район, стр. 112.
[2] Пак там, стр. 113.
[3] Пак там, стр. 113; Ив. Пандалеев Орманджиев, пос. съч., стр. 36.
[4] Преображенското въстание. Статии и документи, стр. 38; **Ив. Пандалеев Орманджиев,** пос. съч., стр. 29, 33; Приноси към историята на македоноодринското революционно движение в Тракия. Книга VI. Допълнителни материали за трите революционни райони на българите в Лозенградския санджак: Лозенградски, Малкотърновски и Бунархисарски, стр. 67, 68.
[5] Приноси към историята на македоноодринското революционно движение в Тракия. Книга VI. Допълнителни материали за трите революционни райони на българите в Лозенградския санджак: Лозенградски, Малкотърновски и Бунархисарски, стр. 67.

[1] **Ив. Пандалеев Орманджиев**, пос. съч., стр. 37.
[2] Преображенското въстание. Статии и документи, стр. 32.
[3] Пак там, стр. 158; **Ив. Пандалеев Орманджиев,** пос съч.. стр. 17; Приноси към историята на македоноодринското революционно движение в Тракия, Книга VIII. Одринският окръжен революционен комитет и борбите между върховисти, централисти и социалисти 1895—1912 г., стр. 16.

Турция.[1] Ето как дворецът и българските буржоазни управляващи кръгове си играели с революционното дело и използували Върховния комитет за своите користни цели. Във връзка с това поетът-революционер П. К. Яворов изобличил тази престъпна политика, като писа, че изпращането на чети в Македония и Тракия от страна на Върховния комитет било поощрявано от двореца и правителството единствено с оглед на техните интереси, макар че населението в тези две области още съвсем не било подготвено за открити революционни действия.[2]

В стремежа си към добиване на влияние в районите на Вътрешната организация в съчетание с желанието за набавяне на крупни парични суми ръководството на Върховния комитет продължило да организира и изпраща в Тракия чети, които със своите авантюристични акции в крайна сметка довели до силно разстройство на революционното движение в Одринско и причинили големи страдания на местното население. Най-типични в това отношение са действията на четата на Георги Тенев, която само два месеца след имащата благотворно влияние обиколка на Гоце Делчев в Одринско предизвикала тъй наречената Керемедчиоглува афера и с това разстроила два важни революционни района в Тракия, а именно Лозенградския и Бунархисарския район.

Четата на Георги Тенев* била организирана по нареждане на тогавашния председател на ВМОК Борис Сарафов от представителя на Върховния комитет в Пловдив Павел Генадиев съвместно с председателя на арменския революционен комитет в същия град Ст. Зорян.[3] По думите на самия Тенев негови четници били Христо Хаджиилиев от с. Докузюк, Георги Фотев от Одрин, Иван Искюплията от с. Скопо, Ставре Бунархисарлията и арменците Татул и Ованес от Родосто.[4] На четата била поставена задача да набави пари за нуждите на Върховния комитет. За целта тя трябвало да се отправи за Родосто, където да залови един богат местен арменец и срещу освобождението му да

[1] Преображенско въстание. Статии и документи, стр. 33.

[2] Пак там, стр. 32.

* **Георги Тенев,** родом от Мустафапаша, бил близък приятел на Павел Генадиев още от времето, когато последният бил учител в този град.

[3] Преображенското въстание. Статии и документи, стр. 36; Същност на върховизма и неговите отражения в Тракия. Лекция № 2, стр. 27. (Ръкопис в Тракийския научен институт); Приноси към историята на македоноодринското революционно движение в Тракия. Книга X. Архив на Янаки Гоцев за българското националноосвободително и революционно движение в Тракия. Част първа и втора. Съставил Ив. П. Орманджиев. София, 1960 г., стр. 6. (Ръкопис в Тракийския научен институт).

[4] Приноси към историята на македоноодринското революционно движение в Тракия. Книга V. Революционното движение на българите в околийските райони на Свиленград, Одрин и др. Съставил Ив. П. Орманджиев, София, б. г., стр. 139. (Ръкопис в Тракийския научен институт. Ставре Бунархисарлията (Ставре Янев) бил включен само временно в състава на четата. Той бил придаден към четата по нареждане на Христо Настев и използуван само като куриер и водач. След като завел четата в Родосто и я свързал с местни арменски революционери, Ставре се завърнал обратно в Бунархисарско и не взел участие в по-нататъшните действия на четата. Ето защо фактически броят на четниците е възлизал на пет души. (Вж. Приноси към историята на въстаническото движение в Одринско 1896—1903 г. Книга II. Борбата в Бунархисарския район. Съставил Ив. Пандалеев Орманджиев. София, 1929 г., стр. 55, 56).

получи значителна парична сума.[1] Изпращането на четата станало без знанието и съгласието на Одринския окръжен революционен комитет. Генадиев обаче дал указания на Георги Тенев да потърси съдействие от тогавашния ръководител на Бунархисарския революционен район Христо Настев, с когото поддържал тесни приятелски отношения.[2]

Вместо да задържи четата и уведоми ООРК за нейното пристигане, чакайки неговите по-нататъшни указания и разпореждания, Настев я посрещнал, снабдил я с храна, дал ѝ водач и я изпратил към Родосто, макар че в това направление — както по-късно сам той признава — не съществувал никакъв канал за безопасно движение.[3] Четата останала няколко дни в околностите на Родосто, обаче местният арменски революционен комитет не успял да ѝ окаже съдействие, поради което тя не могла да изпълни възложената ѝ задача и била принудена да поеме обратния път. Христо Настев пресрещнал при с. Колибите завръщащата се чета, откъдето я насочил към Лозенградско. В спомените си Настев, който очевидно се старае да намали вината си, изтъква, че посъветвал Георги Тенев да се прехвърли незабавно в България. Той обаче категорично отказал да изпълни това и заявил, че предпочита да загине с хората си, отколкото да се върне с празни ръце.[4] Настев изтъква също, че не е знаел за решението на Тенев да отвлече някой богат местен жител, за да получи богат откуп срещу неговото освобождение, обаче в едно писмо на бившия ръководител на Лозенградския околийски район Яни Читаков, изпратено от Паяскале до ООРК, се опровергава това твърдение, като се изтъква, че Настев бил посветен в намеренията на Георги Тенев и дал своето одобрение.[5]

Ръководството на Лозенградския околийски комитет начело с Яни Читаков, Димитър Груев и Илия Тошев решило да приеме изпращаната по препоръка на Христо Настев чета, още повече че войводата Георги Тенев изявил желание да запознае местните революционни дейци с начините за водене на нелегалната борба.[6] Но и ръководителите на Лозенградския революционен район не счели за нужно да информират своевременно Окръжния комитет в Одрин за идването на четата. Когато решили да направят това, вече било късно.

Пристигането на четата на Георги Тенев в Лознградско наистина подействувало ободрително върху духа на населението. Външният вид на четниците, които били отлично въоръжени и екипирани, внушавал респект. Много българи от селата и дори от самия Лозенград

[1] Приноси към историята на македоноодринското революционно движение в Тракия. Книга V. Революционното движение на българите в околийските райони на Свиленград, Одрин и др., стр. 139; книга VIII, Одринският окръжен революционен комитет и пр., стр. 17; Преображенското въстание. Статии и документи, стр. 36.

[2] Приноси към историята на македоноодринското революционно движение в Тракия. Книга VIII. Одринският окръжен революционен комитет и пр., стр. 128.

[3] Пак там, стр. 57.

[4] Приноси към историята на въстаническото движение в Одринско. Книга II. Борбата в Бунархисарския район, стр. 56.

[5] Приноси към историята на македоноодринското революционно движение в Тракия. Книга VIII. Одринският окръжен рев. комитет и пр., стр. 129, 130.

[6] Приноси към историята на въстаническото движение в Тракия. Книга IV. Освободителната борба в Лозенградския район, стр. 28.

дошли да видят разположилата се в местността „Св. Фотида“ край с. Раклица чета. „Всеки организиран член любопитствувал да я види. А тя импонираше с екипировката си“ — пише Димитър Груев.[1]

Скоро обаче Георги Тенев разкрил истинската цел на идването на четата в Лозенградския район, а именно да залови богаташ и получи откуп срещу освобождението му. На 2 юли 1900 г. околийският комитет в Лозенград провел съвещание, на което било решено да не се позволи четата да проведе запланираната от нея акция, тъй като било отчетено, че това е свързано с големи рискове за съществуването на изградената с големи усилия революционна мрежа в района. Комитетът възложил на Никола Асланов от Лозенград и Янко Стоянов от Малко Търново да уведомят войводата Георги Тенев за становището на околийския комитет и да му предложат да замине още на следващия ден за България.[2]

Пратениците обаче не успели да изпълнят възложената им задача, тъй като същия ден четата осъществила своето намерение. Първоначално четата проектирала да залови богатия мелничар Додопуло, но поради предложилия се удобен случай на 2 юли 1900 г. вместо него бил отвлечен заможният гръцки лекар Керемедчиоглу, когато отивал към с. Раклица да наглежда своя изкаран на паша добитък.[3] По този начин Георги Тенев изпълнил на своя глава взетото от него решение. Впоследствие той мотивирал проведената акция с дадените му инструкции „непременно да извърши нещо и се снабди със средства“.[4]

Четата със своя пленник се оттеглила в района на връх Махиада. Близките на лекаря били уведомени, че задържаният ще бъде освободен срещу 4000 златни турски лири. Впоследствие откупът бил намален на 800 лири. Няколко дни по-късно, след като сумата била предадена, Керемедчиоглу бил освободен.

Дръзкото отвличане на гръцкия лекар вдигнало на крак цялата турска полиция и жандармерия. Лозенград и околните села били блокирани. В стремежа си да разкрият на всяка цена извършителите на това нападение турските власти предприели широки разследвания и масови арести, като по този начин попаднали в следите на революционната организация. Сам мютесарифът на Лозенград казал покъсно на Керемедчиоглу: „Ешкия арарикен, комита булдук“ (като търсихме разбойници, комити намерихме) [5]

Арестувани били почти всички ръководни членове на революционната организация в Лозенградско, между които Яни Читаков, Димитър Груев, Илия Тошев, Никола Асланов, Иван Каиков, Ламбо Димитров, Стоян Бежанов и др. Същата участ сполетяла и много ръководители на революционното движение в Бунархисарския район като Димитър Спиров, Тодор Карагьозов, Никола Велков, Панайот Ге-

[1] Пак там, стр. 28.
[2] Керемедчиоглувата афера и заточениците в Паяскале. По спомените на Никола Ат. Долапчиев. Списание „Тракийски сборник“, година I, книга I. София, 1928 г., стр. 102.
[3] Приноси към историята на въстаническото движение в Тракия. Книга IV. Освободителната борба в Лозенградския район, стр. 29.
[4] Пак там, стр. 29.
[5] Керемедчиоглувата афера и заточениците в Паяскале, стр. 103

оргиев Сиркеджията, Дико Мавродиев и др. В Лозенградския затвор, където било водено предварителното следствие, били задържани около 50 видни революционни дейци от Лозенградско и Бунархисарско.[1]

За да изтръгнат признания от задържаните, турците употребили най-варварски методи за физически и морални изтезания. Както пише в спомените си Никола Долапчиев, „изтезанието бе главно средство за узнаване истината. Биеха с пръчки, поставяха каменчета под коленете, а на Груев туряха варени яйца под мишниците“.[2] На особено жестоки инквизиции бил подложен Димитър Груев, който проявил изключителна твърдост и устоял на всички мъчения, с които турците се стремели да му пречупят волята и да го принудят да признае, че е член на революционната организация, и да издаде другарите си. Ето как той сам разказва за това:

„Комисарят заповяда на тримата стражари, които стояха в канцеларията да ме подложат на изтезание. Те ме ударихa десетки пъти по гърба и главата с камшици. Като не постигна нищо, нареди да поставят под колената ми по един орех с острото нагоре и за да бъдат болките по-силни, поставиха ми и една тояга на двата крака точно в ъглите зад колената. Повече от два часа ме държа в това положение. През това време главният комисар и следователят ми казаха: „Ние знаем вече всички подробности по аферата; от тебе искаме да ни кажеш кои от българските първенци на града са членове на организацията“. Отговорих им, че самият аз не съм член на никаква организация и че въобще в нашия край няма никаква революционна организация... Като видя, че нищо не признавам, (комисарят) нареди да сварят няколко яйца. Чудех се за какво ще му послужат. Щом ги донесоха, каза ми да се съблека, но аз отказах да изпълня заповедта му. Полицаите насила ми свалиха горната дреха, разгърдиха ме и ми поставиха по едно вряло яйце под двете мишници... Тогава започнах да викам защо си служи с такива жестоки средства и че ако целта му е да ме убие, нека ме убие. „Няма да те убием — каза той, — но ти трябва да ни дадеш списъка на организацията, на която ти си секретар“...

Най-страшна бе петата нощ. Първо изведоха Асланов. Когато мене въведоха в конака, чух писъците му. Сер комисарят ми каза: „Чуваш ли какво става оттатък? Недей се излага повече на изтезания, и ти имаш баща и майка, кажи каквото знаеш, за да спасиш младините си ... По едно време комисарят скокна от мястото си, взе една сопа и почва сам да ме бие гдето свари, като казваше: „Най-после признай поне, че и ти си член в тази организация.“ „Не мога да призная нещо, което не е“ — му отговорих аз. По едно време вътрешно се разколебах и си казах да призная най-сетне, но веднага се опомних и съвзех, защото щеше да иска да му представя списъка на организираните членове... Но сер комисарят не се отчая. „Ти трябва да признаеш — ми каза той — иначе ще те нарежа на парчета и хвърля в канала. Нима московецът ще се интересува от тебе и ще дойде да

[1] Пак там, стр. 104.
[2] Керемедчиоглувата афера и заточениците в Паяскале, стр. 104.

те търси?" След това заповяда на полицаите да разтопят олово. Когато се опитаха да го сипят в устата ми, с един замах върху тиганя оловото се изля на пода, като докосна някои от полицаите. Нанесоха ми страшен побой и в безсъзнание ме отнесоха в същата килия под стълбите, където се свестих. Раните под колената и мишниците ми загноиха. Ризата и долните ми гащи се залепиха за гноясалите части на тялото ми".[1]

Въпреки всички усилия на мъчителите Груев мъжествено и стоически издържал ужасните страдания и останал верен на дадената клетва. Той нито признал, че е член на революционната организация, нито издал някой от другарите си.

Също и в спомените на Георги Василев (по това време секретар на ООРК) се разказва за ужасните инквизиции на турските садисти. Освен задържаните ръководни революционни дейци били арестувани още около 700 селяни. За да изтръгнат признания от патриотите, поробителите използували най-жестоки способи за физически мъчения като забиване на чепове под ноктите, поставяне на нажежени железни топки под мишниците, горене на ануса и др.[2] Ризата на Груев, цялата напоена с дебел пласт от гной и кръв, била предадена на членовете на ООРК и впоследствие показана на чуждестранните консули в Одрин като веществено доказателство за турските издевателства.

В две документални писма от 5 и 12 август 1900 г., изпратени от подпредседателя на македоноодринското дружество в Бургас Григор Дяков до председателя на ВМОК, се съдържат твърде подробни сведения за започналия масов терор над българското население в Одринско в резултат на Керемедчиоглувата афера.

„След случката на д-р Керемедчиоглу от Лозенград — излага Дяков в писмото си от 5 август — известно Ви е, че турското правителство взе съвсем репресални мерки спрямо българското население в Одринския вилает, така щото българите засега прекарват съвсем анормален живот, лишени от спокойно живеене в жилищата си, скитане по планините, горите и полетата само и само да се избавят временно от ръцете на турската власт, която не жали не само хората от 15 до 80 години, но дори и дете в майчина утроба. Неописуеми са мъките, които прекарва засега българинът в Одринско". По-нататък Григор Дяков отбелязва, че само в Бунархисар и селата Курудере, Колибите, Каваклия, Чонгара и Раклица турците арестували 95 души, които били подложени на жесток побой. „Между учителите — пише Дяков — има бити, изтезавани до умиране. Властта е пекла яйца и ги е туряла под мишниците им и с щипки им е изтегляла ноктите от пръстите на ръцете, за да изкажат организацията. Телата на битите учители са само гноища, което се удостоверява от дрехите им, дадени за изпитание, и са намерени не само кървави гнойни петна, но и полепени нокти по тях." За да се спасят от турските издевателства, много българи били принудени да напуснат родните си места и да избягат в България. До началото на август само в Бургас пристигнали 29 бежанци от Бунархисар и селата Курудере, Раклица, Каваклия и Карахадър.[1]

Във второто си писмо от 12 август 1900 г. Дяков изтъква, че броят на тракийските бежанци в Бургас вече нараснал на 62 души и че общият брой на арестуваните българи в Одринско възлизал на повече от 600 души.[2] „И досега още — пише Дяков — не се спират арестуванията, преследванията и изтезаванията, а напротив, се увеличават с по-големи жестокости". Едновременно с това той изразява и възмущението си от предателското отношение на местното гръцко население, което активно участвувало в бруталната разправа с българските патриоти и съдействувало на турската власт. „Гърците в с. Курудере — отбелязва Дяков — не само че правели интригантства и шпионства, но сами устройвали засади срещу българите, които били избягали по горите и от време на време се завръщали в селата си, за да изучават положението на работите".[3]

Следствието на задържаните революционни дейци продължило повече от два месеца. Някои от арестуваните не могли да издържат зверските мъчения и направили известни разкрития. Наистина впоследствие пред съда в Одрин те се отказали от дадените показания, като заявили, че са изтръгнати с насилие, обаче съдиите не взели под внимание техните възражения. За турската власт вече било съвършено ясно съществуването на широко разклонена и добре устроена революционна организация и затова тя направила всичко възможно, за да я разгроми.

След приключване на следствието всички арестувани революционери били прехвърлени от Лозенград в Одрин, където срещу тях започнал съдебен процес, воден от вилаетския военнополеви съд. Във връзка с прехвърлянето на задържаните патриоти от Лозенград в Одрин някои от ръководителите на Малкотърновския район поискали от ООРК да организира бойна акция за освобождението на арестуваните революционни дейци. Предлагало се да се устрои засада в района на с. Иниджия и да се нападне внезапно турския конвой. Тази идея обаче не била възприета от Окръжния комитет. По този повод тогавашният председател на ООРК Лазар Димитров заявил на Стефан Добрев, че за арестуваните не се „следва никаква закрила, никаква помощ. Каквото сте дробили, сърбайте го сега".[4] Независимо от обстоятелството, че поради създадените условия провеждането на една такава акция било почти неизпълнимо, с тези думи Лазар Димитров и членовете на Окръжния комитет очевидно искали да изразят голямото си възмущение, задето Лозенградският комитет действувал без знанието на ООРК и оказал съдействие на изпратената от Павел Генадиев чета, която с авантюризма си предизвикала тежко разстройство на революционното движение в Одринско.

[1] Приноси към историята на въстаническото движение в Тракия. Книга IV. Освободителната борба в Лозенградския район, стр. 31—37.
[2] Приноси към историята на македоноодринското революционно движение в Тракия. Книга VIII. Одринският окръжен революционен комитет и борбите между върховисти, централисти и социалисти, стр. 131.

[1] Преображенското въстание. Статии и документи, стр. 174, 175
[2] Пак там, стр. 176, 177.
[3] Преображенското въстание. Статии и документи, стр. 177.
[4] Приноси към историята на въстаническото движение в Тракия. Книга IV. Освободителната борба в Лозенградския район, стр. 1937.

Участта на арестуваните революционери била предрешена още преди да бъдат изправени пред съда в Одрин. Самият съдебен процес, който продължил от 1 до 22 октомври 1900 г., бил същински фарс. „Съденето ни бе проста формалност само — казва Никола Долапчиев... Секретарят пишеше, а другите шумяха и приказваха; двама генерали говореха кой колко зимовище приготвил за конете и колко е необходимо.“[1] Произнесени били тежки присъди. 41 души от революционната организация в Лозенградско и Бунархисарско били осъдени на дългогодишна каторга в азиатските крепости Паяскале, Синап и Акия.[2] На 15 години затвор били осъдени Груев, Читаков, Тошев, Каиков и Спиров, а Долапчиев, Карагьозов, Асланов и Мавродиев — на 10 години. Останалите получили по-малки присъди.[3]

Само от Бунархисарския революционен район били изпратени на заточение 23 души. Това бил Димитър Спиров, Тодор Георгиев Карагьозов, Анести Т. Кючуков, Дико Стоев, Петър Сармашиклиев, Станко Т. Шопов, Калуд Тодоров, Костадин Николов, Димитър Мандаджиев, К. Г. Боруджиев, Димитър Каиков, Никола Кехайов, Атанас Кехайов, Стоян Н. Казаков, Велко Кадивълков, Георги Кадивълков, Н. Илиев Шишкото, Панайот Георгиев, Георги Н. Марийов, Костадин Калудов, Тодор Калудов, Жельо Стамадоглу и Атанас Петков.[4]

Последиците от Керемедчиоглувата афера били катастрофални за революционното движение в Одринско. Тази афера, изтъква в спомените си Димитър Груев — „разстрои революционното ни дело, което създадохме с такива големи усилия и жертви“.[5] Лазар Димитров, председател на ООРК през периода 1896—1901 г., пише: „Жертвите, които причини тази афера..., както и сътресението и раните, които нанесе на организацията, бяха страшни и мъчно поправими. Българското население бе подложено масово на нечувани жестокости и опустошения“.[6] Дори самият Христо Настев, който косвено носи определена отговорност за настъпилото нещастие, признава в спомените си гибелните резултати от авантюристичната акция на изпратената от Върховния комитет чета на Георги Тенев: „Нека добре се запомни — пише той, — че срещу тези лири, които се донесоха в България, разори се цялата организация в един край, из който можеше да се съберат и изпратят, ако беше нужно, не 800, а 11 000 лири За 800 лири се хвърлиха безпощадно в затворите всички по-видни и събудени българи, някои от които са вече покойници от нанесените им побои. Българското население се лиши от своите интелигентни и ръководни сили, повечето от които бяха осъдени и изпратени в Паяскале, Синап и Акиякалеси, а други оставиха мило и драго и избягаха в България, за да не се върнат дълго време.“[1]

Накрая не е безинтересно да се отбележи, че получените на такава висока цена и напоени с кръвта на десетки патриоти 800 златни лири не са били използувани за революционни цели, а са били изразходвани по безотговорен начин. Те дори не са били заведени във финансовите книги на Сарафовия ВМОК.[2] Всеки четник от четата на Георги Тенев получил по 50 лири, а останалите 500 лири били предадени на Павел Генадиев.[3] Много години след това печално събитие Георги Тенев с горчивина отбелязва в спомените си: „По-късно научих, че откупът бе употребен за следване на Запад от някои, а не за оръжие.“[4]

* * *

Ново грубо вмешателство в революционната дейност на Вътрешната организация в Одринско било извършено от страна на Върховния комитет през лятото на 1901 г. с изпращането на четата на Светослав Мерджанов. Наистина тази чета не предизвикала провали и разкрития в системата на революционната организация от рода на Керемедчиоглувата афера, обаче с нейното безотговорно изпращане в Одринско бил безсмислено пожертвуван младият живот на 10 изключително смели и предани на освободителното дело патриоти.

Без да извлече необходимата поука от трагичните последици от безразсъдната постъпка на четата на Георги Тенев, Върховният комитет замислил провеждането на нова авантюристична четническа акция за набавяне на парични средства. По внушение на Борис Сарафов, който, макар и по това време да се намирал в затвора във връзка с убийството на румънския журналист Михаеляну, продължавал все още да оказва влияние върху работите на Върховния комитет, Павел Генадиев се заел да организира нова чета за действие в Одринско.[5] Формирането на четата, начело на която застанал Светослав Мерджанов, станало в Пловдив, където бил съставен подробен план за действие и била извършена щателна подготовка. Както подчертава в спомените си вторият председател на ООРК Лазар Димитров, Вът-

---

[1] Керемедчиоглувата афера и заточениците в Паяскале, стр. 105.

[2] Преображенското въстание. Статии и документи, стр. 36.

[3] Керемедчиоглувата афера и заточениците в Паяскале, стр. 105.

[4] Приноси към въстаническото движение в Одринско. Книга II. Борбата в Бунархисарския район, стр. 60, 61.

[5] Приноси към историята на македоноодринското революционно движение в Тракия. Книга VI. Допълнителни материали за трите революционни райони на българите в Лозенградския санджак, стр. 11.

[6] Приноси към историята на македоноодринското революционно движение в Тракия. Книга VIII. Одринският окръжен революционен комитет и борбите между върховисти, централисти и социалисти, стр. 43

[1] Приноси към историята на въстаническото движение в Одринско. Книга II. Борбата в Бунархисарския район, стр. 58, 59.

[2] Преображенското въстание. Статии и документи, стр. 36.

[3] Приноси към историята на въстаническото движение в Одринско. Книга II. Борбата в Бунархисарския район, стр. 18.

[4] Приноси към историята на македоноодринското революционно движение в Тракия. Революционното движение на българите в околийските райони на Свиленград, Одрин и др., стр. 140.

[5] Приноси към историята на македоноодринското революционно движение в Тракия. Книга X. Архив на Янаки Гочев за българското националноосвободително и революционно движение в Тракия, стр. 6, 25; Същност на върховизма и неговите отражения в Тракия. Лекция № 2, стр. 30.

решната организация решително се противопоставила на изпращането на тази чета, опасявайки се основателно от евентуални лоши последици за революционното движение в Одринско. Направените предупреждения обаче не били взети под внимание от Върховния комитет.[1] Неговият стремеж за набавяне на големи парични суми без оглед на свързаните с това опасности и рискове оставил на заден план всички разумни доводи и съображения.

Във формирането и подготовката на четата активно участие взел и арменският революционен комитет в Пловдив, по чието настояване в състава на четата били включени и няколко арменци.[2] Цялата чета се състояла от 10 души, а именно: Светослав (Слави) Мерджанов от Карнобат; Петър Соколов от Кюстендил, Георги Фотев от Одрин, Христо Хаджиилиев от с. Докузюк (Лозенградско), Иван Котков от с. Каваклия (Лозенградско), Бедрос Сиремджиян от Пловдив, Оник Торосиян от Родосто, Ованес Таракджиян, Татул Малгаралията от Малгара и Андон от Трапезунд.[3]

Предвождената от Мерджанов чета, която била добре въоръжена и екипирана, преминала успешно турската граница и на 4 юли 1901 г. отвлекла младия Нури бей — син на богатия одрински чифликчия Дертли Мустафа бей. Залавянето на Нури станало в бащиния му чифлик, разположен край р. Тунджа на около 3—4 км северно от Одрин.[4] На следващия ден обаче в местността „Камъните“ край с. Киречлик (сега Варник) четата била открита и обкръжена от многобройна турска войска. След продължителна героична съпротива четата била разгромена. Паднали убити 6 четници и пленените Нури бей, а останалите 4 души (войводата Мерджанов, Христо Хаджиилиев, Бедрос Сиремджиян и Оник Торосиян) били заловени и отведени в Одрин, където били осъдени на смърт и обесени на 27 ноември същата година.[5]

В Одринския затвор самият Мерджанов разказал на намиращи се в същия затвор български революционни дейци, между които бил и Никола Василев от с. Сармашик, как са протекли действията на четата и как се стигнало до нейния разгром. Ето какво казва той:

„Понеже трябваше голяма сума за подкрепа на организацията, трябваше да я намерим. Затова решихме да заловим един голям богаташ. Решихме да хванем Дертли Мустафа бей или сина му х. Нури бей. Главният устроител на обира беше Георги Фотев като човек, който познаваше най-добре целия чифлик, даже харемлъка на бея, понеже от малък е бил слуга при тях. Той беше облечен като кюмюрджия, цял турчин, а градинарят на бея, приятел на Георги Фотев, съобщаваше за всичко, което ставаше в чифлика.

В деня, в който решихме да хванем бея, градинарят Марин ни съобщи, че беят щял да дойде в чифлика. Приготвихме се за работа. Надвечер дошъл в чифлика валията Ариф паша, за да се поразходи малко и малко сладки дини да пояде от бейския бостан. Дошъл, но не стоял много. Когато градинарят ни съобщи, и Георги Фотев тръгна да види какво е положението, Ариф паша си бе заминал, а бейчето бе останало само. Георги веднага се завърна при нас и ни съобщи, че бейчето се разхожда из градината, та по-скоро да го заловим.

Надвечер, когато славеите почнаха да пеят (както казва турската песен), 8 души един подир друг с бръз ход се спряхме до градината и пръв Георги Фотев извика на бея: „Теслим!“ Други двама го вързаха и го отведохме по посока на Киречлик Хаскьой с вързани очи. Бейчето много се уплаши. Успокоихме го. След като позна Георги Фотев, предложи сам да не го водим много надалеч, понеже пари баща му имал много. Обръщайки се към нас, казваше: „Садеон бин алтън пенжере вар, капитан ефенди! Саде джанъми къймаин.“ Написа писмото, даде го на човек да го занесе на баща му в Одрин.

Четата се съгласи. Съгласяваше се и бейчето, може би и старият бей би се съгласил да даде откупа, понеже х. Нури бей беше единедничък син на Дертли Мустафа. Когато се научил обаче Ариф паша, веднага заповядал целият корпус да се дигне на крак и обсади Одрин. Цялата околност била претърсена, за да дирят харамиите.

Щом стигнахме до Киречлика, спряхме, за да си отпочинем. Сутринта имаше малко мъгла, но не знаехме точно къде е границата. Пък и от думите на бейчето се уверихме, че ще ни се даде откупът, и то без да се обади на войската. Останахме обаче излъгани. Бяхме полегнали да си отпочинем. Часовоят Татул съобщи, че близо около 300—400 метра настъпва във верига силна войска. Отправихме биноклите си. Видяхме цяла сган върви и ни дири като зайци. Вървяха с нея и повече от 2000 души стражари. Приближиха до 200 метра. Ограждат мястото, гдето бяхме, и с един рев се нахвърлиха върху нас. Изваждаме бейчето да даде знак с бяла кърпа да не стрелят, но те въпреки това стрелят и го раняват в главата. Обляно в кърви, то падна при нас и издъхна.

Часът на разплата настъпи. Георги Фотев и Соколов първи откриха огън. Заехме здрави позиции зад камъните. Почнахме да отблъскваме войската. Соколов още при първата пушка повали командира, който беше качен на кон. Войската вика, псува, налита. Ние непрекъснато, но спокойно стреляме на месо. Повалят се 10—20 души и пак се отдръпват. Слънцето пече, а ние без вода — устните и езиците ни пресъхнаха. На войската и жандармерията пристигат нови сили. Пръв падна Иван Котков. Соколов седна на същото място върху камъка, на който седеше бейчето. Изстрелял почти всичките си патрони, счупва часовника си, а войската продължава да стреля, без

---

[1] Приноси към историята на македоноодринското революционно движение в Тракия. Книга VIII. Одринският окръжен революционен комитет и борбите между върховисти, централисти и социалисти, стр. 42. Вж. също Преображенското въстание. Статии и документи, стр. 37.

[2] Преображенското въстание. Статии и документи, стр. 37.

[3] Същност на върховизма и неговите отражения в Тракия. Лекция № 2, стр. 30; Приноси към историята на македоноодринското революционно движение в Тракия. Книга V. Революционното движение на българите в околийските райони на Свиленград, Одрин и др., стр. 216; Преображенското въстание. Статии и документи, стр. 194 (документ 43).

[4] Приноси към историята на македоноодринското революционно движение в Тракия. Книга V. Революционното движение на българите и пр., стр. 216.

[5] Преображенското въстание. Статии и документи, стр. 37; Приноси към историята на въстаническото движение в Одринско. Книга III. Революционното движенье в Малкотърновския район, стр. 292; също книга V, стр. 140.

да може да го улучи. Тогава той скоква от камъка и ведно с Георги Фотев се хвърлят в атака. Ранени, падат и пак се изправят. За последен път се хващат гуша за гуша с войниците, когато други ги промушиха.

Останахме 5 души. Татул и Ованес откъм западната страна отбиват нападението. Бедрос, Христо Хаджията и аз правим същото към южната страна. В тоя разгар на борбата Ованес пада. Остава Татул, който пристига при нас. Виковете не спират: „Теслим, теслим!“ Но ние стреляхме, макар и ранени по на 5—8—10 места. Най-после патроните се свършиха. Извадихме револверите и в тоя захлас при тая голяма умора и дим не помним къде ни отведоха“.[1]

За трагичната гибел на Мерджанов и неговите другари, за тяхното мъжество и достойно държане в предсмъртния им час разказва с живи и покъртителни думи Анастас Сп. Разбойников, който като ученик в Одрин бил очевидец на обесването на четиримата герои.

„Ние, учениците от гимназията — пише А. Разбойников — чакахме всеки ден трагичния край на четиримата останали живи четници — Слави Мерджанов, Христо Хаджиилиев, Бедрос и Оник. Знаехме, че вече те са осъдени на смърт. Надвечер един ден моят учител по турски език в гимназията Васил Шанов ми съобщи, че на следния ден заранта — 27 ноември 1901 г. — присъдата ще бъде изпълнена.

Станах още преди да се разсъмне. Облякох си формата на ученик от българската гимназия. Турих си червен фес. Полека отворих вратата на пансиона, за да не ме види гавазинът, албанецът Зинел. Отправих се към центъра на града. Зората се пукваше. Из улиците имаше ранни минувачи. Към центъра хората се увеличаваха. Разбрах, че всички се отправят към определени посоки. Бързам и аз. Запитах, но нищо определено не ми казаха. Минах край „Али паша“. Стигнах до дюкяна на сарафина Георги Дяков. И той е подранил. Питам го. Вдига рамене, смутен е, не иска да говори. Един стар турчин тук ме посъветва да си отида. Но близо видях приготвена вече бесилка. Множество народ се отправя неспокойно за към джамията „Султан Селим“. Тичам и аз. Ето тук, вляво, на пресечката на пътя имаше готова бесилка. Казват ми, че били издигнати бесилки на четири места. Пробивам си път между движещия се народ и изпреварвам. И ето близо до джамията, на страна на пътя, вдясно, до улица, която слиза надолу, бесилка. Намерих моя братовчед Спас Добрев. И той тичал, за да види. Народът се трупа. Аз обаче отивам все напред.

Минутите бързо текат. Ето, довеждат един четник. Той е блед, мургав, слаб. Косата му е разчорлена, гологлав. Среден ръст, дори малко нисък, млад човек. Питам, когото завърна за името му. Казаха ми. Това е Слави Мерджанов. Застана прав до бесилката. Свободен. Очи черни и дълбоки. Пъргав и подвижен. Всичко така видях, така ми се стори. Така виждам Слави Мерджанов и сега. Силни впечатления, незабравими, неувяхващи! Вляво от мене е поп Добри, който е изповядал Мерджанова.

Но всичко това са мигове. Пристигна с файтон един паша. Мисля, че се казваше Мюхлюс паша — едър, рус, червендалес. Черкезин. Дава нареждане.

Мерджанов говори. Качил се е на столова подложка, та се вижда от всички. Мерджанов говореше с патос, обръщайки се към всички страни. Говореше на български. Обясняваше, че той не е разбойник, крадец, убиец, за какъвто го считат. Той е революционер. Борил се е за свободата на роба, за свободата на поробените българи. Той не е сам. Той загуби, но след него следват хиляди, милиони.

„Отче —обърна се Мерджанов към българския свещеник — кажи на всички, бъди свидетел, че аз без страх отивам на бесилката и без страх умирам за свободата на поробения български народ. Нека тия, които идват след мене, довършат делото. Да живее свободата на поробените братя!“

По едно време Мюхлюс паша, застанал на файтона си, се обади: „Викай, викай — ей сега ще увиснеш!“

Дали Мерджанов бе смутен? Това не личеше от държането му, от говора му. Но сутринната дрезгавина хвърляше печална сянка върху лицето на тоя жив, енергичен, със светещи очи, с отсечени движения млад българин-революционер... Палачът метна въжето. Подложената скамейка бе ритната. Слави Мерджанов увисна. Завъртя се един път, два пъти. Очите се затвориха нервно, пак се отвориха. Трепна лицето, тялото. Мерджанов бе труп. Мнозина от тълпата — дори и турци — видях, че се отвратиха.

Бързо след изчезналия файтон на Мюхлюс паша тичах аз, тичаха другите към най-близката втора бесилка. Тук висеше вече мъртъв Христо Хаджиилиев. Глава голяма, наклонена на една страна, щръкнала коса „алаброс“. Среден ръст, пълен, набит човек. И той говорил само на български. Последните му думи били: „Прости, народе мой нещастни, аз тебе искрено любех...

Пак тичам надолу край „Али паша чаршия“. Бедрос също вече бе обесен. Краката му току ще опрат на земята, стига да протегне пръсти. Дребен на ръст, малко лице, остра брадичка. Той говорил български, добавил и на турски. Помня само това: „Преди 25 години в България се издигнаха същите бесилки. Днес България се радва на свобода. Бен бир гидиьорум — сизден бинлердже гидеджек“ (аз един отивам, т. е. умирам сам — от вас ще отидат хиляди).

Не тичах вече да видя обесения Оник. Казаха ми, че е далеко, на пътя за Саръкмегдан...“[1]

Разгромяването на четата на Мерджанов нямало тежки последици за революционната организация и българското население в Одринско, както при Керемедчиоглувата афера. Това се дължало на обстоятелството, че четата действувала самостоятелно, без да влезе в контакт с местните революционни комитети. Били арестувани само трима българи: биволарят, хлебарят и говедарят в чифлика на Дертли Мустафа бей. От тях само биволарят Фоти (вуйчо на убития четник Георги Фотев) бил осъден на заточение в крепостта Паяскале.[2]

---

[1] Същност на върховизма и неговите отражения в Тракия. Лекция № 2, стр. 30—32

[1] Приноси към историята на македоноодринското революционно движение в Тракия. Книга V. Революционното движение на българите в околийските райони на Свиленград, Одрин и др., стр. 218—221.

[2] Списание „Тракийски сборник“ книга I, година I, стр. 127; Преображенското въстание. Статии и документи, стр. 37.

Без съмнение Мерджанов и неговите другари са били пламенни патриоти и истински родолюбци. Те са били чужди на користните домогвания на Върховния комитет. При изпълнението на възложената им задача те са действували със съзнанието, че помагат на революционното дело, и с това убеждение са загинали в името на борбата за освобождението на поробените братя. „Тяхната саможертва — пише секретарят на ООРК Георги Василев — е рядка в историята на революционното движение... Обаче Мерджанов и Соколов сигурно не са подозирали, че стават оръдие на върховизма, когато с благословията на Б. Сарафов и с негови средства са били въоръжени и изпратени на явна гибел. . . Те не са дори и подозирали, че с подобна акция забиват нож в гърба на революционерите в Одринско."[1]

Макар че ООРК използувал героизма на четата на Мерджанов, за да повдигне духа на поробеното население и да го стимулира за още по-енергична борба срещу потисниците, той решително протестирал пред ВМОК за неговото вмешателство в районите на Вътрешната организация, като изтъкнал лошите резултати за революционното движение от такива порочни действия.[2] С шифровано писмо от 6 юли 1901 г. председателят на ООРК Лазар Димитров уведомил пунктовия началник в с. Любимец Янаки Гочев за разгрома на Мерджановата чета. Той изтъкнал героизма на четата, но същевременно подчертал безсмислеността от провеждане на подобни акции и лошите последици за революционната организация и българското население.

„По-нататък що ще излезе — пише Лазар Димитров — не се знае, но може да се предвиди... Каква полза от всичко това, когато отиват толкова отбор момчета. Жалко! Жалко! Жалко![3] В писмо от 7 юли 1901 г. до Янаки Гочев също и Георги Минков порицал необмисленото изпращане на Мерджановата чета и изразил съжалението си, че се жертвуват смели патриоти за извършване на „политически грабеж". Във връзка с гибелта на четата той пише: „Това ще бъде голяма загуба за делото ни, защото лицата, които са влизали в нея, са интелигентни, решителни и биха били полезни твърде много за делото, особено в деня на революцията".[4]

Героизмът, проявен от четата на Мерджанов при боя с далеч превъзхождащите сили на турския аскер и доблестното и мъжествено държане на осъдените на смърт четници направили голямо впечатление и оставили трайни следи в съзнанието на цялото българско население в Одринско, което дъги години се вдъхновявало от подвига на шепата патриоти. Името на Мерджанов добило голяма популярност и станало символ на смелост и неустрашимост, на достойно изпълнен патриотичен дълг. Народът скоро съчинил песен за пленяването на Нури бей и подвига на Мерджанов, която намерила широко

[1] Приноси към историята на македоноодринското революционно движение в Тракия. Книга VIII. Одринският окръжен революционен комитет и борбите между върхо-висти, централисти и социалисти, стр. 161 (Спомени на Г. Василев).

[2] Преображенското въстание. Статии и документи, стр. 37. Вж. също Същност на върховизма и неговите отражения в Тракия. Лекция № 2. стр. 33.

[3] Преображенското въстание. Статии и документи, стр. 186. (Документ 34)

[4] Пак там, стр. 187. (Документ 35).

[5] Приноси към историята на македоноодринското революционно движение в Тракия. Книга V. Революционното движение на българите в околийските райони на Свиленград, Одрин и др., стр. 222.

разпространение в Одринския край.[4] За Мерджанов почнали да се разказват неща, при които наистина е много трудно да се разграничи действителността от легендата, но които без съмнение свидетелствуват за широкото обаяние на името на този герой сред поробеното българско население в Тракия. „В затвора в Одрин — разказва старият революционер Стойчо Бойчев (дядо Странджа) от Лозенград — имаше една стълба, която наричаха „Канлъ скеле", кървава. Разправяха, че името ѝ останало от Слави Мерджанов. Когато щели да го водят на бесилка, един джандарин го блъснал с думите: „Йору, бе, гявур!" (върви, бе християнино). Мерджанов го ударил в главата с белекчетата на ръце и го убил на място. При вратата на затвора, до решетката, гръцки свещеник се изпречил да го изповяда и пречисти. Мерджанов не само че не приел, но го и ритнал в слабините, от който удар свещеникът наскоро умрял".[1]

В района западно от р. Марица също били изпращани чети, чиито действия имали ясно изразен терористичен характер. Това се обуславяло от схващанията на ръководителя на този район Вълчо Антонов, който до състоялия се през пролетта на 1902 г. Пловдивски конгрес по същество стоял на върховистки позиции. По нареждане на Вълчо Антонов или под негово пряко ръководство били извършени редица авантюристични четнически акции, които в крайна сметка довели до тежко разстройство на революционното движение в този край и особено в Ахъчелебийския район. Както изтъква в спомените си Васил Данаилов — ръководител на революционния комитет в с. Райково до 1901 г. — главната задача на действуващите под заповедите на Вълчо Антонов чети се състояла в набиране на парични средства по всевъзможни начини.[2]

С цел да се сдобие изведнъж с крупна парична сума, околийският комитет в с. Чокманово решил да бъде нападнат и обран богатият турчин Салих паша Сиврията от с. Смолян, на който властта била възложила строежа на голям окръжен склад в с. Палас (сега Рудозем) и който често пътувал до това село да носи пари на работниците.[3] Нападението трябвало да бъде извършено от чета в състав 10 души под ръководството на Марин Добрев Чолаков, известен още и с псевдонима си Стефан. Както излага в спомените си самият Чолаков, били направени обстойни проучвания и наблюдения, за да се установи в кои дни богатият турчин носи пари на работниците си в с. Палас. В един такъв ден през май 1901г. четата организирала засада

[1] Приноси към историята на въстаническото движение в Тракия. Книга IV. Освободителната борба в Лозенградския район, стр. 64.

[2] Приноси към историята на македоноодринското революционно движение в Тракия. Книга VII. Революционни борби на българите в Западна Тракия 1894—1912. Съставил Ив. П. Ормандживев, София, 1956 г., стр. 127. (Ръкопис в Тракийския научен институт).

[3] Този турски феодал потискал и експлоатирал по най-безчовечен начин местното българско население. Между другото той системно ограбвал храните и имотите на българските селяни и заставял последните да му работят ангария (Вж. Македония и Одринско (1893—1903). Мемоар на Вътрешната организация, стр. 74).

при един завой на р. Арда, близо до с. Фатово.[1] Но за нейна изненада вместо Сиврията се задал неговият осиновен син хаджи Нурия, охраняван от 6 души. Един от охраната забелязал неумело прикритите четници, които преждевременно открили огън преди турците да влязат напълно в засадата. Част от охраната била унищожена, обаче хаджи Нурия, макар и ранен, успял да избяга и се спасил.[2]

Турската власт, която разбрала, че това не е обикновено разбойническо нападение, взела енергични мерки за издирване на нападателите и чрез шпиони и доносчици влязла в следите на местната революционни дейци като Васил Данаилов, Димитър Мавров, Васил Мавродиев и Георги Рупецов от с. Райково, Атанас Келпетков, Стою Стояновски, Стоян Стояновски, Христо Шишков и Ангел Атанасов от с. Устово, Иван Караманджуков, Георги Янакиев и Насо Кисимов от с. Чокмаково и още много други революционери от селата Долно Дереке, Турян, Фатово и Аламидере.[3]

Всички арестувани били подложени на нечовешки изтезания и инквизиции от турската полиция, която не подбирала средства за изтръгване на признания. Задържаните революционни дейци били пъхнати в Пашмаклийския затвор, където били поставени при непоносимо тежки условия. Те „всяка нощ бяха извеждани за изследване и бити по краката с шомполи, забивали им борина в ноктите и после я подпалвали, за да им изгарят пръстите, поставяли им торби с пясък на корема и др., само и само да се изтръгнат желаните за властта показания. Страданията били неописуеми, но стоическо било и гърпението“.[4]

Този тежък удар обаче не вразумил Вълчо Антонов, който продължил тактиката на терористични четнически нападения с цел да се снабди с пари. В края на юли 1901 г. бил предприет несполучлив опит да бъде обран хаджи Салих от с. Райково, който успял да се барикадира в къщата си и недопуснал нападателите да влязат в нея.[5] С пълен провал приключило и проведеното през октомври същата година нападение срещу Юсеин паша — Маджиря в с. Януздере, което било извършено от наброяваща около 40 души чета под личното ръководство на Вълчо Антонов. Целта и на това нападение била „да се задигнат парите“ на Маджиря.[6] Акцията не дала никакви резултати Охраната на богатия турчин отблъснала нападателите, които действували стихийно и неорганизирано, като в завързалата се престрелка бил ранен и самият Вълчо Антонов. След този несполучлив бой четата била принудена да се оттегли на българска територия в района на Чепеларе, където останала в бездействие продължително време поради настъпилите трудни условия за ревлюционна дейност в района на Родопите.[1]

[1] Приноси към историята на македоноодринското революционно движение в Тракия. Книга VII. Революционни борби на българите в Западна Тракия, стр. 53.
[2] Пак там, стр. 54.
[3] Христо Ив. Караманджуков, пос. съч., стр. 127; Преображенското въстание. Статии и документи, стр. 190, 191 (Документ 39); Вж. също Приноси към историята на македоноодринското революционно движение в Тракия. Книга VII. Революционни борби на българите в Западна Тракия, стр. 157.
[4] Христо Ив. Караманджуков, пос. съч., стр. 127.
[5] Пак там, стр. 135.
[6] Пак там, стр. 137.

Тези необмислени и авантюристически четнически действия на Вълчо Антонов вбесили още повече турската власт, която засилила до краен предел терора и репресиите срещу българското население не само в Ахъчелебийско, но и в цялата област западно от р. Марица. Последиците от неразумната дейност на Вълчо Антонов били катастрофални: революционната организация в родопските и беломорските райони била разстроена, а революционното движение — парализирано. Както пише Христо Караманджуков, аферата, предизвикана от нападението срещу хаджи Нурия, „обезглави организацията, разстрои селските комитети, предизвика смут в редовете, сломи духа у хората, угаси подема — с една дума спъна се движението в неговото естествено, спокойно и успешно по-нататъшно развитие“.[2]

Военният съд в Одрин осъдил на дългогодишен затвор десетки предани революционни дейци, между които Атанас Келпетков на 101 години и Васил Данаилов на 15 години. Много други членове на местните революционни комитети били принудени да емигрират в България, за да се спасят от преследванията и жестокостите на турските власти.

По сведение на Васил Данаилов от с. Райково и Иван Самарджиев от с. Устово били осъдени и хвърлени в турските затвори следните революционни дейци:

Ахъчелебийско

— с. Устово: Атанас Келпетков, Георги Атанасов, Киряк Данчев, Стою Стояновски, Стоян Стояновски, Иван Самарджиев, Хараламбо Костов, Георги Сулинаджиев, Христо Шишков, Ангел Атанасов, Димитър Хаджиивановв, Иван Видров, Стефан Згуров и Атанас Згуров;

— с. Райково: Васил Данаилов, Димитър Мавров, Колю Кобатев и Георги Рупецов;

— с. Чокмаково: Иван Караманджуков, Георги Янакиев, Насо Кисимов и Георги Милковски;

— с. Долно Дереке: Пандалия Кузманов и Анастас Сбирков;

— с. Турян: Анастас Трончелов и Никола Георгиев:

— с. Карлуково: Ангел Инджов;

— с. Фатово: Тодор Гавраилов, Тодор Марчев, Насо Чолаков, Насо Марушин, Вълчо Ташев и Стайко Попстефанов;

— с. Аламидере: свещеник Анастас, Ташо Михтаря, Иван Момчилов и Петър Начов.

Гюмюрджинско

— с. Калайджидере: Яни Политов, Стоил Стоев, Димитър Хаджименков, Георги Тумбев и Н. Петков;

[1] Приноси към историята на македоноодринското революционно движение в Тракия. Книга VII. Революционни борби на българите в Западна Тракия, стр. 54. (Спомени на Марин Добрев Чолаков); вж. също Христо Караманджуков, пос. съч., стр. 137
[2] Христо Ив. Караманджуков, пос. съч., стр. 66.

— с. Манастир: Димитър Стоянов, Вълчо Стоянов, Тодор Вълчев и Каню Вълчев;

— с. Денизлер: Ст. Петков.

Дедеагачко

— с. Еникьой: Петко Ангелов, Тодор Иванов, Димитър Мирчев и Георги Крут;

— с. Дервент: Петко Петров;

— с. Доганхисар: Недялко Комиев и Тодор Георгиев;

— с. Чобанкьой: Стою Стайков, Вълчо Стайков, Киро Николов, Марко Вълков, Апостол Петков, Киро Белев, Бельо Кирев, Димо Кирев, Тодор Вълчев, Стоян Милушев, Костадин Вълчев, Киро Вълчев, Наско Костадинов, Радю Недялков, Киро Радев, Н. Янев, Н. Стоянов, Запрян Николов и Куртю Матев.

Ксантийско

— с. Габрово: Васил Докторов, Янко Титьолчев, Кирияк Дачев, Ат. Кормитев, Стамат Кормитев, Георги Кормитев

Ортакьойско

— с. Драбишна: Стамбол Димитров;

— с. Покрован: Ат. Стоилов, Ат. Иванов, Стоян Драганов, Георги Янев, Слав Димитров, Вълчо Димов и Колю Георгиев;

— с. Горно Суванли: Н. Ангелов, Ив. Димитров и Димитър Атанасов;

— с. Долно Суванли: Костадин Иванов и Костадин Атанасов.

Ферейско

— с. Пишманкьой: Тодор Мавров и Ат. Тодоров;

— с. Балъкьой: Ат. Манолов, Янко Янузли, Киро Насрадинов, Георги Кореничев, Андрея Бояджи, Димитър Шарчмент, Димитър Манолов, Русин Караманов, Стойко Иванов, Георги Иванов, Митрю Русенов, Вълчо Атанасов, Митрю Кюмюрджи, Банчо Стоянов, Димитър Карев, Стоян Стамов, Митрю Атанасов и Н. Куртев.

Софлийско

— с. Голям Дервент: Чанко Вълков; с. Каяджик; Янко Пройков, Ангел Бъчваров и Вълко Тодоров.

ПОДЕМ НА ЧЕТНИЧЕСКОТО ДВИЖЕНИЕ В ТРАКИЯ СЛЕД ПЛОВДИВСКИЯ КОНГРЕС

Много важно значение за по-нататъшното укрепване и развитие на четническото движение в Одринско имал състоялият се през пролетта на 1902 г. в Пловдив конгрес на революционната организация, който бил проведен под председателството на Гоце Делчев. На Пловдивския конгрес били изнесени два доклада: от Гоце Делчев на тема „За начина на организиране на Одринско“ и от Михаил Герджиков на тема „Как да се агитира между населението“.[1] В тези доклади

[1] Христо Ив. Караманджуков, пос. съч., стр. 80. Според спомените на Георги Василев, който по това време бил секретар на ООРК, докладът на Михаил Герджиков бил озаглавен „Как да се агитира и организира населението в Одринско“. (Вж. Приноси към историята на македоноодринското революционно движение в Тракия. Книга VIII. Одринският окръжен революционен комитет и борбите между върховисти, централисти и социалисти, стр. 176).

се съдържали редица указания и препоръки за още по-голямо разгръщане на четническото движение в Одринско с оглед засилване подготовката на населението за вдигане на масово въстание. По време на този конгрес било взето решение Одринско да се раздели на две инспекционни области — Източна и Западна — с разграничителна линия между тях р. Марица. Начело на Източната инспекционна област застанал Михаил Герджиков, а на Западната — Вълчо Антонов.

В изпълнение на взетите по време на Пловдивския конгрес решения за по-нататъшното развитие и укрепване на революционното движение в Одринско били изпратени голям брой агитационно-организационни чети под ръководството на изтъкнати революционни дейци. Тези чети развили огромна и всестранна дейност във връзка с подготовката на населението за въоръжена борба и освобождението му от непоносимия политически и икономически гнет на османските поробители. В хода на тази подготовка значението на четите нараснало до такава степен, че те поели ръководна роля в провеждането на организационната дейност, докато местните градски и селски комитети започнали да се занимават главно с административни въпроси и фактически се превърнали в помощни органи на четите.

В качеството на ревизор-инспектор на Източната инспекционна област Михаил Герджиков предприел през есента на 1902 г. продължителна обиколка в Малкотърновския, Бунархисарския и Лозенградския район, за да претвори в дело решенията на Пловдивския конгрес. При провеждането на своята дейност той бил съпровождан от различни чети, а след приключване на обиколката си формирал специална чета, с която предприел смел набег към Чаталджанско. Прилагайки нови методи на работа, Герджиков успял да даде силен тласък на революционното движение, което взело масов характер. Вместо да се свързва с отделни хора или да агитира пред малобройни групи, той започнал да свиква масови събрания, на които разяснявал на селяните причините за тяхното непоносимо тежко положение и ги запознавал с целите и задачите на освободителната борба. Резултатите от тази водена в голям мащаб агитационно-пропагандна дейност не закъснели да се проявят. В посетените от Герджиков села хората започнали да навлизат масово в революционната организация. Ето как сам Герджиков описва тази своя дейност:

„Влязох първо в Малкотърновската околия с чета от десетина души. Тая чета се формира в Бургас от тамошни хора, малкотърновчани и лозенградчани, хора, които са били вече вътре. Взех със себе си един свой другар от детинство, пловдивчанина Димитър Общински, студент по правото в Лозана, а другите бяха все одринчани. С нас беше Кондолов, който ни упътваше. Той събираше четата, аз ги само преглеждах. И. Кармандуков беше с мене. Движехме се по селата, разбира се нощно време, по гъстите букови гори на Странджа. Първото село, в което влязохме, веднага до границата, като се мине Аланкайряк, беше Заберново. Дотогава агитацията се е водила на по други начала: агитаторите посещавали само неколцина селяни тайно и с туй се задоволявали. Аз приложих начина, който се употребя-

ва в Македония: събирах почти всички селяни, мъже, обикновено в черква и им проповядвах. Аз им говорех главно да съзнаят своето мизерно икономическо положение; казах им, че това положение зависи главно от лошия турски политически режим. . . Аз сам им задавах въпроси: тъй ли трябва да остане това положение, а те сами отговаряха, че то е нетърпимо и че би трябвало да се подобри. На въпроса може ли да се постигне това по мирен начин, те отговаряха сами, че това не може да стане без въстание... В този дух се агитираше... Резултатът на проповедта беше, че във всяко село се основаваше местно ръководително тяло: местен ръководител, негов помощник, десетар, касиер. Определяха се членски вноски. Вкупом се заклеваха пред нас. Водехме се по същия организационен устав, който беше в сила в Македония и от който се оставяха екземпляри... И жените тук-таме се посвещаваха. Агитацията намери добра почва и бързо напредваше. Обиколихме почти всички села в Малкотърновско...[1]

Към средата на октомври 1902 г. Герджиков, придружен от малка чета, пристигнал в Малко Търново. Той престоял няколко дни в града, където провел редица съвещания с членове на местния революционен комитет. На събрание, което се състояло в къщата на Дражо Киров, видният деец на ВМОРО изнесъл обширен доклад, в който заклеймил порочните методи на превърналия се в оръдие на княз Фердинанд Върховен македоноодрински комитет. Той изтъкнал големите злини, които върховистите нанесли на Вътрешната организация в резултат на своите провокационни и необмислени действия, като същевременно изложил и разяснил мерките за по-нататъшното укрепване на революционното движение в Тракия и в частност в Малкотърновския район в съответствие с взетите на Пловдивския конгрес решения.

Докладът на Герджиков направил голямо впечатление на присъствуващите. „Всички се въодушевихме от речта му — отбелязва в спомените си малкотърновският революционер Лефтер Мечев... Той отрече дейността на върховистите, които с аферите си само разстройваха Вътрешната организация в услуга на българската политика. Стана ми ясна Керемедчиоглувата афера, която Герджиков ни посочи като пример, за да разберем как върховистите използуват Вътрешната организация и я рушат, като пакостят на легалните дейци и на семействата им. Заминах си за Камила убеден противник на сарафистите“.[2]

По време на престоя си в Малко Търново Герджиков провел събрание и в къщата на баба Стана (майка на революционера Янко Стоянов) с участието на целия околийски революционен комитет. На събранието, което преминало под председателството на Герджиков, били обсъдени редица организационни въпроси във връзка с разрастването на революционното движение в Малкотърновско. Между другото било решено да се приемат за членове на организацията и местните чорбаджии, за да се заставят по този начин да мълчат и главно да бъдат използувани като източници за набавяне на материални средства за подпомагане на революционното движение.[1] Във връзка с това особено предизвикателно, дръзко и открито враждебно отношение проявил едрият малкотърновски чорбаджия Анегности Дяков, който отправил обидни и заплашителни думи по адрес на революционната организация. За да се запази авторитетът на организацията и се демонстрира нейната сила, Герджиков бил принуден да даде заповед за ликвидиране на злостния народен враг, която била успешно изпълнена.[2]

След като обиколил няколко малкотърновски села, между които Мокрушево и Велика, Герджиков, съпроводен от малка чета, заминал на агитация в Бунархисарския район, където посетил Бунархисар и селата Урумбеглия и Колибите. На състоялите се събрания той разяснил целта на освободителната борба и дал указания за укрепване на революционното движение в този пострадал твърде много от Керемедчиоглувата афера район. Неговите убедителни и пламенни думи наелектризирали и ентусиазирали всички присъствуващи на тези събрания членове на революционната организация. Както пише А. Разбойников, който по това време бил председател на Бунархисарския околийски комитет, Герджиков „с привлекателната си млада интелигентна фигура завладяваше всеки, който се срещнеше с него, дори без да му говореше надълго. Неговото име в Странджа и Одринско стана легенда“.[3] Даже селяни на преклонна възраст били обаяни и въодушевени от вдъхновените слова на Герджиков. „Щом такъв млад човек — казал един от тях — е тръгнал да се жертвува за нас, какво остава ние да правим; ние би трябвало всички да измрем още сега“.[4] Също и четниците, които придружавали Герджиков по време на неговата обиколка, говорели с възхищение за него: „Войвода, ама при такъв войвода да си четник!“[5]

След приключване на обиколката си в Бунархисарско Герджиков се отправил към Лозенградския район. Районният войвода Лазар Маджаров го посрещнал в с. Каракоч, където било проведено съвещание с участието на Лозенградския революционен комитет.[6] Герджиков посетил също така Дерекьово, Пирок, Иниджия и редица други села в Лозенградско. В с. Пирок, както пише в спомените си тогавашният председател на революционния комитет в това село Иван Потиров, Герджиков пристигнал през декември 1902 г., като бил съпровождан от малка чета, състояща се от 8 души. Той организирал

---

[1] Материали за историята на македонското освободително движение. Книга IX. В Македония и Одринско. Спомени на Михаил Герджиков. София, 1928 г., стр. 38—40.

[2] Приноси към историята на въстаническото движение в Одринско. Книга III. Революционното движение в Малкотърновския район, стр. 93.

[1] Приноси към историята на въстаническото движение в Тракия. Книга III. Революционното движение в Малкотърновския район, стр. 39, 40.

[2] Преображенското въстание. Статии и документи, стр. 40.

[3] Приноси към историята на въстаническото движение в Одринско. Книга II. Борбата в Бунархисарския район, стр. 76.

[4] Пак там, стр. 77.

[5] Приноси към историята на въстаническото движение в Тракия. Книга IV. Освободителната борба в Лозенградския район, стр. 135.

[6] Преображенското въстание. Статии и документи, стр. 40.

събрание в селската църква, където пред насъбралото се множество произнесъл пламенна реч, която въодушевила извънредно много присъствуващите селяни.[1]

Герджиков не успял да завърши докрай своята обиколка в Одринско. В с. Иниджия той получил съобщение да замине незабавно за Одрин на съвещание с ръководството на ООРК във връзка с разглеждането на въпроса за свикване на конгрес в Солун относно вдигане на въстание в Македония и Одринско. Това заминаване не му дало възможност да посети Чокенско, където от ноември 1902 г. действувала четата на Кръстьо Българията.[2]

През февруари 1903 г. Михаил Герджиков застанал начело на специално формирана чета, с която се опитал да извърши атентат по ж. п. линия между гарите Синекли и Черкезкьой (Чаталджанско). В рамките на четническите действия в навечерието на Преображенското въстание тази акция, макар и неуспешна, представлява определен интерес, тъй като е характерна с голямата смелост, огромна издръжливост и изключителното мъжество, проявени от всички четници.

Решението за извършване на саботажни акции срещу турския железопътен транспорт било взето от Гоце Делчев още през есента на 1902 г., тъй като се считало, че все още не е настъпил благоприятен момент за вдигане на общо въстание. Този възглед бил запазен за известно време и след прословутия „Солунски конгрес“ през януари 1903 г. В съответствие с него било планирано две чети под командуването на Гоце Делчев и Михаил Герджиков да извършат саботажни акции по железопътната магистрала Солун—Одрин—Цариград съответно при гарите Ангиста и Черкезкьой. Във връзка с това в спомените си Герджиков изтъква: „И двата пункта бяха вред турско и гръцко население... Искахме с това да запазим българското население от разорение, а организацията — от разстройство.“[3]

Провеждането на четническата акция на Герджиков било предшествувано от извършване на щателна предварителна подготовка. За изходен пункт при изпълнението на бойната акция било определено с. Пенека. Ето защо още в края на ноември 1902 г. Герджиков възложил на войводата Георги Кондолов да разузнае маршрута за движение от това село до железопътната линия в участъка между гарите Синекли и Черкезкьой (около 50 км по права линия) и да установи канал в това направление.[4] Със съдействието на четника Стоян Камилски и трима куриери от с. Пенека прославеният странджански войвода изпълнил успешно възложената му задача.

Формирането на четата станало в с. Аланкайряк, където била проведена и цялата непосредствена подготовка на четниците във връзка с предстоящата бойна акция. При избора на хората било обър-

[1] Приноси към историята на въстаническото движение в Тракия. Книга IV. Освободителната борба в Лозенградския район, стр. 53, 54.

[2] Преображенското въстание. Статии и документи, стр. 40; вж. също Материали за историята на македонското освободително движение. Книга IX. В. Македония и Одринско. Спомени на Михаил Герджиков, стр. 43, 44.

[3] Приноси към историята на въстаническото движение в Одринско. Книга III. Революционното движение в Малкотърновски район, стр. 142.

[4] Ив. Пандалеев Орманджиев, пос. съч., стр. 49.

нато особено внимание на тяхната физическа издръжливост, тъй като извършването на похода било свързано с изключително големи трудности. Всеки четник трябвало да носи товар с тежест около 40 кг.[1] За разрушаването на железопътната линия четата взела със себе си 80 кг взрив, който бил разпределен по равно между всички четници.

Четата на Герджиков се състояла от 20 души. В нейния състав били включени такива изпитани и закалени в революционната борба патриоти като Иван Варналията от Велес, Кръстьо Българията от Враца, Димитър Халачев от Малко Търново, Атанас Вълканов от с. Дерекьово (Лозенградско), Петър Ангелов от Хасково, Димигър Христакев от с. Долно Райково (Смолянско), Стоян Петров от Малко Търново, Христо Арнаудов от Мустафапаша, Петко Зидаров от с. Цикнихор (Малкотърновско), Димо Георгиев Русев от с. Колибите (Бунархисарско), Димитър Ташев от същото село, Стоян Томов от с. Кладара (Малкотърновско), Стоян Камилски от с. Камила (Малкотърновско) и др.[2] В четата влизал и смелият революционер Никола Равашола, който обаче по пътя се разболял и бил оставен на лечение край с. Стоилово, вследствие на което не можал да вземе участие в планираната бойна акция.[3]

На 1 февруари 1903 г. четата на Герджиков напуснала с. Аланкайряк и навлязла в турска територия на път за с. Пенека.[4] За да бъдат въведени в заблуждение турските власти, част от четниците, които се движели напред и образували така да се каже авангарда на четата, били облечени в турски войнишки униформи. Движението на ядрото се извършвало под тяхно прикритие. В с. Велика четата била посрещната от Георги Кондоров, който докладвал за резултатите от проведеното от него разузнаване и с чиято помощ Герджиков уточнил редица подробности в плана за действие. В това село Герджиков още един път напомнил на четниците си трудностите и опасностите на похода, като предложил на тези от тях, които се чувствуват по-слаби, да останат в селото. Никой обаче не се отказал да вземе участие в смелата акция.[5]

На 13 февруари четата достигнала изходния си пункт — с. Пенека, където престояла три дни и където били извършени последните приготовления.[6] Оттук тя се отправила към своя обект. Походът бил много труден, защото движението ставало извън пътищата с цел да се запази скритността. Освен това времето се влошило и започнало да вали дъжд. Четникът Йордан Божков не издържал и припаднал от изтощение. Също и Д. Христакев бил преуморен. Наложи-

[1] Преображенското въстание. Статии и документи, стр. 96, 97.

[2] Преображенското въстание. Статии и документи, стр. 95, 96; Приноси към историята на въстаническото движение в Одринско. Книга II. Борбата в Бунархисарския район, стр. 31.

[3] Преображенското въстание. Статии и документи, стр. 96; Приноси към историята на въстаническото движение в Одринско. Книга III. Революционното движение в Малкотърновския район, стр. 47.

[4] Преображенското въстание. Статии и документи, стр. 97.

[5] Пак там, стр. 97.

[6] Приноси към историята на въстаническото движение в Одринско. Книга II. Борбата в Бунархисарския район, стр. 32.

ло се тези двама четници да бъдат върнати обратно, съпроводени от Димитър Ташев.[1] Останалите продължили тежкия си път.

След изнурителен форсиран марш четата се приближила до железопътната линия в избрания участък. През нощта на 19 февруари тя поставила под релсите голямо количество взривно вещество, което обаче не се възпламенило поради силното овлажняване на бикфордовия фитил. Голямо разочарование и униние обзело четниците, когато видели, че всички понесени от тях огромни трудности и лишения отишли напразно. Ето как Герджиков разказва за тази несполука:

„На 17 февруари стигнахме между тези две села (Синекли и Черкезкьой — б. а.). . . На 17 и 18 прегледахме линията, избрахме мястото и по пътното разписание гледахме дали тренът ще мине точно според разписанието. Избрахме конвенционалния трен, защото минава нощем, а експресът денем, а не можехме денем да действуваме. Три дена стояхме. В храсталака прекарахме две и половина нощи. Валеше сняг, студено беше. Видяхме, че тренът минава на 1 ч. и 15 минути нощем. На 19 вечерта отидохме до самото място. Поставих патрули от двете страни да не би да дойде някой от кантонерите. Подкопахме линията и аз за сигурност поставих два взрива (25 килограма и в двата) и две петарди. Когато с Делчева (Гоце Делчев — б. а.) правихме опитите с една машина, петардите, които ги поставяхме, не избухваха веднага, и ние затова пресипвахме барут от Лебелов револверен патрон и по този начин петардата избухваше хубаво и добре подпалваше фитила. И тук така постъпихме, пресипахме и барут и когато всичко беше приготвено, нещо 1/4 час преди да пристигне тренът, ние се оттеглихме на едно разстояние от 200—300 крачки, залегнахме отстрана да чакаме трена, който идеше от Цариград. След малко зададе се тренът и ние чакахме с напрегнатост. Мнозина бяхме станали прави. Най-сетне тренът пристига и ние чуваме само два пушечни изстрела, както кога гърми пушка. Машинистът спря машината. Ние не можахме да се стърпим, затичах се, другарите подире ми, машинистът видя това, даде пълна пара и избяга с трена. Ние останахме като гръмнати."[2]

Обратният път бил още по-тежък. Дъждът се обърнал в лапавица и сняг. Изтощените от глад, безсъние и продължителния поход четници едва се влачели по силно разкаляната местност. „Сам се чувствувах много отпаднал от умора и глад" — отбелязва по-късно Михаил Герджиков.[3] Напред вървели облечените с турски войнишки дрехи четници, които трябвало да заблудят срещнатите местни жители, представяйки се уж за турска потеря. Гладът принудил четата да потърси храна в една гръцка мандра. Преоблечените в турски военни униформи четници, предвождани от Христо Арнаудов, влезли в мандрата, наругали на турски език мандраджиите, за да кажат дали не са виждали наблизо комити, след което заповядали на изплашените до смърт гърци да приготвят храна, която взели със

[1] Пак там, стр. 32; Преображенското въстание. Статии и документи, стр. 99.
[2] Материали за историята на македонското освободително движение. Книга IX. В. Македония и Одринско. Спомени на Михаил Герджиков, стр. 51, 52.
[3] Приноси към историята на въстаническото движение в Одринско. Книга III. Революционното движение в Малкотърновския район, стр. 148.

себе си. Само няколко часа по-късно в мандрата пристигнала истинска турска потеря. Мандраджиите съобщили на аскера, че малко преди неговото пристигане тук се отбила друга потеря, като посочили посоката, в която тя се отправила. Това спасило четата. Истинската потеря тръгнала в друго направление да дири четниците.[1]

Към края на февруари изнурената чета едва се добрала до с. Велика, откъдето Герджиков изпратил писмо на Георги Минков в Бургас, с което между другото го уведомил за неуспешния изход на саботажната акция. „Не искам да ти говоря по нея — пише Герджиков за несполучливата акция, — защото ми е ужасно неприятно. Нека ти разправят приносителите на настоящето ми".[2]

Въпреки претърпяната несполука набегът на четата на Герджиков, извършен в непосредствена близост до Цариград, остана в историята на четническото движение в Тракия като светъл пример за храброст, неустрашимост и изключително мъжество. Във връзка с това обаче трябва да се изтъкне, че даже при успешно изпълнение на запланираната саботажна акция, общите резултати нямало да бъдат благоприятни за развитието на революционното движение в Тракия. Това се потвърждава от отрицателното отражение на извършената от Гоце Делчев при гара Ангиста аналогична акция, в отговор на която турските власти предприели масови арести и взели строги репресивни мерки, които предизвикали силно разстройство на местната революционна организация.[3] Освен това Герджиков се заблуждавал, когато смятал, че в района на проектираната саботажна акция нямало българско население и че поради това уж не съществувала опасност за българския елемент. Напротив, в Чаталджанско, Чорленско и Силиврийско съществували много български села. Такива били Дааеникьой, Курфали, Каракъзли, Аквиран, Бекчилер, Буюк Чаушли, Кючюк Чаушли, Мюселим, Юксузкьой и др.[4] Без съмнение жителите на тези села са щели да пострадат жестоко в резултат на турския терор, какъвто несъмнено щял да настъпи в този край в случай на успешен завършек на действията на Герджиковата чета.

В с. Велика Герджиков свикал съвещание с участието на ръководни революционни дейци от Малкотърновско и Бунархисарско, на което било взето решение да се направят известни организационни и персонални промени в четническото движение в тези два района. Тъй като Кондолов бил все още болен и се намирал на лечение и почивка в България, за районен войвода в Малкотърновско бил определен Кръстьо Българията, а вместо Тодор Шишманов за войвода в Бунархисарско бил назначен Коста Калканджиев. С оглед водене на по-ефикасна агитационна и организационна дейност от страна на четите Герджиков разделил обширния Малкотърновски район на участъци.[5]

[1] Преображенското въстание. Статии и документи, стр. 100.
[2] Пак там, стр. 201, 202. (Документ 54.)
[3] Пак там, стр. 101.
[4] Пак там, стр. 101.
[5] Преображенското въстание. Статии и документи, стр. 41. Вж. също Приноси към историята на въстаническото движение в Одринско. Книга III. Революционната борба в Малкотърновския район, стр. 181.

Независимо от обстоятелството, че Кръстьо Българията бил назначен за войвода на целия Малкотърновски район, Герджиков му определил участък на действие, обхващащ селата Велика, Керациново, Маглаик, Цикнихор, Мегалово, Кладара, Резово, Пиргополо, Блаца и Маджура. Другите участъци били разпределени както следва: Дико Джелебов със своята чета взел участъка на селата Паспалово, Мокрушево и Едига; участъкът, включващ селата Граматиково, Мързево и Вургари, бил поверен на четата на Пеньо Шиваров; участъкът със селата Сармашик, Гьоктепе, Стоилово, Калово и Заберново бил даден на четата на Пано Ангелов.[1]

От с. Велика Герджиков се отправил към Лозенградския район, където в с. Иниджия се срещнал с Лазар Маджаров. Тук двамата революционери обсъдили състоянието на революционното движение в Лозенградско и набелязали мерки за неговото по-нататъшно развитие и укрепване. Скоро след тази среща Герджиков внезапно заболял от пневмония в тежка форма, вследствие на което бил принуден да прекъсне обиколката си и да остане по-продължително време на лечение в с. Пирок, което предлагало добри условия за надеждно укриване на болния поради отдалечеността му от главния път Лозенград — Малко Търново и съществуването на здрава местна революционна организация. За пребиваването на Герджиков в с. Пирок знаели почти всички жители на селото, обаче нямало нито един случай на предателство и издайничество. След като състоянието на болния се подобрило, той бил качен на кон, върху който било поставено импровизирано легло от дъски, и през с. Чаглаик бил отведен благополучно на българска територия.[2]

* * *

След Пловдивския конгрес силно активизирала своята организационно-пропагандна дейност и действуващата в Лозенградския район чета на Лазар Маджаров. В началото на юни 1902 г. Маджаров отново преминал границата и навлязъл в Лозенградско, начело с малка чета, в която влизали смелите революционери Димитър Янев — Попето, Георги Котков, Димитър Шопов, Ташко Македонеца, Коста Тенишев (Лютий), Яни Попов и Лазо Лазов.[3] Четата влязла най-напред в с. Пейчова махала, където организирала събрание и посветила в делото 10 души. Трима от тях Маджаров поставил начело на новообразувания местен революционен комитет.[4] След това четата се отправила за с. Тастепе, което имало важно значение като междинен пункт

[1] Приноси към историята на въстаническото движение в Одринско. Книга II Борбата в Бунархисарския район, стр. 33; книга III. Освободителната борба в Лозенградския район, стр. 181.

[2] Приноси към историята на въстаническото движение в Одринско. Книга III. Революционното движение в Малкотърновския район, стр. 155. Книга IV. Освободителната борба в Лозенградския район, стр. 54.

[3] Приноси към историята на въстаническото движение в Тракия. Книга IV. Освободителната борба в Лозенградския район, стр. 112.

[4] Пак там, стр. 112.

на канала с. Къзъклисе — с. Кадиево. Там били проведени няколко събрания с участието и на няколко души от съседното с. Киширлик, които били заклети и натоварени да привличат свои съселяни за членове на организацията. След като посетила селата Кадиево, Каракоч и Раклица, четата пристигнала в с. Иниджия, където в местното училище било свикано голямо събрание, което преминало много успешно. Около 20 души били заклети и влезли в организацията.[1]

При по-нататъшната си обиколка четата на Маджаров посетила Каваклия, Енимахле, Докузюк, Пирок, Чаглаик, Кулата и още много други села в Лозенградско, като навсякъде били постигнати много добри резултати. Местните революционни комитети укрепнали в организационно отношение, а членският състав непрекъснато се увеличавал. В с. Чаглаик Маджаров се срещнал с Кондолов. Между двамата войводи било постигнато споразумение преминаващият през територията на Лозенградския район канал Къзъклисе — Горна Канара — Долна Канара — Тастепе — Ковчас — Пирок да се използува за пренасяне на оръжие и за нуждите на революционната организация в Малкотърновско.[1]

По време на своята обиколка в Лозенградско предвожданата от Лазар Маджаров чета неведнъж трябвало да води своята дейност при трудни и опасни условия. Така например, когато след срещата с Георги Кондолов четата се насочила към с. Ковчас, тя била своевременно уведомена, че в селото е разквартирувана многобройна турска войска. Въпреки това Маджаров решил да проведе запланираното от него събрание с ръководителите на местния революционен комитет начело със Стойко Кючука. След като били взети всички необходими мерки за безопасност, събранието се състояло на прикрито място извън селото. Но Маджаров не се задоволил само с това. Под носа на турския аскер четата провела редица мероприятия, имащи за цел да способствуват за по-нататъшното развитие на революционното дело в това голямо българско село. „След това събрание — отбелязва по този повод участникът в четата на Маджаров Коста Стоянов Тенишев (Лютий) от Лозенград — решихме да останем още една нощ, за да дойдат нови хора за покръстване. Събраха се около 40 души, от които заклехме незаклетите дотогава... По заповед на Маджаров пообучих селяните в падината на „Сушувица“, понеже в района аз ръководех обучението на легалните. След обучението седнахме всички на обща софра. Маджаров им говори да се въоръжават всички, като оръжието си го укриват в балкана. Избра се и смъртна чета с войвода селския ръководител Стойко Кючука“.[3]

В много по-опасно положение изпаднала четата на Маджаров в с. Докузюк, където замалко не се стигнало до нейното разкриване и до възникване на нова поредна афера. Турската власт, която узнала за присъствието на четата на Маджаров в Лозенградско, изпратила в този район многобройни патрули, които претърсвали селата с цел да

[1] Пак там, стр. 113.

[2] Приноси към историята на въстаническото движение в Тракия. Книга IV. Освободителната борба в Лозенградския район, стр. 116.

[3] Пак там, стр. 116.

я открият и обезвредят. Един такъв патрул от 15 души под командуването на жандармерийския офицер Халил Чауш, идващ от Бабаески, пристигнал в с. Докузюк, когато четниците вече са били настанили в селото. Изплашеният селски кмет, на когото Халил чауш заявил, че търси четата на Маджаров, незабавно уведомил войводата за пристигането на турските жандармеристи. Без да губи присъствие на духа, Маджаров хладнокръвно заповядал на кмета да даде на турците изобилно количество ракия и да им изпрати гайдари. В същото време, когато замаяните от алкохола турци гуляели и се веселили, четата провела събрание в училището. По този начин, благодарение на съобразителността на Маджаров четата не само останала неоткрита, но и изпълнила успешно задачата си в заетото от турските стражари село.[1]

За да се води четническата дейност по-ефикасно и по-рационално, през зимата на 1902—1903 г. обширният Лозенградски район бил разделен на три участъка, във всеки един от които действувала участъкова чета начело с участъков войвода. Районът на селата Чаглаик, Кулата, Пирок, Дерекьово, Курията, Койово, Каракоч и Кадиево бил поверен на Лазо Лазов, а този на селата Ковчас, Тастепе, Пейчова махала, Горна Канара, Долна Канара, Девлетлиагач и Коджатарла — на Янко Стоянов, докато в района на полските села южно от Лозенград действувала четата на Яни Попов. В командно отношение и трите участъкови чети били подчинени на войводата Лазар Маджаров, който се движел главно с четата на Яни Попов, в чийто участък четническата дейност била свързана с по-големи трудности и опасности поради откритата местност.[2]

Благодарение на огромните усилия на Маджаров и неговите четници революционното движение в Лозенградско, което след Керемедчиоглувата афера било силно разстроено, укрепнало и се разраснало. Духът на населението се повишил. Навсякъде в района закипяла трескава революционна дейност.

От участъковите чети, действуващи в Лозенградския район, особено изпъкнала четата на Лазо Лазов, която развила активна организационна и агитационно-пропагандна дейност. Тя непрекъснато кръстосвала селата в своя участък, укрепвала местните комитети, посвещавала селяните в делото на революцията, организирала смъртни дружини и водела военното обучение на членовете на революционната организация. При обиколките си по селата четата неведнъж изпадала в опасно положение, но винаги съумявала да излезе от него благодарение на решителността, хладнокръвието и съобразителността на войводата. Така например, когато четата пребивавала веднъж в с. Пирок, за нея внезапно възникнала неблагоприятна обстановка. По недоразумение в къщата, където била укрита четата, били настанени да нощуват турски бегликчии, които пристигнали в селото във връзка със събирането на данъците. Силно разтревожен от това, ръководителят на селския революционен комитет Иван Потиров уведомил войводата

[1] Приноси към историята на въстаническото движение в Тракия. Книга IV. Освободителната борба в Лозенградския район, стр. 114.
[2] Пак там, стр. 96, 97.

за станалата грешка. Лазов обаче се усмихнал и казал: „Турците ще нощуват и сутринта ще излязат на работа, а ние пак ще останем в къщата.“ Така и станало. Четата останала неоткрита и продължила дейността си без да бъде обезпокоявана.[1]

Но паралено с провежданата пропагандна и организационна дейност, на четата на Лазо Лазов се наложило да извърши и няколко бойни акции, за да освободи арестувани селяни и с това да ги спаси от мъчения и изтезания. Четата била принудена да проведе тези акции във връзка със създадената през пролетта на 1903 г. така наречена Койовска афера, която обхванала селата Койово, Пирок, Курията, Кадиево, Ковчас, Кулата и др.[2] Тя била предизвикана от непредпазливостта и небрежността на някои членове на революционната организация, които с това дали възможност на турската власт да открие известно количество скрито оръжие у селяните. Последвали масови арести в Койово и съседните села.

Лазо Лазов решил да освободи арестуваните в с. Койово членове на революционната организация. Когато те били подкарани на път за Лозенград, четата на Лазов, която брояла 15 души, нападнала полицейския конвой. В настъпилата суматоха няколко селяни успели да избягат. На помощ на турците пристигнали въоръжени башибозуци от с. Турско Кадиево, а по-късно и редовна войска от селата Дерекьово и Курията. Идващото от с. Дерекьово войсково отделение било посрещнато с точен огън и разпръснато, докато наближаващият откъм с. Курията аскер се разбягал още при първите изстрели на четниците. Едва след като турците привлекли нови сили (една дружина, усилена с башибозушки отреди), четата била принудена да се оттегли.[3]

Четата на Лазо Лазов извършила още едно смело нападение в района на с. Ковчас, в което участвувала и четата на участъковия войвода Янко Стоянов. Двете чети, наброяващи около 30 души, нападнали многоброен турски въоръжен конвой, който охранявал отвеждани от с. Ковчас арестувани селяни. Въпреки че в началото на боя бил постигнат известен успех с унищожаването на челния патрул на противника, турците постепенно се окопитили и като използували грамадното си числено превъзходство, успели да обкръжат двете чети. След героична борба, в която загинали четниците Иван Стойков от с. Иниджия и дядо Яни от с. Скопо, на четите се удало да разкъсат обръча и да се оттеглят.[4]

Независимо от обстоятелството, че извършените нападания не дали очакваните резултати, отражението им било благоприятно. От една страна, населението се уверило на дело в закрилата и помощта на четите, които въпреки всички рискове показали готовността си да спасят изпаднали в беда членове на революционната организация. От друга страна, проведените акции повишили боеспособността на четниците. Те добили боен опит, духът им се повдигнал и вярата в соб-

[1] Приноси към историята на въстаническото движение в Тракия. Книга IV. Освободителната борба в Лозенградския район, стр. 54.
[2] Пак там, стр. 55.
[3] Приноси към историята на въстаническото движение в Тракия. Книга IV. Освободителната борба в Лозенградския район, стр. 102, 103.
[4] Пак там, стр. 103.

ствените им сили укрепнала. Сега те знаели, че могат да се сражават с успех дори с добре въоръжена и многочислена редовна турска войска.

*
* *

След Пловдивския конгрес голям тласък за развитието на революционното движение в Малкотърновско дал известния странджански войвода Георги Кондолов, който до Преображенското въстание още два пъти навлязъл с четата си в този район.

Както вече бе изложено, действията на първата Кондолова чета през 1901 г. приключили със значителен успех. В началото на 1902 г. започнала подготовка за формиране на нова чета под ръководството на прославения войвода. В състава на четата били включени изпитаните революционери Дико Джелебов, Киро Димитров, Стоян Махеров (Камилски), Йордан Георгиев, Стоян Димитров (Даскала) и Христо Караманджуков, който изпълнявал длъжността секретар и агитатор на четата.[1] Също и тази чета била въоръжена и екипирана много добре, като войводата отделил особено внимание на външния вид на четниците. Всеки четник носел спретната войнишка униформа и бял калпак, на който вместо кокарда бил извезан мъртвешки череп с надпис „Смърт или човешки правдини". Тази импозантна униформа и доброто въоръжение и снаряжение на четниците правели голямо впечатление сред местното българско население.

На 24 май 1902 г. Кондолов за втори път потеглил за Малкотърновско начело на своята чета. Неговата основна задача била да активизира и масовизира революционното движение в този край. През юни в местността „Лизаницата" близо до Малко Търново станала среща между четата и ръководството на Малкотърновския околийски комитет начело с Димо Янков, Райко Петров и Тодор Джелебов. На състоялото се съвещание войводата Георги Кондолов изнесъл информация за работата на Пловдивския конгрес и дал указания за разрастване на революционното движение в духа на взетите по време на конгреса решения.[2]

През август Кондолов внезапно заболял и временно напуснал четата, като заминал на лечение в Бургас. Но макар и далеч от нея, той непрекъснато се интересувал за хода на революционното движение в Странджанско и за дейността на своите четници, с които поддържал постоянна кореспонденция. От тях той получавал непрекъснато информация, а от своя страна давал писмено нужните разпореждания и упътвания.[1]

---

[1] Иван Пандалеев Орманджиев, пос. съч., стр. 40. За включването на Христо Караманджуков в състава на четата Гоце Делчев изпратил препоръчително писмо до Георги Минков. (Вж. Преображенското въстание, статии и документи, стр. 197, документ 47.)

[2] Ив. Пандалеев Орманджиев, пос. съч. стр. 42.

[3] Ив. Пандалеев Орманджиев, пос. съч., стр. 43, 44, 107—111.

През октомври Кондолов, който възстановил здравето си, отново застанал на четата си и обиколил селата Паспалово, Мокрушево, Карадере и Дерекьово. Пак през октомври четата на Кондолов посетила и лозенградското село Пирок, където престояла два дни. Четниците били посрещнати възторжено от местното население и с присъствието си повдигнали духа на селяните. С помощта на местния революционен комитет Кондолов организирал в селото смъртна дружина в състав 15 души. Престоят на четата в с. Пирок приключил с народно веселие, в което живо участие взели и самите четници начело с войводата. Четникът Стоян Камилски — разказва в спомените си революционерът Иван Николов Потиров — „свиреше с кавал и веселеше хората".[1] В с. Чаглаик Кондолов се срещнал с Лазар Маджаров, с когото било постигнато съгласие за маршрута, по който трябвало да се пренася оръжие през Лозенградския район към южната част на Малкотърновския район. За целта бил определен каналът Къзъклисе — Горна Канара — Долна Канара — Тастепе — Ковчас — Пирок.

С втората си чета Кондолов постигнал значително по-големи резултати, отколкото по-рано. Поставената задача била успешно изпълнена. Под ръководството на войводата били проведени организационни мероприятия за укрепване на селските комитети. Със съдействието на четата в много села били образувани смъртни дружини. В резултат на умело водената агитационно-пропагандна дейност в местните революционни организации постъпили голям брой нови членове.[2] За всяко събрание, на което се приемали нови членове, секретарят на четата Хр. Караманджуков съставял съответен протокол. Но успоредно с агитационно-пропагандната работа четата отделяла голямо внимание и на бойната подготовка на местното население. Под личното ръководство на Кондолов четниците обучавали нощно време селяните в действие с оръжието и ги запознавали със способите за водене на въоръжената борба. Като подходящи места за водене на тази подготовка били използувани най-вече църквите.[3]

Четата на Кондолов била посрещана навсякъде топло и сърдечно от селяните. „Навсякъде била добре дошла. Навсякъде всички знаели присъствието ѝ, но никой не я издавал. Тя се движела като в свое царство."[4] Характерно е, че при обиколките си из селата Кондолов често бил запитван от селяните :„Русия с вас ли е?", на което войводата отговарял: „Без нея нищо не става".[5] Това несъмнено свидетелствува за голямото обаяние на Русия сред поробеното тракийско население, което твърдо вярвало в нейната традиционна освободителна мисия и я считало за надеждна опора с оглед на успешното водене на революционната борба.

С неуморната си дейност четата на Кондолов допринесла извънредно много за заздравяването и разрастването на революционното

---

[1] Приноси към историята на въстаническото движение в Тракия. Книга IV. Освободителната борба в Лозенградския район, стр. 53.

[2] Ив. Пандалеев Орманджиев, пос. съч., стр. 41.

[3] Ив. Пандалеев Орманджиев, пос. съч., стр. 48.

[4] Пак там, стр. 47.

[5] Пак там, стр. 54.

движение в целия Малкотърновски район. Нейният авторитет сред местното българско население се издигнал до такава степен, че тя започнала да решава възникнали между селяните спорове, като с това постепенно откъсвала населението от зависимостта на корумпираната турска администрация.[1]

В края на месец ноември 1902 г. Кондолов бил повикан от Михаил Герджиков в с. Велика, който лично му възложил да проучи маршрут за движение към с. Пенека-гара Черкезкьой и да организира канал в това направление във връзка със запланираната от Герджиков саботажна акция по железопътната линия между гарите Синекли и Черкезкьой.[2] Ето защо Кондолов оставил четниците си под командуването на Христо Караманджуков, който трябвало да ги върне обратно в България, а сам той, придружен от четника Стоян Камилски, се отправил през с. Урумбеглия към с. Пенека, за да изпълни възложената му задача. При невъобразимо трудни условия и излагайки се на голям риск, войводата и верният му четник изпълнили успешно тази изключително опасна и мъчна задача. През февруари 1903 г. Кондолов отново се срещнал в с. Велика с Михаил Герджиков, на когото докладвал за резултатите на възложената му мисия, след което заминал на заслужена почивка в България.[3]

Прославеният странджански войвода обаче не останал дълго време в бездействие. След като възстановил напълно разклатеното си здраве, той се заловил енергично с подготовката на нова чета, с която на 18 май 1903 г. за трети път навлязъл в Малкотърновско.[4] Формирането на четата станало в с. Гергебунар.[5] В сравнение с двете предишни чети на Кондолов тази чета била най-многобройна. Тя се състояла от 25 души. Неин секретар бил Паскал Иванов от Лозенград, а в състава ѝ били включени и трима македонски революционери — Серафим Стоянов, Йосиф Петров и Димитър Йосифов.[6] Интересно е да се отбележи една малка подробност. Преди заминаването си Кондолов, обзет от някакво смътно предчувствие, пожелал да направи завещанието си — нещо, което не вършел никога по-рано при подобни случаи. След като дал нареждане на жена си в този смисъл, той се сбогувал с нея с думите: „Отиване има, връщане няма“.[7] За зла участ това злокобно предчувствие на войводата се сбъднало.

С третата си чета Кондолов обиколил главно селата в южната

[1] Пак там, стр. 55, 56; вж. също Приноси към историята на въстаническото движение в Одринско. Книга III. Революционното движение в Малкотърновския район, стр. 132.

[2] Ив. Пандалеев Орманджиев, пос. съч., стр. 49.

[3] Пак там, стр. 50—63.

[4] Приноси към историята на въстаническото движение в Тракия. Книга IV. Освободителната борба в Лозенградския район, стр. 1337

[5] Ив. Пандалеев Орманджиев, пос. съч., стр. 70. В спомените на четника Димитър Янев-Попето е отбелязано, че формирането на третата чета на Кондолов било извършено не в с. Гергебунар, а в с. Аланкайряк (вж. Приноси към историята на въстаническото движение в Тракия. Книга IV. Освободителната борба в Лозенградския район, стр. 133)

[6] Ив. Пандалеев Орманджиев, пос. съч., стр. 71; Приноси към въстаническото движение в Тракия. Книга IV, стр. 133.

[7] Ив. Пандалеев Орманджиев, пос. съч., стр. 70.

част на Малкотърновския революционен район, като посетил и отделни села в Лозенградско. Между посетените села били Кулата, Дерекьово, Чаглаик и Пирок.[1] Този път усилията на четата били насочени преди всичко към въоръжаване на населението и повишаване на неговата бойна подготовка с оглед на предстоящото въстание. От съображения за безопасност и за да не даде повод за създаване на афери тъкмо в навечерието на проектираното въстание, каквато опасност съществувала при евентуално откриване на четата от турската власт, войводата заповядал нощуването и почивките да стават по правило само извън селата, и то в залесени и естествено защитени райони.

Понякога обаче, при по-безопасна обстановка, Кондолов не се стърпявал да прояви своята смелост и неустрашимост и с предизвикателни подигравки по адрес на турската власт искал да изтъкне нейната страхливост и същевременно да ободри своите четници. Веднаж четата се разположила за нощуване в една обрасла с папрат и заобиколена от гора местност близо до с. Дерекьово. „Времето бе студена майска нощ — разказва четникът Димитър Янев — Попето от с. Енимахле (Бабаескийско), участник в третата чета на Кондолов. Един селянин каза да не палим огън, че войската от Дерекьово вижда това място. Кондолов натъртено извика: „Я накладете огън, па който иска да дойде!“ По нанадолнището поставихме пън край огъня, постлахме папрат за легло на войводата, който си легна с думите: „Нека дойдат... От нас кръв ще тече, а от тях вода ли ще тече?“ Пред него огънят гореше, а той сладко хъркаше. С това той окуражи четниците и те, млади хора все, я удариха на хоро, засилено с няколко души селяни, дошли от Дерекьово“.[2]

С третата си чета Георги Кондолов останал в Малкотърновско чак до обявяването на Преображенското въстание и с нея той пристигнал на историческия конгрес в местността „Петрова нива“. Вследствие четата образувала бойното ядро на въоръжения отряд, начело на който Кондолов взел участие в самото въстание, в което намерил геройската си смърт.

*
* *

За укрепването на революционното движение в Одринско и за подготовката на населението с оглед влигане на въстание допринесла и четата на войводата Кръстьо Николов от Враца (известен с прозвището си „Българията“), която действувала в Чокенско и Малкотърновско.

Кръстьо Българията, бивш фелдфебел от българската армия, бил войвода на чета в Македония. По предложение на Михаил Герджиков през ноември 1902 г. ЦК на ВМОРО го изпратил в Чокенско, където начело на малка чета трябвало да започне усилена агитационна и организационна дейност в този важен район, разположен непосредствено

[1] Приноси към историята на въстаническото движение в Тракия. Книга IV. Освободителната борба в Лозенградския район, стр. 133.

[2] Пак там, стр. 133, 134.

североизточно от Одрин.[1] Освен това на него било възложено да действува евентуално и в Мустафапашанско, за което обаче било необходимо да се получи предварително съгласието на околийския революционен комитет в Мустафапаша.[2] Вследствие решителния отказ на този комитет да допусне чета в своя район Кръстьо Българията започнал дейността си само в Чокенско.

За секретар и агитатор на четата на Кръстьо Българията бил определен енергичният революционер Петко Напетов.[3] Скоро обаче между войводата и неговия помощник избухнал остър конфликт по въпроса за отношението на четата към чорбаджиите.[4] Напетов рязко се противопоставил на стремежа на Българията да привлече и чорбаджиите в редовете на организацията. В спора се намесил ООРК, но още преди да изчака неговото решение, войводата самоволно отстранил Напетов и го изпратил в България. Последвалите събития напълно оправдали становището и опасенията на Напетов. Настъпилият голям провал през пролетта на 1903 г. в Чокенско се дължал на предателството на влезли в организацията неблагонадеждни хора.[5] ООРК не реагирал на проявеното от Кръстьо Българията своеволие и не върнал обратно секретаря на четата. Напетов се установил във Варна, но макар и далеч от своя революционен район, той не останал бездеен. Той започнал да събира помощи от селата и дори участвувал в изнасянето от казармата на 45 манлихерови пушки за нуждите на революционната организация.[6]

Със своя фелдфебелски манталитет Кръстьо Българията предизвикал силно недоволство сред българското население в Чокенско, което не одобрявало прилаганите от него груби и жестоки методи за въдворяване на строг ред и дисциплина в местната революционна организация. Наистина войводата имал просто и непринудено държане към селяните, на които говорел „ясно, просто и разбрано“[7], но същевременно не обичал да му противоречат и не търпял възражения, макар и да са били справедливи и основателни. Той често налагал на своя глава крайно жестоки наказания, които далеч не съответствували на характера на извършените провинения. Дори при най-дребни и маловажни пропуски като поправително средство бил използуван само боят, нанасян обикновено лично от притежаващия огромна физиче-

[1] Преображенското въстание. Статии и документи, стр. 198; Приноси към историята на македоноодринското революционно движение в Тракия. Книга VIII. Одринският окръжен революционен комитет и борбите между върховисти, централисти и социалисти, стр. 39.

[2] Преображенското въстание. Статии и документи, стр. 198.

[3] Приноси към историята на македоноодринското революционно движение в Тракия. Книга VIII. Одринският окръжен революционен комитет и борбите между върховисти, централисти и социалисти, стр. 39.

[4] Приноси към историята на македоноодринското революционно движение в Тракия. Книга X. Архив на Янаки Гочев за българското националноосвободително и революционно движение в Тракия. Част първа и втора, стр. 26.

[5] Преображенското въстание. Статии и документи, стр. 224.

[6] Приноси към историята на македоноодринското революционно движение в Тракия. Книга X. Архив на Янаки Гочев за българското националноосвободително движение в Тракия. Част първа и втора, стр. 27.

[7] Приноси към историята на въстаническото движение в Одринско. Книга III. Революционното движение в Малкотърновския район, стр. 188.

ска сила войвода.[1] Естествено всичко това възбудило брожение сред селяните, които негодували от своеволията и жестоките обноски на войводата. Ето защо в началото на 1903 г. по решение на ООРК Кръстьо Българията с четата си бил прехвърлен в Малкотърновско, тъй като по това време Кондолов вече се намирал на почивка в България и в момента там нямало районна чета. На негово място в Чокенско пристигнала състоящата се от 5—6 души чета на запасния подпоручик от българската армия Вълчо Славов, чиято дейност обаче била затруднена извънредно много от избухналата през пролетта на 1903 г. голяма афера в с. Татарларе, предизвикана от предателството на Георги Ников от същото село, която имала за последица настъпването на страшен терор и извършване на масови арести на членове на революционната организация в цялата Чокенска нахия.[2]

Както вече бе изложено, по нареждане на Михаил Герджиков изпратената в Малкотърновско чета на Кръстьо Българията получила определен участък на действие, докато в останалите участъци на района действували формираните участъкови чети на войводите Пано Ангелов, Дико Джелебов и Пеньо Шиваров, които в командно отношение били подчинени на районния войвода Кръстьо Българията.[3] Четата на Кръстьо Българията обиколила селата Велика, Керациново, Камила (Камилите), Цикнихор, Мегалово, Кладара, Пиргополо, Маджура, Резово, Маглаик и Блаца.[3] „Задачата ни — пише участникът в четата на Димитър Халачев — бе да организираме населението духом за освобождението му. Българията агитираше насаме и публично — обикновено в черквата“. [4] Почти във всички посетени от четата села били образувани смъртни дружини, чието военно обучение било водено от опитни четници под ръководството на войводата. За късо време четата на Кръстьо Българията била и в лозенградското село Пирок, където охранявала заболелия Михаил Герджиков. Едва след като Герджиков напуснал Пирок и се прехвърлил в България, четата се върнала обратно в своя район на действие.[5]

Също и в Малкотърновско Кръстьо Българията се проявил със своите жестоки и брутални методи. Особено жестока и осъдителна била постъпката му с избиването на четиримата братя Вълчо, Костадин, Митрю и Пейчо Николови от с. Велика, което станало по негова заповед.[7] Братята, членове на местната революционна организация,

[1] Пак там, стр. 168, 169.

[2] Приноси към историята на македоноодринското революционно движение в Тракия. Книга V. Революционното движение на българите в околийските райони на Свиленград, Одрин и др., стр. 198; Приноси към историята на македоноодринското движение в Тракия. Книга VIII. Одринският окръжен революционен комитет и борбите между върховисти, централисти и социалисти, стр. 39.

[3] Приноси към историята на въстаническото движение в Одринско. Книга II. Борбата в Бунархисарски район, стр. 33; книга III. Революционното движение в Малкотърновския район, стр. 181.

[4] Приноси към историята на въстаническото движение в Одринско. Книга III. стр. 181—185.

[5] Пак там, стр. 168.

[6] Пак там, стр. 183.

[7] Ив. Пандалеев Орманджиев, пос. съч., стр. 66, 67.

били неоснователно обвинени в извършване на обири в други несъвместими с революционния морал деяния. Без да предприеме щателно разследване и афектиран от дръзкото държане на чувствуващите своята невинност братя, войводата прибързано и необмислено заповядал да бъдат разстреляни.[1] Избиването на четиримата братя направило неблагоприятно впечатление сред жителите на с. Велика, които били крайно възбудени от невинно пролятата кръв. Както отбелязва в спомените си революционният деец Георги Калоянов от Малко Търново, селяните не реагирали по-остро на това престъпно своеволие на войводата, само защото смятали, че смъртното наказание било изпълнено по заповед отгоре.[2] За изясняване на обстоятелствата във връзка с трагичната гибел на четиримата братя в с. Велика бил изпратен Лазар Маджаров с малка чета, в която влизали Дико Джелебов, Христо Силянов, Коста Тенишев и др. Маджаров анкетирал случая, като между другото разпитал и сестрата на Георги Кондолов, след което с четата си се завърнал в с. Аланкайряк. Въз основа на доклада на Маджаров и на Кръстьо Българията било забранено вече да влиза в Малкотърновско и той отново бил върнат в Чокенско, където взел дейно участие по време на Преображенското въстание.[3]

Справедливостта изисква обаче да се признае, че независимо от проявените от него жестокости и извращения в революционната работа, Кръстьо Българията допринесъл твърде много за укрепването на революционното движение в Малкотърновско. Само за три месеца — както пише Иван П. Орманджиев — той „направил селяните добре обучени бойци. С тая заслуга само към делото на Малкотърновско той изкупил всичките си произволи, дори и невинната кръв на четиримата братя".[4] Кръстьо Българията бил искрен и безукорно честен патриот, изпълнен с непримирима омраза към поробителите и горящ от желание да даде своя принос в борбата за освобождението на Македония и Одринско от султанския деспотизъм. Той бил добър организатор и притежавал смелост и решителност, стигащи до необуздана дързост. Неговата издръжливост и физическа сила били огромни. Това му позволявало да се справя с трудностите и несгодите на четническия живот. Със смелите си действия той неедноктатно доказал, че бил винаги готов да се пожертвува за свободата на поробеното от турските потисници тракийско население. За него Димитър Катерински пише: „Кръстьо Българията имаше и своите човешки добродетели. Той бе честен човек. През 1914 г. видях го да стърчи върху един куп земя от разкопана софийска улица.

— Как си, Кръстьо?

— На, както виждаш, за един хляб. Всяка сутрин, когато ставам

[1] Пак там, стр. 67; Приноси към историята на въстаническото движение в Одринско. Книга III. Революционното движение в Малкотърновския район, стр. 326, 333.
[2] Приноси към историята на македоноодринското революционно движение в Тракия. Книга VI. Допълнителни материали за трите революционни райони на българите в Лозенградския санджак: Лозенградски, Малкотърновски и Бунархисарски, стр. 300, 301.
[3] Приноси към историята на въстаническото движение в Тракия. Книга IV. Освободителната борба в Лозенградския район, стр. 126.
[4] Ив. Пандалеев Орманджиев, пос. съч., стр. 69.

от легло, поглеждам не е ли израснала на корема ми твърда ципа, та да мога да се влача по него пред големите за по-радостен живот.

Кръстьо Българията не можа да се докопа до по-добър живот. Той умря беден в Македония от тежка болест — „холера."[1]

* * *

Успоредно с четата на Кръстьо Българията в Малкотърновско действували със своите малки чети участъковите войводи Дико Джелебов, Пеньо Шиваров и Пано Ангелов, които постигнали значителни успехи. С четата си Дико Джелебов неуморно кръстосвал определения му участък, оказвал помощ на селските комитети и водел военното обучение на населението. Навсякъде той приканвал селяните да решават всички спорове помежду си с помощта на революционната организация, а не да прибягват до турската власт.[2] Много добри резултати били постигнати и от четата на Пеньо Шиваров. Но особено успешна агитационна и организационна дейност развила четата на Пано Ангелов, която действувала в района на малкотърновските села Стоилово, Заберново, Калово, Сармашик, Гьоктепе и Конак.[3] Тази чета проявила голяма активност и допринесла твърде много за укрепването и развитието на революционното движение в Малкотърновско. Под нейно ръководство в селата били създадени смъртни дружини и започнало по-интензивно въоръжаване на местното население с оглед на предстоящото въстание. За целта с помощта на селските революционни комитети четата организирала пренасяне на пушки и боеприпаси от с. Аланкайряк. Така например по указание на четата в това село били изпратени 16 души от революционната организация в с. Сармашик, които донесли оттам 32 пушки за въоръжаване на местната смъртна дружина.[2]

Постигнатите от четата успехи се дължали до голяма степен на инициативността и енергичността на войводата Пано Ангелов, който освен това се отличавал със съобразителност, смелост и хладнокръвие и който със своята интелигентност, справедливост, безукорна честност и с човешките си обноски спечелил обича, уважението и симпатиите на местното население. Ето каква характеристика дава малкотърновският революционер Лефтер Мечев за този войвода, дал живота си за свободата на поробена Тракия:

„Пано беше много висок и кестеняв. Той бе родом от с. Башклисе, Софийско. Свършил бе Казанлъшкото педагогическо училище, но вместо на учителство отдаде се на делото. По убеждение бе социалист. Стараеше се да вмъкне селяните в движението със силата на словото

[1] Приноси към историята на македоноодринското революционно движение в Тракия. Книга V. Революционното движение на българите в околийските райони на Свиленград, Одрин и др., стр. 79, 80.
[2] Приноси към въстани еското движение в Одринско. Книга III. Революционното движение в Малкотърновския район, стр. 307.
[3] Приноси към историята на въстаническото движение в Одринско. Книга III. Революционното движение в Малкотърновския район, стр. 200.
[4] Пак там, стр. 201.

и убеждението, а не с насилие и страх. Постоянно носеше „Икономическа наука“ от Богданов, преведена на български от Георги Бакалов“.[1]

За високите морални качества на Пано Ангелов е показателна следната случка. Веднаж при войводата довели селянин за полагане на клетва. „Той се спусна да ни целува ръце — пише четникът Георги Мутафов — и извади от пояса си шише коняк. Пано го отблъсна и му каза, че не се явява пред заптиета, а пред борци за свободата на робите“.[2]

Но на четата на Пано Ангелов не било съдено да продължи дълго време своята патриотична дейност. През март 1903 г. войводата и четниците Никола Равашола, Георги Мутафов, Атанас Вълканов и Петко Тодоров Пухов били изненадани в с. Сармашик от многобройна турска войска.* Аскерът обкръжил селото, след което едно отделение от десет турски войници под командуването на един офицер се насочило към къщата, в която се намирала малобройната чета. Тъй като турците не се решили да влязат в къщата, те намислили да я подпалят, като донесли една тенекия с гас. Тогава смелият войвода изкомандувал: „Момчета! Заклевам ви никой да не остане вътре... Отварям вратата, запалвам бомбата и я хвърлям. Всички да избягаме навън!“[3]

Силната експлозия на голямата 4-килограмова бомба (единствената, с която четата разполагала) заставила турците да залегнат. Като се възползувала от настъпилата суматоха, четата напуснала къщата, пробила без да претърпи загуби турския обръч и бегом се отправила към западната окрайнина на селото, с цел да се скрие в близката гора. Но едва стигнали до крайните къщи на селото, четниците попаднали на засада. Завързал се ожесточен бой, в който Пано и Равашола паднали убити, докато останалите трима четници успели да избягат и да се спасят.[1]

Турците закарали труповете на убитите герои в Малко Търново и ги изложили на открито пред конака. Те смятали по този начин да сплашат народа, но останали излъгани. Населението прибрало труповете и отдало последна почит към паметта на двамата геройски загинали за свободата на поробена Тракия доблестни патриоти. Погребението на Пано Ангелов и Никола Равашола било извършено в Малко Търново при изключително тържествена обстановка. Целият град бил в траур. В деня на погребението всички дюкяни били затворени. Погребалното шествие, в което взело участие почти цялото население на Малко Търново и околните села и всички български учители и ученици, минало през улиците на града. Гробовете на двамата герои били обсипани с венци и цветя. Турците били стъписани от спонтанно изразената народна почит към паметта на войводата и неговия четник и се оказали безсилни да разпръснат стеклия се многохиляден народ. Погребението на Пано Ангелов и Никола Равашола се превърнало в ярка манифестация на здравите връзки, съществуващи между революционната организация и поробеното българско население.[2]

* * *

Също и в Бунархисарския революционен район четническото движение постигнало значителни успехи. През май 1902 г. в Бунархисарско била изпратена малка агитационна чета начело с Тодор Шишманов от с. Пенека, на която била поставена трудната задача да възстанови разстроената в резултат на Керемедчиоглувата афера революционна мрежа в този район. Четата се състояла само от трима души. Освен войводата в нея влизали четниците Димитър Ташев и Димо Георгиев от с. Колибите.[3] Малобройността на четата се обуславяла както от съображения за скритност при придвижването ѝ в равнинната част на района, така и от неизвестността как щяло да реагира на появата ѝ местното население, което било много изтерзано и наплашено след погромите през 1900 г.

Четата напуснала с. Аланкайряк на 24 май 1902 г. заедно с втората чета на Кондолов, с която се движела до с. Велика, където се отделила и се отправила към Бунархисарския район. „Това бе първата чета от трима души в Бунархисарско — пише в спомените си

---

[1] Пак там, стр. 98, 99.

[2] Приноси към историята на въстаническото движение в Одринско. Книга III. Революционното движение в Малкотърновския район, стр. 201.

* По всяка вероятност внезапното появяване на турски войници в с. Сармашик, които очевидно са били предварително уведомени за пребиваването на четата в селото и са пристигнали с явното намерение да я заловят или унищожат, се дължало на предателство. Това личи от факта, че аскерът направо се насочил към къщата на Балю Тодоров, където четниците се укривали. Съществували силни подозрения, че предателството било извършено от местния чорбаджия Евтим Градев, който знаел къде е настанена четата. Наистина чорбаджията бил посветен в делото, но той проявявал колебливост и нерешителност, за което получил строго предупреждение от Пано Ангелов. Във връзка със съмнението за предателство няколко месеца по-късно било предприето разследване от войводата Кръстьо България, който разпитал много селяни от с. Сармашик за обстоятелствата, довели до разкриването на четата. Но въпреки положените усилия той не можал да установи кой е виновен за откриването на четата и за трагичната гибел на Пано Ангелов и Никола Равашола. Подозрението към Евтим Градев се основавало на факта, че в деня преди блокадата на селото от дюкяна на чорбаджията бил забелязан да излиза турчинът Шериф ефенди, който бил много разтревожен и който веднага се качил на коня си и заминал за Малко Търново. На забележката на един селянин, че вече се свечерява и е късно за пътуване, турчинът отвърнал: „Не е за оставане“.

Пано Ангелов бил незабавно уведомен за това странно и припряно заминаване на Шериф ефенди, обаче с присъщата му смелост войводата отговорил: „Геледже варса, гьоредже да вар!“ (Ако има да дойдат, ще има и да видят!). Във всеки случай макар и да съществували сигурни белези за наличие на предателство, обстоятелствата по разкриването на четата останали неуяснени, вследствие на което било решено да не се налагат никакви наказания на заподозрените лица. (Вж. Приноси към историята на въстаническото движение в Одринско. Книга III. Революционното движение в Малкотърновския район, стр. 103, 183, 201, 205, 294, 295).

[3] Приноси към историята на въстаническото движение в Одринско. Книга III. Революционното движение в Малкотърновския район, стр. 203.

[1] Пак там, стр. 202, 295, 296, 203.

[2] Приноси към историята на въстаническото движение в Одринско. Книга III. Революционното движение в Малкотърновския район, стр. 18; Преображенското въстание. Статии и документи, стр. 41

[3] Приноси към историята на въстаническото движение в Одринско. Книга II Борбата в Бунархисарския район, стр. 20.

четникът Димитър Ташев. Най-първо посетихме родното село на войводата ни — Пенека. След това по ред обиколихме колибите Апартес, Урумбеглия, къшлата на дядо Никола Марията (в околността на Бунархисар) и Курудере. В края на август се върнахме в България с цел да се въоръжим по-добре и да вземем още четници. При тая първа обиколка четата почна от азбуката, тъй като Керемедчиоглувата афера всичко разстрои. Войводата ни свикваше доверени хора, говореше им за целта и нуждата да се организират и ги подканяше да се въоръжат за готвещото се един ден въстание. Селяните се обайваха и възхищаваха от външността ни. Ние бяхме облечени в бозови дрехи (куртка и панталон), бели калпаци със зелени дъна и жълт ширит на кръст отгоре; те бяха с черни подбрадници, а отпред, вместо герб, емблемата на смъртта — череп с кости и над тях надпис: смърт или човешки правдини. Заклеването се извършваше поединично или групово".[1]

Резултатите от обиколката на четата били твърде насърчителни и показали, че патриотичният дух и революционните настроения на българското население в Бунархисарско съвсем не били угаснали и че с планомерни и целенасочени усилия ще може в скоро време да се възстанови разстроената революционна мрежа в този район. Ето защо на 13 септември 1902 г. Тодор Шишманов отново се отправил за Бунархисарско начело на състояща се този път от седем души чета.[2]

Движейки се по маршрута с. Заберново—Дражеви колиби—с. Маглаик, четата навлязал в определения й район и в продължение на четири месеца обиколила неколкократно всички български селища в Бунархисарско, включително и спадащото към Лозенградска каза с. Едига, където с нейно съдействие бил образуван революционен комитет.[3] В Бунархисар четата се срещнала с главния учител на местното българско училище Анастас Сп. Разбойников, който във връзка с това пише следното: „При тая първа среща между мене — легалния ръководител на Бунархисарско, и Шишманов — нелегалния ръководител на същия район, се размениха мисли върху организирането на населението. Ние напълно се разбрахме и установихме върху следното: аз да бъда в услуга на четата, като организирам главно връзка между Бунархисар и селата в района, за да може нелегалните агитатори и организатори да проникват в тях."[4]

Четата на Шишманов неуморно обикаляла селата и развивала широка революционна дейност. Тя водела умела агитация, разяснявала целите и задачите на революционното движение, разпространявала революционна и патриотична литература, възстановявала разстроените селски комитети и подготвяла населението за въоръжена борба с вековния угнетител. С право четникът Димитър Ташев отбелязва: „С обиколките ни през декември и януари 1903 г. смятам, че подготовката на въстанието в района ни се постави на здрави основи. Заместниците на Шишманов намериха нивата добре наторена идейно.

[1] Приноси към историята на въстаническото движение в Одринско. Книга II. Борбата в Бунархисарския район, стр. 20, 21.
[2] Пак там, стр. 22.
[3] Пак там, стр. 24.
[4] Пак там, стр. 67.

Трябваше само да се въоръжи и обучи населението, но не и да му се проповядва тепърва идеята за въстание."[1]

В края на януари 1903 г. войводата Шишманов заболял от пневмония, което наложило да замине на лечение в България. Част от четниците му се присъединили към четата на Герджиков и взели участие в неуспешния опит за взривяване на железопътната линия между гарите Синекли и Черкезкьой.[2]

През февруари 1903 г. по нареждане на ревизора на Източната инспекционна област Михаил Герджиков за нов войвода в Бунархисарско бил назначен Костадин (Коста) Калканджиев с помощник Стоян Петров — участник в действувашата през 1897 г. в района на Странджа планина чета на Минчо Томов, който наскоро бил освободен от Одринския затвор, където излежавал петгодишна присъда заради революционната си дейност. В четата на Калканджиев влизали още 4 души, между които били Димитър Ташев и Димо Георгиев от предишната чета на Тодор Шишманов.[3]

В края на февруари новата чета започнала дейността си. Главната й задача била „да готви хората за въстание и да ги въоръжи".[4] Ръководителят на Бунархисарския околийски комитет Анастас Сп. Разбойников изнася интересни данни за начина, по който войводата Калканджиев водел революционната агитация сред местното население: „Той сравняваше живота на българския народ с живота на другите народи, които са се повдигнали срещу турците с оръжие в ръка и чак тогава европейски народи им се притекли на помощ; говореше надълго за въстанието на българите в 1876 г., за турските зверства; сравняваше работата на организацията с работата на къртицата, която действувала всякога скрито от човешкото око; особено силен ставаше, когато изтъкваше какво е разровила вече организацията, как е подгризала устоите на турската държава, на която в деня на общото въстание българинът ще се наложи във всичките й земи. След речта се пристъпваше към покръстване новите членове... Четата сновеше от село на село. Което не можеше да довърши, оставаше го на нас, легалните ръководители".[5]

Благодарение на умелата и убедителна агитация четата на Калканджиев успяла да привлече към революционното движение и известен брой гърци. В това отношение бил постигнат особено голям успех в с. Курудере, където с изключение на трима души били посветени в делото всички гръцки селяни, които заедно с местните българи били разпределени на групи от по 10 души начело с десетници.[6] При това гърците изпълнявали добре и точно своите задължения.

Четата респектирала и самата турска власт, която макар и да узнала за нейното присъствие в Бунархисарско, била безсилна да я от-

[1] Приноси към историята на въстаническото движение в Одринско. Книга II. Борбата в Бунархисарския район, стр. 29.
[2] Пак там, стр. 29—31.
[3] Пак там, стр. 33.
[4] Пак там, стр. 33.
[5] Приноси към историята на въстаническото движение в Одринско. Книга II. Борбата в Бунархисарския район, стр. 84, 85.
[6] Пак там, стр. 102, 103.

крие и залови, тъй като населението я укривало много грижливо и старателно. Във връзка с това е твърде показателен следният случай: „В Курудере — разказва революционерът Стоян Бежанов от същото село — имаше 50 души аскер начело с юзбашия. Този един ден извика мене и кмета Неделчо кехая. Съобщи ни, че дочул какво хайдути обикаляли гората, та да се оповести на селяните да им дават каквото искат, за да си отиват по-скоро. Кметът почна да му разправя, че няма такива хора и че той като куршумджия (стрелец), ако има, би ги избил, а не да им дава храна. Обаче юзбашията настоя на своето. Населението се окуражи. Съюзът на гърците и българите се усили."[1]

*
* *

В Мустафапашанско (Свиленградско) действувала четата на Александър Кипров, която успоредно със своята агитационна дейност помогнала за ликвидиране на разбойничеството в целия район, с което затвърдила авторитета на революционната организация в този край. Четата обаче не продължила дълго време своята дейност. По настояване на Мустафапашанския околийски комитет пред ООРК било решено да се разформира четата на Александър Кипров. Като мотив за разпускането на четата било изтъкнато, че поради равнинния характер на местността нямало добри условия за скрито придвижване на четата и съществувало опасност да бъде разкрита, което пък можело да доведе до възникване на редица афери, каквито били вече създадени при подобни случаи в този и други революционни райони. При това положение агитационно-пропагандните задачи на районната чета били поети от членовете на околийския комитет в Мустафапаша.[2] Във връзка с това Димитър Катерински пише в спомените си:

„През септември 1902 г., когато аз бях председател на околийския комитет, а Александър Попов — секретар, за Свиленградска околия бе назначена една чета под войводството на Александър Кипров с цел да обикаля и да поддържа духа на населението. Седалище на тази чета бе с. Любимец. След всяка обиколка из околията, която траеше 15—20 деня, четата се връщаше на почивка в споменатото село Любимец. Околийският комитет, опасявайки се, че движението на тая чета непременно ще предизвика афери, каквито по-рано бяха станали в селата Левка, Ахъркьой и Кемал и които костваха доста жертви и разстройства на организацията, и от друга страна издръжката на тая чета ни костваше доста скъпо. . . реши да разформирова четата."[3]

[1] Пак там, стр. 103.
[2] Приноси към историята на македоноодринското революционно движение в Тракия. Книга V. Революционното движение на българите в околийските райони на Свиленград, Одрин и др., стр. 52, 54; Приноси към историята на македоноодринското революционно движение в Тракия. Книга X. Архив на Янаки Гочев за българското националноосвободително и революционно движение в Тракия. Част първа и втора, стр. 27.
[3] Приноси към историята на въстаническото движение в Тракия. Книга V. Революционното движение на българите в околийските райони на Свиленград, Одрин и др., стр. 75.

Изхождайки от това схващане, Мустафапашанският околийски комитет отклонил и направеното през ноември 1902 г. предложение на ООРК да се възстанови районната чета под командуването на известния войвода Кръстьо Българията, който по това време бил изпратен в Чокенско.[1]

*
* *

След Пловдивския конгрес в характера на четническото движение в района западно от р. Марица настъпил прелом. В този район започнала интензивна четническа дейност под ръководството на Вълчо Антонов, който вече в качеството си на ревизор на ЦК за Западната инспекционна област и подвижен член на Окръжния комитет в Одрин имал задача да реорганизира и потегне революционните комитети в Ахъчелебийско и Беломорието и да подготви местното население за въоръжена борба в съответствие с указанията и нарежданията на ООРК.[2] За изпълнението на тази задача в началото на август 1902 г. в Хасково, където преди това бил създаден граничен пункт на революционната организация на мястото на почти закрития Чепеларски пункт, била формирана чета от 10 души с войвода Марин Добрев Чолаков. В състава ѝ влизали Ст. Чакъров, който бил определен за организатор и агитатор, терористите Недялко Килев и дядо Петър и др. Подборът на личния състав на четата и назначението на ръководните дейци в нея били извършени лично от Вълчо Антонов.[3]

На 16 август четата, към която се присъединил и самият Вълчо Антонов, напуснала с. Кавакмахле (днес с. Тополово) и през р. Арда се прехвърлила в намиращото се на турска територия село Енимахле (Кошукавашко), откъдето през селата Попово, Аврен и Дутли се отправила към района на Гюмюрджина. На 21 август тя пристигнала в гюмюрджинското село Манастир, където престояла два дни и провела съвещание с местния революционен комитет.[4] Оттук четата заминала за съседното село Съчанли, в което останала няколко дни, за да подготви и осигури маршрут за движение в Дедеагачкия район.[5] От това село четата, начело с войводата Марин Чолаков, се насочила към с. Домуздере, докато Вълчо Антонов се отправил за с. Доганхисар (Дедеагачко).

В с. Домуздере четата се свързала с учителя Бойко Чавдаров, който бил председател на местния революционен комитет. С негово съдействие било организирано голямо събрание с участието на революцион-

[1] Приноси към историята на македоноодринското революционно движение в Тракия. Книга V. Революционното движение на българите в околийските райони на Свиленград, Одрин и др., стр. 76; Приноси към историята на македоноодринското революционно движение в Тракия. Книга X. Архив на Янаки Гочев за българското националноосвободително и революционно движение в Тракия. Част първа и втора, стр. 27.
[2] **Христо Ив. Караманджуков,** пос. съч., стр. 267
[3] Пак там, стр. 85, 86.
[4] Христо Ив. Караманджуков, пос. съч., стр. 228
[5] Пак там, стр. 228.

ни дейци и от съседните села.[1] Оттук четата отново се върнала в Гюмюрджинско, където се отбила в Калайджидере, Чадърли, Кушланли и други села. До края на октомври четата обиколила още много села. Както пише в спомените си Марин Чолаков, „изобщо рядко остана селище, българско или смесено с българи, турци и гърци, необходено от мен, придружен и с чета, за да организирам местни комитети.[2] Скоро обаче почти всички четници заболели от малария в тежка форма, вследствие на което дейността на четата временно се ограничила. Заболелите по-сериозно четници били прехвърлени на лечение в България, а други били изпратени в Ксантийско за укрепване на революционните комитети в този район.

В същото време Вълчо Антонов посетил Дедеагач и околните села Дервент, Еникьой, Бадама и др.[3] След това той минал през селата Лъджакьой, Балъкьой, Турбалъкьой, Голям Дервент, Малък Дервент и прекосявайки Ортакьойско, в края на октомври 1902 г. се завърнал в България за набавяне на оръжие и изпращане на попълнение на четата на Марин Чолаков, която трябвало да продължи своята агитационна и организационна дейност за укрепване на революционното движение в района западно от р. Марица.[4] През декември същата година за усилване на четата, Вълчо Антонов изпратил нелегалните дейци Коста Нунков, Димо Николов, П. Чапкънов и Теньо Колев, на които между другото било възложено да проучат условията за извършване на саботажни акции по железопътната линия Солун — Одрин.[5]

В Ахъчелебийско действувала четата на войводата Пейо Шишманов, която също тъй скъсала с предишните порочни методи на действие, като поставила на преден план изпълнението на организационни и пропагандно-агитационни задачи във връзка с възстановяването на разстроените местни комитети и подготовката на населението за въоръжено въстание. Тази чета развила особено активна дейност през пролетта на 1903 г. Тя обиколила всички села в своя район, като взела енергични мерки за укрепването на местните революционни комитети. Същевременно тя положила големи усилия за въоръжаването и бойната подготовка на местното население.[6]

Изобщо след Пловдивския конгрес дейността на ръководените от Вълчо Антонов чети била съобразена с нарежданията и директивите на ООРК и способствувала за задравяването и разширяването на революционната мрежа в района на Родопите и Беломорието. Както отбелязва Христо Караманджуков, Антонов и четите прокарали „новите начала и методи, прегърнати от Централния комитет и за Одринско... Тяхното внимание било погълнато изключително в активна организационна дейност, смяна на комитети, избори на нови лица за ръководи-

[1] Пак там, стр. 269.
[2] Приноси към историята на македоноодринското революционно движение в Тракия. Книга VII. Революционни борби на българите в Западна Тракия 1894—1912 г., стр. 54, 55.
[3] Христо Ив. Караманджуков, пос. съч., стр. 268, 269.
[4] Пак там, стр. 269, 270.
[6] Христо Ив. Караманджуков, пос. съч., стр. 270.
[5] Петко Т. Карапетков, Славейно. Пловдив, 1948 г., стр. 213—215.

тели, устрояване селски разузнавателни и наказателни дружини, организиране каналите, пощите, куриерите, определяне членските вноски и даренията и пр."[1] Разбира се, предвид краткото време до обявяване на въстанието всичко това само отчасти могло да компенсира тежките последици от предизвиканото от самия Антонов разстройство в структурата на революционното движение в Западна Тракия, настъпило в резултат на неговите авантюристични четнически действия преди Пловдивски конгрес.

Накрая без съмнение би представлявало интерес да се посочат обобщени числени данни във връзка с по-значителните въоръжени стълкновения на четите, действували в Одринско през периода юли 1901 — май 1903 г. Те са показани в поместената по-долу таблица.[2]

Бой		Сили			Загуби		
Място	Дата	Времетраене (ч.)	Четници	Аскер	Съотношение на силите	Четници	Аскер
с. Варник (Одринска каза)	4.7.1901	8	10	2000	1 : 200	10	150
с. Сармашик (Малкотърновско)	21.3.1903	3	5	200	1 : 40	2	24
с. Коево (Лозенградско)	20.4.1903	1/4	4	8	1 : 2	—	—
с. Кадиево (Лоз.)	5.5.1903	1	10	20	1 : 2	1	4
с. Тастепе	10.5.1903	1	30	50	1 : 1,7	—	3
Района на границата в Лозенградско	12.5.1903	1/4	40	20	1 : 0,5	—	—
с. Ковчас (Лозенгр.)	13.5.1903	1/4	20	50	1 : 2,5	4	11
с. Иниджия (Лозенгр.)	21.5.1903	5	30	200	1 : 6,7	—	—
с. Пирок (Лозенгр.)	25.5.1903	2	20	25	1 : 1,2	—	7
с. Ахматово (Лозенгр.)	27.5.1903	1/4	12	20	1 : 1,7	—	3

[1] Христо Ив. Караманджуков, пос. съч., стр. 267, 269.
[2] Таблицата е съставена въз основа на данни, съдържащи се в книгата „Македония и Одринско (1893—1903). Мемоар на Вътрешната организация", стр. 87.

От таблицата се вижда, че през периода юли 1901 — май 1903 г. в Одринско са се състояли 10 по-значителни боеве и престрелки между чети и аскер, в които са участвували общо 181 четници срещу 2593 турци, което дава общо съотношение на силите 1:14,3 в полза на противника. При това общите загуби на четниците (убити и ранени) са възлизали на 18 души срещу 202 на противника. При всички боеве (с изключение само на краткотрайното въоръжено стълкновение между четници и аскер на 12 май 1903 г. в района на турско-българската граница в Лозенградско) противникът винаги е имал числено превъзходство, което в някои случаи е било съкрушително. Така при боя край с. Варник на 4 юли 1901 г. силите на врага били 200 пъти по-многобройни, което в крайна сметка обусловило пълното ликвидиране на четата на Мерджанов въпреки героичната й съпротива.

Прави впечатление също така, че като се изключи изпратената в Одринско по нареждане на ВМОК чета на Слави Мерджанов, четите на Вътрешната македоно-одринска революционна организация са били принудени да влязат в бой с врага в Одринско едва от пролетта на 1903 г. нататък, т. е. малко преди избухването на Преображенското въстание, и то поради засилената бдителност и увеличаващия се терор на турските власти. Този факт свидетелствува по безспорен начин колко добросъвестно и стриктно са се придържали тези чети към нареждането на ръководството на революционната организация по възможност да избягват да влизат във въоръжено стълкновение с врага.

ДЕЙНОСТ НА ЧЕТИТЕ ПО ВРЕМЕ НА ПРЕОБРАЖЕНСКОТО ВЪСТАНИЕ

Характерно за дейността на четите в навечерието на Преображенското въстание и особено в хода на самото въстание е това, че те трябвало вече да изпълняват изключително бойни и охранителни задачи, което напълно съответствува на настъпилата нова обстановка.

Както е известно, от 28 юни до 1 юли (ст. стил) 1903 г. в местността „Петрова нива“ се състоял историческият конгрес на революционната организация в Одринско, по време на който било взето окончателно решение за вдигане на въстание и бил съставен общият план за действие. По-голямата част от определените за конгреса делегати пристигнали на „Петрова нива“ с двете специално формирани за целта чети. Това били тъй наречените „Конгресна“ и „Спомагателна“ чети.[1] Конгресната чета била формирана в с. Аланкайряк и се намирала под командуването на войводата Кръстьо Българията. Нейният маршрут бил с. Аланкайряк — гората между граничните постове Ограш и Живак — с. Заберново — Петрова нива.[2] Спомагателната чета била формирана в с. Гергебунар (сега Росеново) и се намирала под командуването на войводата Лазо Лазов. Тя трябвало да се движи по маршрута с. Гергебунар — с. Текенджа (сега Граничар) — с. Гьоктепе (сега Звездец) — Петрова нива.[1] Известен брой делегати, между които били Лазар Маджаров и Георги Кондолов, пристигнали на „Петрова нива“ с идващи от Лозенградско и Малкотърновско чети.

Необходимо е да се подчертае, че Конгресната и Спомагателната чета били временни формирования. Непосредствено след завършване на конгреса двете чети били разформировани, като личният им състав бил разпределен между бойните чети.

За осигуряване безопасността на района, в който бил проведен конгресът, била организирана надеждна охрана, която била поета главно от пристигналите чети. Тя била организирана кръгово, като на подходящи пунктове били поставени пет охранителни поста, които държали под непрекъснато наблюдение идващите откъм Малко Търново, с. Стоилово, с. Гьоктепе, с. Заберново и с. Сармашик направления.[2] Зад охранителните постове били разположени ядрата на съответните чети, които се намирали в постоянна готовност за действие в определени направления.

Положените големи грижи за сигурна охрана на мястото на конгреса от четите напълно се оправдали. Рано сутринта на 1 юли били забелязани няколко групи турски войници край с. Стоилово. По всичко личало, че те не знаят нищо за присъствието на събраните на „Петрова нива“ революционери, тъй като продължително време стояли на едно място и бездействували. Както се изяснило по-късно, това било турска потеря, която блокирала с. Стоилово, за да търси укрито оръжие.

Докато вниманието на охраняващите „Петрова нива“ чети било насочено към аскера при с. Стоилово, изведнъж четници от четвъртия охранителен пост, разположен на чукара „Старите плевници“ в сектора на четата на Яни Попов, забелязали на близко разстояние по пътя откъм с. Гьоктепе един подхождащ към „Петрова нива“ турски патрул. Аскерът бил посрещнат със силен и точен огън от четниците на Яни Попов, към които се присъединили и бойци от четата на войводата Цено Куртев. След като загубил двама убити — един онбашия (отделънен командир) и един нефер (редник) — врагът бързо се оттеглил в обратна посока. Труповете на убитите турци били хвърлени в пещерата, намираща се в западната част на „Петрова нива“. Аскерът в с. Стоилово, въпреки че чул оживената престрелка, не проявил никаква активност и не се притекъл на помощ на нападнатия патрул.[3]

Веднага след разгромяването на турския патрул било свикано съвещание, за да се обсъди създалото се положение, тъй като се очаквало, че турците могат да привлекат значителни сили от Малко Тър-

[1] Преображенското въстание. Статии и документи, стр. 60.
[2] Приноси към историята на въстаническото движение в Тракия. Книга IV. Освободителната борба в Лозенградския район, стр. 160.

[1] Пак там, стр. 126.
[2] Приноси към историята на въстаническото движение в Одринско. Книга III. Революционното движение в Малкотърновския район, стр. 257, 258; Приноси към историята на въстаническото движение в Тракия. Книга IV. Освободителната борба в Лозенградския район, стр. 161.
[3] Приноси към историята на македоноодринското революционно движение в Тракия. Книга VI. Допълнителни материали за трите революционни райони на българите в Лозенградския санджак: Лозенградски, Малкотърновски и Бунархисарски, стр. 152, 247. Вж. също книга IV. Освободителната борба в Лозенградския район, стр. 105, 161, 162.

ново и да нападнат събралите се на „Петрова нива“ делегати. На четите било дадено нареждане да бъдат в постоянна бойна готовност. Обаче въпреки напрежението противник не се появил. Привечер на 1 юли започнало изтеглянето на делегатите и четите от „Петрова нива“. Така благодарение на надеждната охрана, осъществена от четите, конгресът можал да свърши работата си докрай.

Известно е, че Преображенското въстание имало масов характер само в първи (Малкотърновски—Лозенградски—Бунархисарски) революционен район, където бойните действия били водени главно от въстанически отреди, чийто състав се състоял от чети, смъртни дружини и въоръжено местно население. Разбира се, основното бойно ядро на тези отреди били четите. В останалите четири революционни райони били проведени само четнически действия на партизански начала и известен брой саботажни акции. Това се отнася преди всичко до Мустафапашанския и особено до Чокенския революционен район, където въстаническите действия имат типично четнически характер. Ето защо в настоящето изложение ще се спрем именно на тях.

В тези революционни райони не се предвиждало вдигане на масово въстание. В тях трябвало да действуват на партизански начала отделни самостоятелни чети със задача „да държат в постоянна тревога турското правителство, да разрушават железопътните и телеграфни съобщения, да пречат на войсковите движения, да нападат малките турски отреди и въобще със своите действия, като направят положението тревожно, да привлекат около си голяма част от турската армия, която при нормално положение би изпълнила въстаналите вилаети.“[1]

Особео характерни са типично партизанските бойни действия на четата на войводата Кръстьо България във втори (Чокенски) революционен район, чиято основна цел била да се предизвика паника сред турците и по този начин да се отвлече вниманието на многобройния гарнизон в Одрин от района на Странджа планина, където въстанието било масово.

Четата на Кръстьо България се състояла от около 40 души.[2] За подвойвода и пръв помощник на Кръстьо България бил назначен самоотвержениият патриот Петър Чолаков от Сливен, който имал големи заслуги във връзка с набавянето на необходимото за четата оръжие. Именно благодарение на неговата смелост и решителност били изнесени от казармата в Ямбол 25 манлихерови карабини, които послужили за въоръжаване на четата.[3] В състава на четата имало въстаници с добра военна подготовка. Такива били например запасните офицери Константинов и Георги Попов, бившият подофицер от 24 пех. Черноморски полк Георги Градинаров и др. Това обстоятелство съществено допринесло за повишаване боеспособността на четата.

За обект на нападението на въстаниците било определено голямо-

[1] Македония и Одринско (1893—1903). Мемоар на Вътрешната организация, стр. 173.

[2] Македония и Одринско (1893—1903). Мемоар на Вътрешната организация, стр. 169, 171.

[3] Георги Василев, Един от забравените. Списание „Завет“, год. XIV, бр. 626 и 627 от 19 август 1936 г., стр. 11, 12.

то мухаджирско село Хаджиталашман, разположено само на около 20 км от Одрин. Това село било важен опорен пункт на турската власт в Чокенско. То било седалище на нахийска служба и имало постоянен гарнизон от кавалерийски и жандармерийски поделения с обща численост около 200 души.[1] Жителите на с. Хаджиталашман, подстрекавани от ходжите, били известни със своите жестокости и издевателства над местното българско население. Следователно успоредно с чисто военните съображения нападението срещу турското реакционно село се явявало и като възмездие за извършените от неговите жители злодеяния спрямо българите в Чокенско.

Четата извършила подготовката си за нападението в района на с. Дерекьой (сега Воден) — Елховско.[2] За провеждане на бойната акция били формирани три отделения от по 13 души — 12 четници и един отдельонен командир.[3]

Нападението срещу с. Хаджиталашман било проведено на 9 август през нощта. Четата, водена прикрито от куриера Димитър, успяла да се приближи незабелязано до селото и да го обкръжи. За развилите се бойни действия и тежкото поражение на турците Христо Силянов ни е оставил следното живо и увлекателно описание:

„Въстаниците атакували от три страни селото с хвърляне на бомби и викове „ура“. В селото настанала страшна паника. Голяма част от селяните заедно с жените и децата се затворили в джамията, други се заловили за оръжие, трети се спуснали да бягат към Одрин. Не помалка била бъркотията между кавалеристите. Част от тях се опитали отначало да се възпротивяват. Но когато над сламените покриви се издигнали пламъци и пожарът започнал да се шири със страшна бързина, паниката станала обща. Изплашени кадъни, току-що станали от сън, домочадия, добитъци, кавалеристи без коне, коне, изгубили ездачите си — всичко се разбъркало в една обща тълпа и бягало, без да знае къде. Една бомба — Кръстьо никак не жалеше своите „топчета“ и само в час и половина изгърмял 18 — хвърлена в джамията, избила едни и изгонила останалите събрани там правоверни. Едно след друго били подпалени и разрушени правителственият дом, казармата, телеграфопощенската станция. След час и половина в Хаджиталашман оцелели само няколко къщи. Многото плевници и гумна, вятърът — всичко дошло да улесни опустошителната задача на България. Призори в селото не останал ни един турчин и Кръстьо спокойно се упътил към българската граница без нито една жертва.[4] Тоя поход бе стихиен ураган, който в един миг помита всичко на пътя си и изчезва, като оставя подире си разрушение и смърт. След три дена в получените вестници

[1] Македония и Одринско (1893—1903). Мемоар на Вътрешната организация, стр. 169, 171.

[2] Преображенското въстание. Статии и документи, стр. 44.

[3] Списание „Завет“, год. XVI, бр. 668, 669, 670 от 15—30 август 1938 г., стр. 30.

[4] Също и в Мемоара на Вътрешната организация (стр. 171) се изтъква, че четата не е понесла никакви жертви. Обаче в статията на Ив. П. Горов „Четническите движения в Тракия и Преображенското въстание“ се отбелязва, че четата на Кръстьо България се завърнала в с. Воден без един четник, който бил изчезнал след нападението. (Вж. Преображенското въстание. Статии и документи, стр. 47).

четяхме, че турците трескаво укрепявали Одрин, който се заплашвал от въстаниците.“[1]

След тази блестяща победа четата се отправила към разположената край селото гора, която била предварително определена за сборен пункт, където била приведена в ред, след което се оттеглила на българска територия в района на с. Воден, без да бъде обезпокоявана от противника. По-късно по нареждане на Главното ръководно боево тяло на въстаническите войски четата се отправила за с. Аланкайряк, откъдето съвместно с други въстанически поделения нападнала турския граничен пост „Мусакьово“.

Ефектът, който дръзкото нападение на четата на Кръстьо България предизвикал върху турската власт, бил поразителен. Успешната четническа акция, извършена в околностите на самия главен град на Одринския вилает, силно разтревожила турското командуване. Вестта за разгрома на турците в с. Хаджиталашман се разнесла със светкавична бързина из близките села. Огромни тълпи от бягащи турски селяни като порой се понесли към Одрин, усилвайки още повече избухналата в града паника. Противниковото командуване поставило в бойна готовност частите на Одринския гарнизон и взело спешни мерки срещу евентуално нападение на въстаниците срещу града, което при създадената обстановка на несигурност било считано от някои чуждестранни кореспонденти за напълно възможно.[2]

Резултатите, които били постигнати с тази предприета със сравнително малобройни сили четническа акция, оказали съществено влияние върху развитието на въстаническите действия в района на Странджа през първия период на въстанието. Преди всичко многобройният Одрински гарнизон бил временно скован и турското командуване не посмяло да рискува да изпрати част от него за действие против въстаниците в първи революционен район, което без съмнение способствувало твърде много за извоюването на голямата победа на въстаническите сили в този район. В това именно се заключава голямата стойност на добития от четата на Кръстьо Българията успех в Чокенско, независимо от неговото силно отражение в морално-психологическо отношение и извън справедливото възмездие, което получили жестоките мухаджири от с. Хаджиталашман за извършените от тях злодеяния и насилия над местното българско население.

Действията на четата на войводата Кръстьо Българията имали типично партизански характер. Постигнатият голям успех убедително показва, че воденето на открити бойни действия от по-големи въстанически отреди в съчетание с извършване на партизански акции в тила на врага можело да доведе до още по-значителни резултати в хода на Преображенското въстание. За съжаление тази правилна и ефикасна

[1] Хр. Силянов, Спомени от Странджа. Бележки по Преображенското въстание в Одринско — 1903 г., София, 1934 г., стр. 108, 109.

[2] Преображенското въстание. Статии и документи, стр. 47. Вж. също Ив. П. Орманджиев, Преображение. Тридесет години от въстанието на българите в Тракия. София, 1933 г., стр. 25, 26; Илинденско-Преображенското въстание. София, 1968 г., стр. 111, 112; Йоно Митев, Българското въстание в Източна Тракия през 1903 г. Списание „Военноисторически сборник“, кн. 3/1953 г., стр. 85.

тактика не била приложена в голям мащаб, особено що се касае до революционните райони западно от р. Марица.[1]

В Мустафапашанския революционен район действувала четата на Георги Тенев и Христо Арнаудов, чиято численост възлизала на 70 души.[2] Съгласно общия план на въстанието и в този район се предвиждало извършване само на четнически нападения с ограничена цел, а именно да се принуди противникът да държи местните гарнизони под непрекъснато напрежение, за да не може да отдели голяма част от тях срещу главните сили на въстаниците в първи революционен район, където трябвало да се реши изобщо съдбата на въстанието.

Четата на Георги Тенев и Христо Арнаудов била попълнена с бойци преди всичко от Мустафапаша (Свиленград) и околните села, но в нея имало и патриоти, пристигнали от различни градове и села в България, за да се борят за освобождението на своите поробени братя. Между тях бил и запасният подпоручик Вълчо Славов от Нова Загора, който като военен специлист бил назначен на командна длъжност.

Задачата на четата била да извърши внезапно нападение срещу турското село Кюстюкьой (днес с. Костур).[3] С провеждането на тази бойна акция се преследвали същите цели, както при нападението на четата на Кръстьо Българията срещу с. Хаджиталашман. Подготовката на четата с оглед изпълнението на поставената ѝ задача била проведена на българска територия, а именно в района на с. Хебибчево (сега Любимец).[4] Ръководството на въстанието и особено Одринският окръжен революционен комитет възлагали големи надежди на тази сравнително многобройна чета и затова следели отблизо нейната подготовка, като непрекъснато подтиквали войводите Георги Тенев и Христо Арнаудов към по-бързо приключване на подготвителните мероприятия и започване на бойни акции в Мустафапашанско. Особено енергична дейност в това отношение развил председателят на Одринския окръжен революционен комитет Велко Думев, който между другото дал и подробни инструкции за начина на действие на тази чета.[5]

Ходът на подготовката на четата обаче бил твърде бавен, вследствие на което, когато въстанието в първи революционен район било вече в разгара си и когато със смелото си нападение Кръстьо Българията предизвикал смут и уплаха сред турците в Чокенско, обстановката в Мустафапашанския революционен район била все още сравнително спокойна. Като главна причина за това закъснение командуването на четата изтъквало съществуването на остър недостиг от патрони.[6] Макар че липсата на достатъчно боеприпаси без съмнение представлявала важен обективен аргумент, все пак за настъпилото закъснение в бойното използуване на тази многобройна чета значителна роля изиграло отсъствието на строго единоначалие в четата, в която наред

[1] Йоно Митев, пос. статия, стр. 85.

[2] Преображенското въстание. Статии и документи, стр. 73

[3] Пак там, стр. 47, 73.

[4] Преображенското въстание. Статии и документи, стр. 44.

[5] Приноси към историята на македоноодринското революционно движение в Тракия. Книга X. Архив на Янаки Гочев за българското националноосвободително и революционно движение в Тракия. Част първа и втора, стр. 507 (документ № 546).

[6] Пак там, стр. 506.

с войводата Георги Тенев началнически функции изпълнявали също така Христо Арнаудов и Вълчо Славов, както и на достатъчна инициативност от страна на трима войводи.[1]

Едва през нощта на 18 срещу 19 март една малобройна група от 10 четници преминала турската граница, и то с демонстративна и разузнавателна цел. Групата завързала краткотрайна престрелка с турски въоръжен отряд, след което се завърнала обратно на българска територия. По време на тази престрелка врагът загубил 5 убити и 15 ранени, докато загубите на четниците възлизали само на един леко ранен боец.[2]

Тези проведени със слаби сили демонстративни действия обаче съвсем не били достатъчни, за да респектират и сковат намиращите се в Мустафапашанско турски войски. Ето защо Велко Думев продължил с настойчивост подканванията си четата да извърши непременно запланираната бойна акция в Мустафапашанско. В писмо от 26 август 1903 г. до пунктовия началник в с. Хебибчево Янаки Гочев той изисква да се предприеме в краен случай даже една малка бойна акция. „И то ще бъде печалба — пише по този повод Думев — а именно от това има нужда, за да се раздвижи войската и да не мисли, че само в Лозенградско и Малкотърновско има въстание.[3]

Най-после в началото на септември 1903 г. четата на Георги Тенев в пълен състав навлязла в Мустафапашанско, за да нападне турското село Кюстюкьой в съответствие с първоначално поставената ѝ задача. Ударът срещу това село, където била разквартирувана турска войскова част, бил нанесен с изненада. Под прикритието на нощната тъмнина четниците незабелязано се приближили и атакували врага. Между тях и многобройния турски гарнизон се завързал ожесточен бой, който продължил цялата нощ. На врага били нанесени тежки загуби. Част от селото било опожарено. На разсъмване четата, която дала четирима убити[4], прекратила боя и се оттеглила обратно на българска територия, без да бъде преследвана или обезпокоявана от противника. По-късно тя получила нареждане да се отправи за с. Аланкайряк за осигуряване оттеглянето на въстаниците в Странджа през границата.[5]

Нападението срещу с. Кюстюкьой, макар и твърде закъсняло по отношение общия ход на въстанието, дало нужния ефект. То значително усилило съществуващата вече тревога сред турците в Мустапашанско и способствувало да се затвърди убеждението им, че и в този район могат да се очакват активни въстанически действия. Ето защо

[1] Преображенското въстание. Статии и документи, стр. 44.

[2] Приноси към историята на македоноодринското революционно движение в Тракия. Книга X. Архив на Янаки Гочев за българското националноосвободително и революционно движение в Тракия. Част първа и втора, стр. 47.

[3] Пак там, стр. 507 (документ № 546).

[4] Пак там, стр. 47.

[5] Приноси към историята на македоноодринското революционно движение в Тракия. Книга X. Архив на Янаки Гочев за българското националноосвободително и революционно движение в Тракия. Част първа и втора, стр. 47. Вж. също Преображенското въстание. Статии и документи, стр. 47, 73; Илинденско-Преображенското въстание, стр. 112; Ив. П. Орманджиев, Преображение. Тридесет години от въстанието на българите в Тракия,стр. 26.

четническите действия в Мустафапашанско все пак косвено облекчили до известна степен положението на въстаниците в района на Странджа, като възпрепятствували по-голямата част от намиращите се в Мустафапашанско турски войски да вземат участие в потушаването на въстанието в първи революционен район.

Повече от един месец след ликвидирането на въстанието, а именно на 10 октомври 1903 г., с. Кюстюкьой било подложено на повторно нападение, което обаче на фона на фактически вече потушеното въстание нямало съществено военно значение и по-скоро се явявало само като акт на отмъщение за извършените от турците зверства. То било извършено от възлизащата на 30 души чета на войводата Марин Добрев Чолаков, в която участвували като подвойводи запасният подпоручик Вълчо Славов и известният терорист дядо Петър. След като нанесла загуби на турците в завързалия се в селото бой, при което дала двама убити, четата бързо се оттеглила и се прехвърлила обратно в България.[1]

В Дедеагачко-Гюмюрджински революционен район били проведени незначителни четнически действия, които се изразили главно в извършване на саботажни акции, насочени към разстройване и парализиране на железопътния трафик. Също и в Ахъчелебийско-Скеченски революционен район четническото движение по време на Преображенското въстание не могло да вземе широки размери. Но независимо от обстоятелството, че намиращите се в тези райони чети не проявили активна дейност, все пак със самото свое присъствие те сковали значителни по численост турски войски и полицейски части и с това попречили на тяхното своевременно прехвърляне в района на Странджа планина, където въстанието имало масов характер.

Изобщо четническото движение в районите, където въстанието не било повсеместно, силно ограничило маневрената способност и свободата на действие на разположените в тях турски войски и до голяма степен възпрепятствувало тяхното използуване срещу въстаническите сили в Лозенградски-Малкотърновски-Бунархисарски революционен район. В това именно се заключава неговият главен принос в общите рамки на въстанието.

* * *

От горното изложение става съвършено ясна огромната роля, която изиграли четите за развитието и укрепването на революционното движение в Одринско, както и за постигнатите по време на Преображенското въстание успехи. Наред с водената от тях агитационно-пропагандна и разяснителна дейност те изпълнявали важни организационни задачи като основаване на революционни комитети по селата, формиране на смъртни дружини, набавяне на оръжие и разпределението му между отделните комитети, водене на военното обучение на населението и др. С това те съдействували по решителен начин за възмож-

[1] Приноси към историята на македоноодринското революционно движение в Тракия. Книга X. Архив на Янаки Гочев и пр., стр. 47. Вж. също Преображенското въстание. Статии и документи, стр. 47, 73.

ното по-пълно и по-бързо извършване на необходимата подготовка на проектираното въоръжено въстание. Те били истинска школа за възпитаване и каляване на смели, опитни и предани на народа революционни кадри.

Значението на четите нараснало още повече по време на самото Преображенско въстание. Те представлявали гръбнака, най-боеспособното ядро на революционната армия и на тях се паднала основната тежест при воденето на бойните действия, особено що се касае до въстанието в първи революционен окръг, където около тях се групирало цялото въстанало население. Също и самостоятелно действуващите чети постигнали забележителни бойни успехи, като внесли паника сред врага и приковали значителни противникови сили. С право Димитър Катерински изтъква огромното значение на четническото движение, като пише: „Четите в цялата революционна област бяха опитната армия на революцията. Без тях, без тези опитни хора, едва ли би могло да се вдигне сносно въстание. В това се убедихме във време на Преображенското въстание и след него... Четническият институт, въпреки многото си недостатъци, бе военно революционно училище за всички младежи.“[1]

[1] Приноси към историята на македоноодринското революционно движение в Тракия. Книга V. Ревслюционното движение на българите в околийските райони на Свиленград, Одрин и др., стр. 76, 77.

Проф. ИВ. ДУЙЧЕВ

ОТ ЧЕРНОМЕН ДО КОСОВО ПОЛЕ

КЪМ ИСТОРИЯТА НА ТУРСКОТО ЗАВОЕВАНИЕ В ТРАКИЯ ПРЕЗ ПОСЛЕДНИТЕ ДЕСЕТИЛЕТИЯ НА XIV ВЕК

Победата на турските войски при Черномен на 26 септември 1371 г. и голямата битка на Косово поле на 15 юни 1389 г. съставят два от най-решителните етапи в историята на турското завоевание в земите на Балканския полуостров. По думите на един отличен познавач на византийската и общобалканската история от средновековието, проф. Г. Острогорски, разгромът на християнските войски при одринското село Чернозем представя „най-голямата и пълна с последици“ победа на завоевателите преди 1453 г., когато те завземат византийската столица Цариград и слагат край на съществуването на империята (1). След катастрофата при Марица суровата битка на Косово поле, от друга страна, бележи „най-важния етап в завоеванието на Балканския полуостров“ (2). Две непълни десетилетия протичат от битката при Черномен до сражението на Косово поле. В този сравнително кратък промеждутък от време в историята на балканските народи и на самата Византийска империя настъпват множество съдбоносни събития, които предопределят целия по-нататъшен ход на техния живот.

Непосредственият отглас от поражението при Черномен е бил наистина потресаващ. Мрачната картина на състоянието на балканските земи след Черноменската битка е обрисувана с необикновено силни краски от един съвременник — книжовника инок Исая Серски, който преписал тъкмо по онова време творенията на Дионисий Ареопагит и към преписа добавил своя изповед (3). „Извърших това — пише той — в найлошото от всички времена, тогава, когато Бог вдъхна гняв на християните от западните страни [земите на Балканския полуостров], и деспот [Йоан] Углеша повдигна цялата сръбска и гръцка войска, и своя брат крал Вълкашина и много други велможи, около шестдесет хиляди избрана войска. И те тръгнаха към Македония [Тракия], за да прогонят турците — без да пресъдят, че никой не е мощен да се противопостави на божия гняв. Не тях прочее прогониха, но сами бяха погубени от тях. Там паднаха костите им и останаха непогребани и то в голямо множество: едни умряха от острие на меч, други бяха отведени в плен, а само някои от тях се спасиха. И такава нужда и жестокост заля всички западни [балкански] градове и страни, каквито нито уши са чули, нито очи са видели. След погубването на храбрия мъж деспот [Йоан] Углеша, измаилтяните се пръснаха и се разлетяха по цялата земя като пти-

ци по въздуха. Те заколваха с меч едни от християните, други отвеждаха в плен, а останалите [християни] бяха покосени от безвременна смърт. Онези пък, които бяха пощадени от смъртта, бидоха погубени от глад — защото настана такъв глад, какъвто не бе имало от сътворението на света, нито след това, Христе милостиви, дано да не бъде! А тези, които и гладът не погуби, тях по попущение божие вълци нощя и деня нападаха и изяждаха. Уви, скръбна гледка можеше да се види! Земята опустя от всякакви блага — и люде, и добитък, и разни плодове. Нямаше ни княз, ни вожд, нито наставник всред людете, нито избавител, нито спасител. Всички се изпълниха от страх пред измаилтяните, та храбрите сърца на доблестните мъже се превърнаха в най-слаби женски сърца. В това време, мисля, и от племето на сръбските господари седмият род се прекрати. И тогава живите наистина ублажаваха умрелите по-рано. И вярвайте ми: не аз съм невежа във всичко, но дори и премъдрият всред езичниците Либаний (4) не би могъл да опише злото, което постигна християните от западните [балканските] страни. . .". Накрая приписката завършва: „А ако желаете да узнаете за [името на мене], нищия между иноците, началото му е осморното число, средата — двеста и първото, а краят завършва с единадесетото. . .'.

Победата на нашествениците от азиатските области, големите изтребления и опустошения породили, както се чувствува от тези редове, най-тежко отчаяние и обща уплаха. Злото било толкова по-голямо, тъй като — по думите на Исая — в този миг нямало никакви светски и духовни водачи, които да поемат по-нататъшната борба против завоевателите, да застанат начело на съпротивата срещу турското нашествие. До битката при Марица най-слабо засегната от нападенията била сръбската държава, и естествено оттам можела да се очаква с най-жива надежда най-силната съпротива срещу турското завоевание. Гибелта на деспот Йоан Углеша (1366—1371) и на крал Вълкашин (1365—1371) осуетявала и тази надежда. В разрез на историческата истина, но затова пък повлиян от известни есхатологични страхове за „края на света", инок Исая съзира в това края на „седмия род" на сръбските господари — като символ за есхатологичния „седми век" и предвестие за обща катастрофа. Загатвайки за познатите думи от Писанието (5), Исая смята, че това зловещо предсказание — животът да стане толкова непоносим, щото живите да ублажават мъртвите — вече се било изпълнило. Отчаянието било, според неговото свидетелство, толкова дълбоко, щото била изчезнала всякаква воля за борба и съпротива срещу турската опасност. Краят на приписката на книжовника Исая показва особено красноречиво настъпилата уплаха и безпътица. Сам той посочва името си не направо, а посредством криптограма — със загатване за численото значение на отделните букви в името НСАІА — 8—201—11, и той прави това повече поради опасение, отколкото поради литературна прищявка. Ако и да е потресен от действителността, монах Исая сам дава доказ за откъсване от нея и за бездейност пред злините. Как иначе може да се обясни обстоятелството, че тъкмо по времето на такива бедствия той се е заел да преписва съчиненията на един от най-отвлечените и мъгливи християнски мислители от средновековието — Дионисий Ареопагит? Нека обаче не бъдем излишно строги и несправедливи: неговата постъпка е отражение на времето, той е верен син на своята

епоха, когато и трезви умове, вместо да се борят със злото, са търсели убежище в мистицизма и духовното бягство от живота.

Историята на турските завоевания в земите на Балканския полуостров през втората половина на XIV век е твърде добре позната (6). Тя потвърждава напълно горчивите признания на светогорския монах. Констатираме, преди всичко, дълбоката вътрешна криза, която преживяват през този период всички балкански държави и която ги прави безсилни да се опълчат, както изискват времената, срещу надвисналата опасност. Така, на 17 февруари 1371 година, ще рече само няколко месеца преди Черноменската битка, починал българският цар Иван Александър (1331—1371), който управлявал в течение на пълни четири десетилетия. С неговото изчезване от сцената прекъсва епохата на продължителен мир и относително спокойствие в българската държава. Скритите противоречия, които я разяждат в течение на цялата тази епоха, сега избухват неудържимо. В стесненатa поради чужди завоевания българска държава настъпва остро разцепление. Приемникът на починалия владетел, цар Иван Шишман (1371—1393), остава да владее в Търново, като държи под властта си само незначителна част от българските земи. Във Видин и неговата област господствува другият син на Иван Александър — Иван Срацимир (ок. 1360—1396). В днешните североизточни български земи господствува, в едно мимолетно княжество, боляринът Добротица, наследен от сина си Иванко (7). Това обаче са държави, свързани по състав на населението, по общи политически, стопански и културни интереси, но затова пък— тъкмо пред лицето на един страшен завоевател — непрестанно враждуващи помежду си и чрез това безразсъдно съперничество взаимно подриващи своята мощ. Враждата между двата родни братя — Иван Шишман и Иван Срацимир — приела особено остра форма. Забравил борбите на българите за извоюване на самостойна патриаршия като израз на националната независимост, видинският владетел Иван Срацимир се отметнал от Търново и подчинил църковно подвластните нему области под върховенството на цариградската патриаршия (8). Без оглед на турската заплаха, Добротица и неговият приемник Иванко също опитвали да водят самостоятелна външна политика. Трябва да изминат още няколко години преди новият сръбски княз Лазар (1371—1389) да утвърди властта си и да покаже своето мъжество в борбата против азиатските нашественици. Вълкашиновият наследник Марко — прославеният в народните песни и предания Крали Марко — е твърде много заплетен в своите непосредни грижи и наскоро се принуждава да признае турското върховенство, с обещание да дава годишен данък и спомагателни отреди. Византийската империя полага усилия да запълни празнината, създадена от изчезването на тия три забележителни личности: Иван Александър, Йоан Углеша и Вълкашин и от омаломощяването на техните владения. Самата империя обаче преживява вътрешна криза, породена преди всичко от избухналите в нея династични разпри (9). Тези династични борби траят повече от едно десетилетие, ако и с малки затишия между отделните епизоди. През май 1373 г. първородният син на император Йоан V Палеолог (1341—1391), двадесет и пет годишният Андроник (познат по-късно като Андроник IV Палеолог), в съгласие със сина на султан Мурад I (1362--1389) Сауджи челеби, се разбунтува против баща си и опитва да завземе вла-

стта. Заговорът не успява: Мурад I ослепява своя син, но заставя византийския император да наложи подобно наказание и на Андроник. Още през 1371 година, когато Йоан V Палеолог, завръщайки се от своето пътуване в Запада, бива задържан във Венеция (10), Андроник проявява зла воля наспроти баща си и отказва да му помогне. Йоан V получава помощ от по-младия си син Мануил, бъдещия император Мануил II Палеолог (1391—1425), комуто са отстъпени за пожизнено управление градът Солун и Източна Македония. В израз на своето огорчение от поведението на първородния си син Андроник, женен за Мария, дъщеря на цар Иван Александра, Йоан V го лишава от престолонаследието: няколко месеца след съзаклятието, през септември 1373 г., Мануил бива провъзгласен за съимператор и през март на следната година коронясан. Двете враждуващи династични крила, от една страна Йоан V Палеолог и Мануил II, а от друга Андроник IV и неговият син Йоан VII, търсят едно след друго съдействието на външни политически сили за постигане на своите цели. Така във вътрешните работи на империята се намесват градовете-републики Венеция и Генуа, и, което е най-гибелно за бъдещето, турският султан. Избягал от затвора със съдействието на генуезците, Андроник IV през август 1376 г. завзема Цариград благодарение на турска помощ. Попадналият в затвора Йоан V Палеолог, през 1379 г. на свой ред използува съдействието на Мурад I, за да си възвърне властта. Най-големите тогавашни морски сили — Венецианската република и градът-република Генуа се намират по това време — в продължение на няколко години (1376—1381) — в ожесточена война. Нова гражданска война разтърсва империята през периода от 1379 до 1381 г. (11). Този път генуезците помагат на Андроник IV и неговия син, докато на страната на Йоан V и Мануил II се бият, според едно известие (12), не само техни привърженици византийци, венецианци и турци, но също и българи. Враждите между Генуа и турците са прекратени чрез договор, сключен през пролетта 1381 г. (13), а една година покъсно бива сключен договор за мир също и между Византийската империя и Генуезката република (14). Като резултат от тези ожесточени борби империята фактически се разпада на няколко отделни владения (15): Йоан V владее столицата и непосредната околност; Андроник IV има под своята власт разположените по крайбрежието на Мраморно море градове Силимврия, Ираклия, Родосто и Панидос и поддържа добри отношения със султан Мурад; Маниул II управлява през годините 1382—1387 Солун и води активна борба против турците; най-сетне, в Пелопонез бива отпратен да управлява третият императорски син Теодор I Палеолог (1382—1407), с титлата деспот. Играта на господствуващите политически сили: Венеция, Генуа и турската държава обаче намира отражение не само в живота на империята. В противовес на традиционната политика на приятелство и стопански връзки, които Търновска България поддържа от дълги времена с Венецианската република (16), добруджанският княз Иванко сключва през последните дни на май 1387 г. „добър и истински вечнотраен мир“ с представителите на Генуезката република и им признава широки правдини (17). Най-сетне, в крайния северозападен кът на балканските земи се надвесва над полуострова още една мощна на времето сила — маджарската държава, която неведнаж мени политиката си спрямо една или друга балканска държа-

ва. Срещу всички тези християнски държави обаче се опълчва като най-заплашителна сила турската държава. Разполагаща със сравнително по-ограничена територия в земите на полуострова, действуваща с много по-малочислена войска наспроти населението и войските на християнските държави, здраво организирана, използуваща всички средства на своята източна дипломация, която според изгода сключва или нарушава съглашения и договори, султанската държава все по-дълбоко прониква във вътрешността на континента. Тя сее и поддържа раздори всред тези християнски държави, княжества и държавици, използува раздорите им за своята завоевателна политика и все по-здраво се утвърждава тук. Прониквайки като завоеватели из малоазийските области, турските султани заемат крепости-градове и възлови средища, изтребват, заробват или прокудват местното население, на опразнените места настаняват свои заселници — и по този начин укрепват трайно владичеството си тук. Още отрано, след битката при Черномен, се вижда, че в същност дните на съществуването на християнските балкански държави са вече преброени, тяхното разгромяване и завладяване е наистина „въпрос на време“ (18).

Каквито и да са били силите и способностите на Иван Шишман, който поел властта в Търновското царство няколко месеца преди битката при Черномен, изглежда невъзможно е било да се справи с извънредно сложното и заплетено международно положение на Балканския полуостров.

Още преди сражението край Марица, именно в периода между 1365 и 1371 г., турците вече са завладели редица български крепости и градове в южните и югоизточните делове на страната. Още през първата половина на тази година отношенията с турския султан, изглежда, са остро враждебни. Не е потребно да се търсят някакви особени обяснения за тази враждебност от страна на завоевателите: те просто желаят да използуват станалата в Търновска България династична промяна със смъртта на Иван Александър. Стълкновението при Черномен бива предизвикано не по почин на християнските сили, а по-скоро, както личи, за да се отбие една надвисваща заплаха отстрана на султан Мурад I, който се готви да предприеме поход срещу българите, а след това и срещу сърбите. За това притежаваме едно изрично свидетелство на близък съвременник на събитията — неизвестния съставител на Безименната българска летопис от началото на второто десетилетие на XV в. Ето как той описва сражението при Черномен (19): „Аморат отново се вдигна да отиде или против българите, или против Углеша. Когато Углеш и крал Вълкашин узнаха това, събра се множество сръбска войска, а също и от Далмация и от Требенье. Защото Углеш и брат му Вълкашин слязоха чак до града Сяр. Тогава дойдоха и множество турци, заедно с Аморат, разрази се голям бой и настана страшно кръвопролитие на река Марица. Турците зовяха силно, и тъй като сърбите се обърнаха в бяг, те убиха при река Марица Углеша и краля Вълкашина. Двамата загинаха в 6879 [= 1371] година, на 26-ия ден от месец септември. Турците взеха множество пленници и ги преведоха през Галиполи“. Едва ли може да има съмнение относно осведомеността на нашия летописец, частно що се отнася до първоначалните планове на турския султан, да нападне българските предели. По-трудно е обаче да се отговори на един

друг въпрос: какво е било поведението на самия български владетел при подготовката да се окаже отпор на Мурадовото нападение. Очевидно, той не може да остане безучастен към тази нова заплаха, но заедно с това поради географското положение на своите владения не дръзва да изпъкне на първи план като организатор и участник в борбата против турците. Изложен на непосредната заплаха на завоевателите, все още неутвърдил своята власт в разкъсаната държава, Иван Шишман трябва да действува твърде предпазливо и да участвува в начинанието по-скоро прикрито, а не явно. Това обстоятелство може впрочем да ни обясни, защо в наличните исторически извори за сражението при Черномен липсват изрични посочвания за участие на български отреди. Все пак, за султана, победител в сражението, не съществува никакво съмнение нито относно симпатиите на търновския владетел, нито относно неговото прикрито или явно участие в сражението при Марица. Затова именно гневът на победителя не закъснява да се излее, веднага след сражението, на първо място над българите.

Въпросът относно почина за войната през 1371 г. заслужава внимание, защото неговото разрешение спомага да се хвърли по-ясна светлина върху съществуващите по това време взаимоотношения между балканските държави и общо върху тяхната политика спрямо завоевателите. Несъмнено е, че истински организатори на борбата против турците в този миг са деспот Йоан Углеша и крал Вълкашин, две от най-забележителните личности на епохата. Много отдавна е посочено, че борбата против турското завоевание представя основната линия в политиката на деспот Йоан Углеша (20). С оглед на това уреждането на отношенията с Византийската империя и специално отменянето на провъзгласената от цариградската патриаршия над сръбската църква анатема от 1352—1354 година се схващат като предусловия за сключване на антитурска коалиция на християнските балкански държави (21). Израз на непримиримото поведение на византийското правителство спрямо сърби и българи дава един от най-видните представители на византийската книжнина от времето, Димитрий Кидоний, в две свои слова от 1366 и 1371 г. В първото свое слово (22) той настоява на идеята, че помощ в борбата против турците може да се получи единствено от Запада. Той заявява, че не бива да се очаква нищо от „мизите“ [българите] и „трибалите“ [сърбите], народи, тясно свързани с Византия: срещу сърбите той отправя обвинение, че са си присвоили принадлежащи на империята градове в Македония, а българите вини за това, че в гражданската война са проявили недобро отношение към самия император Йоан V, поради брака на неговия син Андроник IV с българската княгиня Мария — брак, който, по негови думи, представя унижение за императора и велика чест за българския владетел. Бившият император Йоан Кантакузин, по-късно монах Йоасаф, в едно слово, държано през 1367 г. (23), отправя към българите и сърбите същото обвинение — че са водили война против империята и са отнели принадлежащи ней земи. След едно пътуване на Запад, Димитрий Кидоний държи през лятото на 1371 г., ще рече само няколко месеца преди битката при Марица, ново слово (24), което издава променено становище по въпроса за съратничество със сърби и българи в борбата против турците. От него узнаваме, че тъкмо по това време във византийската столица са пристигнали сръбски пратеници с предложение да се предприеме обща борба против

азиатските завоеватели. Вместо да отхвърли това предложение, големият византийски книжовник настоява то да бъде прието, като заявява, че сърбите могат да бъдат сигурни съюзници, тъй като и те самите понасят щети от „варварите“. Между това чак на Запад достигат сведения за подготвяно от турците нашествие срещу християнските балкански държави. Благодарение на сведения, получени от генуезски търговци, папа Григорий XI (1370—1378) узнава, че турците подготвяли ново нападение. Ако всичко това вече е известно в Запада, колко по-добре ще да са осведомени за това балканските народи (25). Починът на деспот Йоан Углеша да изпрати пратеничества в Цариград, а много вероятно и до други християнски владетели, в това число и при българите (26), представя несъмнено резултат от сведенията за готвеното нападение на турците. Този почин принадлежи наистина на сръбския деспот (27), обаче той представя само отговор на турските тъкмежи да извършват нападение. Вместо да изчака нападателя в собствената си земя, деспот Йоан Углеша, в съюз с брата си Вълкашин, нахлува в югоизточните предели на полуострова — за да посрещне именно там войските на султана. Тези факти свидетелствуват действително за съзнание за турската заплаха (28), но затова пък самото държание на християнската войска при сражението — липсата на всякакви предпазни мерки — като-че говори по-скоро за прекалена самоувереност пред опасността.

Разгромът на деспот Йоан Углеша и на Вълкашина разгръща пътя на по-нататъшните турски завоевания. С изчезването на Углеша земите от Източна Македония, над които той владее, сега представят сякаш някакво „празно пространство“, към което турските сили незабавно се насочват — за да го завземат. Това териториално разширение обаче бива осуетено от византийците: Мануил II ги изпреварва, като завзема източния дял от владенията на Углеша, заедно с града Сяр и областта на Халкидическия полуостров (29). Така столицата на деспот Йоан Углеша вече през ноември 1371 година се намира под византийско владичество — за да остане в ръцете на християните чак до есента 1383 г. (30). Наскоро след битката при Марица турската флота напада Светогорския полуостров, но бива отбита (31). Управителят на Христопол (дн. Кавала) „великият примикюрий“ Алексий в едно послание до венецианския дож Андрея Кантарино (32), писано през август 1373 г., разказва за извършените по това време завоевания отстрана на империята: той припомня, че са били завзети „някои крепости на турците, други на сърбите“. За себе си той заявява, че бил „винаги против турците“ и че бил участвувал в разгрома на турската флота, вероятно именно при нападението ѝ срещу Светогорския полуостров. Въпреки тези неуспехи, завоевателите още през 1372 година опитват да проникнат в Тесалия и Албания и застрашават града Солун (33).

Турската победа при Черномен намира широк отклик и всред западните държави. Тези отзвуци обаче са донякъде противоречиви — съобразно с достигналите там сведения за събитията. Враждебно откликват маджарите, които обвиняват търновския владетел в съучастничество със завоевателите. Така, през 1372 г., ще рече немного време след Черноменската битка, трансилванският воевода, бан на Северин и княз на Фогараш Владислав издава нарочна грамота, чрез която награждава някой си Владислав Добка за участието му в борбата против „не-

верниците турци и против царя на Търновска България“ (34). В грамотата се заявява, че когато маджарският крал Людовик I наченал война против „неверниците турци и против царя на Търновска България“, Владислав Добка „мъжествено се борил против прежестоките турци и против търновския цар“, като заради „християнската вяра“ извършил „благородни и достойни за почит подвизи“. В по-далечните западноевропейски страни сведенията достигат по-късно, но заедно с това отзвукът бива твърде различен: вместо празни обвинения срещу жертвите на нашествието, там се чуват гласове на съчувствие и позиви за организиране на съвместна борба против завоевателите. Забележително е, в това отношение, едно послание на пребиващия в южнофренския град Авиньон папа Григорий XI (1370—1378), от 1373 г., до архиепископа на Стригониум (Гран) в Маджарско (35). „Безбожните неверници, наричани турци — пише папата, — тези най-жестоки врагове на християнското име и негови най-неуморни преследвачи. . ., от немного време и особено от двадесет месеца насам нападнаха с постоянни враждебности, завладяха и свирепо разориха обширни области на ромейското и българското царство и на кралството на Рашка, както и други страни на люде, изповядващи Христовото име — ако и бидейки схизматици. Те спечелиха големи победи над жителите на тези земи и страни. Самите обитатели бяха или жестоко изтребени, или отведени в жалка робия, или по някакъв друг начин поставени под ярема на най-злощастно робство, като някои от тях — уви! — се отрекоха от Христовото име. Поради това турците бяха обзети от толкова голяма гордост, щото решиха да нападнат още по-усилено споменатото кралство на Рашка и други християнски земи. . .“ Немного след това послание папа Григорий XI прогласява своята идея за организиране на поход на западните държави против турските завоеватели (36). Достигналите от Изтока вести за поведението на Византийската империя, както и за политиката на българския владетел от Търново пораждат обаче известни съмнения и колебание.

Няколко сведения на наши и чужди исторически извори ни осведомяват върху това какво е държанието на цар Иван Шишман към времето на Черноменското сражение и изобщо за политиката му спрямо турския султан. Така, след като разказва за сражението при Черномен, неизвестният български книжовник — съставител на Безименната летопис — се връща назад във времето и добавя едно сведение относно началото на същата 1371 г. „Преди това сражение — пише той (37) — прочее умря търновският цар Иван Александър през 6870 [= 1362] година, на 17-ия ден от месеца февруари. На престола се възкачи цар [Иван] Шишман син на (Иван) Александра Аморат изпрати при него, с искане да му даде сестра си за жена. И той, ако и да не желаеше, даде сестра си царицата госпожа Тамара“. За женитбата на Иван Александровата дъщеря Тамара — Мара със султан Мурад I споменува и една добавка в Синодика на българската църква (38): там се въздава „вечна памет“ на „кера Тамара, дъщеря на великия Иван Александра, велика госпожа съпруга на великия амир Амурата, която му бе отдадена заради българския род. А тя, като отиде там — прибавя съставителят на тази част от Синодика, когото с голяма вероятност трябва да отъждествим с патриарх Евтимий Търновски (1375—1394) — запази православната си вяра, ос-

вободи рода си живя добре и благочестиво и почина в мир“. В изложението на неизвестния български летописец от началото на XV век женитбата на Тамара — Мара със султан Мурада е спомената между две събития с точно установени дати — Черноменската битка на 26 септември 1371 г. и повторното завземане на крепостта Галиполи от турците през есента на 1376 г. (39). Чрез това обаче се определят само най-общите хронологически граници на тази женитба. Известни посочвания за разрешението на въпроса можем да открием у по-късния византийски писател Лаоник Халкокондилас (40), който ако и да допуска грешки в хронологията и в някои подробности, все пак ни дава нещо ново за интересуващите ни събития. Заслужава внимание неговата преценка за причините на поражението в сражението при Черномен: християнската войска, по негови думи, пострадва вследствие на проявена небрежност както по отношение на оръжието, така по отношение на конете, и на второ място поради изненада. Очевидно сведението му за това, че Мурад I заел — както се подразбира от текста, веднага след победата при Марица — града Сяр, не отговаря на вестите на другите исторически извори, но затова пък едвали подлежи на съмнение известието, че тогава турците завладяват някои места из Родопската област. Особен интерес напротив представя посочването на византийския историк за това, че сега Мурад се опълчил против българския цар Иван Шишман, нанесъл му поражение и го принудил да се оттегли в крайдунавските области, сиреч в северобългарските земи. Всичко това било принудило търновския владетел да изпрати пратеничество до султана, да му предложи мирно съглашение и съратничество, за скрепяването на което му дал за жена българската княгиня. Може прочее да се приеме, че не съществува, в същност, непримиримо противоречие между известието на Безименната българска летопис и сведението на казания византийски историк: заплашен от нападението на победителя при Черномен, търновският цар поисква мирно съглашение с него и обещава да му дава спомагателни военни отреди за неговите по-нататъшни походи, което представя уговорката за военното съратничество. За да обезпечи по-здраво това споразумение, султанът обаче поисква то да бъде скрепено чрез брачния съюз със сестрата на цар Иван Шишман. Изказаното предположение, че Мурадовото искане да получи Тамара — Мара за своя жена и изпълнението му отстрана на търновския двор би трябвало да се отнесат към 1375 г. (41), едвали може да се приеме като правдоподобно. Много по-вероятно е, че тази проява на засиления турски натиск над Търновското царство трябва да се отнесе към време по-близко до Черноменската битка.

Тази политика на българския владетел трябва да се тълкува единствено в светлината на общото положение в югоизточната част на Балканския полуостров, гдето най-могъщата държава от онова време — Византийската империя — все повече и повече се превръща в играчка в ръцете на завоевателите. Към 1362 година градът Одрин пада във властта на турците, които към 1365 г. пренасят там своята столица (42). Изглежда през зимата на 1376—1377 г. турците завземат отново и крепостта Галиполи (43). Безименната българска летопис, без да посочва датата на завземането на Галиполи от турците, свързва това турско завоевание с разширението на тяхното владичество в Македония: „Тъй

като по това време в Цариград царуваше Калоян Палеолог [Йоан V Палеолог], турците престъпиха клетвите, които бяха сключили с гърците, и си присвоиха града Галиполи и околните нему села, завзеха Македония и така наченаха да воюват, както им бе угодно. На брода [на Галиполи] те поставиха свои стражи с катърги, като изгониха и отпратиха гърците по домовете им“ (44). Средището на турската мощ се пренася все по-решително в териториите на самия Балкански полуостров. Окръжавайки столицата Цариград, турският султан предрешава съдбата му, и в същото време се доближава все повече до балканските християнски държави — за да им нанася неотразими удари. Тези събития дават най-силно отражение във вътрешното положение на Византийската империя, гдето са взети най-бързи мерки за засилване на отбраната, доколкото това изглежда възможно. Така, непосредствено след Черноменската битка през 1371 г. се извършва, по разпоредба на деспот Мануил Палеолог, секуляризация на църковни имоти в Източна Македония, за да се раздадат като прония на военни лица (45). Сам Мануил Палеолог, който ни осведомява за тази разпоредба, признава, че мярката се смятала за временна, с други думи казано, съществувала надежда относно нетрайността на турското завоевание — нещо, което е засвидетелствувано, между другото, и по повод турското завладяване на Одрин (46).

Всяка измината година вече бележи засилване на натиска на завоевателите над балканските християнски държави и над самата Византийска империя. Към 1375 г. империята вече се намира, както добре бе посочено напоследък (47), във „феодално подчинение“ спрямо турския султан, със задължение да му дава редовно помощни отреди и да плаща определен годишен данък. Ако това е станало с най-голямата и прославена политическа единица в Европейския Югоизток, колко по-обяснимо и, нека кажем, дори оправдателно е поведението на по-малките, разкъсани и обеднели балкански държави като Търновска България на Иван Шишман? Общо взето, Византия е в пълна отбрана пред турските заплахи и само Мануил II Палеолог, по това време деспот и управител на Солун и неговата област, се осмелява да води активна борба против завоевателя (48). Но дори и в поведението на един такъв деен владетел все пак има нещо необяснимо, поне на пръв поглед. Точно както книжовникът от сръбски произход Исая през най-тежките времена след битката при Черномен се занимава с преписването на съчиненията на такъв автор като Дионисий Ареопагит, така също и деспотът на Солун Мануил през 1382 г., когато турците напират във вътрешността на полуострова, се занимава да проучва съчиненията на Платон (49). Към периода между 1382—1385 г. във властта на азиатските завоеватели пада важната крепост Средец, първостепенен възел по пътя към Ниш и Белград (50).През годините 1383—1387 турците подлагат на упорита обсада града Солун (51). Загатвайки за поведението на жителите на града, Мануил Палеолог заявява в едно свое послание за това, че Моисей и неговите придружници не са били в състояние да повеляват на евреите, а доблестта на водачите претърпяла поражение поради слабостта на подчинените (52). В една византийска хроника от времето направо се съобщава (53), че жителите на града проявявали приятелско разположение спрямо нашествениците турци. През 1383 г. в турска власт пада градът Сяр (54). Към 1385—

1386 г. Хайредин паша бива назначен за беглер-бег на Румелия, сиреч на завоюваните от турците балкански земи (55). В 1386 г. бива завладян и друг важен възел на пътя към Белград — градът Ниш (56). Когато две години след това султан Мурад нахлува през българските земи чак до сърцето на сръбските владения, княз Лазар и босненският бан Твърдко му нанасят поражение при Плочник, на река Топлица (57). Тази „първа и последна победа“ на южните славяни над завоевателите обаче няма никакво решително значение и вместо да ги възпре още повече ги разярява. Действително, на следната (1388) година, след усилени приготовления, турците нахлуват в източните делове на българските земи, завземат цяла редица български градове и принуждават търновския владетел да сключи унизителен мир със завоевателя (58). По това време бива принуден да признае турското върховенство и видинският владетел Иван Срацимир (59). През 1389 г. султан Мурад предприема нов застрашителен поход във вътрешността на полуострова — през Пловдив, Ихтиман, Средец и Кюстендил прониква още веднаж в сръбските земи (60). На 15 юни 1389 г. се разразява прочутата битка на Косово поле — тази „битка на народите, чиито сетници още и сега живо се чувствуват“, както преди около девет десетилетия писа К. Иречек (61). Ако и да завършва с привидна победа на християните, битката на Косово поле представя последният сериозен опит на южните славяни да възпрат нашествениците в техния устрем към вътрешността на Балканския полуостров и разгрома на всички християнски балкански държави.

Оскъдните и понякога твърде малоречиви свидетелства на историческите извори, даже когато произхождат от перото на съвременници и дори участници в събитията, не позволяват да се доловят ясно всички подробности. Ако ние днес сме в състояние да установим с по-голяма или по-малка точност хронологията на отделните сражения и завоевания на турците, все пак не напълно разбираеми са причините на тези турски успехи. Турските завоеватели нахлуват откъм средата на XIV в. насам с твърде незначителни сили. Коя е всъщност причината на техните успехи в тази упорита борба срещу далеч по-многочисленото християнско население и срещу вече отдавна утвърдени и добре организирани балкански държави, разполагащи със сравнително яки крепости и добър опит във военното дело? Каквито и причини за успеха на завоевателите да дирим, несъмнено е едно: техният успех зависи не от собствената им мощ и численост, а се дължи на слабостта на християнските балкански обитатели. Някои неотдавна обнародвани неизвестни досега исторически извори от византийски произход ни позволяват да открием не само нови податки за събитията, но — което е не по-малко важно! — да доловим настроенията на населението от Византийската империя, а съответно и на другите християнски държави от полуострова, пред лицето на завоевателя от Мала Азия. Тези нови свидетелства могат да ни помогнат да разберем по-ясно някои ценни подробности от историята на тази съдбоносна за нас историческа епоха.

Една от най-забележителните личности в живота на Византийската империя от XIV век е несъмнено познатият книжовник и обществен деец Димитрий Кидоний (роден към 1422 г. в Солун, починал през 1400 г.) (62). Обнародваната неотдавна част от неговата кореспонденция,

наброяваща общо около 450 писма и обгръщаща хронологически почти половин столетие, от 1346 до 1391 г. (63), представя изключително интересен и важен исторически извор за епохата. Многочислените негови писма най-често са написани с всички отлики на византийската епистолография: изпълнени са с реторика, написани на най-изкуствен език и стил, подражават езика на класическата древност, със загатвания от древната литература и понякога с пълно преобладание на формата над бедното съдържание. Все пак, от писмата, датирани от периода между 1371 до 1389 г., който ни занимава тук, можем да извлечем доста голям брой сведения и по-общи посочвания относно турското завоевание и неговите отражения върху византийското общество. Не всички послания на Димитрий Кидоний съдържат ясни посочвания за времето, когато са писани. Поради това често хронологията на едно или друго писмо, както тя се установява днес, е по-скоро предположителна.

Загатването за турската заплаха и изобщо за отношенията с турците се долавя на много места в преписката на Димитрий Кидоний, кога по-ясно и обширно изразена, кога само пътем, но винаги като основен проблем, който занимава умовете. Така, през лятото 1371 г., той пише на великия доместик Димитрий Палеолог, който се намира на остров Лимнос, като му заявява, че този познавал повече от всички други от какви вълни се обгръща византийската столица. Той отправя към него молба да действува за завръщането на императора в столицата колкото е възможно по-скоро, защото владетелят бил в състояние чрез своето умение да се противопостави „на бурята и на вълните". Когато императорът присъствувал в столицата, той съставял нейна украса, а когато отсъствувал — той я предоставял на „злините на вдовството" и я предавал на „ругателите" (64). В писмото няма никакво загатване за турците, обаче несъмнено е, че техните нападения са най-голямата злина, която заплашва Цариград при отсъствието на императора. Това е изразено ясно в други писма от същото време. В писмо до великия примикюр Факразий, който също се намирал на остров Лимнос по това време (65), Димитрий Кидоний загатва за вече настъпило отчаяние относно спасението и отърваването от турските нападения. Кидоний праща писмо, все по същото време, и на Йоан Кипарисиот, който пребивава на остров Кипър (66). Тук той загатва за съдбата на пленените и за „техните рани": „Защото мощта на нападащите варвари и уплахата на нашите кара всички да предсказват това. . ." Тук той добавя — очевидно в отговор на твърдения за безпечността на остров Кипър пред нападателите: „Дори самият остров Кипър не е подходящ за онези, които пребивават там. По-добре е обаче безпечността, придружавана с бедност, в сравнение с опасностите, които идват заедно с [богатството]. . ." Малко преди това, пребивавайки в Италия, Димитрий Кидоний пише на приятеля си Андроник Ойниот в Цариград за това, че онези [сиреч жителите на столицата], които отвсякъде са блъскани от злочестини, мислят само — да се освободят от тях (67). Ако и да е бил далеч от Византия, в Италия, Димитрий Кидоний е бил добре осведомен за положението. В писмо от Рим, отправено до брата си Прохор (68), той пише, че му било мъчително да разсъждава за съдбините на „отечеството" и за „поруганието на враговете", за това, че „за нас прочее [градските] стени се превръщат в затвор, и че ние от тях ще наблюдаваме как неприятелите отвличат плячка. . ."

През есента на 1371 г., ще рече след злополучната битка при Черномен, Димитрий Кидоний пише писмо (69) до Мануил Кантакузин в Пелопонез, като му загатва за тежкото положение на византийската столица. Към същия период или малко по-късно се отнася едно писмо, което писателят изпратил на свой приятел, който пребивавал в Тракия и очевидно се оплаквал от турската заплаха (70). Той го увещава, че злините, които понасят обитателите на столицата, са много по-големи. „Дали ти, бидейки човек достоен за почитание, като си потънал някъде в своите мечтания, не си узнал, че ние се намираме в лошо положение? Защото преблагородните турци (οἱ--- βέλτιστοι Τοῦρκοι) — добавя той, не без ирония, — наказват такова високомерие и вразумяват онези, които поради злополучие пренебрягват приятелите. . ." Като загатва за извършените опустошения отстрана на турците в малоазийската област на някогашната Троя, покрай бреговете на река Скамандър, той сочи опустошенията в Тракия. По негови думи, Хебросът, сиреч река Марица, по своите брегове бил покрит с по-голям брой мъртъвци, отколкото се виждали покрай бреговете на Скамандър. Все пак, Димитрий Кидоний признава, че положението на обитателите на византийската столица било много по-добро. „Ние само чуваме за тъжните неща — добавя той, — докато вие и преди [слънчевия] лъч [= зората]виждате неприятелите. Докато за нас съществува морето и то дава плодове за онези, които остават, и безпечно ще препрати, там гдето желаем, онези, които искат да бягат, то за вас напротив стените представят голяма мрежа и за онези, които преминават, не остава друго, освен да погинат или пък да попаднат в робия. . ." В писмо до великия примикюр Факразий, в Солун, Димитрий Кидоний излага през първата половина на 1372 г., както изглежда (71), някои нови сведения относно турските нашествия в Западна Тракия и Източна Македония. „Уви, злочестини на [моето] родно място — пише той за града Солун, отгдето произхождал, — и това, че не е останала нито сянка от неговото продължително явно благополучие, но преди да почне свободно да диша, сполетя го с още по-голяма сила предишната болест. Узнах прочее и за войската при [градските] порти, и за варварския предводител, и за плячката, която [нападателите] са отвлекли, и за онези, които от [градските] стени с плач само са могли да отгледат тези неща. . .". В една кратка византийска хроника (72) се съобщава за същите събития: на 11 април 1372 г., в събота, турците — по думите на летописеца — нападнали града Солун. Според Димитрий Кидоний злото обаче е много по-голямо: „За града — пише той — вреда идва не само от враговете, но много по-страшна вреда може да се очаква и от самите жители. Защото навсякъде сетнина от обсадата се явява размирие, и обстоятелството, че не са в състояние да отблъснат неприятелите, кара гражданите да се обърнат прочее срещу самите себе си. И не би намерил никакъв град, който умее да запази благоразумие в такива времена. А кой не знае, че нашият град в такива злини се явява учител — загатва Кидоний очевидно за миналите граждански борби, при размирията на зилотите, — поради което, като

се побеждават другите, злините, които биват причинявани от простолюдието, ни отнемат дръзновението [пред враговете]. Опасявам се прочее, да не би като си припомнят за тези свои прояви, солунските обитатели да не се съюзят с неприятелите и, когато тези нападнат градските стени, те да избият онези, които са в състояние отвътре да им се противопоставят. . .“ Както предвижда прозорливо Димитрий Кидоний, нападенията на азиатските завоеватели можели да предизвикат вътрешни вълнения и социални борби във византийските градове. Големият писател прочее е засегнал, в няколко реда, едно от най-важните отражения на турските нашествия в живота на балканските християнски държави: отражението в областта на социалните отношения и борби, за които твърде малко се говори в другите наши исторически извори, гдето събитията са „записани“ най-често само с оглед на сражения, победи или поражения.

В едно друго писмо на Димитрий Кидоний, отправено до някакво високопоставено лице в двора на имп. Йоан V Палеолог и писано през периода между 1372—1373 г. (73), намираме допълнителни вести все по този въпрос. Той настоява да се вземат мерки за подобряване положението на земеделското население и общо на бедните, които поради тежките изземвания и поради насилията на управниците били докарани до последна нищета, така щото не било възможно да се вземе от тях нищо повече. Той изтъква обаче, че трябва да се изпитва безпокойство не само за бедните, но да се съобразява, че заедно с тях може да изпадне в опасност също и „отечеството и общността“: „не само защото бедните представят една не съвсем незначителна част от града, и че всеки би казал, че тяхното разорение представя беда за града, но и поради това, да не би [бедните] като не бъдат в състояние да понасят насилието на управниците, или пък като сметнат, че неприятелите са по-справедливи, да се присъединят към тях и съвместно с тях да се опълчат против нас; или пък, като пожелаят да защитят онези, които са подложени на насилие, — подобно на устремен поради остриета кон — да отхвърлят властта и да изпълнят града с грабежи, прокудвания и убийства, като някакъв кораб, който когато моряците при буря се опълчат едни срещу други потъва, вместо като са единодушни и се съвещават и вършат онова, което допринася полза, да го спасят. Прочее, като знаеш това, ненавиждай онези, които като наемници служат на общите злини, и смятай, че за градовете се отнася същото това, което става при болести с телата и при корабокрушение с моряците. . .“ (74). Показателно е също едно писмо на Димитрий Кидоний от есента 1373 г., отправено до самия император Йоан V Палеолог (75), в което се загатва за поддържане на приятелски отношения от страна на мнозина ромеи с турците: „Ние знаем мнозина, които отиват при турците и се споразумяват против теб — пише той на императора — с тях участвуват общо в угощения, дават им дарове, получават дарове от тях, после открито се завръщат назад, без никой да им попречи нито като отиват там, нито ги упреква, когато се завръщат, нито пък ги вини в неверство, нито най-сетне ги смята достойни за безчестие. . .“ Някъде злото станало още по-тежко, тъй като към нападенията на „варварите“ се прибавила и чумата, както това станало през 1371—1372 г. в града Солун (76).

През лятото 1373 г., когато Йоан V Палеолог се намира в двора на султан Мурад I, Димитрий Кидоний му пише между другото: „Моля се прочее. ., варваринът да стане по-кротък към тебе, а ромеите в единодушие с по-голяма готовност да се покоряват на твоите разпоредби. . .“ (77). В писмо от същото време (78), писателят описва положението в столицата поради турските нападения. „Вие укорявате и вините съдбата за онези неща, за които трябва да ѝ бъдете благодарни. Защото тя не пожела. . . да видите жителите на града обесвани, удавяни, избивани и жалко влачени завързани с въжета, нито да чуете по всички улици на столицата плачове, бойни викове и стенания — обхванати именно от такива злочестини тази злополучна трирема ни обгражда, — но ви постави извън стрелите, нараняванията и изтребленията, като ви позволи [само] да чуете онова, което погледът дори не може да понесе. А вие, както изглежда, живеете охолно, и не ви се нрави, че сте избягнали огъня, та недоволствувате и от дима. Вашето положение наистина крие някаква мъка и онова, което е най-лошо — срам. Това обаче са искри наспроти пламъците, които ясно се издигат и от които ние сме измъчвани. Защото не е все едно само да се пребивава заедно с варварите, и това — както става тук — да се изпита тяхната жестокост. . .“ Като упреква византийския владетел за живота му всред турците, Димитрий Кидоний добавя: „А що се отнася до нас, неясно е дали скръбта надделява над срама, или обратно, така щото прочее изпадналите в безизходица пожелават само смъртта. . .“.

Извънредно показателни са няколко писма, които писателят изпраща до своя приятел Йоан Ласкарис Калофер няколко години покъсно, когато този се намира в Рим. Така, в едно писмо от 1376—1377 г. (79), Димитрий Кидоний му пише за засилената опасност отстрана на турците вследствие техния съюз с младия император Андроник IV. „А старото зло — турците — стана още по-тежко за нас, пише той, тъй като те се надигнаха поради съюзничеството, което установиха с младия император за борба против бащата [император]. Така като възнаграждение за това те завзеха Галиполи, а освен това завладяха и много други наши места. . .“ Като характеризира общото положение на империята по това време, Кидоний пише: „вътре— болести [сиреч граждански борби], а отвсякъде навън сме обградени от неприятели“ (80). В друго писмо, писано през 1378—1379 г., Димитрий Кидоний рисува пред приятеля си същата картина (81): „Днешното време е такова, каквото никога не е било: отвън стените [на столицата] всички са поробени от турците, а вътре в града са погубвани от беднота, размирие и безбройни други злини. .“ Когато малко по-късно борбата между Йоан V Палеолог и Андроник IV бива прекратена, Димитрий Кидоний изказва (82) радостта си за това, че византийските „градове са отървани от междуособицата — най-лошата от всички болести, поради която, като са забравили общите врагове, се опълчили един срещу други. .“. В писмо от края на пролетта 1381 г. се загатва (83) за султан Мурад I като за „общ враг“. Положението на византийската столица е наистина толкова тежко, че някои побързват да я напуснат под благовидни предлози. Така постъпва най-близкият ученик на са-

мия Димитрий Кидоний, Радин, родом от Солун, и както може да се заключи от самото му име (Ραδηνός), вероятно от славянски произход. Димитрий Кидоний му пише през 1381 г. нарочно писмо (84), в което го укорява открито за това негово деяние. Той му заявява, че любовта към родното място [сиреч града Солун] представлява само предлог да напусне столицата, когато в същност причината за това са гражданската война, нападенията на турците и произтичащите от тях злини. Той го обвинява за това, че предпочел да се спаси лично, като изостави приятелите си да водят война, когато било необходимо „да се вземе оръжието за отечеството, за столицата". По времето обаче, когато Кидоний пише писмото си, положението вече е изменено: гражданската война е прекратена, а заедно с това турците са спрели нападенията си. Упоменание за тежката вътрешна борба намираме и в посланието на Димитрий Кидоний до приятеля му Мануил Раул Метохит, в Пелопонез, писано през периода между пролетта 1380 и пролетта 1381 г. (85). Описвайки положението на империята през периода от 1379 до 1381 г., писателят пише: „сега са затворени пристанищата, завзети са пътищата. Върху плаващите по море нападат морски разбойници, а върху пътуващите по суша разбойници. Страхът задържа всички в къщи. Ако ли пък някой, излагайки се на гибел, се впусне в пътуване, или като бъде заловен претърпява онова, което е чакал, или пък едва бива оставен жив, лишен от всичко". За опасностите, свързани с пътуването, Димитрий Кидоний говори и в писмото си до архиепископа на Тива Симон Атумани, писано от Цариград между 1380—1381 г. (86): пътуването било опасно, поради разните „народи и езици", които се намирали по пътя. След като подчинили Тракия и Македония, турците по това време предприемали нападения против градовете по крайбрежието на Северна Гърция и Илирия и вършели опустошения в Пелопонез.

Когато през 1382 г. Мануил II Палеолог, като управител на града Солун и неговата област, спечелва няколко победи над турците, Димитрий Кидоний го приветствува горещо (87), като му дава дори прозвището Елевтериос, сиреч „Освободител". Две писма, отправени през периода 1382—1383 г. до солунския митрополит Исидор Глава, също и той — както личи от името — от по-далечен славянски произход (88), съдържат пак някои печални разсъждения относно настаналото отчаяние всред населението. „Ти виждаш — пише той на митрополита, — че ромеите имат грижа повече за зеленчуците по пазара, отколкото за някакви възвишени съзерцания." Той добавя, че от бедните, които, поради турската алчност, не притежават вече нищо освен телата си, не може да се вземе нищо (89). За „нещастните ромеи" съществували две грижи — страхът от турците и задоволяването на жизнените потреби (90). Едно писмо до Мануил Палеолог отразява най-мрачни размисли (91). Като заявява, че всред множеството злини единствена надежда оставала надеждата в бога, книжовникът добавя: „Нека да се съжалим прочее над човека и да отнемем нещо от страданието, което го обзема, да му дадем възможност, когато отвсъде бива обсипван от удари, да си отдъхне малко. . ." В ново писмо до Мануил Палеолог (92), Димитрий Кидоний споменува за „гражданските борби по градовете и настоящата робия".

Голямата заплаха, която надвисвала с все по-голяма сила над империята, събудила у някои от най-далновидните представители на византийското общество, какъвто бил именно Димитрий Кидоний, чувство на родолюбие и желание за дейна съпротива. Тази реакция против „бягството от живота", в една или друга форма, е най-силно изразена в послание до един потомък на българо-византийския род на Асеневци — Йоан Асен, датирано към лятото 1383 г. (93). „Аз недоумявам — пише между другото Кидоний — каква душа имаш, та не се вълнуваш от зова на бойните тръби, на глашатаите и на народа, но като стоиш вътре — само чакаш. Защото наистина ти не си бил възнесен, подобно на [апостол] Павел на третото небе, и трябваше да се занимаваш с божествените неща така, щото да забравиш човешките дела. Наистина, ако свирепствуваше война и бе необходимо всички с оръжие да излязат, за да отбиват нападателите, нима и тогава ти би допуснал да изглеждаш вреден и да унищожиш себе си." С отчаяние е изпълнено едно послание на Димитрий Кидоний от периода между 1383—1386 г., отправено до владетеля на Солун деспот Мануил Палеолог (94). Византийският писател е стигнал до убеждението, че никоя човешка сила не била в състояние да се справи със струпалите се злини.

От този период, който обгръща времето до Косовската битка, притежаваме доста голям брой писма на Димитрий Кидоний, в които неизменно са отразени тревогите от турското нашествие и множество наблюдения върху състоянието на населението. Особен интерес проявява Димитрий Кидоний относно съдбата на своя роден град Солун и, във връзка с това, на Източна Македония. В писмо до своя ученик Радин от 1383 г. (95) той изтъква, че връзките по суша и море между столицата и Солун са прекъснати и моли да бъде осведомен върху хода на борбата против завоевателите. Той следи стъпка по стъпка завоеванията на турците в тази част на полуострова. През 1382—1383 г. отправя писмо до свой приятел, който се намира в обсаден от нашествениците град — вероятно Сяр (96). През септември 1383 г. градът Сяр пада под ударите на завоевателя, и Димитрий Кидоний откликва болезнено в послание до Радин (97). Към същото време той пише насърчително писмо до свой приятел, вероятно от Сяр (98). В друго писмо до същия (99) той се оплаква от злините, които са се надвесили над родния му град, изказвайки безпокойство от поведението на турския султан Мурад I, когото назовава „проклетника". В течение на около четири години, от есента 1383 до април 1387 г., градът Солун се намира под турска обсада (100). Това обстоятелство поражда най-голяма тревога в душата на византийския книжовник. Както изглежда, някои от първенците на града и частно книжовници проявявали колебание, дали трябва да останат и по-нататък в обсадения град, или да го напуснат и да потърсят убежище другаде. В писмо до своя приятел Георги Философ от 1383 г. той засяга въпроса за бягството на образованите люде пред лицето на турската заплаха (101). В писмо до управника на Солун Мануил Палеолог Димитрий Кидоний се оплаква от невъзможността да се продължава книжовната дейност вследствие на войната с турците (102). В многобройни писма до него Димитрий Кидоний през следните няколко години непрестанно се занимава с въ-

просите около турското нашествие и борбата със завоевателите. Така, през есента 1383 г. (103) той надълго говори за турските завоевания, в друго писмо от края на лятото 1384 г. (104) се оплаква от турската „свирепост“ и от това, че връзките с обсадения град са станали много трудни. През ранно лято на същата година в писмо до Радин (105) той говори за алчността на „варварите“, но заедно с това изтъква, че сред населението е настанала силна уплаха пред силите на неприятеля. Именно това поведение на населението го смущава извънредно много: в него той съзира една от главните причини за слабостта пред нашествениците и невъзможността да се окаже здрав отпор. Измежду другите писма, отправени до Мануил Палеолог и съдържащи загатвания за борбата с турците (106), особено внимание заслужава едно писмо от 1385 г. (107): той се обявява против чисто съзерцателното поведение пред лицето на голямата заплаха и настоява за дейна борба: „Нека в друго време да се занимаваме с витийство, а (сега) всеки да се отдаде на дейност срещу враговете.“ Злините не са само лични, но и общи за всички (108). В няколко писма до своя приятел Радин и до Мануил Палеолог от тези години Димитрий Кидоний изтъква настъпилото отчаяние всред населението, укорява понякога доста остро духа на поражение, който долавя у своите съотечественици, и настоява за дейна борба против напорите на завоевателя. Докато в писмо до Радин от 1385 г. (109) той засяга въпроса за борбата против турците, в писмо до Мануил Палеолог от същото време (110) той съпоставя положението на обсадения Солун и на столицата Цариград, дава подробности за борбата против завоевателите и признава настъпилото отчаяние. В друго писмо до Мануил Палеолог Кидоний заявява, че населението изоставя градовете — което представя опасност, а злото по негова преценка идва както от нападенията на турците, така и от гражданската война между жителите на империята (111). Положението наистина е такова, щото писателят говори за „всекидневни войни“ (112). В писмо до Радин Кидоний разглежда въпроса относно изоставянето на града Солун отстрана на заплашените жители, за да се търси убежище другаде (113), а друго писмо от 1385—1386 г. (114) е посветено все на борбата против нашествениците и на техните завоевания. Изглежда, че в някои среди се е разисквал въпросът за сравнение между турците и западните, и затова в писмо до Теодор Палеолог, пребиваващ в Пелопонез, Димитрий Кидоний изказва своето мнение (115). Другаде, в послание до Музалон в Солун (116), се изтъква проявяваното от завоевателя „високомерие“.

Димитрий Кидоний, както се вижда от множество места в писмата му от този период, схваща много ясно критичността на положението, в което империята е изпаднала. Неговият трезвен ум преценява голямата опасност, и той настоява за борба против нашественика. Едновременно с това той се навдига срещу настъпилото отчаяние и готовността на някои да предпочетат турското владичество. В писмо до Мануил Палеолог от 1383—1384 г. (117) се сочи открито настъпилият дух на пораженство пред неприятеля: някои предпочитали ярема на „варварина“ пред ромейската власт и се надсмивали над онези, които искали да „живеят свободни“, вместо да изпаднат в робия. Такава слабост проявил, както може да се отгатне, дори най-близкият приятел на писателя — солунчанинът Радин. В отговор на това Димитрий Кидоний му пише (118) нарочно писмо. От думите на големия византийски писател виждаме страшното отчаяние и дух на пораженство, които били обзели известни слоеве от византийското население. Някои дори приемали, че съдбата на град Солун е вече предопределена свише и че всичко трябвало да се приеме като някаква неизбежна фаталност. Те стигали до там, да заявят, че опитът да се спаси градът от турците — това представлявало противно на божията воля деяние. В писмо до Мануил Палеолог, датирано от 1385—1386 г., Кидоний отново се връща на въпроса за тези пораженски настроения (119). Настъплението на исляма прочее било не само военно, но и идейно: някои били склонни да предпочетат вярата на Мохамеда пред християнството. Именно такива съображения предизвикали превода на едно западно съчинение, с полемичен характер, срещу догмите на Корана (120). Чумната епидемия, избухнала в разни части на полуострова (121), влошавала още повече състоянието на измъченото от нашествията население и го докарвала до най-черно отчаяние. Това отчаяние принудило управниците на Солун да поведат преговори с турците (122). Размирията всред населението вървели заедно с турските нападения (123). Когато през април 1387 г. Солун паднал в ръцете на турците, това по думите на Димитрий Кидоний се дължало не толкова на турското надмощие, колкото на капитулация пред неприятеля: той говори, действително, не за превзет град, а за град, който сам се е предал (αὐτομολοῦσαν) на нападателите (124). Двама от близките приятели на Димитрий Кидоний — Мануил Комнин и Радин напускат завладения град и странствуват от място на място по островите из Бяло море. Димитрий Кидоний им отправя по време на това странствуване няколко писма, които са изпълнени със съжаление за станалото и същевременно съдържат разсъждения и съвети относно поведението, което трябва да се следва при така създадените обстоятелства. Докато писмата до Мануил Палеолог (125) съдържат някои интересни данни за войната с турците, писмата до Радин отразяват голямата тревога на Кидоний пред настъпилите настроения на морално разложение и пораженство. В писмо от 1387 г. (126) писателят се чувствува принуден да припомня на приятеля си, че завоевателите са изначални и така да се рече естествени неприятели: „в душите на варварите се таи всадена свише и почти по природа ненавист против християните“. Той обвинява приятеля си, че не само проявява настроения на пораженство (127), но загатва дори, че е попаднал в „мрежите на турците“ и е разположен да премине на тяхна страна (128). Мануил Палеолог обаче се завръща в столицата (129), а злощастният Радин умира през есента на същата 1387 г. (130).

В две писма до неизвестни за нас духовници във византийската столица Димитрий Кидоний изказва своите размисли върху причините за претърпените поражения в борбата против завоевателите. Така, в послание до игумена на един цариградски манастир той признава, че поданици на империята били стигнали до убеждението за междуособните борби като проява на благоразумие, а робуването под властта на „варварите“ като проява на свобода (131). В писмо до друг духовник, писано след турското завладяване на Солун (132), той въстава против опитите на някои да отдадат на божията воля, сиреч да посрещнат

като фатална неизбежност поражението, вместо да търсят неговите причини в самата историческа действителност — според неговите думи „в естеството на нещата“. Няколко писма на Димитрий Кидоний от края на 1387 и 1388 г. (133), отправени до разни лица, рисуват все в черни краски вътрешното и външното положение на империята в нейната неспирна борба против азиатските нападатели. Едно писмо от втората половина на 1388 г., отправено до Мануил Палеолог (134), отразява възторга, настъпил сред християните поради победата над турците при Плочник. Мануил Палеолог се намира по това време на остров Лимнос, и Димитрий Кидоний изказва съжаление, че не е в столицата, за да честнува заедно с другите тази победа и да отдава богу благодарност за „общата свобода“, както и да даде съвети — по какъв начин да бъдат изтребени „докрай“ „остатките на нечестивите“. По общото мнение, съобщава писателят, онова, което станало, представяло „най-неочакваното събитие от всичко, което някога се е случвало“. Събудила се надежда, че е възможно „силата на варварите“ да бъде отблъсната „отвъд пределите“ — разбира се, на византийската империя. Димитрий Кидоний изказва мисълта си донякъде със загатвания, и от тях може да се заключи, че той сякаш възлага именно на Мануил II Палеолог надежда да продължи по-нататък със същия устрем борбата против нашествениците.

Запазено е едно писмо, което писателят изпратил до Мануил II Палеолог почти една година по-късно, наскоро след Косовската битка (135). Въодушевлението от победата при Плочник е угаснало, а сега дори самата гибел на Мурад I в сражението на Косово поле не събужда никакви особени надежди. След като съобщава за гибелта на „проклетника“, който бил нанесъл „поругание към бога и неговото достояние“ — сиреч ромейската империя и нейните поданици, както очевидно и другите християнски народи, Димитрий Кидоний с горчивина добавя: „Обаче ако и този да погина, даже и така за нас работите не отиват към подобрение. Смятам, че дори ако всички турци изгинат, даже и тогава ромеите няма да бъдат по-добре.“ Главната причина за всички злини той съзира в самите ромеи, всред които — по негови думи — се е вселил „нечестив дух“. Няколко други писма от същото време допълват тази изпълнена с отчаяние картина на положението. В писмо до Мануил Палеолог все от 1389 г. (136) Кидоний отново говори за „опасностите, които висят над отечеството“. В писмо до деспот Теодор Палеолог, управител на Пелопонез, той споменава за изразената от тогова покорност спрямо турския султан (137), а после — в друго послание (138) — говори за „високомерието и надменността на варварите“ и сочи настъпилата бедност всред жителите на богатата някога Византийска империя. Тези откъслечни извадки из обилната с материали преписка на бележития византийски книжовник съдържат, както се вижда, не само ценни данни за събитията, но отразяват наблюденията и размислите на съвременник и участник. Те ни разкриват преди всичко моралното състояние на населението в земите от Балканския полуостров, изложени на турските нападения, и чрез това ни дават да разберем една от най-съществените причини за поражението на християнските държави — защото неговите наблюдения важат еднакво за ромеи, българи и сърби! — и за турските завоевания.

Същите съдбоносни събития, за които така обилно ни осведомява Димитрий Кидоний, са отразени и в няколко обнародвани неотколе книжовни произведения на друг съвременник — цариградския патриарх Нил (1379—1388) (139). Тези два исторически извора трябва естествено да бъдат анализирани, като взаимно се съпоставят. Така, ние притежаваме едно слово, което е било съставено към края на 1379 г. и в което се съдържат някои интересни сведения относно състоянието на Византийската империя по това време (140). Без да споменува изрично името на турците, патриархът говори за „неприятели“, които предприемали всекидневни нападения, извършвали опустошения, заробвали населението, избивали други, изобщо разрушавали всичко, което срещали по пътя си. Заслужава внимание обстоятелството, че патриархът нарича тези „неприятели“ не „неверници“ (κακόπιστοι), а „зловерници“ (ἄπιστοι), сиреч люде, които изповядвали „лоша вяра“, което по негови думи било още по-голямо зло. Това утвърждение на главата на византийската църква отговаря напълно на едно широко разпространено през късното средновековие схващане както във Византия, така и в Западна Европа (141), за привържениците на ислама не като „неверници“, но като отцепници от християнската вяра. Патриархът заявява по-нататък, че тези нашественици не само разрушавали живота на християните, но посягали и на самата християнска религия (142). Като търси причините за настъпилото зло, патриарх Нил заявява, че това е нравственият и верски упадък на византийското общество. Той изтъква, че не било необходимо да се разсъждава, дали „неприятелите“ били люде добри или лоши, но напротив, да се положат усилия за изправяне на собствените прояви на зло — а това било най-доброто средство за освобождаване от злочестините. Тук също намираме отгласи за онази духовна криза, която настъпила всред византийското общество под влияние на турските нашествия и победи и се изразила в разколебание по въпросите на вярата (143). В друго свое слово (144) патриархът споменува за „безбройните злини“, които били понасяни от отвличаните в робия или принудените да се борят против глада и бедността. В една кратка молитва, съставена от патриарх Нил (145), покрай общите думи се намират загатвания за съвременното положение, причинено от турските нашествия. Поради своите грехове, пише патриархът, византийците са предоставени „като предназначени за избиване овце“ в ръцете на „несправедливи и зли народи“. Тук намираме и загатване за вътрешните борби всред византийското общество: патриархът се моли да бъде прекратена „войната на едни срещу други“, да се даде „мъдрост и истинска прозорливост“ на императорите — чрез което очевидно се загатва за ожесточените династически борби между представителите на Палеологовската династия. Другаде (146) патриарх Нил изказва мъката си, че бог бил изоставил ромеите като плячка на варвари, които са по-жестоки и суровi от всички диви зверове“ и които били унищожили „всички добри неща по обитаемата земя“. Тези „варвари“ били опожарили византийските градове, били унищожили цели войски и били причинили страшни изтребления. Заедно с това гражданската война нанесла огромни поражения в живота на империята (147), които оставяли следа от неизмерима мъка.

Свидетелствата на двамата съвременници ни дават не само някои нови, неизвестни досега сведения за хода на политическите и военните събития в империята и изобщо в земите на Балканския полуостров. Те ни разкриват особено ярко вътрешната криза, която настъпила всред ромеите и балканските народи пред лицето на турското завоевание. Ако прииждащите от Мала Азия нашественици наистина успели в течение на няколко десетилетия да сразят тези балкански държави, да завладеят огромни територии и да се установят тук за цели векове, то се дължало прочее не толкова на собствената им мощ, колкото и главно на слабостта и вътрешното разложение на балканските християнски държави.

Тракия, разположена в крайните предели на Европейския Югоизток, е била най-много изложена на турските нападения и опустошения. Завоевателите се нахвърлили преди всичко върху обитаващото по равнините и незащитени места на Тракия население, докато поне на първо време жителите на градове и крепости са били по-добре защитени. А равнините на Тракия са били заети предимно от българско население и вследствие на това именно то пострадало най-много от нашествията и опустошенията на нахлуващите от Мала Азия турски войски. Новите исторически извори, досега напълно неизползувани в научната литература, ни разкриват множество подробности от периода на турските нашествия в Тракия и, заедно с това, от съдбините на българското население в тази част на Балканския полуостров.

БЕЛЕЖКИ

(1) **G. Ostrogorsky,** Geschichte des byzantinischen Staates. München 1963, p. 447: „... der osmanische Sieg an der Marica, der grösste und folgenschwerste vor 1453..."

(2) **Ostrogorsky,** op. c., p. 451: „der historischen Schlacht, die nach der Katastrophe an der Marica den wichtigsten Markstein in der Eroberung der Balkanhalbinsel durch die Osmanen bedeutet..."

(3) Текстът на приписката е даден у **Л. Стојановић,** Стари српски записи и натписи. III. Београд 1905, сс. 41—44 № 4944. — Частичен текст вж. у. **Йорд. Иванов,** Български старини из Македония. София 1931, сс. 225—227; новобългарски превод и бележки вж. у **Ив. Дуйчев,** Из старата българска книжнина. II. Книжовни и исторически паметници от второто българско царство. София, 1944, сс. XXVII, 174—176, 390—391. Ср. също **В. Мошин.** Житие старца Исаји, игумена русскаго монастыра на Афоне. Сборник Русского археологического общества в корол. Югославии. III ● Београд 1940 ● сс. 154—158.

(4) Става дума за езическия философ и ритор Либаний (ок. 314—ок. 395), прославян през средновековието — въпреки езическата си вяра — заради неговото красноречие.

(5) Ср. Еклезиаст, IV, 2.

(6) Основни изследвания върху историята на турското завоевание на балканските земи през втората половина на XIV в., с посочвания на по-старата литература по въпроса: **Fr. Babinger,** Beginn der Türkensteuer in den Donaufürstentümern (1394 bzw. 1450). Südost — Forschungen, VIII (1942) pp. 1—35; Beiträge zur Frühgeschichte der Türkenherrschaft in Rumelien (14.—15. Jh.). München 1944. — **П. Ников,** Турското завладяване на България и съдбата на последните Шишмановци. Известия на Историческото д-во в София, VII—VIII (1928) сс. 41—112; същата статия в популярно изложение, без научен апарат, повторена в Българска историческа библиотека, I. 1 (1928) сс. 1—47. Други сведения и библиография вж. у **I. Dujcev,** La conquête turque et la prise de Constantinople dans la littérature slave contemporaine. Byzantinoslavica, XIV (1953) pp. 14—54; XVI (1955) pp. 318—329; XVII (1956) pp. 276—340. Специално за битката при Черномен вж. приносите на **П. Томац,** Битка на Марици. Војноисторијски гласник, 1956, кн. I, сс. 61—74; **Г. Шкриванић,** Битка на Марици (26. септембра 1371. године). Пак там, 1963, кн. 3, сс. 71—94, гдето е посочена и по-старата литература по въпроса.

(7) Въпросът за Добруджанското княжество на Добротица и Иванко бе разгледан напоследък, като бяха изказани някои пресилени твърдения, в статията на **St.**

Stefanescu, Byzanz und die Dobrudscha in der zweiten Hälfte des 14. Jahrhunderts. Die Bildung des Feudalstaates Dobrudscha. In: **Joh. Irmscher,** Byzantinistische Beiträge. Berlin 1964, pp. 239—252. Ср. към това някои мои критически бележки: Byzantinoslavica, XXVII (1966) p. 170; Theologische Literaturzeitung, 92 Jg., Nr. 3 (1967) col. 198.

(8) К. Иречек, История болгар. Одесса 1878, с. 441.

(9) Върху вътрешното положение на Византийската империя през този период вж. **Ostrogorsky,** op. c., p. 445 sqq. — **G. T. Dennis,** The Reign of Manuel II Palaeologus in Thessalonica, 1382—1387. Romae 1960, pp. 26—29.

(10) **R. J. Loenertz,** Jean V Paléologue à Venise (1370—1371). Revue des études byzantines. XVI (1958) pp. 226—229. — **Dennis,** op. c., p. 32, passim. — **Г. Острогорски,** Серска област после Душанове смрти. Београд 1965, с. 138 и бел. 57, с други позочвания.

(11) За подробности вж. **Dennis,** op. c., pp. 41—46.

(12) **Georgius Stella,** Annales Genuenses, in: I. A. Muratori, Rerum Italicarum Scriptores, XVII. Milano 1730, p. 1113A: „ .. Venetos, Graecos, Teucros, **Burgaros,** et alios Orientales legi Christiannae contrarios..."; ср. **Dennis,** op. c., p. 42, n. 66.

(13) **Dennis,** op. c., p. 44, n. 76.

(14) **Dennis,** op. c., **p. 46 sqq.**

(15) Ср. **Ostrogorsky,** Geschichte, p. 449.

(16) За подробности вж. обнародваните документи у **Дуйчев,** Из старата българска книжнина, II, сс. 136—139; 378—379, бележки с библиография. — Общо вж. **Ив. Дуйчев,** Търговските връзки между Италия и България през средновековието. Професионална мисъл, II, кн. 5—6 (1942) с. 20 сл.

(17) За този договор — текст и обяснителни бележки — вж.: **В. Н. Златарски — Г. И. Кацаров,** Договорът на княз Иванко, син Добротичев, с генуезците от 1387 г. Известия на Историческото дружество в София, III (1911) сс. 17—37. — Български превод и обяснителни бележки у **Дуйчев,** Из старата българска книжнина, сс. XXVIII, 185—197; 294—295. — Вж. още: **М. Андреев — В. Кутиков,** Договорът на добруджанския владетел Иванко с генуезците от 1387 г. Годишник на Соф. унив., юрид. фак. 51 (1960) сс. 1—118.

(18) Ср. **Ostrogorsky,** Geschichte, p. 446 sqq.; Серска област, с. 143.

(19) Общо издание на текста на летописта и обяснителни бележки за нея вж. у: **J. Bogdan,** Ein Beitrag zur bulgarischen und serbischen Geschichtsschreibung. Archiv f. slav. Philologie, XIII (1891) pp. 526—536; **K. Jireček,** Zur Würdigung der neuentdeckten bulgarischen Chronik. Ibidem, XIV (1892) pp. 255—277 — Зборник Константина Јиречека I. Изд. М. Динић. Београд 1959, сс. 395—410, в сърбо-хърватски превод. — Новобългарски превод и обяснителни бележки у **Дуйчев,** Из старата българска книжнина, II, сс. XXX, 265—275; 406—411, обяснителни бележки; вж. специално с.. 268. За летописта общо вж. и **Острогорски,** пос. съч., сс. 139, бел. 61 и др.

(20) Ср. за подробности **Острогорски,** пос. съч., с. 127 сл.

(21) За подробности вж. **Острогорски,** пос. съч., с. 129 сл. Общо вж. и статията на **Вл. Мошин,** Св. патријарх Калист и српски црква. Гласник српске православне цркве. XXVII (1964) сс. 192—206.

(22) **Demetrius Cydones,** Oratio pro subsidio Latinorum. Migne, P. Gr., CLIV (1866) col. 961 sqq.; кратък анализ у **Острогорски,** пос. съч., с. 132.

(23) **J. Meyendorff,** Projet de concile œcuménique en 1367. Un dialogue inédit entre Jean Cantacuzène et le légat Paul. Dumbarton Oaks Papers, XIV (1960) pp. 147—177; **idem,** Jean-Joasaph Cantacuzène et le projet de concile œcuménique en 1367. In: F. **Dölger — H. G. Beck,** Akten des XI. Internat. Byzantinistenkongresses. München 1958. München 1960, pp. 363—369. Ср. **Острогорски,** пос. съч., с. 132 сл., които споменува обвинението спрямо сърбите за „ратованье против Византије и отиманье византијских земаља". — **Ostrogorsky,** Geschichte, p. 444 n. 2.

(24) **Demetrius Cydones,** Oratio de non reddenda Gallipoli. Migne, P. Gr., CLIV (1866) col. 1033 sqq. Ср. **Острогорски,** пос. съч., с. 137 сл.

(25) **Острогорски,** пос. съч., с. 139 и бел. 59; 142.

(26) **Острогорски,** пос. съч., с. 139.

(27) **Острогорски,** пос. съч., с. 140 сл.

(28) **Острогорски,** пос. съч., с. 127.

(29) **Dennis,** op. c., p. 65 sqq. — **Ostrogorsky,** Geschichte, p. 450 n. 5; Серска област, с. 144.

(30) **Dennis,** op. c., p. 73 sqq.

(31) **Dennis,** op. c., p. 32 sqq.; p. 32 n. 27.

(32) Diplomatarium Veneto-Levantinum sive acta et diplomata res venetas graecas atque Levantis illustrantia a. 1351—1454. Venetiis 1899, pp. 165—166: „Io ve mando la nota de quella concession ala signoria uostra per vederla. Se morti li mie do fradeli, et io remasi con le mie fioli; e no era, ni no è altro lo nostro seruixio, se no esser sempre contra li Turchi... Et credo, che cossi la vostra signoria ha sapudo per altri et per lo mio signor vostro frar, lo capetanio de la vardia de le galee, lo qual ha vastado li ligni de li Turchi quando nui ieremo insembre...". Ср. **Dennis,** op. c., p. 32 n. 27.

(33) **Dennis,** op. c., p. 32 sqq.; p. 55 sqq.

(34) **St. Katona,** Historia critica regum Hungariae, X. Budae 1790, pp. 540—543: „Vladislaus, vaiuoda Transalpinus, banus de Zevunio... notum facimus universis, praesentibus et fu'uris, quod M. Ladislaus, strenuus miles, filius quondam Janus

Meister de Dokka... quum esset liber factus ab excellentissimo principe Ludouico, illustri rege Vngariae, adhuc nos semper eramus sub iugo, sed in gratia regis praedicti exercitum validum contra Thorcos indideles et imperatorem de Tyrna in Bulgaria proclamare fecimus. Ipse M. Ladislaus Dobka, strenuus miles supra dictus... nobiscum et cum exercito nostro, viriliter contra saevissimos Thorcos et imperatorem de Tyrna, ipsosque invadendo perpetrauit actus militares, nobiles et honorificos ibidem exercendo propter fidem christianitatis et gratiam serenissimi principis...“ Вж. и **Ников, Турското** завладяване..., сс. 105—107, където текстът е преиздаден.

(35) **Katona,** op. c., p. 554: „Infideles impii, Turci vocati, crudelissimi hostes nomini christiani et illius persecutores assidui, plus ceteris infidelibus catholicam fidem et ipsius cultores persequi et delere, quod absit animosis conatibus molientes, a non longis temporibus, praesertim a XX mensibus citra, amolas terras imperiorum Romanae et Bulgariae et Regnum Rasciae aliasque partes profitentium nomen Christi, quamvis schismaticorum, continuatis hostilitatibus invaserunt, occuparunt et immaniter destruxerunt, et contra incolas terrarum et partium earundem magnas victorias habuerunt, eisdem incolis aut crudeliter trucidatis, aut in miserabilem captivitatem abductis, aut alias retentis sub jugo infelicissimae servitutis, nunnulis eorum abnegantibus, proh dolor, nomen Christi, quodque ex his iidem Turci in tantam ascenderunt superbiam, quod praedicum regnum Rasciae et alias partes Christianorum praesumpserunt amplius invadere ac praesumunt...“ Ср. **Dennis,** op. cit., p. 34. — **Ников,** пос. съч., с. 65. — **К. Иречек,** История на българите. Поправки и добавки от самия автор. София 1939, с. 252. — **Острогорски,** Серска област, с. 145.

(36) **Dennis,** op. c., p. 36 sqq.

(37) **Дуйчев,** Из старата българска книжнина, с. 268. Ср. **Ников,** пос. съч., с. 63; с. 65 бел. 2, относно отъждествяването на Тамара — Мара, с посочване на по-старата литература по въпроса.

(38) **М. Г. Попруженко,** Синодик царя Борила. София 1928, с. 89, § 124. — **Дуйчев,** пос. съч., с. 163.

(39) **Dennis,** op. c., pp. 37, 38, 40. — **Острогорски,** пос. съч., с. 139 бел. 61.

(40) **Laonici Chalcocandylae** Historiarum demonstrationes, I. Ed. E. Darkó. Budapestini 1922, p. 28, 18 sqq.; p. 32, 20 sqq.

(41) **Ников,** пос. съч., с. 61 сл.

(42) **Ostrogorsky,** op. c., p. 442 n. 4, 443 — **I. Beldiceanu- Steinherr,** La conquête d'Andrinople par les Turcs. La pénétration turque en Thrace et la valeur des chroniques ottomanes. Travaux et mémoires I (Paris 1965) pp. 439—461; p. 461: „Andrinople. Nous pouvons donc conclure que la ville a été conquise à une date qui se situe entre juin 1365 et un certain nombre d'années avant juin 1380“, която датировка, за съжаление, е твърде обща и неопределена.

(43) Ср. **Beldiceanu-Steinherr,** op. c., p. 455, n. 101: „les troupes ottomanes occupèrent Gallipoli l'hiver 1376—1377“, „avant le printemps 1377“. Вж. и тук по-горе, бел. 39.

(44) **Дуйчев,** пос. съч., сс. 268—269. **Острогорски,** пос. съч., с. 139, бел. 61, обръща внимание на известно противоречие в Безименната българска летопис по въпроса за датата на заемането на Одрин от турците.

(45) Документът е обнародван от **Вл. Мошин,** Акти из светогорских архива. Споменик Срп. кр. Академије, XCI, др. разред 70 (1939) сс. 164—167. Ср. **Dennis,** op. c., p. 90 sqq. — **Fr. Dölger,** Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches von 565—1453. V. Regesten von 1341—1453. München—Berlin 1965, p. 96 nr. 3321. — **Острогорски,** пос. съч., с. 146.

(46) **F. Miklosich — I. Müller,** Acta et diplomata graeca medii aevi sacra et profana. I. Vindobonae 1860, p. 92 nr. L. Ср. **I. Dujcev:** Revue des études byzantines, XVII (1959) p. 293.

(47) **G. Ostrogorski,** Byzance, Etat tributaire de l'Empire Turc. Зборник радова LIX. Византолошки институт V (1958) сс. 49—58; Серска област, с. 145.

(48) **Dennis,** op. c., pp. 50 sqq., 61 sqq., 160 sqq.

(49) **Dennis,** op. c., p. 69 sqq.

(50) **Ostrogorsky,** Geschichte, p. 451: „etwa 1385“. — Някои автори напротив приемат като година на падането на София 1382; **Иречек,** История, с. 442; Поправки, с. 253. — **Ников,** пос. съч., с. 66.

(51) **Dennis,** op. c., p. 77—102. — **Ostrogorsky,** op. c., p. 450 sqq.

(52) **R.-J. Loenertz,** Démétrius Cydonès. Correspondance. II. Città del Vaticano 1960 (= Studi e testi, 208), ep. 273: p. 191, 20—23. Ср. **Dennis,** op. c., p. 85.

(53) **Dennis,** op. c., p. 87 n. 22.

(54) **Dennis,** op. c., p. 6. — **Ostrogorsky,** op. c., p. 450 n. 5; Серска област,, с. 146.

(55) **Dennis,** op. c., p. 127.

(56) **Ostrogorsky,** op. c., p. 451.

(57) **Иречек,** История болгар, с. 443; **Іиречек — Радонић,** пос. съч., II, с. 89. **Ников,** пос. съч., с. 66.

(58) **Иречек,** пос. съч., с. 443 сл. — **Ostrogorsky,** op. c., p. 451.

(59) **Иречек,** пос. съч., с. 445.

(60) **Иречек,** пос. съч., с. 445 сл. — **Ников,** пос. съч., с. 66 сл.

(61) **Иречек,** пос. съч., сс. 446—446. За тази битка съществува огромна научна и научно-популярна литература. Вж. главно: **Іиречек—Радонић,** пос. съч., II, с. 89, сл. — **Ostrogorsky,** op. c., p. 451 sqq. — **Dujcev,** La conquête turque, p. 27 n. 60 Там са дадени други библиографски посочвания.

(62) за него общо вж.: **K. Krumbacher — A. Ehrhard,** Geschichte der byzantinischen Litteratur. München 1897, pp. 102 sqq., 487 sqq. — **H.-G. Beck,** Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich. München 1959, pp. 783 sqq., 744 sqq. — **Gy. Moravcsik,** Byzantinoturcica. I. Die byzantinischen Quellen der Geschichte der Türkvölker. Berlin 1958², pp. 244—246.

(63) **R.-J. Loenertz,** Démétrius Cydonès, Correspondance, I—II. Città del Vaticano 1956, 1960 (=Studi e testi, 186, 208). Ср. **idem,** Les recueils de lettres de Démétrius Cydonès. Città del Vaticano 1957 (=Studi e testi, 131).

(64) **Loenertz,** Démétrius Cydonès, Correspondance, I, pp. 57—58: ep. 28, 4—26.

(65) **Loenertz,** op. cit., pp. 58—59: ep. 29, 11—17.

(66) **Loenertz,** op. c., pp. 67—68: ep. 35, 23—34.

(67) **Loenertz,** op. c., pp. 68—70: ep. 36, 10 sqq.

(68) **Loenertz,** op. c., pp. 72—73: ep. 39, 32—40.

(69) **Loenertz,** op. c., pp. 51—52, ep. 22.

(70) **Loenertz,** op. c., pp. 95—96: ep. 63, 10—22: πλὴν εἰ τῆς δυστυχίας δεῖν ἡμᾶς ἀπαιτεῖν οἴει δίκας, καὶ πάντα ἀπολωλεκότας ὁρῶν καὶ αὐτὸς τὴν ἀπὸ τῶν γραμμάτων παραμυθίαν προσαφαιρῇ, ἀλλ' ὦ μακάριε, ἡμεῖς ὑμῖν, εὖ ἴσθι, τῆς ἐν τοῖς κακοῖς ὑπερβολῆς ἐκστησόμεθα. εἰ γὰρ ὅτι κακῶς ἡμεῖς πράττομεν αὐτὸς σεμνότερος γέγονας, ποῦ καταδὺς τῶν ὀνειδῶν οὐκ ἀκούσῃ; οἱ γὰρ βέλτιστοι Τοῦρκοι τὸν ὄγκον τοῦτον κολάσουσιν, καὶ σωφρονιοῦσι τοὺς διὰ κακοπραγίαν ἀμελοῦντας τῶν φίλων. ἢ γὰρ οὐ καὶ σοὶ τὰ τοῦ Σκαμάνδρου πέπονθε καὶ ὁ Ἕβρος, καὶ πλείοσι νεκροῖς καὶ οὗτος τὰς ὄχθας καλύπτεται ἢπερ ἐκεῖνος, ὅτε περὶ αὐτὸν τοὺς Τρῶας ἤλαυνεν Ἀχιλλεύς; καὶ ἡμῖν μὲν ἐν ἀκοῇ μόνον τὰ λυπηρά· ὑμεῖς δὲ καὶ πρὸ τῆς ἀκτῖνος τοὺς πολεμίους ὁρᾶτε. καὶ ἡμῖν μὲν ἡ θάλασσα καὶ μένουσι γεωργεῖ καὶ φεύγειν βουλομένους ἀσφαλῶς οἵ βουλόμεθα παραπέμψει. . .

(71) **Loenertz,** op. c., pp. 109—110: ep. 77, 6—11.

(72) **Loenertz,** op. c., p. 175; p. 110: ep. 77, 13—22: καὶ πρόσεστι τὸ μηδὲ παρὰ τῶν ἐχθρῶν μόνον εἶναι τὴν ζημίαν τῇ πόλει, ἀλλὰ πολλῷ χείρω καὶ τὰ παρὰ τῶν πολιτῶν αὐτῇ προσδοκᾶσθαι. πανταχοῦ γὰρ ἡ στάσις πολιορκίας ἐφόλκιον καὶ τὸ μὴ δύνασθαι τοὺς πολεμίους ἀμύνασθαι ἐφ' αὑτοὺς πείθει λοιπὸν τρέπεσθαι τοὺς πολίτας. καὶ πόλιν οὐδεμίαν ἄν ἴδοις σωφρονεῖν ἐπισταμένην ἐν τοιούταις καιροῖς. Τίς δ' οὐκ οἶδε τῶν τοιούτων κακῶν τὴν ἡμετέραν πόλιν οὖσαν διδάσκαλον, δι' ἃ τοῖς ἄλλοις νικῶντας τὰ τοῦ δήμου κακὰ τὴν παρρησίαν ἡμᾶς ἀφαιρεῖται; δέδοικα τοίνυν μή σφῶν αὐτῶν ἀναμνησθέντες οἱ Θεσσαλονικεῖς συναγωνίσωνται τοῖς ἐχθροῖς, κἀκείνων τοῖς τείχεσι προσβαλλόντων, οὗτοι σφάττωσιν ἔνδον τοὺς ταῦτα δυναμένους κωλύειν. . .

(73—74) **Loenertz,** op. c., pp. 152—153: ep. 114, 19—31: . . Οὐχ ὑπὲρ τούτων δὲ μόνον ἄχθεσθαι δίκαιον, ἀλλὰ καὶ τὴν πατρίδα καὶ τὸ κοινὸν τούτοις νομιστέον συγκινδυνεύειν, οὐχ ὅτι μόνον οἱ πένητες οὐκ ἐλάχιστον τῆς πόλεως μέρος καὶ τὴν ἐκείνων φθορὰν ταύτης συμφορὰν πᾶς τις ἄν εἴποι, ἀλλ' ὅτι καὶ δέος μὴ

τὴν τῶν ἀρχόντων βίαν οὐ φέροντες, ἢ μετριωτέρους τοὺς πολεμίους νομίσωσι κἀκείνοις προσθέμενοι ἡμῖν μετ' ἐκείνων ἐπίθωνται, ἢ βουληθέντες τοὺς βιαζομένους ἀμύνασθαι, ὥσπερ ἵππος τοῖς κέντροις ἐλαυνόμενος, ἀποσείωνται μὲν τὴν ἀρχὴν ἁρπαγῆς δὲ καὶ φυγῆς καὶ φόνων τὴν πόλιν ἐμπλήσωσιν, ὥσπερ ναῦν ἐν χειμῶνι ἐπ' ἀλλήλους τραπέντων τῶν ναυτῶν καταδύσαν, ἢν πάντων ὁμονοούντων καὶ τὸ συνοῖσον αὐτῇ καὶ συμβουλευόντων καὶ πραττόντων ἔργου σωθῆναι. . .

(75) **Loenertz,** op. c., pp. 155—157: ep. 117, 22—26.

(76) **Loenertz,** op. c., pp. 144—145: ep. 107, 4 sqq.

(77) **Loenertz,** op. c., II, p. 66: ep. 193, 5 sqq.

(78) **Loenertz,** op. c., II, p. 67—68: ep. 194, 4 sqq.

(79) **Loenertz,** op. c., II, pp. 37—39: pp. 167, 11 sqq.

(80) **Loenertz,** op. c., II, 38—39: ep. 167, 36—42.

(81) **Loenertz,** op. c., II, pp. 62—63: ep. 190, 47 sqq.

(82) **Loenertz,** op. c., II, p. 78: ep. 201, 4 sqq.

(83) **Loenertz,** op. c., II, pp. 97—99: ep. 218, 15 sqq.

(84) **Loenertz,** op. c., II, pp. 99—100: ep. 219.

(85) **Loenertz,** op. c., II, pp. 116—117: ep. 225, 8—11: νῦν δὲ κέκλεινται μὲν λιμένες, ἔχονται δὲ ὁδοί. καὶ πλέουσι μὲν ἐπιτίθενται πειραταί, πεζῇ δὲ διοῦσι λησταί, καὶ πάντας οἴκοι τὸ δέος εἴργει. εἰ δέ τις καὶ θανατῶν κινηθείη, ἢ πέπονθεν ὅ προσεδόκησεν ἄλούς, ἢ μόλις ζῆν συνεχωρήθη γυμνός. . .

(86) **Loenertz,** op. c., II, pp. 117—123: ep. 226, 136—140: ὁδοιπορεῖν τε γάρ οὐ ῥᾴδιον διὰ τοσούτων ἐθνῶν καὶ ταῖς φωναῖς καὶ ταῖς γλώσσαις μεμερισμένων, ἄλλως τε καὶ Τούρκοις ἐντυγχάνειν μέλλοντα πανταχοῦ, οἳ Θράκην πρότερον ἐξανδραποδισάμενοι καὶ Μακεδονίαν, νῦν τὰς πρὸς Ἰονίῳ κόλπῳ κατατρέχουσι πόλεις. . .

(87) **Loenertz,** op. c., pp. 147—148 ep. 244; pp. 150—151 ep. 247; pp. 153—155 ep. 249; pp. 163—164 ep. 259.

(88) **Loenertz,** op. c., pp. 130—134 ep. 235; pp. 134—137 ep. 235ª.

(89) **Loenertz,** op. c., p. 132: ep. 235, 71—75.

(90) **Loenertz,** op. c., p. 136: ep. 235a, 58 sqq.

(91) **Loenertz,** op. c., pp. 139—141 ep. 238.

(92) **Loenertz,** op. c., p. 169: ep. 262, 57 sqq.

(93) **Loenertz,** op. c., pp. 180—183: ep. **267**, 80—86: ἐγὼ δ' ἀπορῶ καὶ τίνα ψυχὴν εἶχες πρὸς τὰς τῶν σαλπίγγων καὶ κηρύκων καὶ τοῦ δήμου βοὰς μὴ κινούμενος, ἀλλ' ἔνδον μόνος ὑπομένων καθῆσθαι. οὐ γὰρ δὴ πρὸς τὸν τρίτον οὐρανὸν ὥσπερ Παῦλος ἡρπάσθης, καὶ ἔδει σε τοῖς θείοις προσασχολούμενον λήθην ἔχειν τῶν ἀνθρωπίνων. εἰ δὲ δὴ καὶ πόλεμος ἦν καὶ ἔδει πάντας ἐξιόντας τοῖς ὅπλοις ὑπὲρ τῆς πατρίδος τοὺς ἐπιόντας ἀμύνεσθαι, ἆρα καὶ τότ' ἂν ἡνέσχου κακὸς δοκεῖν ἀφανίζων σαυτόν; . . .

(94) **Loenertz,** op. c., I. p. 113, ep. 80, 17—18.

(95) **Loenertz,** op. c., II, 187—188: ep. 270.

(96) **Loenertz,** op. c., II, pp. 200—202: ep. 281.

(97) **Loenertz,** op. c., II, pp. 208—209: ep. 289.

(98) **Loonertz,** op. c., II, p. 190: ep. 272.

(99) **Loenertz,** op. c., II, pp. 206—207: ep. 285.

(100) **Dennis,** op. c., pp. 77—102.

(101) **Loenertz,** op. c., pp. 281—283: ep. 344.

(102) **Loenertz,** op. c., II, pp. 205—206: ep. 284, 13 sqq.

(103) **Loenertz,** op. c., II, pp. 202—203: ep. 282.

(104) **Loenertz,** op. c., II, pp. 195—196: ep. 277, 4 sqq.

(105) **Loenertz,** op. c., II, pp. 190—192: ep. 273.

(106) **Loenertz,** op. c., II, pp. 214—215 ep. 294; pp. 216—218 ep. 299; pp. 219—222 ep. 302.

(107) **Loenertz,** op. c., pp. 223—224: ep. 304, 29—30.

(108) **Loenertz,** op. c., II, p. 210: ep. 291, 4 sqq.

(109) **Loenertz,** op. c., II, pp. 224—225: ep. 305.

(110) **Loenertz,** op. c., II, pp. 231—234: ep. 309.

(111) **Loenertz,** op. c., II, pp. 233—234: ep. 309, 83 sqq.

(112) **Loenertz,** op. c., II, p. 238: ep. 312, 8 sqq.

(113) **Loenertz,** op. c., II, pp. 234—236: ep. 310, 13 sqq.

(114) **Loenertz,** op. c., II, pp. 243—245: ep. 316.

(115) **Loenertz,** op. c., II, pp. 239—240; ep. 313.

(116) **Loenertz,** op. c., II. pp. 251—252: ep. 323.

(117) **Loenertz,** op. c., II, pp. 249—250: ep. 320, 10—24: τί γὰρ ἄν τις ἐλπίσαι, πάντων, τῶν μὲν ἤδη δεδουλευκότων, τῶν δὲ λοιπῶν τὸν τοῦ βαρβάρου ζυγὸν τῆς Ῥωμαϊκῆς ἀρχῆς προτιμώντων, καὶ καταγελώντων εἴ τις τοῦ δουλεύειν τὸ μετ' ἐλευθερίας ζῆν προτιθείη, ταύτης ἤδη τῆς γνώμης καὶ παρὰ τοῖς σεμνοτέραις κρατούσης; οὕτω πάντες μαίνονται, καὶ πρὸς τὸ τοὺς βαρβάρους ἐφ' ἑαυτοὺς καὶ τὰς πόλεις καλεῖν εἰσιν ἕτοιμοι. αὕτη δὲ ἡ παραφροσύνη οὐ τοῖς ἐν τῇ γῇ καὶ τοῖς σώμασι λελύμανται μόνον, ἀλλ' ὅ περὶ τῆς Ἔριδος Ὅμηρος ἔφη καὶ οὐρανῷ καὶ ψυχαῖς κάρη ἐρείδει, ὥστ' ἤδη καὶ τῆς εἰς Θεὸν πίστεως οἱ μὲν ὥς τινος τῶν ἀρχαίων μύθων ὀλιγωροῦσιν — μηδὲ γὰρ ἐνεῖναι ταύτῃ φασὶ δι' ὧν ἄν τις πλουτοῖ καὶ μεθύοι. ταῦτα γὰρ μόνον ἆθλα τῆς ἀληθοῦς εἰς Θεὸν πίστεως οἴονται καὶ τούτοις τὸ τῷ Θεῷ τὰς ἡμετέρας πράξεις ἀρέσκειν τεκμαίρονται — οἱ δὲ σοφώτεροι τοῦτο μὲν ἀνέδην οὕτωσὶ λέγειν φυλάττονται, ἀσφαλέστερον δὲ τοῖς Τούρκαις συνοικοῦντες ἰσχυρίζονται τὴν πίστιν τηρήσειν. τοιαῦτα μὲν ἐνταῦθα καὶ ἀκούομεν καὶ ὁρῶμεν. . .

(118) **Loenertz,** op. c., II, pp. 253—254: ep. 324, 39—43: . . ἤκουσα δὲ ἔγωγε καί τινων παρ' ὑμῖν, πλέον τι διὰ τὴν ἀρετὴν ἀξιούντων εἰδέναι, παρρησίᾳ δημηγορεῖν οὐκ ὀκνούντων ὡς ἄντικρυς πολεμεῖν ἐστι τῷ Θεῷ τὸ τὴν πατρίδα πειρᾶσθαι τῶν Τούρκων ἐλευθεροῦν. εἰδέναι γὰρ αὐτοὺς ἀσφαλῶς εἶα Θεὸς περὶ τῆς πόλεως ἐψηφίσατο. . .

(119) **Loenertz,** op. c., II, pp. 257—258: ep. 327.

(120) **Loenertz,** op. c., II, pp. 258—259: ep. 328; pp. 259—260 ep. 328a.

(121) **Loenertz,** op. c., II. pp. 263: ep. 331, 30 sqq.; p. 275: ep. 337, 4 sqq.; p. 285 ep. 345, 65 sqq.

(122) **Loenertz,** op. c., II, p. 271: ep. 335, 20 sqq.

(123) **Loenertz,** op. c., II, pp. 287—288: ep. 348; pp. 260—261: ep. 329.

(124) **Loenertz,** op. c., II, p. 264: ep. 332, 16—18: Δεῖ σε φυγεῖν πόλιν, καλὴν μέν ποτε καὶ διὰ τοῦτο φίλην, καὶ προσέτι πατρίδα, νῦν δὲ πρὸς ἀσεβεῖς ἄνδρας αὐτομολοῦσαν, ἢ τἀληθὲς μᾶλλον ἀναγκασθεῖσαν αὐτομολῆσαι. . .

(125) **Loenertz,** op. c., II, pp. 287—288 ep. 348.

(126) **Loenertz,** op. c., II, pp. 294—295: ep. 352, 16 sqq.

(127) **Loenertz,** op. c., II, pp. 289—292: ep. 350.

(128) **Loenertz,** op. c., II, pp. 296—297: ep. 354, 32 sqq.

(129) **Loenertz,** op. c., II, p. 314: ep. 368.

(130) **Loenertz,** op. c., II, p. 309: ep. 363, 28 sqq.

(131) Loenertz, op. c., pp. 304—305: ep. 360, 31—33: . . ἐν καιροῖς ὅτε τοῖς πολίταις τὸ μὲν ἀλλήλοις πολεμεῖν σωφρονεῖν τὸ δὲ τοῖς βαρβάροις δουλεύειν ἐλευθερία νομίζεται. . .

(132) Loenertz, op. c., p. 316: ep. 369, 4—9: Καλῶς τῇ κωμῳδίᾳ καὶ τὴν μαντείαν προσέθηκας· πάσης τε γὰρ τὰ ὁρώμενα παρ'ἡμῖν αἰσχύνης καὶ ὕβρεως ἄξια, καὶ οὓς προλέγεις κινδύνους οὐκ ἔστιν ἡμᾶς ἐκφυγεῖν· ἀλλὰ καὶ τὸ μὴ μέχρι νῦν εἴσω τειχῶν τοὺς πολεμίους ὀρχεῖσθαι τῇ μὲν φύσει τῶν πραγμάτων οὐδεὶς ἐθέλει λογίζεσθαι, θείᾳ δέ τινι μόνον μοίρᾳ προστιθέασι πάντες, ἔτι τοῦ Θεοῦ τῆς τῶν πολιτῶν κακίας ἀνεχομένου καὶ τῇ χρηστότητι πρὸς μετάνοιαν ἕλκοντος. . . .

(133) Loenertz, op. c., II, pp. 317—319, ep. 371 (Ioanni Lascari Calophero); pp. 319—320, ep. 372 (Emmanueli Palaeologo Aug.); pp. 322—323, ep. 374 (Emmanueli Paleologo Aug.); pp. 325—326, ep. 377, 4 sqq. (Amico, Constantinopolim); pp. 337—338, ep. 387 (Maximo Chrysobergae).

(134) Loenertz, op. c., II, pp. 352—353, ep. 398, 4—14: Σὲ δὲ ἐχρῆν νῦν ἡμῖν μὴ παρεῖναι, τηλικαύτης τῷ κοινῷ τῶν Χριστιανῶν χάριτος παρὰ τοῦ Σωτῆρος δοθείσης, καὶ μὴ συμπανηγυρίζειν μὲν ἡμῖν καὶ χαριστήρια Θεῷ τῆς κοινῆς ἐλευθερίας ἀνάπτειν, συμβουλεύειν δὲ καὶ ὅπως λοιπὸν μέχρι τέλους τὰ ἐγκαταλείμματα τῶν ἀσεβῶν ἐξολοθρευθήσεται, ἀλλ'ἐν τῇ Λήμνῳ μετὰ τῶν γεωργῶν ὥσπερ ἄλλο τι τῆς γῆς ἐτώσιον ἄχθος ἀμεληθέντα καθῆσθαι, τοιοῦτον ἐόντα οἷον οὔ τις Ῥωμαίων, οὐκ ἐν πολέμῳ μόνον ἀλλὰ καὶ ὅπηποτ'ἂν ἄνδρες ἀριπρεπέες τελέθουσιν; ἐγὼ μὲν οὐκ οἶδ'εἴ τι τῶν πώποτε γενομένων τούτου παραδοξότερον εἴποι τις ἄν. τοῦτο δὲ καὶ τῇ κοινῇ πάντων γνώμῃ καὶ βοῇ βεβαιοῦται. πάντων γάρ ἔστιν ἀκούειν ὡς νῦν τοῦ δεῖνος παρόντος οὐδὲν ἂν ἐκώλυεν ὑπὲρ τοὺς ὅρους τὴν τῶν βαρβάρων δύναμιν ἐλαθῆναι. . .

(135) Loenertz, op. c., II, pp. 350—351: ep. 396.

(136) Loenertz, op. c., II, pp. 364—365: ep. 410.

(137) Loenertz, op. c., II, pp. 370—371: ep. 414.

(138) Loenertz, op. c., II, pp. 376—377: ep. 421.

(139) H. Hennephof, Das Homiliar des Patriarchen Neilos und die chrysostomische Tradition. Ein Beitrag zur Quellengeschichte der spätbyzantinischen Homiletik. Leyde 1963. Ср. I. Dujčev, Le patriarche Nil et les invasions turques vers la fin du XIVe siècle. Mélanges d'archéologie et d'histoire publiés par l'Ecole Française de Rome, LXXVIII (1966) pp. 207—214. По повод анализа на тези свидетелства един отличен познавач на византийската история (вж. V. Laurent: Byzant. Zeitschrift, LX. 1967, p. 196) припомни, че докато не притежаваме пълно издание на словата на цариградския патриарх Нил не би било възможно да се правят някакви целостни изводи. По неговите думи, „pour une juste interprétation de formules parfois ambigues ou trop générales, la lect. re attentive de tout le sermonnaire sera indispensable". Не разполагайки засега с такова пълно издание на тези интересни текстове, оправдателно е поне да се привлече вниманието на изследвачите към тяхното изследване не само като извор за историята на църковната книжнина, а и за проучване на политическата и военна история на епохата. От друга страна, съпоставката с посланията на Димитрий Кидоний, част от които датират от същото време, дава възможност да се вникне много добре в съдържанието и духа на църковните слова на цариградския патриарх. Надявам се да се върна наскоро по въпроса, в нарочна статия върху кореспонденцията на Димитрий Кидоний като исторически извор за политическата история на втората половина на XIV в.

(140) Hennephof, op, c., pp. 107—111; p. 109, 66—73.

(141) Ср. Dujčev, op. c., p. 211 sqq., за подробности.

(142) Hennephof, op. c., p. 109, 73—83.

(143) Hennephof, op. c., p. 109, 83—109.

(144) Hennephof, op. c., pp. 112—121; p. 121, 294—295.

(145) Hennephof, op. c., pp. 122—123.

(146) Hennephof, op. c., pp. 126—128.

(147) Ср. Dujčev, op. c., p. 213 sqq., с повече подробности. За тази гражданска война вж. тук, с. 76.

Проф. П. ТОПАЛОВ

ПОЛОЖЕНИЕТО НА ЗАПАДНА ТРАКИЯ ПРЕЗ XIX ВЕК И БЪЛГАРСКОТО НАЦИОНАЛНО ОСВОБОДИТЕЛНО ДВИЖЕНИЕ. ПЪРВИ СТЪПКИ НА РАБОТНИЧЕСКОТО ДВИЖЕНИЕ И ЗАСИЛВАНЕ ВЛИЯНИЕТО НА БКП

I. Разложение на Турската империя и начало на въоръжената борба в Западна Тракия. Петко войвода.

Първият период от новата история на Европа, XVII—XIX век, периодът на възходящия капитализъм, на буржоазните революции, завършва с победата на капитализма над феодализма в главните страни, със създаването на последната централизирана буржоазна държава в Европа (1871 г.) Втората германска империя. През този именно период, в процеса на борбата срещу капитализма и феодализма се проявява като решаващ фактор силата на народните маси.

Проникването на капиталистическите производствени отношения във военно-феодална Турция засилва процеса на нейното разложение. Засилва се и размахът на национално-освободителните движения на балканските народи. Към средата на XIX век и особено след Кримската война (1853—1856 г.) турската империя била изправена пред финансов банкрут. „Държавният дълг — пише в. „Цариградски вестник“ от 23 септември 1861 г. — е стигнал до 32 849 220 английски лири.“ Тежестите от войната правителството разхвърля върху народните маси. По сведения на същия „Цариградски вестник“ (9 септември 1861 г.) през август 1861 г. били пуснати нови банкноти, които населението трябвало да откупува задължително срещу златни или сребърни пари. Данъците и всевъзможните берии, плащани от народа, се изчисляват от същия вестник на 90 вида. След Кримската война настъпва бързо поскъпване на живота, масово разоряване на занаятчиите, които не били в състояние да отстояват на конкуренцията на капиталистите от Западна Европа. От Запад внасяли по-евтини и по-доброкачествени промишлени стоки. Освен това турското правителство било заставено да открие пазарите на империята, без да се погрижи за интересите на своите поданици.

Усилията на турското правителство — чрез реформи през (1838 и 1858 г.) да спре разложението в държавата не дали очакваните резултати. Напротив, те способствували за разрастване на национално-

освободителното движение в България. С реформите в същност се узаконявала собствеността на всички заграбени в течение на векове от християните земи от турските паши, бейове и всевъзможни турски фактори. На всички спахии, на техните наследници, на турските големци, съгласно реформите, се признава правото на владение над огромни свободни и несвободни земи.

Не прави изключение в това отношение и Западна Тракия. В плодородните райони на Ксантийско и Гюмюрджинско се създават около 200 чифлика — сайбийски. Християнските села в Беломорието били притиснати от околните чифлици. За да използуват своите имоти, селяните българи били принуждавани да откупуват или вземат под наем от съответния бей неговия чифлик на неизгодни условия. Така например след реформите жителите на с. Дуган Хисар трябвало да откупят на неизносни за тях условия съседния чифлик „Мархамли“ за 6000 турски лири, а чифлика „Денизлер“ — за 2500 турски лири.

Безимотните и малоимотните селяни в Беломорието служели предимно като рая в чифлиците.

Положението на народните маси твърде много се влошава и от върлуването на турските банди и от произволите на турските управници и башибозуци.

Географското положение на Западна Тракия има важно стратегическо значение. През нея минава железопътната линия от столицата на Гърция, Атина, за Солун и Цариград. От друга страна, Беломорието се намира в непосредствена близост до столицата на Отоманската империя и това също обуславя жестокостите, с които турското правителство си служело срещу участниците в националноосвободителната борба през XIX век.

Непоносимите данъчни тежести, всевъзможните ангарии и насилия на корумпираната администрация поставя пред селяните за разрешаване аграрния въпрос. Земята се намирала в ръцете на турските феодали и паши, които същевременно били и национални угнетители. Затова борбата на селяните срещу турските паши и бейове се слива с националноосвободителната борба на българския народ. Двата основни въпроса тогава образуват един общ възел, чието разрешение могло да се осъществи само по пътя на въоръженото въстание. Българското население в Западна Тракия взема участие както в движението срещу гръцките фанариоти за извоюване на църковна независимост, така и в национално-революционното движение срещу турските поробители. Още през 1861 г. започва своята дейност като войвода на хайдушка дружина — легендарният народен герой капитан Петко Войвода. На 17-годишна възраст той създава под свое ръководство малка чета, за да защитава поробеното християнско население от злодеянията на турските властници и турския башибозук. Това изрично поддържа в спомените си един от четниците, Филип Семидов, който казва, че Петко войвода грабнал оръжие в ръка с цел *да брани българското, особено общо християнското население от злите турски злодеяния*“. (Сборник „Петко Воевода 1844—1900 г.“, стр. 28). Дружината на Петко воевода действува на юг от Родопите, в Тракия (Беломорието). По-късно обаче той разпуска другарите си и заминава за Гърция. Тук се свързва с Гръцкия национален комитет, който подгот-

вял въстание на остров Крит. (Хр. Константинов, „Петко войвода, бранител на родопските българи в 1879 г.“, Пловдив, 1885 т., стр. 22).

В Атина Гръцкият национален комитет издава печатан призив към балканските народи за съвместна борба срещу общия враг — турската империя. Този призив е подписан и от Петко войвода, като представител на Западна Тракия. (Сборник „Петко войвода“, стр. 4). Оттук Петко войвода заминава за Италия и се среща с Гарибалди. Не е изключено той да е действувал като пратеник на Гръцкия революционен комитет (С. Н. Шишков, „Беломорска Тракия и Освободителната война 1877/78 г.“; стр. 36). След срещата с Гарибалди участвува във формирането на „Гарибалдова дружина“ от 300 бойци-интернационалисти, в по-голямата си част италианци и българи. Под ръководството на Петко дружината заминава в помощ на въстаналото критско население (В. „Дунавска заря“, бр. 18 от 1869 г.).

*
* *

След разгрома на Критското въстание капитан Петко войвода се връща в Атина, където формира друга „бунтовническа дружина“, в която влизат останалите живи участници от Критското въстание; към нея освен това се присъединяват и много българи, работници в Атина, които с готовност тръгнали да помогнат на своите сънародници от Западна Тракия в борбата им срещу вековния притеснител. (С. Н. Шишков, „Беломорска Тракия и Освободителната война през 1877—1878 г., стр. 36).

През 1870 г. дружината на Петко войвода се прехвърля в родния край. Тя се наричала „Тракийска революционна българска дружина“, по-късно преименувана в „Първа българска родопска дружина ЗАЩИТА“ Член I от Устава определя и нейната цел — „да защищава морално българския народ, страдащ от турското иго, и му се помогне всячески за развитието му религиозно и политическо“. В член 5 на Устава пък се казва, че за членове на дружината се приемат „всички християни без разлика за своята национална принадлежност“ (Сборник „Петко войвода“, стр. 31). Този факт говори за интернационалния характер на революционната дейност на капитан Петко войвода.

Петко войвода е един от преките привърженици на вечната руско-българската дружба. Помощта, която той заедно със своята дружина оказва на освободителната руска армия в борбата ѝ срещу разгромените турски военни части през 1877—1878 г., срещу английските провокации, говори за истинския народен патриотизъм на този славен революционер.

Осемнадесетгодишната въоръжена борба на Петко войвода и на неговите чети против Турската империя е забележително явление в революционната история на нашия народ. Първите години неговата дейност се характеризира като хайдутско-бунтовническа. След завръщането си от Атина, Италия и Крит, където той е пребивавал, въоръжената борба на Петко войвода се издига на по-висок етап, т. е. все повече се очертава като революционна дейност, насочена към сри-

ване феодалния гнет на Турската империя, за национално, политическо и социално освобождение на поробеното християнско население. Революционната организация (чета), която той възглавявал, със силата на оръжието ликвидирала турските чифлици, освобождавала от непосилна експлоатация аргатите и изполичарите. Ограбените от чифлик-сайбите и бейовете парични суми тя раздавала на бедното население. Под закрилата на тази организация било не само поробеното българско население, но и гръцкото, а и бедните турци.

Дългогодишната въоръжена борба на капитан Петко войвода, нейната дълбока социална същност, връзките и дружбата му с гръцкото национално-революционно движение, борбата му против намесата на големите западни капиталистически страни на Балканите, любовта му към нашата освободителка Русия го очертават като революционер-демократ, радетел за гръцко-българско приятелство и балканско разбирателство, за вечна и искрена дружба с великия руски народ. Петко войвода се явява като предвестник и предтеча на най-прогресивното течение във Вътрешната Македоно-Одринска революционна организация, създала се в края на XIX век за ликвидирането на феодалното робство на султанска Турция и освобождаване и останалото под иго и гнет население.

Вместо някои подробности за Петко войвода (остров Митилин) добре е повече да се охарактеризира социалното съдържание на неговата борба, приносът му за българо-гръцко разбирателство, балканско сътрудничество и дружба с Русия.

През 1870 г. дружината на Петко войвода се прехвърля в родния край. Тя се нарекла „Тракийска революционна българска дружина“, по-късно преименувана в „Първа българсска родопска дружина *Защита*“. Член I от Устава определя и нейната цел „да защищава морално българския народ, страдащ от турското иго, и да му се помогне всячески за развитието му религиозно и политическо“. В член 5 на Устава пък се казва, че за членове на дружината се приемат „всички християни без разлика на своята национална принадлежност“ (Сборник „Петко войвода“, стр. 31). Този факт говори за интернационалния характер на революционната дейност на капитан Петко войвода.

Петко войвода е един от ярките привърженици на вечната руско-българска дружба. Помощта, която той заедно със своята дружина оказва на освободителната руска армия в борбата ѝ срещу разгромените турски военни части през 1877—1878 г., срещу английските провокации говори за истинския народен патриотизъм на този славен революционер.

В лицето на Петко войвода населението на Западна Тракия е виждало единствения свой верен закрилник. От десетки села, чието население е страдало от върлуващите турски банди, общинските съвети в края на войната се обръщат към капитан Петко войвода с молба да им изпрати на помощ по няколко четници от своята дружина, за да ги защищават. (Сборник „Петко войвода“, стр. 239).

Победата обаче на Русия не донесе освобождение на Западна Тракия. По силата на Берлинския конгрес, дето великите сили разпокъсаха България, Западна Тракия остана под игото на Турция. На

конгреса делегатът на Англия Солсбъри е заявил: „Ние не можем да оставим България, която е славянска държава, да излезе на открито море.“ Берлинският конгрес не разреши националния въпрос в Западна Тракия. Оставена без промишленост, с примитивно селско стопанство, тя представлявала богат източник на печалби на западния промишлен и финансов капитал. Обработката на прочутите тракийски тютюни, съставляващи основна част от експорта на Западна Тракия, се извършвала по съвършено примитивен начин — чрез хавани. През втората половина на XIX век с износа на тютюните чрез Цариград се занимавали няколко местни търговски фирми — турски, гръцки и български.

Това са характерните моменти, отразяващи основното състояние на Западна Тракия в края на миналия век.

2. Западна Тракия след Руско-турската освободителна война. Дейност на ВМОРО

В резултат на насилията, които извършили турските власти по време и след Освободителната руско-турска война (1877—1878 г.), много българи от Западна Тракия емигрират в свободната българска държава. На тяхно място били заселени турци и българомехамедани, избягали от освободените райони. Въпреки тези изменения в етническия състав на населението, българският елемент продължавал да бъде преобладаващ.

Българската национална група в Западна Тракия трябвало да продължи борбата си срещу същите подтисници — гръцката фанариотска патриаршия и турската феодална държава. Почти всички български села се отметнали от патриаршията. Създава се и местна българска интелигенция с висок национален дух.

Останалото под турско иго българско население на Македония и Одринско било обхванато от силно национално-революционно брожение. Начело на движението застава Вътрешната македоно-одринска революционна организация (ВМОРО), основана през 1893 г. в Солун. Тя била прогресивна демократична организация, изразяваща интересите на широките народни маси от градовете и селата. Нейната цел била по пътя на революцията да извоюва пълна политическа автономия на двете области. Идейно се оформила в остра борба срещу буржоазно-националистическото течение, възглавявано от Върховния македоно-одрински революционен комитет (ВМОРК). Независимо от това, че също издигнал лозунга за автономия на Македония и Одринско, този комитет фактически обслужвал и бил оръдие на българската буржоазия и царския двор за война срещу Турция. Вътрешната организация трябвало да отбива и ударите на чуждите пропаганди — сръбска, гръцка и румънска, които също представлявали пречка за развитието на освободителното дело.

Първият революционен комитет в Одринско възниква по инициатива на учителя от одринската българска гимназия Димитър Коцев през 1896 г. (Виж: Хр. Караманджуков, Западнотракийските българи, София, 1934 г., стр. 39). Твърде скоро революционната мрежа се раз-

простряла из цялата област. Смели агитатори и дейци на организацията проникват и в най-затънтените и отдалечени пътища, като увличат масите след себе си.

На българо-турската граница в Родопите и Странджа били организирани няколко пункта, през които минавали организационни чети, дейци, оръжие и литература. Създадени били солидни канали, които свързали местните комитети помежду им и със центъра. Тези комитети и канали турската власт не могла да унищожи, въпреки жестоките репресии и масови арести.

Неблагоприятното географско и стратегическо положение затрудняло борбата на западнотракийските българи, но въпреки това те проявявали високо съзнание, безстрашие и упоритост. Дейците на организацията — куриери, четници, агитатори и терористи, се проявили като истински герои. В навечерието на въстанието от 1903 г. Западна Тракия и Родопският край образували една инспекционна област в Одринския революционен окръг, в състава на който влизали следните райони: Ахъчелебийски, Ксантийски, Гюмюрджински и Дедеагачки.

Със своите необмислени действия върховистите нанесли значителни поражения на освободителното движение. Пострадали много дейци, но въпреки това ВМОРО запазвал своите позиции. Движението в Западна Тракия имало определена насоченост. За това съдействувал особено много началникът на инспекционната област Константин (Вълчо) Антонов. По природа здрав и физически издръжлив, той се отличавал със своя силен ум, голяма интелигентност, енергия и смелост. Той бил убеден социалист и таял дълбока ненавист към буржоазията и капиталистическата система. Под негово ръководство били образувани кръжоци за насаждане на марксическите идеи сред работниците на организацията и по-събудените младежи. (Хр. Караманджуков, Западнотракийските българи, стр. 64—65).

Поради недостатъчното въоръжение въстанието през 1903 година не придобило масов характер в Западна Тракия и Родопите, както това станало в Странджа. Въпреки това и тук се засилила четническата и терористическата дейност.

3. Поява на работническата класа в Западна Тракия и нейните първи класови борби

В края на миналия и началото на нашия век настъпва рязък поврат в световната история. Капитализмът преминава в последния стадий на своето развитие — в епохата на империализма, в епохата на пролетарските революции и диктатурата на пролетариата.

В началото на XX век започва проникването на тютюневия монополен капитал и в Западна Тракия. Още тогава тук били открити огромни складове, принадлежащи на западни монополисти (Братя Фернандис, две американски компании и др.). В тютюневото производство били ангажирани значително количество работници. Само в Ксанти броят на тютюневите работници възлизал на около 6000 души, а в цяла Западна Тракия — до 10 000. Липсват обаче големи промиш-

лени предприятия в окръга, ако не се считат няколкото парни мелници в Дедеагач, Гюмюрджина и Софлу. В Софлу имало и две фабрики за коприна. Обединените в свое сдружение ксантийски тютюнотърговци диктували не само цените на закупуваните от тях тютюни от производителите, но и условията на труда в тютюневите складове. (В. „Работническа искра", бр. 22 от 16. XI. 1909 г.).

Средната работническа надница, определена от сдружението, се движела от 18 до 28 гроша, изчислена на базата на турската лира. Турската лира се равнявала на 108 гроша, или на 23 златни български лева (Спомени на Иван Ан. Карадимов). Работният ден продължавал от 10 до 14 часа. Произволното квалифициране на работниците на четири степени без оглед на тяхната фактическа подготовка, въведената практика на четиригодишно чиракуване при тежки и унизителни условия, глобите, налагани произволно от надзирателите на всеки набелязан от тях по-буен работник — всички тези условия способствували за косвено намаляване на работническата надница. Липсвало каквото и да е трудово законодателство. Не можело да се говори за хигиенични условия при работа в складовете. Ширели се сериозни професионални заболявания, които съкращавали живота на работниците.

Монополният тютюнев капитал създал в окръга непоносими условия за тютюноработниците, но същевременно зародил в утробата си своя гробокопач — работническата класа. С концентрирането на около 6000 работници в Ксанти възниква новата обществена сила, призвана да играе историческа роля. Пролетариатът в Западна Тракия оказва въздействие и върху другите слоеве трудещи се и върху развитието на национално-освободителното движение.

При капитализма фабричните заводски работници се издигат като основна сила за освобождението на работническата класа, тъй като само едрата промишленост създава условия, необходими за успешна класова борба. Събарянето на буржоазното господство означава същевременно да се разкъсат веригите на робството и за останалите трудещи се. Ето защо работниците в Западна Тракия започват да играят важна роля в обществения живот на тази област. При липса обаче на пролетарска марксическа партия и класова съзнателност техните борби срещу обединените сили на капиталистите от тютюневия монопол придобили първоначално стихиен характер. Многобройните опити на тютюноработниците от Ксанти да създадат своя професионална организация за защита на непосредствените им интереси, среща решителната съпротива на господарите, които използували опита, натрупан от техните колеги в големите капиталистически държави. Чрез свои служители и агенти в складове за манипулация на тютюн те осуетяват създаването на професионална организация.

Все пак към 1904 г. в Ксанти възникват три работнически комитета — български, гръцки и турски, за организиране на взаимопомощ сред работниците в случай на злополука, болест или смърт. (Спомени на Карадимов). Комитетите събирали членски внос и се намирали под влиянието на националистическите пропаганди. Особена активност развивала Цариградската гръцка патриаршия. Тютюноработниците използували това положение и поддържали разединението на

ксантийските работници, „като насъсквали турци срещу българи, гърци срещу българи и така пречели на общата борба на работниците". (Спомени на Карадимов). Чрез разгаряне на традиционните национални вражди между турци, българи и гърци, изкуствено създавани с течение на векове от господствуващите класи, те съдействували да се задълбочават ненавистта и враждата между тях; така отклонявали вниманието на трудещите се от единствено правилния път на класовата борба срещу капиталистическата класа и нейната държава.

През 1905 г. избухва първата руска революция, която оказва огромно въздействие върху международното работническо движение и националноосвободителната борба на поробените народи. Благоприятно се отразява тя и върху прогресивните сили на турската общественост, потисната от чудовищната тирания на Абдул Хамид. Опозиционното настроение се засилва, като особена активност проявява младотурският комитет „Обединение и напредък".

В Западна Тракия, като част от Турция, Руската революция от 1905—1907 г. дава също тласък на работническото движение. Първа проява на нейното отражение може да се счита направеното през 1905 г. предложение от членовете на българския комитет към своите другари от турския и гръцкия работнически комитети да се създаде нов, общ комитет, който да поеме защитата на техните непосредствени и класови интереси. Това не се харесва на господарите, които се научават за замисленото обединение, и те веднага уволняват всички работници-българи (Спомени на Карадимчев).

Авторите на предложението за обединение проявили голяма дързост и внесли смут в средата на тютюнотърговците. Господарите квалифицирали тяхната постъпка като провокация, насочена срещу отдавна „установени добри и приятелски отношения". С помощта на турския и гръцкия работнически комитети уволнили „непокорните българи" от всички тютюневи складове в Ксанти. Обаче нито безработицата, нито гладът били в състояние да заставят уволнените български работници да се откажат от своите намерения, от своята готовност да се борят в защита на своите класови интереси. А между другото тяхното уволнение се отразило твърде зле и върху интересите на самите капиталисти. Не само качеството на обработваните тютюни, но и производителността на труда значително се понижили. Затова през 1906 г. тютюнотърговците били принудени да поканят уволнените работници да се върнат на работа в техните складове. Това поражение на господарите внесло неописуем ентусиазъм сред ксантийските тютюноработници без разлика на тяхната национална принадлежност. Вдъхновени от своята победа, работниците-българи застанали начело на поната тъшни борби на ксантийското работничество. Възвръщайки се в складовете на работа през 1906 г., уволнените работници отново отправили към турския и гръцкия комитети предложение за обединение. И този път не получили желания положителен отговор — но все пак били поставени основите на братско разбирателство между тютюноработниците, независимо от националните и религиозните различия.

През 1907 г. в Ксанти избухнала обща тютюноработническа стачка. Стачниците искали да им се увеличат надниците и да се намали работното време от 14 на 10 часа. Те заставили стачкоизменниците да

се присъединят към своите другари. Проведена била внушителна демонстрация, в която участвували около 5000 работници. При всеки опит на полицията да разпръсне демонстрантите с въоръжена сила по улиците се чувал гласът на 5-хилядната маса: „Искаме 10-часов работен ден! Искаме 28 гроша надница".

След няколкократни несполучливи опити да разколебаят стачниците и да разстроят тяхното единство, господарите били принудени да приемат предложенията им. Ентусиазирани от победата, работниците все повече и повече осъзнавали необходимостта от обединението им в единна класова организация.

Така победоносно завършва първата сериозна стачна борба на ксантийските тютюноработници, проведена в условията на жестокия абсолютически режим на Отоманската империя. Не случайно работниците-българи били инициатори за обединението на трите работнически комитета. Преди всичко българите били мнозинство. Те ползували революционните традиции на своите деди и бащи от националноосвободителните борби, обогатявайки ги с нови методи и организационни форми на борбата, съобразно настъпилите нови условия.

Огромна роля за бързия ръст на работническото движение в окръга изиграла левичарската група в националноосвободителното движение на българите в областта, възглавявана от еникьойския жител Васил Велков (Василаки), прошенописец по професия. Той се намирал под влиянието на прогресивните български учители в гр. Одрин — Константин Клубов, Недялко Филев, Димитър Катерински и др. Васил Велков и неговите другари Ангел Божков, убит през Първата световна война, Г. Носков — по-късно член на БКП, и други, пренасяли чрез одеския тютюнотърговец Васил Насков, родом от с. Габрово, Ксантийско, руска революционна литература, на първо място трудовете на Чернишевски, Ленин и др.

Групата на Василаки, както и създадените след това подобни групи в Ксантийско, съществували нелегално. Под лозунга „Бедни, но единни" инициаторите на групата обединявали не само работниците, но и тютюнопроизводителите в областта, те възглавили борбата на българите за национално освобождение от турското иго, за осуетяване опитите на гръцката буржоазия да асимилира трудещите се българи. Тази борба била свързана с борбата за социална справедливост. За да прикриват своята нелегална дейност, членовете на групата се наричали „рибари-доброволци". Официално представяли работата така, като че са се организирали да ловят риба. Характерен за тяхната дейност факт е изложен в протокола на публичното събрание на бившите стари тютюноработници в Ксанти, състояло се на 13 октомври 1953 година в гр. Пловдив.

През 1906 г. Цариградската патриаршия започнала да строи гръцка църква в село Габрово, макар че в това село живеели само няколко гръцки семейства. За да провали плановете на фанариотите, групата на Василаки решава да разтури още недостроената сграда. В една октомврийска нощ през 1907 г. тя организира стотици работници — свои съчувственици от гр. Ксанти, — които пристигат в село Габрово през нощта и събарят до основи църквата. Сутринта рано, преди да напуснат селото и се върнат на работа в Ксанти, те пре-

дупреждават майсторите-строители веднага да се разотидат и да не са посмели да се връщат, защото ги очаквало тежко наказание. По този начин били осуетени плановете на Гръцката патриаршия.

През 1908 г. била извършена Младотурската революция. Тя обаче имала половинчат характер. Тя не разбудила революционната инициатива на народните маси. Въпреки това било поставено началото на известни демократични преобразования в страната.

Националистически настроените дейци на ВМОРО се отнесли враждебно към революцията на младотурците. Те се отнесли враждебно към всеки опит да се възроди старата империя. Постепенно се слели с върховистите и се превърнали в оръдие на българската буржоазия. След 1908 г. бил създаден Съюзът на българските конституционни клубове като легална политическа организация на десницата на ВМОРО.

Прогресивните среди във Вътрешната организация подкрепили младотурската революция. Те виждали революционните и шовинистически стремежи на младотурците, но въпреки това оказали съдействие на тяхната акция. Левицата на ВМОРО — мобилизирала силите на народните маси с цел да се борят за задълбочаване на революционните преобразования в Турция, като тя се превърне във федерация на народите, които я населяват. Прогресивните дейци на Македоно-Одринското националноосвободително движение създали „Народо-федеративна партия", с печатан орган в. „Народна воля".

„Рибарите" в Западна Тракия също се отнесли съчувствено към Младотурската революция. Те използували създадените легални възможности, колкото и незначителни да били те, за да засилят борбата в защита на политическите и икономически интереси на народните маси. По тяхна инициатива през 1908 г. в с. Габрово се създава кооперация за обща доставка на земеделски сечива и се открива мелница на кооперативни начала.

По този начин „рибарите", увреждали интересите на българските чорбаджии в с. Габрово и с. Еникьой. Чрез саботажи, провокации и клевети народните врагове се опитвали да разложат обединените демократични сили на групата, ръководителят на която Васил Иванов (Василаки) станал кмет на с. Еникьой. Бдителното око на „рибарите" обаче твърде бързо разкрива плановете на българските чорбаджии. Взети били енергични мерки и осуетено тяхното осъществяване. Използувайки положението си на кмет, Василаки арестувал няколко чорбаджии, завързал ги в синджири и ги изпратил до ксантийския прокурор, като обвинени за противодействие на властта. (Арх. д. № 1, РКД, ст. 3.

Намирайки се под влиянието на освободителните идеи на Първата руска революция, Василаки и неговите другари били първите смели борци в нашия век за демократични права и свободи на трудещите се в Западна Тракия. Под лозунга „Бедни, но единни" групата обединява работници и бедните тютюнопроизводители в единната борба за национална свобода, за демократически права на трудещите се, за социална правда. Това демократично движение в Ксантийско оказало своето въздействие за ускоряване обединението на тютюноработниците в Ксанти от разни националности в общ комитет за борба

срещу капиталистическата класа, за преход на работническото движение на по-висш етап от своето развитие. То разчиствало пътя за проникването на социализма в окръга.

След Младотурската революция работническото движение в Западна Тракия също се засилва. Въпреки противодействието на капиталистите и органите на властта, класовите стълкновения вземат по-изострен характер.

Скеча (Ксанти) се превръща в истински работнически център, както по броя на работниците, така и по тяхната организираност. Съдействуващите организации на тютюноработниците активизирали дейността си. Това срещало противодействието на буржоазните кръгове в града. Младотурците овладели изцяло дружеството на тютюноработниците-турци и го използували за целите на своята политика.

Не по-добро било положението и на гръцкото тютюноработническо дружество. То се ръководело от един лекар, а клубът му се помещавал в Митрополията. Намирало се под пълното влияние и контрол на шовинистите. Една от неговите цели била да се събират парични средства за гръцката националистическа пропаганда.

Българските буржоазни кръгове в Скеча (Ксанти) си поставили същата задача. Обединени в националистическата организация на конституционните клубове, те се опитвали да увлекат работниците-българи в една акция за съставяне на кооперации за покупка и продажба на тютюн, като придавали на тая акция общонароден характер. Техните усилия обаче не срещнали съчувствие. По това време Ксанти бил посетен от Васил Главинов, един от най-близките и верни съратници на Димитър Благоев. Главинов разобличил тези попълзновения на буржоазията. (В. „Работническа искра“, бр. 22 от 16. XI 1909 г.).

Все по това време в града избухнала стачка в един от тютюневите складове. Тя не се разпростряла в другите складове, но исканията на стачниците срещнали съчувствие от всички работници. Тези искания се отнасяли главно до спазването на приетите норми за работно време и надниците. (В. „Работническа искра“, бр. 22 от 16 ноември 1909 г.).

За да ограничат работническите борби, младотурците разтурили най-напред дружеството на българските работници, а след това и на гръцките, като членовете им били заставени да се присъединят към турското дружество. Така в Ксанти остава само една работническа организация, но тази организация нямала нищо общо с исканията за работническо обединение, издигнати в миналото от активната и класово осъзната вече част от тютюневия пролетариат. В общото вече дружество избирателни права имали само турците и за председател можел да бъде избран само турчин. Работниците били задължени да плащат висок членски внос и да събират волни пожертвувания за построяването на стопански флот. Това предизвикало недоволство и възмущение. (В. „Работническа искра“, бр. 13 от 7 юли 1910 г.).

В Драма също бил създаден тютюноработнически клуб. Дейците му се опитали да развият по-активна дейност, но изглежда не са постигнали някакви особени резултати. (В. „Работническа искра“, бр. 3 от 20 май 1911 г.).

В малкото родопско градче Даръдере имало около 200 работници, които се стремели да се организират. За тази цел било свикано и специално събрание. На събранието присъствували и местните националисти, които настоявали всички работници да влязат в конституционния клуб. Събранието протекло бурно, но оръдията на буржоазните оръдия се оказали напразни. През септември 1909 г. работниците създали свое класово дружество, наели си отделно от националистите помещение за клуб и си образували своя библиотека със социалистическа литература. (В. „Работническа искра“, бр. 22 от 16 ноември 1909 г.)

По-късно, през 1911 г., тютюневите магнати предприели настъпление срещу работниците в Ксанти, Драма и Кавала. Те пристъпили към намаляване на надниците, но срещнали решителен отпор. Към тях били отправени искания да увеличат дневната работническа заплата на 30 гроша и да се подобрят условията на труда. (В. „Работническа искра“, бр. 3 от 20 май 1911г.).

Конфликтът между господари и работници се изострил и довел до голяма стачка, която се разпростряла в Кавала, Драма и Скеча (Ксанти). Само в Ксанти участвували в стачката повече от 5000 работници. Неравната борба продължила около един месец и завършила с блестяща победа над капиталистите. Господарите на тютюневите складове не само приели да увеличат работническите надници, но се задължили също да спазват 10-часов работен ден през лятото и 8-часов работен ден през есента и пролетта, като надницата се запази една и съща. Освен това те трябвало да изплатят загубените през стачката от работниците надници. (Спомени на Ташо Твърдичев, стр. 7).

Тази победа на тютюневото работничество в Западна Тракия създава условия за поставяне основите на организирано социалистическо движение в областта. Макар и бавно, сред работниците започнало да прониква влиянието на славната партия на тесните социалисти.

4. Работническото движение в Западна Тракия след Балканската война

Балканските войни през 1912—1913 г. не разрешиха националния въпрос на Балканите. Нещо повече, те задълбочиха съществуващите национални противоречия. Въпреки че през 1913 г. България претърпя първата национална катастрофа, по силата на Букурещкия договор тя запази Западна Тракия. Така тази област получи национално освобождение.

Всеки ден обаче в областта пристигаха стотици бежанци-българи от Македония със семействата си, изгонени от гръцките власти из родните им краища. Те бяха безработни, без подслон, без средства. Техните страдания увеличават общото недоволство. Липсваше обаче силно работническо движение с революционни традиции, закалено в революционната класова борба, способно да погълне и асимилира идващите из средата на пропадащата дребна буржоазия непролетарски елементи, да устои на всяка противопролетарска тенденция. Не-

обходимо бе да се създаде идеен и организационен център и преди всичко в гр. Ксанти и Гюмюрджина сред тютюноработниците с просветни задачи. *„Само социализмът е онова знание* — сила — се казва в окръжното на ЦК на БКП от *1 май 1904 г., — което е в състояние от унижените, оскърбените в буржоазното общество пролетарии да организира обществената сила, която коренно ще преустрои несправедливия буржоазен строй."* Вземайки пред вид състоянието на работническото движение в областта, ръководството на Тесносоциалистическата партия счете, че най-подходяща организационна форма за социалистическа дейност сред местните работници е да се създаде марксистки кръжок в гр. Ксанти за изучаване и пропагандиране идеите на марксизма.

През септември 1913 г. тютюноработниците Георги Николов, баща на народната героиня Йорданка Николова, Георги Стефанов (Правото), разстреляни през 1923 година от фашистките бандити, и авторът на настоящия труд създават първия марксистки кръжок в Западна Тракия, в гр. Ксанти, който в непродължително време числено се разраства. При определяне задачите и дейността на кръжока неговото ръководство използува съобразно наличните местни условия указанията на ЦК на БКП, изложени в окръжно № 1024 от 1 май 1904 г. относно дейността на просветните дружества „Класово съзнание", създадени след разцеплението в 1904 г. Кръжокът си постави за цел да установи *единомислие по всички програмни и технически въпроси между неговите членове,* и идейно да подготвя бъдещите членове на Партията. Съображенията за създаване на просветни дружества са изложени в окръжното, за което става дума: *„Докогато у нас не се формира едно силно работническо движение, докогато не се изработи една традиция, не се кали в методите на революционната класова борба, за да може в своята маса да погълне и асимилира както новите неустановени елементи, така и възможните антипролетарски тенденции — дотогава Партията ще трябва сама да подготвя своите бъдещи членове."*

Ръководството на кръжока, като има пред вид местните условия, използуваше в своята работа тези директивни указания.

Нужната литература се получаваше от София. Съпругата на Георги Николов, бивша тютюноработничка, дава ценни сведения в своите спомени за заседанията на кръжока, за разпространяването от другаря й на получаваната от София литература. „Спомням си — казва тя, — че през есента на 1913 г. Георги заедно с Георги Стефанов (Правото) и П. Топалов често се събираха у нас, а по-късно на техните съвещания идваха и други другари. Те основаха просветен кръжок, а през ноември и декември създадоха кръжоци и по махалите. При всяко съвещание у нас те четяха книги и вестници. В повечето случаи П. Топалов изнасяше доклади. Нашата къща се бе превърнала в склад от книги, които Георги раздаваше на нашите близки другари. Заедно с Георги Стефанов (Правото) и Топалов почти всяка неделя ходехме на гости при познати тютюноработници. Устройвахме беседи, вечеринки в различни махали — турската, българската и гръцката. В края на ноември се получи нареждане от Пловдив от първия секретар на Тютюноработническия съюз в България,

Господинов, кръжокът да вземе инициативата за създаване на тютюноработническо дружество в гр. Ксанти. Спомням си, че когато на заседанието на кръжока се обсъждаше въпросът за името на дружеството, другарят ми предложи наименованието на дружеството да бъде „Защита", защото това било името на отряда на капитан Петко Войвода." (Спомени на Николова, Арх. д. № 1 — РКД, стр. 6.).

Срещу противонародната национална политика на българската буржоазия Партията на тесните социалисти издига принципите на пролетарския интернационализъм, на международната работническа солидарност. Нейната линия в областта на националния въпрос обуславя необходимостта работниците от разни националности в окръга час по-скоро да се обединят в своя класова профсъюзна организация. Това обединение се налагало преди всичко за ксантийските работници, съставящи почти 50% от всички тютюноработници, заети в манипулационните тютюневи складове в цяла България по онова време. За това кръжокът възложил на най-авторитетните тютюноработници, талантливи масовици — Георги Николов и Георги Стефанов, да подготвят създаването на тютюноработническо дружество в Ксанти. „Кръжокът — пише в своите спомени Карадимов — *бе наш ръководител до създаването на партийна организация през 1918 г. в окръга. Той будеше нашето класово съзнание чрез пропагандиране идеите на марксизма-ленинизма."* (Спомени на Карадимов, Арх. д. I, РКД, стр. 2).

5. Дружество „Защита" и неговата дейност

Към края на 1913 г. акцията за създаване на работническо дружество в Ксанти била в своя разгар. Инициаторите организирали през декември общо тютюноработническо събрание. То единодушно решава да се създадат тютюноработническо дружество под името „Защита". Характерни били следните два момента от решенията, гласувани от работниците.

В приетия Устав се забранявало воденето на политическа агитация и пропаганда сред работниците в клубното помещение на дружеството. Очевидно острието на това решение било насочено срещу партията на тесните социалисти.

В управителните органи на дружеството били избрани: Георги Николов — председател, и Георги Стефанов (Правото) за негов заместник. Същевременно последният станал председател на контролната комисия. Този факт говори за огромното влияние и доверие, с което се ползували избраните наши двама другари — председателят и подпредседателят на дружеството — сред ксантийските работници. Останалите членове на Управителния съвет обаче, които възлизали на 10 души, били избрани с избирателната листа на така наречените „свободни". Между тях най-активна роля играел широкият социалист А. Пижев. (секретар на дружеството), истинско оръдие на тютюнотърговците. Всичко това показва, че работническата класа все още не била освободена от влиянието на господарите, на реакцията.

Както се вижда, при създалото се съотношение на борещите се обществени сили в Ксанти кръжочниците се оказали недопустимо от

гледна точка на марксизма търпеливи към широките социалисти. Въпреки това кръжокът играел ролята на двигател, направляващ дейността на дружество „Защита“ чрез своите представители в дружественото ръководство. Това продължава до възникването на първите тесносоциалистически организации в окръга. Този факт обуславя и неговото полулегално съществуване.

Първото боево кръщение на дружество „Защита“ била настъпателната стачка, обявена през месец май 1914 г. в склада на тютюневата фабрика „Кязим Емин“. Работниците и работничките в складовете на тази фабрика били подложени на усилен тормоз от надзирателите, по националност турци. В това отношение незавидна слава си създал експертът Бос Сали — най-верният агент на фирмата. Този човек се прочул със страшната си жестокост. Дружеството решило *да го отстрани завинаги от Ксанти.* То предложило той *да бъде уволнен в течение на 24 часа. В противен случай работниците щели да обявят стачка и да се борят до извоюването на своите права* (Арх, д. № I РКД, стр. I).

Решението на ръководството на „Защита“ било връчено на директора на фирмата, която обаче дори не благоволила да отговори. Тогава, без каквото и да е колебание, работниците напуснали складовете. Стачката започнала при небивал ентусиазъм. Тя продължила 8 дни без нито един стачкоизменник. За първи път в историята на работническото движение в Ксанти била проявена такава удивителна солидарност. Стачкуващите всекидневно получавали от касата на „Защита“ пълни надници, сумите за които били събирани от нестачкуващите работници. Стачкуващите хванали Бос Сали, набили го добре и след като му съобщили, че му е нанесен побой заради това, че се е гаврил с тютюноработничките, отрязали му единия мустак. (Спомени на Шейтанов, Арх. № 1, РКД, стр. 14). На осмия ден от обявяването на стачката директорът на фабриката се явил в канцеларията на клуба, където подписал протокол, че приема работническите искания.

Бос Сали бил отстранен завинаги от Ксанти. Стачните дни били заплатени от дирекцията на фирмата. Обаче това станало чрез касиера на дружеството „Защита“. Фирмата се задължила да внуши на своите представители да поддържат коректни отношения с работниците и работничките в складовете (Арх. д. № I, РКД, стр. 18).

Стачката завършва с пълна победа. Общо въодушевление обхванало работническата маса. Но тъй като била забранена социалистическата пропаганда сред стачкуващите, славната борба не могла да даде нужните за движението резултати. Все пак на работниците станало ясно, какво огромно значение има тяхното единство, сплотеност и солидарност. Господарите се оказали безсилни и не били в състояние да се противопоставят на работническата солидарност. Тяхната традиционна политика „разделяй и владей“ този път претърпяла пълен крах.

Не може да се отмине и фактът, че за победата на ксантийските тютюноработници е допринесла огромната помощ на Никола Господинов, секретар на тютюноработническия съюз при ОРСС. Неговата помощ била търсена дори и от привържениците на широките социалисти, които в откритата остра борба срещу капиталистите най-добре разбирали значението на революционните добродетели, които притежавали партията на Димитър Благоев. (За този факт виж интересните спомени на А. Пижев, Арх. д. № I, РКЛ, стр. 16.)

В непродължително време дружество „Защита“ се превръща в културен и просветен център на широките работнически маси, защитник на техните демократични права и свобода. В клубовите помещения на дружеството се открива читалня, устройват се вечеринки, увеселения, просветни събрания.

През 1914 г. във връзка с Първата световна война бил увеличен експортът на тракийски тютюн за Европа. Тютюневите монополи били заинтересовани да задържат в своите складове за манипулация квалифицирани постоянни кадри. Ръководството на дружеството използувало умело това положение и след стачката в Режията през септември 1914 година заставило търговските фирми да сключат тарифен договор. По силата на този договор уволнения и приемане на работници в ксантийските складове могло да става само с предварително съгласие на дружество „Защита“.

Дружеството освен това застава начело на народните маси, негодуващи от шеметата се спекула с предметите от първа необходимост. Цената на килограм царевица например достигнала до 20 лева. По този повод през зимата на 1914 година дружество „Защита“ организирало огромна манифестация пред общината. В първите редове вървели гладуващите жени със своите малки деца, а след тях — тютюноработниците. Изпратена била делегация при тогавашния кмет на гр. Ксанти писателя Антон Страшимиров, която предложила идващите от София храни да се разпределят на населението от председателя на дружеството Георги Николов. Поискано било нему да се предават всички товарителници на пристигащите вагони. Кметът Страшимиров приел направените предложения. Така населението било осигурено поне с необходимия за своето съществуване хляб. (Спомени на Карадимов, Арх. д. № 1, РКД, стр. 3.)

През есента на 1915 годинаБългария била въвлечена в Първата световна империалистическа война въпреки масовите протести на народните маси. Мнозинството от членовете на „Защита“ и кръжока били мобилизирани и изпратени на фронта. Незасегнатите от мобилизацията кръжочници и активисти на дружеството обаче не изменили на своя дълг пред работническата класа. Напротив, те продължили да се приближават и да възприемат основните принципи и политиката на тесносоциалистическата партия — единствената партия в България, която се борела против въвличането на нашия народ във войната. Всички други партии независимо от това, дали били управляващи или опозиционни, се изказали за участие в световната касапница. Разликата между тях била само към кой от империалистическите блокове да се присъедини България.

През време на войната Партията издига лозунгите: „Против войната, за мир и Балканска федеративна демократична република“, „Против военните кредити!“, „Никаква поддръжка на буржоазията в империалистическата война!“, „Побратимяване на войниците на фронта от двата воюващи лагера!“. Това били основните искания на

народните маси. „През време на Първата световна война, особено след Октомврийската революция — каза в своя доклад пред Петия конгрес на БКП Георги Димитров, — Партията проведе широка разяснителна и агитационна дейност сред войниците на фронта и в тила, задачата на която беше да се подготвят войниците да последват примера на своите руски братя.“ (Отчетен доклад от Г. Димитров на Петия конгрес на БКП.)

Кръжокът на Ксанти организира сред отпускарите-войници от окръга разясняване на смисъла и практическото значение, което имали партийните лозунги. Установена била връзка с телеграфопощенски служещи — тесни социалисти, ръководени от Нено Христов в Ксанти, от Кочо Тодоров в Гюмюрджина. Кръжочниците съдействували също на секретаря на железничарската секция при Съюза на транспортните работници — Янко Иванов, мобилизиран в 10-та дивизионна област, да изпълнява успешно възложената му от партията задача да разпространява партийна литература, позиви, вестници сред войниците и трудещите се.

Значителна активност в тази насока проявява Ганчо Георгиев от Пловдив. Той установил тесни връзки с войнишките маси и редовно ги информирал за хода на Великата октомврийска социалистическа революция.

По инициатива на ксантийски и гюмюрджински другари и със съдействието на прогресивния кмет на гр. Гюмюрджина — А. Христов, бил създаден общински театър, обслужващ Гюмюрджина и Ксанти. Начело на театъра застанали млади талантливи актьори като Петър Димитров, по-късно народен артист, лауреат на Димитровска награда, Милка Димитрова, Гандев с другарката си и др. Давани били прогресивни, революционни пиеси, преди всичко из руската действителност. По този начин театърът изиграл значителна роля за възпитанието на трудещите се от Западна Тракия в революционен дух. (Арх. д. I, РКД, стр. 48.)

6. Създаване на първите партийни организации в областта

Великата Октомврийска социалистическа революция осъществи мечтите на най-светлите умове на човечеството за създаване на общество без угнетени и угнетители; без експлоатация на човек от човека, общество на вечен мир и дружба между народите.

Както всички народи в света, така и българският народ посрещна с възторг победата на Октомврийската революция. *„Руският революционен пролетариат* — писа „Работнически вестник“ от 10 ноември 1917 г. — *ще си спечели незабравимата историческа заслуга на спасител на човечеството от пълно самоизтребление. Руския самоотвержен пролетариат, носител на мира, свободата и братството на народите, приветствуваме с гореща радост!“*

Партията на тесните социалисти организира издаването и разпространяването на нелегални позиви и брошури, в които българските работници и селяни се призоваваха *„по примера на своите руски другари да подемат смело борбата за мир и социализъм“*. Част от тези

позиви, които Янко Иванов донася в Западна Тракия, били разпространявани от кръжочниците. Зачестили войнишките бунтове на фронта. Вътре в страната се чувствувало масовото недоволство на населението против глада и скъпотията. Създадени били комитети на гладуващите.

През септември 1918 г., под влиянието на масово-политическата и антивоенна работа на Партията, под въздействието на освободителните идеи на Великата октомврийска социалистическа революция войниците на Южния фронт (Солунския) се вдигнаха на въоръжено въстание. Въстаналите войнишки маси издигнаха лозунга: *„Да обърнем оръжието срещу нашите господари! Да последваме примера на Русия! Край на войната!“*

Войнишкото въстание обаче не завърши с победа поради липсата на единно и боево ръководство. Партията на тесните социалисти не бе болшевишка партия и не можа да възглави борбата на народните маси.

През Първата световна империалистическа война България претърпя втора национална катастрофа. Страната изпадна в остра революционна криза. Революционният подем на масите взе невиждани размери. Поскъпването на живота стигна до неимоверни размери. Цените на продуктите от първа необходимост се покачиха с 300 до 500 на сто. Никой не продаваше продукти по нормирани цени. Разцъфтя спекулата, гешефтарството в цялата страна, особено в Западна Тракия. Възмущението на масите прогресивно се разрастваше. През 1918 г. нова вълна от бежанци българи, изгонени от Драмско, Серско и пр., заля Западна Тракия. Закалени в националреволюционните борби на Македония, под ръководството на серската група на Яне Сандански, те пренесоха сред тракийските трудещи се своите ценни революционни традиции. Демобилизирани войници, които се връщаха при своите близки, усилваха негодуванието на народните маси срещу виновниците за войната, срещу господствуващия строй.

Партията на тесните социалисти, преименувана през 1919 г. на Българска комунистическа партия, призова народните маси да тръгнат по пътя, начертан от Великата октомврийска социалистическа революция. Тя се разрасна и в кратко време стана масова партия на българския пролетариат. Тогава партийното ръководство се заело със задачата да организира под знамето на марксизма-ленинизма масата от тютюноработници от Западна Тракия.

През юни 1918 г. на път за Южния фронт в Гюмюрджина пристигнал от София Георги Димитров (Вангелов, Тютюноработници, стр. 65). Заедно с П. Топалов той замина за Ксанти. На съвещанието с ксантийските другари неуморимият ръководител на ОРСС подчерта необходимостта да се запази единството на работническото движение в окръга и да се създадат масови партийни организации. В изпълнение на дадените от него директиви партийните групи на ТП служещи в Ксанти и Гюмюрджина и кръжочниците се заеха да изградят партийни организации в областта. Преди това трябваше да се обезвредят общоделците, които по това време също развиваха разложителна дейност сред тютюневите работници.

Кръжочниците се занимали обстойно с този въпрос и счели за

необходимо да се образува временно „независима работническа социалдемократическа организация“. Тази организация трябвало да обедини работниците в окръга и подготви влизането им в редовете на тесносоциалистическата партия.

През м. октомври 1918 г. широките социалисти чрез Янко Сакъзов вземат участие в правителството и с това ускоряват изолацията си от масите. Това улеснява задачата на независимата работническа социалдемократическа организация, която започва да развива доста активна дейност.

В своите спомени бившият секретар на ТП група в Гюмюрджина през 1916—1919 г., а по-късно през 1920—1922 г. секретар на Градския комитет на БКП в Хасково Кочо Тодоров, дава доста интересни сведения за просветната дейност, която тесните социалисти развивали в областта. Между другото той съобщава, че партийната група при телеграфопощенската станция в Ксанти начело с Нено Христов поддържала връзка чрез Панайот Топалов с така наречената независима работническа социалдемократическа организация и с ръководството на дружество „Защита“.

„На едно събрание през ноември 1918 г. в квартирата на Нено Христов — казва Кочо Тодоров, — на което присъствуваха Панайот Топалов, Ал. Боринаров — покойник, Георги Стефанов (Правото) — убит от фашизираните елементи на автономистката македонска организация, и Георги Николов, Нено Христов прочете телеграма от Димитър Благоев, с която се приветствуваше сливането на независимата работническа социалдемократическа организация, представлявана от Панайот Топалов с Партията и *пожелаваше успех в бъдещата работа*. Телеграмата бе получена в отговор на молбата, която независимата работническа социалдемократическа организация бе отправила до ЦК на Партията да бъде приета в състава на тесносоцилиастическата партия, като изрично заявяваше, че приема партийната програма и Устава без всякакви предварителни условия.“ (Спомени на К. Тодоров, Арх. дело I — РКД — стр. 21.)

Организацията на работниците от Западна Тракия била образувана по инициативата на Панайот Топалов като независима по технически съображения. Нейната цел била да запази единството на движението в окръга и да се избегне разкол сред тютюноработническите маси. Създадени били партийни организации във Фере, Софлу, Дедеагач. Образуван бил Окръжен комитет, за секретар на когото бил избран П. Топалов. В някои села на Гюмюрджинска околия също били създадени просветни партийни групи. (Спомени на К. Тодоров, Арх. дело I № — РКД, стр. 22.)

В партийните организации и групи влезли почти всички общоделци, недоволни от предателската роля на водачите на своята партия. Това не било местно специфично явление, а отражение на настъпилия след войната процес на разложение в редовете на общоделската партия в България.

Недоволни от успехите на тесните социалисти в окръга били не само общоделците, но и групата от кариеристи интелигенти социалдемократи, начело с Никола Харлаков. В края на октомври тази група създала независима социалдемократическа организация в София,

преименувана по-късно в „Работническа комунистическа партия“. Отговор на клеветите, които тя отправяла срещу партийното ръководство в Гюмюрджински окръг, бил даден от „Работнически вестник“ чрез статията *„Кариеристически попълзновения под комунистическа марка“*. (В. „Работнически вестник“, бр. 177 от 5. II. 1919 г.).

Така се сложило началото на създаването на масови организации на БКП в Западна Тракия. Историческата правда обаче изисква да се подчертае ценният принос към местното работническо движение на братя Пачилови (книжари в Ксанти), Н. Братанов, Григор Бояджиев, др. Петър Димитров, др. Донски, Бочуров, Станев, Кутровски и десетки други, които със своя младенчески жар и енергия са допринесли твърде много за успеха на партийното дело.

Комунистите в Западна Тракия, преди всичко идващи като мобилизирани другари от Стара България, използувайки своя революционен опит, смело служеха на партията.

Така например по повод Великата октомврийска социалистическа революция Партията издаде позив, с който призоваваше войниците да последват примера на своите руски братя.

Огромно количество позиви се разпространяваха в гр. Гюмюрджина по градините, в спалните на войниците и другаде от невидима смела ръка. Военната полиция безрезултатно се стараеше да изпълни бързата заповед на генерала (началника на дивизията) да се открият и арестуват разпространителите на позивите. Но всички усилия на полицията бяха безуспешни, а позивите все продължаваха да се появяват на разни места сред населението.

Даже окръжният комитет на Партията не знаеше дълго време смелия другар, който изпълняваше своя партиен дълг.

При един мой разговор с мобилизирания запасен поручик от гр. Пловдив, който беше един от водачите на пловдивските работници, др. Гинев, стана дума как той си обяснява безсилието на военната полиция да разкрие лицата, дето разпространяваха позивите. Той ми отговори: „Представи си, че търсеният другар съм аз?“. При това за мое голямо учудване той извади от джобовете си куп позиви и ми прочете своята докладна записка до генерала, началника на дивизията, с която прави донесение, че приложените позиви уж били намерени в двора на дивизията и като военнослужещ в щаба на дивизията моли генерала да даде своето съответно нареждане.

Тази докладна записка той винаги носил заедно с позивите, та при случай на залавяне да оправдае намерените у него позиви.

7. Присъединяването на дружество „Защита“ към Общия работнически синдикален съюз

Със създаването на партийни организации настъпва поврат в работническото движение в Западна Тракия. Принципните позиции на Партията и на Общия синдикален съюз до и през време на войната засилва тяхното влияние сред трудещите се.

След завръщането от фронтовете на демобилизираните войници, започнали усилено да се възстановяват разстроените през войната

партийни и професионални организации. Бързо били създадени и нови. Тази дейност на партията засегнала и се отразила благотворно върху синдикалното работническо движение в областта. За кратко време по-важните населени центрове Гюмюрджина, Дедеагач, Фере, Софлу, Димотика и други били осеяни с профсъюзни организации. Съществуването на кръжока в Ксанти вече ставало излишно. Кръжокът бил изиграл своята роля като идеен и организационен център на работническото движение в Западна Тракия.

Голям интерес представлявало за Партията, за успеха на нейната дейност в тази област, дружеството „Защита“ като масова работническа организация, в чийто състав били обединени хиляди квалифицирани и с революционни традиции работници. Преобладаващото мнозинство от актива и от управата на дружеството били убедени привърженици на революционните марксистко-ленински идеи. Този факт обуславял взетото през декември 1918 г. решение да се присъединят към ОРСС. През януари 1919 г. била изпратена молба до тютюноработническия съюз. По този повод през февруари в Гюмюрджина и Ксанти пристигнала делегация в състав: Стефан Караджиев, секретар на Съюза — зверски убит от фашистите през 1923 г., Шахпазян и Николов. Делегацията имала за задача да проучи състоянието на дружеството „Защита“ и да подготви приемането му.

През април в Гюмюрджина вече дошъл Георги Димитров, тържествено посрещнат на гарата от множество работници. Влакът, с който пътувал великият син на българската работническа класа, бил обкичен с най-разнообразни цветя. (Арх. № I, стр. 243). В течение на три дни заседавала конференцията, свикана от управата на дружеството заедно с актива. Георги Димитров изяснил какви трябва да бъдат задачите на дружеството и основните положения на новия устав. Проектът на устава бил разработен от комисия, възглавявана от Стефан Караджиев. Решенията на конференцията били утвърдени от общото събрание на дружеството. Те били публикувани в брой 239 на в. „Работнически вестник“. В краткото съобщение се казва следното: „След станалата конференция между секретаря на Общия работнически синдикален съюз — Георги Димитров, и настоятелството на дружество „Защита“, решиха, дружеството формално и фактически да мине в редовете на тютюноработническия съюз. Да живее единството на работническото движение!“.

По случай идването на Георги Димитров в окръга, окръжният комитет на БКП свикал на 21 април 1919 г. партийна конференция. За неописуемия ентусиазъм, обхванал партийни и профсъюзни ръководители в окръга, за тяхната вяра в победата на комунизма, говори изпратената до партийния орган телеграма. „Конференцията — се казва в телеграмата, — като изслуша доклада на Георги Димитров, изпраща чрез „Работнически вестник“ горещи приветствия на нашия любим водач — БРСД партия. Да живее великият комунистически идеал. — Председател на конференцията: Георги Стефанов (Правото).“ (В. „Работнически вестник“, бр. 240 от 21 декември 1919 г.)

Заедно с дружество „Защита“ преминали в редовете на ОРСС и останалите профсъюзни организации в окръга. Те се превърнали в

школа за комунизма, в резерв на тясносоциалистическата партия за подготовка на нейните кадри.

Идването на Георги Димитров в окръга ускори идейния и организационен разгром на широките социалисти в Западна Тракия.

8. Агитационната обиколка на Г. Димитров през април 1919 г. в Гюмюрджински окръг

След като дружество „Защита“ влязло в Тютюноработническия съюз, Георги Димитров предприел агитационна обиколка из Западна Тракия. На другия ден след конференцията партийната организация устройва публично събрание в най-големия киносалон в Ксанти. На това събрание Димитров изнесъл доклад на тема „Вътрешното и международно положение на Съветска Русия“.

Организирана била широка агитационна работа. Добре инструктирани работници разяснявали основните моменти от предстоящия доклад. Но раздвижването на тесните социалисти не можело да не раздразни местната реакция, която решила да използува всички средства, за да разтури събранието и да арестува Димитров. Картечниците и военните патрули, които кръстосвали работническите квартали и стоели пред киносалона, не се оказали в състояние да изплашат трудещите се. Не помогнал и началникът на гарнизона в Ксанти генерал Зафиров, който изпратил адютанта си с няколко въоръжени войници да разгони събранието. Появата на адютанта (поручик) в салона предизвикала страшно възмущение сред присъствуващите. Достатъчно бил и най-малкият повод, за да предизвика сбиване между работниците и войниците.

Със свойствената си тактичност и самообладание Георги Димитров спасил от линчуване младия поручик. Предупреден от председателя на събранието, че това е адютантът на генерала, той се обърнал към присъствуващите и подчертал, че заедно с войниците (работници и селяни) и много офицери, изхождащи из средата на народа, също са загинали на фронта за чужди интереси. „Нашето отношение към подобни офицери — обяснил Г. Димитров — трябва да бъде продиктувано от желанието да им помогнем, да ги просветим, за да могат да осъзнаят своето положение. Те не са наши врагове, с които ние ще трябва да воюваме, а несъзнателни оръдия на враговете на народа.“

Думите на оратора предизвикали буря от всеобщо одобрение. Тогава Димитров запитал да бъде ли изпълнена заповедта на генерала и да се разпусне ли събранието или не. Всички единогласно извикали, че събранието трябва да продължи. Окаменелият и разчувствувал се поручик, последван от придружаващите го войници, незабелязано напуснал салона.

След като завършил речта си, Димитров минал през задния изход на киното. Заедно с охраняващите го другари, той се отправил за гара Ксанти, където железничари — тесни социалисти, чрез маневрена машина с фургон ги отправили за Гюмюрджина.

На следния ден Окръжният комитет на БКП устроил публично събрание в Гюмюрджина, на което Г. Димитров изнесъл доклад на

същата тема. Гюмюрджинските реакционери не могли за дълги години да забравят това паметно за трудещите се тракийци събрание. Като заели първите редове на салона, те смятали, че чрез банални реплики и провокации ще предизвикат безредици и арестуването на оратора. Обаче смелите и правдиви отговори, великолепното самообладание на Георги Димитров и сплотеността на аудиторията около ръководството на събранието осуетили техните планове. По едно време Василев се изправил сред салона и, жестикулирайки, започнал да провокира оратора. Тогава той моментално бил сграбчен от мускулестите ръце на работническата охрана и заставен да си седне на мястото. Така дочакал края на събранието. А ораторът най-любезно му отговорил на въпросите.

Събранието завършило при небивал ентусиазъм. Това е отбелязано и в дописката, обнародвана във в. „Тракийска трибуна" (бр. 20 от 1919 г.).

„Малкият и единствен театрален салон в града — пише авторът на дописката — се оказа много пъти недостатъчен да побере масово стеклите се присъствуващи привърженици на БКП от града и селата, дори и от съседните градове Ксанти и Дедеагач. Мнозина от присъствуващите, поради липса на място, бяха принудени да останат вън от салона до края на събранието." Авторът на дописката описва и големия интерес на младежта (ученици от горните класове на гимназията) към доклада на оратора. Наред с гражданите и ученическата група, твърде активна и многочислена, водена от Симеон Кавракиров и Владимир Спасов (първият убит през 1934 г. от бандите на Иван Михайлов, вторият — от полицията през 1925 г.), искали на всяка цена да чуят големия комунистически оратор и народен представител Георги Димитров. Да се появи обаче ученик на събранието, означавало веднага да бъде изключен от гимназията. Затова с помощта на артиста от местния театър Петър Димитров, били „нелегално" настанени на най-хубавите места (зад кулисите на сцената).

С подобен успех било проведено публичното събрание в гр. Дедеагач. И тук Г. Димитров изнесъл доклад на същата тема.

За размаха на движението в окръга говори фактът, че сред турското малцинство били образувани около 30 просветни групи. В Гюмюрджина, Ксанти, а по-късно и в гр. Кърджали били открити партийни клубове (Мелет-хане), в които систематически се провеждали беседи и събрания на работниците. Укрепнало и се разширило и профсъюзното движение. Особено многобройни и силни били синдикатите в Дедеагач, който се превърнал в централен търговски и пристанищен град на Западна Тракия. Здрави партийни организации по селата били създадени в Калайджидере, ръководени от Кирил Пехливанов, в. Еникьой и другаде.

За настроението сред основните учители е достатъчно да се спомене фактът, че в много от селските основни училища децата били обучавани да пеят „Дружна песен", „Работнически марш" и др. Например учителката от с. Еникьой била представена за наказание, защото учела учениците си на революционни пролетарски песни.

В Гюмюрджина на централно място в града ежедневно бил издаван стенвестник с новини от Съветския съюз, за международното

положение и други. За неговото хубаво списване голяма заслуга имал агитпропчикът Кутревски.

За засилване влиянието на Партията сред турското население в Западна Тракия заслуга имал покойният македонски революционер, близък съратник на Яне Сандански и Тодор Паница, Георги Тодоров. Възпитан и закален в националноревюлюционна борба, добре запознат с основните положения на марксизма, със своята висока култура и широк кръгозор, той бил незаменим като организатор, оратор и пропагандист на турски език. В скоро време станал любимец на турските и българските трудещи се. Подобно на Васил Левски той обикалял през свободното си време турските села, а в празнични дни се отправял към най-затънтените кранща на Родопския край. Георги Тодоров бил не само оратор. Той съставял и превеждал на турски език позиви, издавани от Окръжния комитет на БКП.

Дълбоко врязани в паметта на тракийските трудещи са останали дните 20—27 април 1919 година, когато те за първи път могли да чуят правдивите и смели слова на народния трибун, учител и вожд на българския народ — Георги Димитров. Неговите указания изиграли огромна роля за разрастването на работническото и комунистическо движение, за комунистическото възпитание на трудещите се.

ГОРО ГОРОВ

ПРИНОСЪТ НА ИЗТОЧНОТРАКИЙСКИТЕ ПРЕСЕЛНИЦИ ОТ БУРГАСКИ РАЙОН В РЕВОЛЮЦИОННИТЕ БОРБИ ПРОТИВ КАПИТАЛИЗМА И ФАШИЗМА ПОД РЪКОВОДСТВОТО НА БЪЛГАРСКАТА КОМУНИСТИЧЕСКА ПАРТИЯ

Една от най-забележителните прояви на трудещите се в нашата страна в новата ни история са, без съмнение, полувековните величави борби, които те водиха под ръководството на Българската комунистическа партия против капитализма и фашизма. В тези епохални борби, преминали през различни етапи и перипетии, трудещият се български народ излъчи из своите среди стотици и хиляди верни народни синове, които отдадоха своите сили, ум, знания и способности, своя революционен опит, а мнозина от тях и живота си на великата цел — освобождението на страната от капиталистическата експлоатация и монархофашисткия гнет. В тази борба, завършила с общонародната победа на деветосептемврийската социалистическа революция, източнотракийските изселници също внесоха своя принос. И като се съди поне от сведенията и данните за преселниците в Бургаския район, този принос е значителен.

Кои бяха причините и предпоставките, които обуславят дейното участие на източнотракийските изселници в революционните борби на българския народ, водени под ръководството на БКП от 90-те години на миналия век до девети септември 1944 година?

Трябва да се отбележи, че източнотракийци още докато живееха в родните си огнища се отличаваха със своя буден и свободолюбив дух, със своето високо съзнание за народностна принадлежност. Не е случайно това, дето хайдушкото движение в Странджа планина е едно непрекъснато, постоянно и масово явление през турското робство, което не е било без значение за опазване националното съзнание на българското население в цяла Източна Тракия. Оттук произхожда и един от най-известните български хайдути от края на 18 и началото на 19 век — Вълчан войвода, чийто обсег на действие обхваща от Странджа до Източна Стара планина и оттам до Родопите. Тук се е подвизавал предимно и легендарният Индже войвода, за когото П. Р. Славейков пише, че произхождал от Лозенградско. Макар и непотвърдени досега с документи, местните предания и спомени твърдят, че през редица селища в Странджа и Тракия е минавал и апостолът на свободата Васил Левски. Тук са намирали удобно място за прикритие и благоприятна почва за разпространение на бунтовни идеи през периода преди

Освобождението видни революционни дейци от вътрешността, заподозрени от турската власт, като Продан Сербезов от Чирпан, сподвижник на Левски, и Атанас Узунов, учителствувал в странджанското село Дерекьой, Поп Сава Катрафилов, дясната ръка по-късно на Ботев при преминаването на четата му през Дунава, тук са работили и видни местни дейци като Яни Рододарович от Лозенград и други. В резултат на това ще си обясним голямата буна в град Малко Търново в 1875 г., известна под името „Саравигювата афера“, изразила се в това, че на самия Великден 400—500 души орачи, овчари и еснафи се вдигнали против издевателствата на местните чорбаджии, но те успели да се укрият и да избягнат народния гняв. Научил се за тази борческа проява на малкотърновци, Хр. Ботев възторжено ги поздравява и насърчава чрез своя вестник „Знаме“: „. . . Ние с радост посрещаме това известие, което показва, че народът е захванал да търси това, което му са отнели. Щом захване да практикува тази метода, то революцията и свободата след нея са близо вече. . . Да живеят нашите братя от Малко Търново. Техният пример е за почит, уважение и подражание!“[1]

За бурния и свободолюбив дух на източно тракийци говори и фактът, че когато до тях стига черната вест за несправедливите решения на Берлинския конгрес в 1878 г., според който цяла Одринска Тракия със Странджа планина отново остават под ярема на турските паши и бейове, избликът на голямото недоволство на местното население, освен чрез стотиците писмени прошения и петиции до Главната квартира на руската армия в Одрин, се изразило и в спонтанно организирана многохилядна протестна акция с представители на почти всички селища в селото Кайбиляр (Странджа, Ямболски окръг), където се очаквало да пристигне международната комисия по определяне на границата между Източна Румелия и Турция, за да настояват — в пределите на България да се включи и Лозенградско. От това събитие е останала и хубавата странджанска хороводна народна песен, която и до днес се пее:

Де се събират
еснаф българе —
млади комити?
Тие се збират
на Кайбилярет.
Турците искат
синур да секат
на Шипка балкан.
Българе искат
синур да секат —
на Ергене ряка.

Затова когато по-късно през 90-те години на миналия век се създаде вътрешната Македоно-одринска революционна организация, която си постави за цел да подготви населението в Тракия и Македония за освобождението му от турско иго чрез въоръжено всенародно въстание, източнотракийци с голям ентусиазъм се включиха в революционната нелегална организация и взеха активно участие в Преображенското въстание в 1903 година. Наистина, въстанието бе кърваво по-

[1] Хр. Ботев, Съчинения — под редакцията на Ив. Клинчаров, 1927, с. 305—306.

тушено от 40-хилядната модерно въоръжена турска войска, но то изиграе иначе огромна революционизираща роля за източнотракийци. Неговото силно въздействие и отражение се чувствува особено осезателно по-късно в широкото участие на източнотракийските изселници в работническото революционно движение в страната под ръководството на Българската комунистическа партия. Защото сред поколението, което масово навлезе в редиците му, източно-тракийците, поели борбата вече при други условия и под друго знаме — срещу капиталистическата експлоатация и монархофашисткия гнет — бяха предимно преображенци, синове или внуци на активни участници в Преображенското въстание в Тракия, закърмени и израснали под благотворното влияние на хайдушките и революционни странджански песни, на спомените и разказите от техните бащи и деди за героичните борби на източнотракийци срещу турските поробители.

Но наред с тази духовна традиционна закалка, като изхождаме от основното марксическо разбиране, че битието определя мисленето, ще трябва да потърсим и основните икономически причини, които обусловиха активното участие на източнотракийските изселници в борбите на работническата класа в страната. Защото всеизвестно е в какво тежко и угнетено материално положение изпаднаха те като бежанци в пределите на България през време на войните и особено в следвоенната криза на Първата империалистическа война. Тука му е мястото да отбележим, че изселванията от Източна Тракия продължиха в един период от около 40 години, но те са свързани главно с три важни исторически събития: освобождението на България в 1878 г. от турско иго, Преображенското въстание в 1903 г. и последното — в 1913 г., когато настъпващата през месец август турска армия западно от демаркационната линия Мидия—Енос, определена по Лондонския договор, насилствено, придружено с невиждани издевателства и жестокости принуди българското население в Източна Тракия, преживяло тука векове, да изостави китните си градове и села, къщи, ниви, покъщнина, добитък и да поеме нерадостния път на изгнаничеството. Близо половин милион източнотракийски изселници заляха градовете и селата на България.

За тежкото и нерадостно положение на тия изселници в периода след Първата империалистическа война вярна характеристика е дал Георги Димитров, който в своя реферат пред IV конгрес на БКП (т. с.), състоял се на 7 юли 1922 г., на тема „Задачите на синдикалното движение“, в рубриката „Офанзивата на капитала“, казва между другото: „За тази своя офанзива капиталистите и техните организации у нас използват извънредно добре многохилядната маса, която наводни след войната трудовия пазар, състояща се от македонски, тракийски и добруджански бежанци, от това нещастно население, което националистическата буржоазия „освободи“ от източници за препитание, що имаше в своите места. Хиляди и хиляди в София, Варна, Русе, Пловдив, Стара Загора, Бургас и другите градове на страната, прокудени синове на завладените от Гърция, Югославия и Румъния територии, предлагат своите работни ръце при условия съвършено мизерни. Поради слабата култура, или поради безизходното положение,

в което се намират, те стават обект на една неограничена експлоатация.“[1]

Доколко угнетеното и тежко материално положение играе решителна роля за активното и масово участие на източнотракийските изселници в революционните борби на пролетариата през следвоенния период в страната, любопитни и интересни са и мненията на самите тях, изразени в някои спомени. Защото, докато източнотракийските изселници от по-старото поколение в онова време не бяха в състояние да проумеят и разберат основните причини и истинските виновници за техните безкрайни страдания като изгнаници, то техните синове и внуци вече имаха тази възможност. В това отношение Българската комунистическа партия, със своето марксистко-ленинско учение за причините на войните в империалистическия стадий на развитието на капитализма, широко им отваряше очите да прогледнат. За пример на това, как учението на партията е намирало най-благоприятна почва в изстрадалите души на източнотракийските изселници и как тя всячески им е помагала да разберат истинските причини за бедите им и да намерят своето място в борбата против капиталистическата експлоатация и монархофашисткия гнет ще приведем някои характерни извадки из спомените на двама източнотракийци, заселени в Бургаския район, чието мнение в различни оттенъци и варианти важи и за десетки и стотици други дейци от онова време.

Георги Димитров Шишитев от с. Новоселци, Бургаско, активен участник в Септемврийското въстание в 1923 г., а по-малкият му брат загинал във въстанието, е роден на 13 декември 1892 г. в с. Булгарькьой, Кешанска околия, Източна Тракия. След завършване на прогимназията в родното си село той тръгва овчарче. И по една щастлива случайност, че бил с овцете в гората, остава жив, когато на 7 юли 1913 г. нахлулите турски войски в селото им избиват поголовно цялото мъжко население от около 700—800 души, между които и неговият баща, а жените отвеждат към Мала Азия, за да ги потурчат. Но благодарение застъпничеството на руския консул в Чанак-кале, пленените жени от Булгаркьой били върнати в България. При Георги през този фатален за селото им ден било и по-малкото му братче, Петър. Когато се научават за станалото, двамата подкарват овцете и преминават границата, като се установяват в селата около Бургас. След време научават, че майка им с двете им по-малки сестричета и другото братче са във Варна. Двете момчета продават овцете и отиват при майка си. И от Варна започват техните нескончаеми страдания поради липса на квартира пред наближаващата зима и каквито и да било възможности за препитание, които страдания са били неразделен спътник на всички бежанци. Оттук буржоазната власт ги препраща в Беломорска Тракия, където преживяват до 1920 г., но при окупацията на тия земи от французите преселените там български бежански маси отново били върнати в България. „Към края на 1920 г. — пише в спомените си Шишитев, — като се завърнахме в България се установихме в с. Дебелт, Бургаско. Но местните власти не ни позволиха да се заселим за постоянно в това село, а с един взвод стражари разпръснаха нас бежан-

[1] Г. Димитров, Съчинения, т. VI, с. 199.

ците на групи по 15—20 семейства в различни села на Бургаска и Карабунарска (Грудовска) околии. Нашето семейство попадна в групата, която откараха в село Карабунар (Грудово). Но оказа се, че и там не ни искат, и там местните власти не ни позволиха да се заселим, като дори не ни разрешиха да влезем с колята си в селото, а ни държаха няколко дни вън от селото с багажа, натоварен на колята ни.

Дотогава аз малко отбирах от политика. И въпреки че много пъти си бяха задавал въпроса за причините на нашите бежански тегла и страдания, ясен отговор на тия въпроси не можех да си дам, пък и моите съселяни-бежанци не можеха да ми дадат задоволителен отговор. Но тук, в Карабунар, ми се отдаде възможност да се срещам в продължение на няколко дни с видните местни комунисти Тодор Грудов и Цвятко Радойнов и те в разговорите, които водихме, ми разясняваха с прости думи, но ясно и разбрано откъде идва нашето нещастие. Оттогава аз започнах да разбирам, че ние, бежанците, сме жертва на завоевателната политика на българската и международната буржоазия. И благодарение на непрекъснатите връзки, които имах и по-нататък както с членовете на Комунистическата партия в Карабунар, така и в Бургас, и помощта, която те ни оказваха за нашето политическо просвещение, ние с брат ми Петър твърдо застанахме в редиците на работническото движение в страната."[1]

Твърде интересни в това отношение са и спомените на *Мария Стоянова Комитова,* родена в с. Чонгара (Изт. Тракия) в 1907 година, а живуща в Бургас. „В потока бежанци — пише тя — и нашето 8-членно семейство напусна родното ни село Чонгара: баща ми, майка ми, трите ми сестри и трите ми братя, най-възрастният от които бе на 20 години, а най-малкият — на една годинка. Самата аз бях на 6 години."

Баща ѝ, Стоян Янев Комитина, който прякор му бил даден за активното му участие в македоноодринското революционно движение, бил много пъти затварян и инквизиран от турската власт, а сега през тия събития бил заварен от турците кмет на селото и затова отново бил арестуван и тормозен. Най-сетне бил освободен, може би по милост заради многочленното му семейство, но без право да пренася навън от селото каквото и да било покъщнина — завивки и постелки, облекло, храна и др. След напускане на селото спрели в първото задгранично село в пределите на България — с. Сърмашик (Бръшлян). Попаднал в непознато село и без завивки дори, без каквито и да било възможности за изхранване на многочленното си семейство, Стоян Комитина оставил жена си с малолетните деца в селото, а с по-големите момчета пропътувал 80-те км пеш до Бургас, за да търси работа. През това време жена му с предене на чужда хурка сварвала да припечели парче хляб, за да не умрат децата гладни. На следната година и тях препращат в Беломорска Тракия, но след окупацията ѝ и те били върнати в България и се установяват в Бургас. „С идването ни в Бургас — продължава спомените си Комитова — по-големите ми сестри постъпиха на работа в тютюневия склад „Лист". Не след дълго в същия склад постъпих и аз на работа. Мене като малолетна ведно с други 14—15 деца и някои стари жени ни поставиха да работим в т. н. „карантина", т. е. на тютюневия

[1] Г. Д. Шишманов, Спомени, Народен музей Бургас, инв. № 90, НСпФ.

прах. Търсехме всяко заринато в боклуците листенце. От този тютюнев прах непрестанно кашляхме до повръщане. Жестоката експлоатация и убийствените условия за работа в тютюневия склад дадоха отражение и в моя младежки мироглед. Тук за първи път в живота си аз срещнах грубите отношения към работниците на майстори и надзиратели. Те ни нагрубяваха, гавреха се, глобяваха ни. С възнаграждението, което получавах срещу убийствения труд, аз едва можех да си купя четвърт бял хляб и за два лева (тогавашни пари) парче кашкавал за обяд...

Животът ни в тютюневия склад и извън него протичаше в мизерия и нищета — без радост и надежди.

Често пъти привечер, излизайки от работа, непознати мъже ни посрещаха и канеха нас тютюноработниците и тютюноработничките на събрание. Поради невежеството си по-възрастните отговаряха, че в дома ги очаква работа и че не ги интересуват никакви събрания. А това много добре допадаше на господарите. Веднъж сестра ми Кера с още 2—3 работнички полюбопитствувахме и недоверчиво тръгнахме след непознатите мъже. Те ни заведоха в клуба на Комунистическата партия в Бургас. На тия събрания непознатите за нас мъже ни разясняваха причините за нашия нерадостен бежански живот, именно, буржоазните завоевателни войни и че главният виновник за всички нещастия на нашия народ е господствуващата буржоазна класа. Говореха ни и за жестоката експлоатация на капиталистите над работниците и за изхода от това мизерно положение — борбата на работническата класа за събарянето на капитализма и изграждането на новия живот, при който няма да има експлоатация на човек от човека. Всяка дума, всяка мисъл дълбоко се врязваше в моето младежко съзнание. Колко хубаво, колко вярно говореха тия хора — мислех си аз. Но кои бяха те — аз на първо време не знаех. По-късно разбрах, че това били прекрасните партийни и синдикални дейци в Бургас — другарите Владимир Павлов и Герасим Михайлов, трагично загинали през 1925 г., като се хвърлиха в различни дни от IV-я етаж на „Обществената безопасност", където бяха арестувани ведно с много други комунисти, предпочитайки да загинат, но да не издадат партийната тайна при нечовешките инквизиции. Още при първите събрания, които посетих в клуба на КП в периода след Първата империалистическа война, аз почувствувах силата и закрилата на партията за нас, нещастните бежанци. Това бе първият момент от моето пробуждане, първият светъл лъч в моя нерадостен живот. Развълнувана до сълзи, при завръщането си в къщи аз разказах на татко и на мама всичко, което бях чула. Те с голямо внимание ме изслушаха. Баща ми, дългогодишен борец за правда и свобода, измъчен и огорчен от живота, в който попаднахме тъй неочаквано, дълбоко въздъхна и потвърди: „Да, деца, нашите страдания, нерадостният ни живот и на хилядите като нас няма да минат така леко. Виновни за това има и те ще се намерят. Сили у народа ни има и рано или късно той ще потърси сметка за всичко."

И оттук нататък група работнички и работници от тютюневия склад вече редовно посещавахме профсъюзните и публичните събрания, устройвани от местната партийна организация. И не само това. Ние не можехме да стоим безучастни във великата борба за правда и свобода, за по-хубавия живот. В тютюневия склад и вън от него ние разяснявахме

на всеки срещнат и страдащ от нашата класа. Така Партията ми помогна и аз да се класоосъзная и да намеря своето място в редовете на работническата класа.“[1]

* * *

Един от първите представители на източнотракийските преселници в работническото революционно движение в страната е без съмнение *Петко Георгиев Напетов,* който започва своята обществено-политическа и революционна дейност в националноосвободителното движение в Тракия и по-късно израства като виден пролетарски трибун в национален мащаб. Майка му произхожда от Малко Търново, а баща му — от известния род Напетулювци в малкото странджанско селце Мокрошово. Неговите родители са едни от първите изселници от Странджа непосредствено след Освобождението в 1879 г., които се установяват на първо време в с. Галата, край Варна. На следната 1880 г. им се ражда син, когото кръщават на дядо Петко Напетов от Мокрошово, който за това, че не скланял глава пред турците бил обесен през размирните и бунтовни години преди Освобождението.

Закърмен от ранно детство с песните, разказите и спомените за героичните борби на странджанци за свобода, малкият Петко расте жизнерадостен, буен и смел в игрите и като ученик в гимназията попада под благотворното влияние на Васил Коларов и Хр. Кабакчиев, негови съученици по отнова време във варненската гимназия. Петко Напетов е член на един от социалистическите кръжоци в гимназията, което му дава възможност още от ученически години да оформи своя социалистически светоглед и това до голяма степен определя по-нататъшната насока на неговия живот — да се отдаде на революционната борба за правата и свободите на трудещите се.

Въпреки голямото му желание да завърши гимназия, Петко Напетов още след V гимназиален клас бил принуден, поради липса на средства, да напусне училището и заминава със свои другари за София, за да търси препитанието си. Оттук нататък негов учител става суровият живот на капиталистическата действителност. Запознава се с племенника на Хаджи Димитър — Кръстю Асенов, който по това време заминава като учител в Македония, за да отдаде своите сили за просветата и свободата на поробените там. За Петко Напетов тази постъпка била добър пример за подражание и той решил да го последва, но като замине със същата задача за бащиния си поробен край — Одринска Тракия. Така през 1900—1901 г. той е учител в българското село Ташлъмюселим, Чокенско, а същевременно се свързва с тайната революционна организация и се проявява като пламенен агитатор сред населението на рево-

[1] Мария Ст. Комитова, Спомени, запазени у авторката, ул. „Ас. Златаров“, № 2, Бургас.

Забел.: Не влиза в задачата ни тука да засягаме работата на Партията с преселниците в страната в следвоенния период, който въпрос заслужава специално проучване. Ще отбележим само, че в издавания от Партията по това време в. „Освобождение“, преустроен след това в „Селски вестник“, е имало страница за бежанците. Освен това към партийните организации в градове, където е имало по-компактни бежански преселници, е имало и секции за тях.

люционните идеи за свободата на поробените тракийци. Заподозрян от турската власт, той не успял да завърши учебната година и още през март бива принуден да мине в нелегалност. На другата, 1902 г., Петко Напетов става секретар на войводата Кръстю Българията, чиято чета действува в Чокенско, но поради възникване на принципни разногласия между войводата и неговия секретар-социалист за отношението на организацията към чорбаджиите — Петко Напетов бил против тяхното покръстване, като ги считал за врагове на народа, а Кр. Българията настоявал, че организацията трябва да се обляга и на тях — пълномощията на П. Напетов биват отнети и той бива принуден да се завърне в България.[1]

Преминавайки по този начин през школата на Вътрешната македоно-одринска революционна организация в продължение на около три години, без да скъсва напълно с това движение, оттук нататък Петко Напетов отдава своите сили и натрупания си богат революционен опит на борбите на българския пролетариат под ръководството на БРСДП (т. с.).

Преселил се през 1906 г. в столицата, Петко Напетов с присъщия си младежки ентусиазъм се включва в активна работа сред софийската работническа младеж и по-специално в кв. „Коньовица“ и в Захарната фабрика, където по поръчение на партията става общ работник. Оттук нататък той расте бързо като партиен и синдикален деец. В 1907 г. е избран за делегат на IV конгрес на ОРСС в Русе, а през 1910 г. участвува ведно с най-изтъкнатите партийни и синдикални дейци Д. Благоев, Г. Димитров, В. Коларов, Хр. Кабакчиев и др. като делегат в Балканската конференция в Белград, свикана от балканските социалистически партии за борба срещу авантюристическата и завоевателна политика на управляващите кръгове в балканските държави. След I конгрес на БКП (т. с.) в 1919 г. Петко Напетов е включен в ръководството на Военната организация при ЦК, която има да играе важна роля в бъдещите събития. Под негово ръководство започва въоръжаването на партията, осигуряване на скривалища, привличане на военни лица и пр. и взема активно участие в подготовката на Септемврийското въстание в София. Преминавайки през фашистките полицейски участъци при потушаването на въстанието, където е подложен на нечовешки инквизиции, П. Напетов се държи достойно и остава твърд като стомана. След излизането си от затвора той отново се включва активно във възстановителната работа на партията след нанесения ѝ тежък удар през септемврийските и априлските събития. През това време той се заема с книжарство и неговата книжарница става главната явка за непрекъснати срещи на нелегални дейци. Оттук се поддържат връзки и с четите в страната, следи се за тяхното движение и състояние. Поради провал през февруари 1925 г. П. Напетов за втори път попада в лапите на фашистката полиция след деветоюнския преврат, но пак издържа инквизициите и това спасява и него, и партията от разширяване на провала. След нови арести, през 1928 г., П. Напетов бил привлечен в ръко-

[1] По-подробно за дейността му през този период виж: И в. О р м а н д ж и е в, Петко Напетов в националноосвободителното и революционно движение в Тракия, Известия на Тракийския научен институт, кн. 1, София, 1965 г.

водството на Работническата партия и стои начело на организираните оттук нататък първомайски и антивоенни акции в страната, на стачките на тютюноработниците, текстилците и пр. На първата редовна конференция на РП през септември с. г. той е избран за организационен секретар на ЦК и като такъв взема най-активно участие в идеологическия разгром на капитулантите и ликвидаторството в партията, появили се след Септемврийското въстание и Априлските събития, а също така и на всички начинания на партията, въпреки непрестанните преследвания на буржоазната власт. Той има щастието да бъде първият делегат на българската работническа класа в 1931 г. в Съветския съюз. Там той вниква задълбочено в преобразованията и грандиозното строителство на съветските народи, проучва техния опит и при завръщането си в България става най-пламенният агитатор и пропагандатор на постиженията в Съветския съюз. Смело, аргументирано и с необорими факти в речи, в статии из печата и с книгата си „В страната на строящия се социализъм" той разобличава натрупаните клевети от буржоазния печат срещу Съветския съюз и изяснява истинското положение. Но фашизираната българска буржоазия не можеше така лесно да се примири и да прости на възторжения работнически трибун всичко това. Тя отдавна бе записала името му в черните си списъци. И най-сетне с наемни убийци отне живота му на 12 май 1932 г. в разцвета на неговите сили и възможности.

Така завърши своя борчески живот видният син на поробена Тракия, живот отдаден на борбата за освобождение на поробените от турско иго тракийци и за освобождението на българския народ от капиталистическата експлоатация.

Ако до към Първата империалистическа война Петко Напетов бе почти единственият виден представител на тракийската емиграция в работническото революционно движение в страната, то в следвоенния период, когато страната бе залята от нови източнотракийски изселници, последователите му растяха всеки ден. Още през войната в Бургаския район начева своята обществено-политическа дейност друг син на Странджа и Тракия, който по-късно също така израства като виден пролетарски деец. Това бе *Георги Сталев Москов,* роден в гр. М. Търново през 1897 г. в бедно земеделско семейство. Георги Москов расте в кипежа на борбите на тракийското население против турския деспотизъм, а по-нататък се калява в най-трудните години на капиталистическата експлоатация над трудещите се. Едва 15-годишен, той тръгва да чиракува в Бургас, където се оформя и като класоосъзнат младеж. В 1916 г. вече е член на Транспортния съюз, а три години по-късно влиза в редовете на Комунистическата партия. Като работник в Захарната фабрика при с. Каяли (Камено) той е един от ръководителите на транспортната стачка през 1919 г. и участвува в изземването на един вагон оръжие, предназначено за армията на Деникин, с цел да се опази за бъдещото въоръжено въстание на работниците и селяните в района. За активната му революционна дейност Георги Москов е подхвърлен на съдебно преследване и принуден да мине в нелегалност. По-късно, през Септемврийското въстание в 1923 г., той е дружинен командир на въстаналите селяни и работници в Ломско. След потушаването на въстанието, Г. Москов продължава да работи нелегално, като в началото на

1925 г. по поръчение на Партията се прехвърля в Бургаския район. Тук той участвува в Сливенския отряд заедно с Владимир Зографов (Филип), Янко Андонов (Боян войвода) и др., и работи за укрепване на партийните организации в Странджанския край. Оттук той емигрира през Турция в Съветския съюз. През 1931 г., по поръка на Задграничното бюро, Георги Москов отново се връща в България. Като член на ЦК на БКП той е изпратен в тютюноработническия център в Хасково за провеждане решенията на Третия пленум на ЦК. Но там е разкрит, заловен и след жестоки инквизиции хвърлен от петия етаж на фашистката полиция на площад „Лъвовия мост" в София. Буржоазната преса обяви, че се е самоубил.

Особено активно и масово участие взеха в революционните борби източнотракийските изселници от Бургаския район през периода 1923—1925 г. Още при Деветоюнския военнофашистки преврат в 1923 г. на редица места в Бургаски окръг бяха направени сериозни опити за отпор на превратаджиите. Едно от най-добре организираните юнски въстания се извърши в странджанското село Евренезово, заселено изключително от преселници от задграничните села Каракоч, Раклица, Кадиево, Дерекьово и други и то благодарение на това, че в селото се намираше една от най-здравите партийни организации в М. Търново със секретар *Сотир Янков,* роден в с. Кадиево, по занятие железоколар. Ръководейки се от дотогавашните инструкции на партията за действия при евентуален фашистки преврат, местната партийна организация решава да действува, щом се научава за преврата. За тази цел бива свикан активът на организацията: *Христо Парашкевов Димитров, Атанас Димитров Дражев, Георги Илиев, Георги Михайлов Премянов, Георги Христов Бикчиев, Илия Хр. Бикчиев и Бончо Хр. Бикчиев* — всички изселници от с. Каракоч, *Стефан Апостолов* — от с. Раклица, *Стоян Атанасов Куленов* от с. Кадиево, *Иван Стойков* от с. Дерекьово и др., който взема решение за въоръжено въстание. В това време пристига в селото и *Радослав Янчев,* преселник от З. Тракия, окръжен партиен организатор, и заедно изготвят план за въстанието: разбиват пограничния военен склад в селото и с иззетото оръжие въоръжават партийните членове, комсомолците и земеделците-единофронтовци и установяват работническа селска власт в селото. След 1—2 дни идва обаче съобщението, че ЦК взема неутрално становище към превратата и при това положение една част от въстаниците минават в нелегалност като създават група, която по-късно става ядро на Септемврийското въстание в М. Търновския революционен окръг. Друга част от активните участници в юнското въстание в Евренезово са арестувани от фашистката власт и четирима от тях: Христо Парашкевов, Атанас Д. Дражев, Георги Апостолов и Бончо Хр. Бикчиев са разстреляни без съд и присъда, а цялото село е подложено на жестоки репресии за бунтарските му прояви, като са опожарени десетина къщи и голяма част от жителите му са интернирани във вътрешността на страната.

Спонтанни опити, резултат на местна инициатива за въоръжена съпротива срещу превратаджиите, са направени и на други места в окръга и то може би не случайно под ръководството на източнотракийски преселници в с. Карабунар (Грудово), с главен ръководител и организатор *Тодор Димитров Грудов,* син на преселник от с. Дерекьой, Малкотър-

новско, по занятие железоколар, член на окръжния комитет на БКП, и в Поморийско, начело с *Янко Андонов Дамянов,* родом от с. Дерекьой, М. Търновско, също член на окръжния комитет. И на двете места въ станието е прекратено поради неутралното становище на ЦК към пре врата.

* * *

По-нататъшното развитие на събитията в страната след Деветоюнския преврат в 1923 г., както е известно, се развиха така, че ЦК на БКП в кратък срок, при непосредствената помощ на Коминтерна, коригира своята грешка по отношение фашисткия преврат и постави въпроса за подготовка на партията и трудещите се в страната за смъкване узурпаторската фашистка власт чрез всенародно въоръжено въстание и за установяване на работническо-селска власт.

Окръжният комитет на БКП в Бургас също извърши широка и задълбочена организационно-политическа и военна подготовка за въоръженото въстание в окръга. Последният бе разделен на 8 революционни райони: Бургаски — градски и три селски, Айтоски, Анхиалски (Поморийски), Карабунарски (Грудовски) и Малкотърновски. Въстаниците са организирани в десетки, с отговорници, набавено е оръжие и пр. По редица причини обаче въстанието в самия окръжен център Бургас не бе обявено. Затова пък то взе масов характер в Карабунарски, Малкотърновски и отчасти Анхиалски революционни райони, където имаше компактни маси източнотракийски изселници. И доколко последните са взели активно участие във въстанието се вижда най-добре от това, че болшинството от загиналите в тия райони са предимно из тия среди.

Както през време на юнското въстание, така и сега, през септемврийските събития, начело на партийната организация в с. Карабунар, което е център на революционен район, стои изпитаният революционер — железоколарят Тодор Грудов, а военен ръководител е бившият учител *Цвятко Радойнов* от с. Крън, Казанлъшко, запасен офицер. Още на 22 септември 1923 г. в селото е установена работническо-селска власт, а също така и в по-голямата част на селата в района. След успешното изпълнение на тази задача, местният революционен комитет организира внушителен въстанически отряд от около 350—400 души, който под ръководството на Тодор Грудов и Цвятко Радойнов потегля за Бургас, та съгласно предварително изработения план за въстанието в окръга да окаже помощ на въстаналите работници и окръжния център. Но поради това, че въстание там не се вдига, карабунарци, след като проникват, сражавайки се с фашистката войска, до самия център на града, са принудени да се върнат обратно. В този поход към Бургас, а също така и в дейността на въстаниците в другите части на района, карабунарци дават скъпи жертви, по-голяма част от които са източнотракийски изселници: *Райко Стоянов* от с. Дерекьой, *Атанас Стаматов Апостолов* от М. Търново, *Тодор Николов Дяволов* от с. Пирок, *Костадин Калайджиев* от Лозенград, *Стою Ат. Ичерлиев* от Изт. Тракия (не се зае точно от кое село), *Атанас Янев Атанасов* от с. Ериклер, *Атанас К. Бедерлиев* от с. Петра — всички живущи в Карабунар; *Петър Димитров Шишитев* от с. Булгаркьой (живущ в с. Новоселци), *Димитър Гуджев* от Изт.

Тракия, живущ в с. Орхановo; *Стоян, Стойчо* и *Вълкан Бояджиеви* и *Стоян Димитров Караджунов* — всички от с. Кулата, *Георги Стоянов Кехайов* от с. Крушаре, *Тодор Стоянов Димитров* от Изт. Тракия, живущи в с. Граничар; *Георги Стоянов Дражев* и *Ангел Стоянов Калудов* от с. Кулата, живущи в с. Беляврен.

В Малкотърновския революционен район главен ръководител на въстанието е *Янко Иванов Маслинков* от М. Търново, член на Окръжния комитет на БКП. Ядрото на въстаническия отряд в този район е образувано от споменатата по-горе нелегална група в с. Евренезово с командир Георги Бикчиев. Водейки упорити сражения с фашистката войска и белогвардейските команди при селата Звездец, Граматиково, Кондолово и другаде, въстаниците установяват в по-голямата част от селата в района работническо селска власт: Евренезово, Близнак, Тъмна река (Младежко), Звездец, Калово, Заберново, Визица, Граматиково. Но поради това, че въстанието в окръжния център се проваля и фашистката власт е с развързани ръце, добре въоръжените войскови части в крайна сметка потушават въстанието с големи жестокости. И в този революционен район източнотракийските изселници дадоха най-много скъпи жертви: *Милю Атанасов Хълов* от с. Дерекьой, *Димитър Стоянов Парапанов* от с. Терзидере, *Стоян Жеков Стоянов* от с. Кавакли, *Лозенградско* — всички живущи в с. Евренезово, *Костадин Димитров Арабаджиев* от с. Маглаик (М. Търново). В този революционен район вземат участие във въстанието и някои жени източнотракийски — *Дона Иванова Тамахкярова* от с. Мокрошово, живуща в с. Звездец, оказва непрекъснато помощ на въстаническия отряд на Георги Бикчиев, в който участвува и нейният другар *Иван Георгиев Тамахкяров* от с. Паспалово. Като ятачка на въстаниците тя попада в ръцете на наказателните фашистки команди с двете си невръстни деца. Бита, малтретирана и инквизирана, с разрушено здраве тя по-късно емигрира в Съветския съюз при своя другар, където умира вследствие изтърпените инквизиции. *Марушка Бояджиева* от Малко Търново, преселена във Варна, като учителка в с. Граматиково се включва със своя другар *Илия Тодоров Бояджиев,* известен по-късно кооперативен и комунистически деец, във въстаническия отряд на Георги Бикчиев. Тя е първата жена в окръга, взела активно участие с оръжие в ръка във въстанието. След потушаването на въстанието тя не е в състояние да следва въстаниците, които емигрират, затова се предава на властта, където бива малтретирана. По-късно и тя емигрира при другаря си в Съветския съюз и там умира — през 1928 г.

В Анхиалски (Поморийския) революционен район ръководител на въстанието е споменатият виден партиен деец Янко Андонов от с. Дерекьой, който сформира въстанически отряд от селата Габерово, Кошарица, Лъка и други, голяма част от които са източнотракийски изселници, и установява работническо-селска власт в селата Кошарица и Св. Влас. След поражението на въстанието Янко Андонов преминава в нелегалност и се изтегля в Сливенския балкан, където организира и ръководи политическа чета, за която ще стане дума по-нататък.

Източнотракийски изселници взеха активно участие в Септемврийското въстание и в южния бургаски селски район — южно от Пода, в който влизаха селата Маринка, Ясна поляна, Н. Паничарово, Круше-

вец и др., като и тук се дадоха жертви — *Вълчо Тодоров Узунов* от с. *Карадере* и *Марин Николов Батилов* от Изт. Тракия, и двамата живущи в с. Ясна поляна.

За да завършим с участието на източнотракийските преселници в Септемврийското въстание в окръга, трябва да отбележим, че след поражението му голяма част от участниците, които емигрираха през Турция в Съветския съюз, бяха тракийци, именно: *Иван Димитров Арабаджиев* от с. Маглаик (М. Търново), *Стоян Жеков Стоянов* от с. Кавакли (Евренезово), *Тодор Атанасов Мандаджиев* от Кулата (Близнак), *Стоян Атанасов Кученов* от Кадиево (Евренезово), *Иван Стаматов Димитров* от Ковчаз (Близнак), *Марушка Бояджиева* от М. Търново, *Янко Стоянов Комитов* от Чонгара (М. Търново), *Иван Георгиев Тамахкяров* от с. Паспалово (Звездец), *Илия Тодоров Бояджиев* от с. Граматиково, Георги Бикчиев от Каракоч (Евренезово), *Янко Николов Сарафов* от М. Търново, *Калуд Петков Мушанов* от с. Кадиево (Близнак), *Иван Стаматов Демирев* от с. Ковчаз (Близнак), *Вълчо Георгиев Чоканов* (Валентин Кирилович Георгиев от с. Сърмашик (Бръшлян), *Янко Димов Атанасов* от М. Търново, *Тодор Димов Гърланов* от М. Търново, *Петър Д. Кодошев* от с. Коджатарла, *Рали Стаматов Димитров* от с. Ковчаз (Близнак), *Желю Киров Проданов* от с. Сърмашик (Бръшлян), *Костадин Димитров Костадинов* от с. Деркос и други.

* * *

Както е известно, въпреки поражението на Септемврийското въстание, БКП продължи курса за подготовка на трудещите се в страната за ново въоръжено въстание, защото въпросът за властта у нас още не бе решен. Във връзка с тая задача към края на 1923 и началото на 1924 г. ЦК на БКП между другите форми за работа за първи път в своята революционна практика възприе и четническата дейност. На четите се поставяше задачата да прибират в своите редове всички заподозрени от фашистката власт партийни дейци, да организират скривалища за оръжие, да извършват политическа и военна подготовка на населението в районите си на действие, а когато започне самото въстание, да бъдат ударни отреди срещу врага и за извършване подривна и саботажна дейност в неговия тил.

По поръчение на ЦК на БКП и по решение на Окръжния комитет на партията в Бургас бе сформирана политическа чета и в Бургаския район и по-специално в Странджа, с командир Тодор Грудов, който след поражението на Септемврийското въстание бе заловен и хвърлен в затвора, а през май 1924 г. бе засегнат от общата амнистия. Четата на Т. Грудов започна своята дейност в началото на май и продължи до ноември с. г. в Странджанския район като провеждаше политически акции в различните селища. Преследвана непрекъснато от многобройна, въоръжена най-модерно фашистка войска, от полиция и контрачети, четата бе принудена да води множество сражения и ловко да маневрира за измъкване от блокадите, които ѝ бяха устройвани. Започнала с числен състав от десетина души, тя достигна в процеса на борбата до към 60 души, които се присъединяваха от различните селища в района, където действуваше. За нас в случая е от значение да отбележим, че поч-

ти половината от общия брой на редовните четници (защото в отделни случаи към четата се присъединяваха и групи от контрачетниците) се оказаха източнотракийски изселници. А това бяха предимно бедни земеделски стопани, пастири-ратаи, говедари, овчари, свинари от този край: Тодор Грудов, син на тракийски изселник от Дерекьой, по занятие железоколар, командир на четата, живущ в с. Карабунар (Грудово), братята *Георги* и *Атанас Михайлови Премянови* от с. Каракоч (Евренезово), пастири, *Стефан Апостолов* от с. Раклица (Евренезово), *Желязко Янев* също от Раклица (Евренезово), дърводелски работник, Димитър *Атанасов Проданов* от Каракоч (Евренезово), общ работник, *Станко Стаматов* от Ковчаз (Близнак), овчар, *Васил Илиев* от с. Пенека (Мичурин), готвач, *Петър Илиев Бахчеванов* от с. Раклица (Драчево), дребен земеделски стопанин, *Илко Иванов Апостолов* от с. Докузек(Зидарово), работник, *Михо Стоянов Вълчанов* от М. Търново (Зидарово), зидар, *Янко Николов Павлов* от с. Дерекьой (Зидарово), говедар, *Райчо Желязков Конделов* от с. Карадере (Зидарово), земеделски стопанин, *Дико Димов* от с. Кладара (Зидарово), говедар, *Иван Станков Кулото* от Изт. Тракия (Зидарово), говедар, *Тодор Димитров Мечков* от Бунар Хисар (Росен), говедар, *Димитър Стоянов Кичюка* от Бунар Хисар (Росен), земеделски стопанин, *Никола Тодоров* от Изт. Тракия (Росен), овчар, *Георги Боюклиев* от Изт. Тракия (Писменово), земеделски стопанин, *Киряк Атанасов* от с. Кулата (Влизнак), работник, *Георги Атанасов Фендулов* от с. Кавакдия (Присад), работник, *Марко Иванов Киселов* от с. Каракоч (Росен), овчар, *Атанас Тодоров* от с. Чонгара (Крушовец), дребен земеделски стопанин, *Тодор Тороманов* от с. Кишерлий (Странджа), пастир, *Тодор Чакалов* от Изт. Тракия (Богданово), овчар, *Жеко Киров,* родителите му преселници от Изт. Тракия (Присад), дребен земеделски стопанин, *Костадин Стоянов Василев*, родителите му преселници от с. Гечкенлий, Одринско.

Тук му е мястото да добавим, че когато четата на Т. Грудов в Странджа е била в крайно тежко положение поради непрекъснатите блокади от фашистката войска, полиция и контрачети, по поръчение на Окръжния комитет на партията в Бургас, който отблизо е следял и непосредствено ръководил дейността на четата, в Сливенския балкан се организира втора чета с цел да отвлече вниманието на фашистката власт, да раздели силите на войската и с това да облекчи положението на странджанската чета. Ядрото на тази Сливенска чета е съставено предимно от източнотракийски преселници: *Янко Андонов* (Боян войвода) от с. Дерекьой (Габерево), командир и членове: *Георги Москов* от М. Търново, *Сотир Янков* от с. Кадиево (Евренезово), *Атанас Мишкенов* от Изт. Тракия (Ямбол), *Димитър Илиев* от с. Еникьой (Бургас) и *Стоян Вирянов* от М. Търново. От тях Янко Андонов загива в сражение с фашистката войска край с. Сотиря през 1925 г., а останалите емигрират в Съветския съюз.

През есента на 1924 г., поради изменилата се международна обстановка и спадане на революционната ситуация, ЦК на БКП сне курса за подготовка на ново въоръжено въстание в страната. По тази причина в края на м. ноември четата на Т. Грудов в Странджа (както и другите чети в страната), трябваше да преустанови своята дейност,

като част от четниците, начело с Т. Грудов, емигрираха през Гърция и Югославия в Съветския съюз. В тази група също така имаше източнотракийски изселници.

* * *

Независимо от обстоятелството, че в края на 1924 г. партията сне курса за ново въоръжено въстание, обстановката в страната и през следващата 1925 г. продължи да бъде напрегната. Въпреки жестокия терор и крайно тежките условия за нелегална работа партията продължаваше да укрепва своите редици и да поддържа здрави връзки с широките народни маси. По време на априлските събития фашистката власт нанесе сериозен удар и на Бургаската окръжна партийна организация.

След поражението на Септемврийското въстание и оттеглянето на Янко Андонов от Поморийския район в Сливенския балкан, негов заместник в района става учителят *Ангел Димитров Ангелов* от с. Пишманкьой, Малгарско, живущ в с. Сарафово, активен участник в Септемврийското въстание. Минал след това в нелегалност, *Ангел Димитров* прояви голяма енергия, умение и такт и за кратко време успя да възстанови партийните организации в района. При настъпилия тежък фашистки терор през първата половина на 1925 г. той се оттегля към Шуменско и се установява временно в плевника на бившия си хазяин в с. Янково, където преди това учителствувал. Поради предателство, Ангел Димитров бил ограден от войскова част и в сражение загива геройски. По същото време окръжен организатор на партията в Айтоския район е *Тодор Германов Христов,* преселник от с. Ковчаз, живущ в с. Пещерско, Айтоско. Същият е заловен и осъден от фашистката власт на смърт, а по-късно присъдата му е заменена с доживотен затвор. Умира в 1931 г. от туберкулоза, поради изтезанията в затвора. *Никола Костадинов Чифчиев* от с. Яна, Лозенградско, живущ в гр. Ахтопол, активен член на БКП, е зверски убит през априлските събития от фашистките шайки край града. *Евтим Вълчев,* роден в 1892 г. в с. Карадере, живущ в Бургас, братовчед на Петко Напетов, е активен партиен деец. Той е връзката с миналия в нелегалност окръжен комитет на партията в Бургас. Но поради станалите провали през пролетта на 1925 г. пред Евтим Вълчев се явява провокатор и с установената парола иска от него да го свърже с членовете на комитета, които по това време се укриват в една колиба в лозята извън града. Евтим Вълчев, неподозирайки нищо, повежда провокатора към скривалището, но когато навлизат в лозята, забелязва, че от различни страни се надигат глави на полицаи. Разбирайки, че е предаден и в момент на най-голяма опасност за живота си верният комунист мисли само за едно — да спаси от гибел членовете на комитета и той извиква колкото му глас държи: „Другари, спасявайте се — ние сме предадени!“ Придружаващият го провокатор на място го разстрелва, но членовете на комитета вече са предупредени от него и успяват да се измъкнат от клопката, която им е устроена.

През тия тежки за партията дни, когато всеки ден полицейските участъци се пълнят с нови и нови комунисти, комсомолци, антифашисти затворът в Бургас не може да побере арестуваните. Затова една внушителна група от около 90 души арестанти са изпратени на заточение на остров „Св. Анастасия“ в Бургаския залив. Но въпреки тежките условия, при които са били поставени затворниците на острова, една група изпитани бургаски комунисти замислят и конспиративно подготвят смел и дързък план — да обезоръжат военната охрана на острова, да се прехвърлят с лодка на отсрещния бряг и оттам през Странджа да прехвърлят границата, за да могат през Турция да намерят спасение от затвора и бесилките, които ги чакат. Главни инициатори и организатори на дръзкия бунт са *Теохар Димитров Бакърджиев* и *Васил Иванов Новаков,* бивши членове на окръжния комитет. Бунтът е проведен със светкавична бързина и успешно на 29 юли 1925 г. За няколко минути съзаклятниците, на брой 16 души, обезоръжават военната охрана, и властта на острова минава в техни ръце. Теохар Бакърджиев обявява на останалите затворници целта на бунта и ги подканва, ако са съгласни, да ги последват. Присъединяват се общо 43-ма души, предимно, които очакват по-тежки присъди. Същата нощ се прехвърлят с лодки на отсрещния бряг и въпреки преследванията от страна на фашистката власт, водейки сражения с наличното оръжие, конспираторите с големи трудности и лишения успяват да се доберат до границата без нито една жертва и с помощта на Съветското консулство в Цариград биват препратени в Съветския съюз.

Между 43-мата смелчаци в бунта на остров „Св. Анастасия“ (сега „Болшевик“) почти половината — 19 души (колкото можахме да установим) са източнотракийски изселници, именно: *Петър Желязков Ковачев,* роден в 1877 г. в с Кадиево (живущ в Бургас), член на БКП от 1919 г., хлебарски работник, *Георги Николов Гавазов* от с. Дерекьой (Бургас), търновски служещ, *Стоян Петков Калоянчев,* р. в. 1885 г. в М. Търново (Бургас), член на БКП от 1919 г., готвач, *Коста Николов Казанджиев* от Лозенград (Бургас), металоработник, *Стоян Димитров Коларов* от Лозенград (Бургас), член на БКП от 1922 г., студент, *Кирил Томов Пиперков,* роден в 1906 г. в Лозенград (Бургас), член на БКП от 1923 г., шлосер, *Никола Янков Георгиев* от М. Търново (Бургас), работник *Петко Стойчев Минчев,* роден в 1900 г. в с. Дерекьой (Бургас), член на БКП от 1924 г., търговски служещ, *Яким Иванов Якимов* от с. Турско Алагюн (Бургас), търговски служещ, *Киряза Грудов Желязков,* роден в 1887 г. в с. Карадере (Младежко), член на БКП от 1919 г., овчар, *Иван Николов Щерев* от с. Индже войвода, учител, *Георги Янулов Пройков* от Лозенград (Бургас), работник, *Димо Георгиев Марцочев* от М. Търново (Бургас), работник, *Тодор Николов Фотакев,* роден в 1895 г. в Бунар Хисар (Бургас), работник, *Манол Атанасов Аянов* от с. Дерекьой (Бургас), ученик, *Христо Димитров* от Изт. Тракия (Бургас), служещ, *Калуш Атанасов Калушев* от Изт. Тракия (Бургас), служещ, *Димитър Христов Тодоров* от с. Цикнихор (Бургас), член на БКП от 1920 г., учител.

* * *

През периода 1926—1940 г. революционните борби на трудещите се в Бургаски окръг, под ръководството на БКП, преминаха през раз-

лични етапи и форми, които бяха свързани с по-важните икономически и политически събития в страната. Докато до 1934 г. дейността на партията бе тясно свързана с изборните борби и стачното движение, то през по-късния период при провеждане на новия болшевишки курс тази дейност бе насочена покрай другото и към навлизане в различните културно-просветни и други масови организации за по-широко свързване с народните маси, с трудещите се в страната. И в единия, и в другия етап източнотракийските изселници в района бяха пак на челните места в борбата. Така болшинството от членовете на окръжния комитет през тридесетте години са тракийци, а в известни години се е случвало неговите членове да бъдат предимно от тях.

Йордан Янев Атанасов от с. Коюндере, Лозенградско, син на преображенец, след като семейството им се мести в различни селища в страната — Ст. Караджово, Рудник, Руен — най-сетне се установява в Бургас. Тук той работи във фабрика „Верига“ и още в 1921 г. се проявява като класовоосъзнат работник и взема активно участие в борбите на работниците в града. От 1930 г. е член на БКП, а в 1931—1933 г. е секретар на окръжния комитет, за което неведнаж е арестуван и интерниран и поради това най-сетне е принуден да мине в нелегалност. През 1938 г. е съден по ЗЗД, осъден на 5 години строг тъмничен затвор и лежи три години. В 1941 г. отново е арестуван и изпратен в концлагера Кръсто поле.

Григор Недялков Драганов от М. Търново произхожда от семейство на скотовъдец-овчар. Поради западане на скотовъдството в града, след прокарване на държавната граница само на 3—4 км от града, Григор Недялков, едва завършил прогимназия, се залавя за обущарство. Навлязъл по този начин в работническите среди, той в 1920 г. става член на БКМС. През време на Септемврийското въстание в 1923 г. изпълнява задачи за връзка на партията. През 1927 г. става член на РП, а през 1933—1935 г. бива привлечен за член на окръжния комитет и по-късно негов секретар. За активната му антифашистка дейност той непрекъснато е преследван от властта, арестуван множество пъти и осъден на 6 години затвор. След излизането си от затвора в 1938 г. отново бил привлечен за секретар на окръжния комитет. В следващите години пак бил арестуван, малтретиран, интерниран, изпращан в концлагери. Неговият по-голям брат *Петко Недялков Драганов,* строителен работник, също е активен партиен и синдикален деец. В следвоенните години 1921—1923 е технически секретар на окръжния комитет и по-нататък непрекъснато взема активно участие във всички акции и мероприятия на партията, за което е интерниран, арестуван.

Вълчо Тодоров Пеев, син на източнотракийски изселници от 1903 г. из с. Пирок, живее най-напред в Русокастро, а след това в Евренезово, където през юнските събития на 1923 г. къщата им е опожарена от фашистката власт и семейството им е принудено да се изсели в с. Равна гора. През това време Вълчо става чирак в Бургас и в 1928 г. е вече активен член на партията, заради което е преследван и в 1931 г. попада в затвора. След излизането оттам в 1932 — 1933 г. бива привлечен за секретар на окръжния комитет, поради което е отново арестуван, съден и лежи в затвора до 1936 г. Излязъл на свобода, той отново се включва в активна партийна работа като член на окръжния

комитет. В следващите години Вълчо Тодоров отново е преследван и през това време е изпращан в концлагери.

Никола Райков Берберов е от с. Евренли, Изт. Тракия. Семейството им се преселва в гр. Василико (Мичурин). След завършване на прогимназията чиракува като шивач в Бургас, комсомолец е и член на ОРСС. Известно време скита до Поморие и София, за да търси работа, през което време е бил замесен в провала, свързан с печатницата на Никола Кофарджиев и бива осъден на две години затвор. От 1934 г. отново се връща в Бургас, а в 1937 г. се установява в Мичурин. За активна партийна и профсъюзна дейност е арестуван в 1938, 1943, 1944 г.

Желю Колев Кулишев е от с. Селиолу, чието семейство се преселва в Бургас, където той става дърводелски работник. През 1926 г. е член на НРПС и един от основателите на РМС в Бургас през 1928 г. През 1929 г. е секретар на окръжния комитет на РМС и член на БКП. Многократно е арестуван и инквизиран. През 1935 г. той укрива Никола Маринов (писател), който по това време работи като нелегален в Бургас и редактира нелегалния вестник „Червен фар“. От 1939 до 1941 г. е член на окръжния окмитет и негов организационен секретар. През 1941—1944 г. попада в концлагер.

Яни Димитров Христов е роден през 1917 г. в с. Вресово, Айтоско, син на преселници от с. Деркос, Чаталджанско. Като ученик в Бургаската гимназия от 1933 г. е член на РМС, от 1935 г. член на гимназиалното ръководство и на окръжния комитет на РМС. Поради провал в същия бива арестуван и осъден. Лежи в затворите на различни градове от 1935 до 1938 г. От 1937 г. е член на БКП. В 1940 г. е секретар на околийския комитет на РМС в Айтос и член на районния комитет на партията. През 1943 г. е интерниран в лагера Кръсто поле, а в 1944 г. — в лагера Атия.

Иван Станев Филчев от М. Търново произхожда от работническо семейство. След завършване прогимназията чиракува като кръчмар и зидар. През 1930 г. е член на БКП и работи в окръжния комитет. В 1933 г. попада в затвора и лежи три години. В 1938 г. отново е арестуван и съден. От 1940 г. работи във военната организация и завежда бойните групи. През следващите 1943—1944 г. е изпратен в концлагер, а след завършването си работи нелегално сред бреговите артилерийски военни части около Бургас до Девети септември 1944 г.

Панайот Христов Демирев е роден през 1884 г. в с. Деркос, Чаталджанско. В 1919 г. работи в Захарната фабрика при с. Каяли (Камено) и взема активно участие в Септемврийското въстание. През 1925 г. за нелегална дейност като командир на група е осъден на 12 и половина години строг тъмничен затвор. Лежи до 1930 г. След излизането си от затвора като работник участвува в стачката на Захарната ф-ка, за което бива уволнен от работа. Събирал е средства и продукти за политзатворници и концлагеристи, укривал е нелегални. Вследствие инквизициите и затвора изгубил работоспособност.

Райко Русев Дангинов от с. Пенека се установява в гр. Мичурин и работи като дребен занаятчия. От 1920 г. е член на БКП, а от 1921 до 1925 г. — секретар на местната партийна организация. Взима активно участие в подготовката на Септемврийското въстание в района, по-

ради което бива арестуван и инквизиран. Понеже не прекъсва връзките си с партията, през тридесетте години отново бива арестуван и интерниран. *Никола Кръстев Киров* е от Цариград, преселва се в Бургас, от 1932 г. е член на РМС, а през 1934 г. е политзатворник. През следващата 1935 г. е член на ОК на РМС, поради което бил арестуван и интерниран. *Никола Христов Ангелов* е роден в с. Тарфа. Семейството им се преселва в с. Д. Езерово. През 1916 г. майката умира и оставя 5 малолетни сираци, които израстват като чирачета на различни места. От 1927 г. той е член на НРПС, а след това бива привлечен в ръководството. От 1932 г. е член на БКП, а в 1943 г. бива изпратен в концлагерите — най-напред в Кръсто поле, а след това в Ябланица, Тетевенско. Сестра му *Хриши Недялкова* е била ятачка на нелегални. Жена му *Златка Филипова* от 1933 до 1944 г. е също активна комсомолка и партийна деятелка. По-малкият му брат като шивашки работник в Бургас взема участие в подготовката на Септемврийското въстание, а през 1926 г. става основател-член на НРПС и член на БКП. *Лазар Иванов Михайлов* от с. Чанакче като общ работник живее на първо време на гара Каспичан, а от 1928 г. се установява в Бургас, където работи в пристанището. Често бива арестуван и през 1936 г. емигрира в Съветския съюз. *Никола Панайотов Христов* от с. Деркос, Чаталджанско, се преселва в Айтос, където работи като шивач. От 1927 г. е член на РМС и НРПС, а от 1930 г. — на БКП. Като войник във Варна през 1934 г. бива задържан и съден. През 1937—1939 г. е член на окръжния комитет на БКП в Бургас, а през 1943 г. — на районния комитет в Айтос. През 1944 г. е бил задържан от фашистката жандармерия. *Манол Христов Янков* от с. Тарфа, син на бедно семейство, се преселва в с. Тас-тепе. По-късно става шивашки работник в Бургас. От 1926 г. е член на НРПС и взема активно участие в провежданите стачки. От 1928 г. е член на РМС. В 1931 г. като войник организира армейски нелегални ядки, заради което бил арестуван. От 1937 г. е член на БКП. В 1938 г. е арестуван, а по-късно е концлагерист. *Михаил Филипов Георгиев* от Лозенград, син на бедно занаятчийско семейство, остава от малък без баща. През 1914 г. е хлебарски работник в Бургас. В 1919 г. става член на БКП. В 1926 г. е председател на НРПС — хлебари, а в 1929 г. е член на окръжния комитет на РП. При провал, в 1931 г. бива арестуван и съден. Но и след това не прекъсва връзките си с партията. *Иван Костадинов Каракадиев* от с. Чонгара, живее последователно в Карагеоргиево и след това в Айтос. От 1927 г. е член на НРПС и секретар на шивашката секция. От 1928 г. е член на БКП. През 1933—1934 г. е интерниран. През 1938 г. — също. В 1943 г. е зам.-секретар на окръжния комитет на БКП и бива интерниран. През този период укрива нелегални. Организира нелегални ОФ комитети. *Илия Николов Грозев* от с. Калачлий работи най-напред като каруцар, а след това шивач в Бургас. Член на БКП е от 1932 г., а през 1935 г. е секретар на окръжния комитет на РМС През периода 1930—1938 г. укрива нелегални дейци. През 1938 г. е технически работник в окръжния комитет на БКП. През 1942 г. е политзатворник и излежава присъдата си в Бургас, Плевен, София, Стара Загора. *Христина Димитрова Желева* от Лозенград, дъщеря на *Димитър Михов Пройков,* има 6 деца. Преселват се в Бургас. Съпругът ѝ *Лазар Желев Лазаров* загива в Септемврийското въс-

тание 1923 г. В следващия период тя укрива нелегални, поради което била арестувана и осъдена на смърт. Лежи 5 години в затвора в Сливен. След излизането си от затвора продължава да работи в партията. *Тодорка Николова Калоянчева* от Лозенград и семейството ѝ се преселва в Бургас. От 1919 г. е членка на женгрупата при партията, а от 1921 г. — членка на БКП. За активно участие в подготовката на Септемврийското въстание била задържана ведно с другаря ѝ *Стоян Петков Калоянчев* от М. Търново. През априлските събития в 1926 г. той бил отново арестуван и изпратен на остров „Св. Анастасия". Взема активно участие в подготовката и провеждането на дръзкия бунт на 43-мата комунисти и комсомолци и емигрира в Съветския съюз. През това време Тодорка Калоянчева също така била арестувана с двете си малки деца и осъдена на смърт чрез обесване. С тази присъда лежи в Хасковския затвор. По-късно присъдата ѝ била заменена с доживотен затвор. Амнистирана е в 1930 г. и на следната година емигрира в Съветския съюз при другаря си, който умира там. Тя се завръща в България през 1935 г.

За да завършим с участието на източнотракийските изселници в революционните борби през този период, трябва да отбележим, че не малко от тях, или синовете и внуците им от окръга, се притекоха на помощ и на борещия се испански народ и взеха активно участие като интербригадисти в Испанската гражданска война през 1936—1938 г., като някои от тях дадоха и живота си за свободата на испанския народ. *Георги Николов Гавазов* от с. Дерекьой, живущ в Бургас, още след завършване на прогимназията става активен член на комсомола, а през 1924 г. е вече член на военната организация на партията. При провал бива арестуван, жестоко инквизиран и осъден на 15 години строг тъмничен затвор. Като участник в бунта на 43-мата от остров „Св. Анастасия" през 1925 г. емигрира в Съветския съюз. В началото на 1937 г., изпълнявайки своя дълг на комунист-интернационалист, той заминава доброволец в Испания, където служи като поручик в боен батальон, а по-късно — инструктор-картечар. На Арагонския фронт под Уеска бива тежко ранен и на 25 юни 1937 г. умира. *Манол Николов Кузманов* от с. Граматиково от ранна възраст тръгва да учи занаят железоколарство, за да помага на семейството си — майка и невръстни братя, останали без баща. В 1930 г. той изгражда в родното си село първата ремсова група, която скоро бива разкрита от полицията, а той — арестуван, но като непълнолетен бил освободен. През 1933 г. заедно с двама свои другари Манол Кузманов емигрира през Турция в Съветския съюз, където завършва двегодишния комунистически университет. При започване на гражданската война в Испания заминава като доброволец в интербригадите, където се проявява със своето безстрашие в сраженията с франкистите. През 1937 г. загива в ръкопашен бой с испанските фашисти. *Димитър Илиев Димитров* е от с. Еникьой, а семейството му се установява в Бургас. Като общ работник взема активно участие в транспортната стачка в 1919 г., а също така и в подготовката на Септемврийското въстание като член на бойна група. След поражението на въстанието действува с четата на Янко Андонов в Сливенския балкан. Когато в 1925 г. четата била разбита, емигрира в Съветския съюз, където завършва университета на националностите на

Запад (КУНМЗ). Оттам заминава доброволец в Испания като командир на артилерийска батарея, а след това командир на артилерийски дивизион. След приключване на гражданската война преминава през френския концлагер „Сан Сиприен“, докато се завърне в Съветския съюз. *Иван Николов Щерев* от с. Индже войвода също взема участие в бунта на 43-мата на остров „Св. Атанастасия“, откъдето емигрира в Съветския съюз и завършва висшето си образование със звание електроинженер. При започването на гражданската война в Испания се отзовава като доброволец. Там взема участие и споменатият вече Янко Стоянов Комитов от с. Чонгара.

*
* *

През периода на въоръжената борба 1941—1944 г. участието на източно-тракийските преселници — синове и внуци на тракийци — отговаря на нарасналото работническо революционно движение в страната.

Участието на източнотракийци в борбата през този период се осъществява във всички нейни форми — нелегални дейци, подводничари и парашутисти, партизани, ятаци, политзатворници, концлагеристи. Тяхното участие виждаме още в един от първите отреди български патриоти, които като политемигранти в Съветския съюз тръгнаха през есента на 1941 г. с парашути и подводници, или по други пътища да се явят в помощ на българския народ в борбата му за освобождение от фашистко иго и хитлеристките окупатори. Така в групата на подводничарите, които слязоха при устието на р. Камчия, начело с Цвятко Радойнов и Съби Димитров, участвуваха и споменатите на други места източнотракийци Иван Николов Щерев, Димитър Илиев и Тодор Гърланов от М. Търново, чийто баща бе преселник от с. Керациново. Първите двама загинаха, осъдени по делото на парашутистите, което се гледа в София през 1942 г., а единствен остана жив Т. Гърланов. По друг път — през Турция тръгва Янко Комитов, но бива заловен там и хвърлен в затвора, откъдето излезе при установяването на народната власт.

През този период източнотракийските изселници излъчиха из своите редици някои дейци и от национален мащаб. *Димитър Димитров Димов* е роден в 1903 г. в с. Търново, Източна Тракия. Произхожда от работническо семейство. Родителите му се преселват в Ямбол, където той още през 1917 г. се включва в работническото движение, а в 1920 г. става член на БКП. За участие в подготовката на Септемврийското въстание в 1923 г. попада в затвора, откъдето излиза в 1924 г. Във връзка с априлските събития в 1925 г. бива осъден на смърт. Покъсно наказанието му било заменено с доживотен затвор, където лежи 15 години. След излизането си от затвора е областен секретар на Бургаски, Сливенски и Ямболски партийни окръзи и член на ЦК на БКП. От 1943 до 1944 г. е пълномощник на ЦК и командир на VI ВОЗ, която обхваща Бургаска административна област. Щабът на зоната със седалище гр. Ямбол, начело с Димитър Димов, организира въоръжената борба в областта, където действуват три партизански отреди и няколко чети: „Смърт на фашизма“ — действуващ в Стидовския балкан, „Хаджи Димитър“ — в Сливенския балкан, „Народен юмрук“ —

в Еминския балкан, а също така две Карнобатски чети, четите около Ямбол и др. След 9. IX. 1944 г. става Областен директор в Бургас, а покъсно член на Политбюро на ЦК на БКП.

Друг виден деец на революционното движение от тракийските изселници в този район е *Иван Грудев Русков* от с. Чопкьой, Изт. Тракия, роден в 1901 г. Живял последователно в Ямбол, Кортен, Ковачите, най-сетне се установява в Сливен, където упражнява занаята шивачество. Още в 1922 г. той е секретар на шивашкото сдружение и е един от вдъхновителите на големия женски бунт в Сливен в 1918 г. През 1922 г. работи известно време в Пловдив и организира изземане на оръжие за партията, оттам се прехвърля в Провадия и през Варна партията го препраща в Съветския съюз, за да се учи във военно училище. Там завършва курса за партизански командири, а след това КУНМЗ. По решение на задграничното бюро на партията в 1928 г. той заминава за България, но от Цариград го връщат обратно в Съветския съюз. Тук Иван Грудев постъпва на работа в Путиловския завод в Ленинград като шлосер. След това прави втори опит за връщане в България, но и той излиза безуспешен. По-нататък той става аспирант в Московския комунистически университет. По поръка на Задграничното бюро работи също така в Турция, Гърция, Чехословакия. Едва през 1925 г. успява през Виена да се завърне в България. Настанява се на работа в шивачницата на Сливенския гарнизон. През 1938 г. става секретар на окръжния комитет на партията. В 1940 г. — организатор на Соболевата акция в Сливен за сключване пакт за ненападение и приятелство със Съветския съюз. През същата година Иван Грудев е пълномощник на ЦК на БКП в Бургаска област, в която влизат двата партийни окръга — Бургаски и Сливенски, а на VII пленум на ЦК, състоял се през месец януари 1941 г., той бива утвърден за кандидат-член на ЦК. При обявяване на войната срещу Съветския съюз Иван Грудев умело организира подривната дейност на партията в Сливенския район. Но при една блокада в Сливен през септември 1941 г., във връзка с пристигналите подводничари начело със Съби Димитров, Иван Грудев попада в ръцете на фашистката полиция, където бил зверски инквизиран и изпратен в София. Там, чрез други арестувани дейци, се разкрива неговата първенствующа роля в политическия живот на Бургаската административна област. На съдебния процес на 28-те членове и сътрудници на окръжния комитет в Сливен, състоял се през 1942 г., Иван Грудев показва рядко самообладание, твърдост и праволинейност и бива осъден на смърт. Смъртната му присъда бе изпълнена на 8 юни 1942 г. Смелият революционер увисва на бесилката със силата на своята непоколебима вяра в победата на комунизма.

Особено голям е броят на източнотракийските преселници, респективно вече на техните синове и внуци, които взеха активно участие във въоръжената борба през 1941—1944 г. в различните партизански отряди, чети и други форми на съпротива. В 3-та Българска народоосвободителна бригада „Г. Димитров“, която действува през 1944 г. в Македония, намираме девет души участници тракийци от Бургаски окръг: *Никола Костадинов Русев* от с. Росен, *Димитър Димитров Дражев*, преселник от с. Манастир (Лозенградско), живущ в с Росен, *Васил Вълчев Деливанов* от с. Манастир (Гюмюрджинско), живущ в с. Ра-

вадиново, *Яни Атанасов Стоянов* от с. Иниджия, Лозенградско, живущ в с. Българово, *Димитър Великов Богданов* от с. Богданово, *Димо Тодоров Ангелов,* син на тракийски изселници от с. Дерекьой, живущ в с. Александрово, *Христо Димов Райчев* от с. Тарфа, живущ в с. Д. Езерово, *Яни Василев Чобанов,* син на преселник от Лозенград, живущ в гр. Созопол и *Васил Атанасов Василев,* син на тракийски преселници, живущ в с. Нейчево

Не по-малък е броят на синовете и внуците на тракийските преселници, взели участие в партизанския отряд „Народен юмрук", който действува през 1944 г. в Еминския балкан: *Иван Тодоров Демерджиев* е роден в с. Еникьой, преселил се най-напред в с. Емона, а след това в Обзор, където чиракува. Завършва Опитното педагогическо училище в Шумен през 1933 г. Под негово ръководство в 1940 г. в с. Обзор се създава РМС. От м. февруари 1944 г. е нелегален, а след сформирането на отряд „Народен юмрук" през април 1944 г. става партизанин. При разбиването на отряда през м. юни с. г. Иван Демерджиев заедно с останалите оцелели партизани се прехвърля в отряд „Васил Левски", където е политкомисар на чета. *Димитър Христов Димитров,* син на преселници от Изт. Тракия, заселени в с. Просеник, също става партизанин. Такъв е и съпругът на неговата сестра, а цялото им семейство — майка и двете й дъщери — са ятаци на партизаните, затова са арестувани, малтретирани. *Димитър Янев Николов* от с. Коджабунар се заселва в Бургас, а след това в с. Попович, Варненско. През 1944 г. на първо време е ятак на партизаните, а по-късно сам отива партизанин в отряд „Народен юмрук", където е командир на чета. *Руса Костадинова Пешкова* от Бунар Хисар се заселва в с. Просеник. Там в 1941 г. тя е ятачка на един от първите нелегални в окръга Атанас Павловски, а двамата й синове *Георги* и *Костадин Христови Тодорови* стават партизани в „Народен юмрук" и загиват в борбата.

Стоян Костадинов Каракачанов от с. Урумбеглий, заселил се в гр. Василико (Мичурин), от 1930 г. е член на РМС, за което е арестуван няколко пъти за активна дейност. Когато в 1943 г. бил повикан в запаса на 11 Сливенски полк и изпратен в корпуса в Югославия, той избягва и се включва в интернационалния партизански батальон. По-късно батальонът се влива в подделенията на Славчо Трънски и до 9. IX. 1944 г. действуват заедно.

Стефан Димитров Шивачев от с. Граматиково е от 1929 до 1934 г. член на РМС. За активна антифашистка дейност в 1940 г. бил уволнен от работа като счетоводител в горско-производителна кооперация. През 1941 г. става инициатор за създаване на партийна организация в селото и бива избран за секретар. През 1942 г. е арестуван и интерниран. През 1944 г. при получаване повиквателна за войник в запаса, той ведно със съселянина си *Георги Петков Гърков* минава в нелегалност с цел да организират партизански отряд в Странджа, но поради независещи от тях причини такъв отряд не може да се създаде и двамата нелегални дочакват свободата в балкана.

Трудно може да се установи броят на източнотракийските изселници, на техните синове и внуци, взели активно участие в другите форми на антифашистката борба през периода 1941—1944 г., пък и по-рано — като ятаци, политзатворници, концлагеристи, участници в саботажни

бойни групи и други, защото голяма част от тях не отбелязват в личните си документи своя тракийски произход. Затова ще изброим имената на тия от Бургаския район, които сме успели да установим. *Иван Георгиев Атанасов,* роден в с. Малък Дервент, заселен в с. Загорци, взема дейно участие в Септемврийското въстание в 1923 г. От 1940 г. е работник в Бургас и през 1944 г. е ятак на нелегални, като укрива ранен партизанин от отряд „Народен юмрук". Цялото семейство на преображенеца *Димитър Тютюнджиев* от Лозенград, преселен в Бургас, взема активно участие в антифашистката борба — жена му, двете му дъщери и двамата му сина. Дъщеря му *Мара Димитрова Михайлова—Тютюнджиева* от IX клас на гимназията е членка на РМС, а от 1937 г. — на БКП. През 1944 г. тя е сътрудник на окръжния комитет на БКП, а съпругът й *Георги Минчев,* член на ЦК, е разстрелян в 1940 г. През това време тя е укривателка и на нелегални. *Атанас Димитров Тютюнджиев,* по занятие техник-стругар, е член на БКП от 1933 г. и политзатворник. *Стефан Д. Тютюнджиев* бил изключен като ученик от гимназията, понеже бил ремсист. *Мара Николова Вълчева,* преселница от с. Калово, произхожда от бедно семейство. Останала сираче от малка, тя е слугинче в Бургас до 1929 г., а след това постъпва на работа във ф-ка „Камбана". През 1932 г. се омъжва за Вълчо Иванов Вълчев, прогресивен гражданин. През същата година тя става членка на РМС, от 1942 г. е членка на БКП и укривателка на нелегални. *Никола Янев Димитров* от с. Чонгара се преселва в Айтос, където работи обущарство. От 1930 г. се установява в Бургас, става член на НРПС и влиза в редовете на РМС, а от 1937 г. е член на БКП. От 1943 г. е районен секретар на партията. *Димо Георгиев Найденов* от с. Пенека, преселен в Мичурин, произхожда от семейство на служещ. От 1932 г. е член на РМС, а след това като студент — на БОНС. От 1934 г. е член на БКП. През 1942—1944 г. е концлагерист. *Ана Петкова Тодорова* (по мъж Иванова Кирякова), дъщеря на източнотракийски преселници, заселени в с. Ръжица, е ятачка на нелегалните дейци Ат. Манчев, Ат. Павловски и Михаил Дойчев. Съпругът й е разстрелян като ятак при с. Топчийско 1944 г. *Атанас Костов Иванов* от с. Дикили таш, заселен в Бургас, от 1938 г. като риболовец е член на РМС, а като войник работи нелегално сред войниците в казармата. При провал в 1942 г. е осъден на 15 години затвор. *Димо Христо Чепнев* е роден в 1886 г. в Бунар Хисар, а след това живее в с. Чонгара. Преселва се в с. Н. Паничарово, където след Първата империалистическа война е един от инициаторите за образуване на партийна организация в селото. В 1919 г. взема участие в транспортната стачка като през това време е член на ГК на БКП. През 1933 г. е политзатворник. От 1932 до 1937 г. е член на окръжния комитет, а в следващия период е ятак на нелегални. *Димитър Христов Ангелов* от с. Тарфа, Чаталджанско, се заселва в с. Камено, а след това в Д. Езерово. От 1922 г. е член на БКМС като шивач в Бургас и взема активно участие при подготовката на Септемврийското въстание в района. През 1934 г. е секретар на нелегална група, а в 1943—1944 г. е концлагерист. *Янаки Кузманов Янакиев* от гр. Скопо, заселен в с. Гълъбец, от 1931 г. е член на РМС и взема участие в стачката на работниците по пресушаване на Несебърското блато. През 1933—1934 г. работи в дъскорезната ф-ка „Рошковица" в

с. Н. Паничарово и през това време изгражда младежки организации в селата: Н. Паничарово и Ясна поляна. От 1941 г. работи в дъскорезната ф-ка „Босна“, където става член на БКП и организира партийна група във фабриката. *Яни Желязков Янев,* чиито родители са от селата Каракоч и Раклица, се преселва в с. Евренезово. От 1938 г. е член на РМС и работи нелегално във войската. В 1943 г. поради провал попада в затвора и е осъден на 12 години затвор. Девети септември го заварва в затвора. *Димо Стоилов Тодоров* от с. Кишерлик, Лозенградско, преселен в Бургас, по занятие бъчварски работник, от 1923 г. е член на БКП. В 1933 г. е уволнен от работа, арестуван и съден по ЗЗД. През 1932—1933 г. е член на Окръжния комитет на БКП, а през 1941 г. е член на бойна група. *Дона Вълкова Стоева,* родена в 1893 г. в с. Велика се преселва в с. Преселци. Баща ѝ е убит като преображенец. Овдовялата ѝ майка след установяването си в с. Приселци се омъжва повторно и има 14 деца, от които 7 остават живи. Цялото ѝ семейство през 1944 г. служи за ятак на партизаните, а синът ѝ Димитър Христов става партизанин. *Йосиф Стойков Трандафилов* от с. Иниджия се заселва в Поморие. Като наемен работник в 1941 г. става член на партийния комитет и участвува в бойна група. Същата година минава в нелегалност, но е заловен и изпратен в концлагер. *Борис Костов Георгиев* от Лозенград, преселен в Бургас, произхожда от занаятчийско семейство. В 1931 г. става член на РМС и до 1937 г. работи в окръжния комитет на РМС. Поради провал попада в затвора. От 1937 г. е член на БКП. През 1943—1944 г. е концлагерист. *Никола Стоянов Диков* от Изт. Тракия, преселник в с. Кости, като ученик в 1938 г. става член на РМС, а в 1941 г. е войник и в казармата работи нелегално между войниците. От 1943 г. е във връзка с нелегални в Странджа. *Мара Стоянова Сланинкова* от М. Търново произхожда от бедно многочислено семейство и поради липса на възможности за прехрана, родителите ѝ я пращат слугинче в Бургас. След това става работничка. През 1940 г. е ятачка на нелегални. *Пею Желязков Пишманов* от М. Търново още като младеж става шивашки работник в Бургас и в 1930 г. е член на РМС, а от 1938 г. член на БКП. За активна партийна дейност в 1943 г. е изпратен в концлагер. *Петър Павлов Гангарджиев* от с. Граматиково се преселва в с. Ясна поляна като горски работник. В 1919 г. организира партийна група в селото и става неин секретар. Организатор е на Септемврийското въстание в селото през 1923 г., а когато въстанието бива потушено, емигрира в Съветския съюз. Връща се в 1925 г. и образува в селото нелегални „петорки“, но бива разкрит, арестуван и осъден на 5 години затвор. През 1941—1944 г. е концлагерист. *Коста Тодоров Бояджиев* от с. Граматиково завършва агрономическо-лесовъдския факултет на Софийския университет. В 1929 г. образува в родното си село РМС. Като студент в гр. Брно (Чехословакия) през 1930 г. става член на БКП. В 1941 г. като лесничей в с. Звездец е включен в минноподривна група. Поради провал бива арестуван и изпратен в концлагер. *Георги Тодоров Калоянчев* от М. Търново, произхожда от бедно работническо семейство. В 1925 г. се установява в Бургас. От 1930 г. е член на РМС, а през 1936 г. — секретар на група. В 1938 г. става районен секретар и член на БКП. В 1941—1944 г. е концлагерист. *Яни Велков Костов* от с. Маджура се преселва в с. Бродилово, а

от 1923 г. е обущарски работник в Бургас, където се проявява като активен синдикален деец, поради което бил арестуван. От 1937 г. е член на БКП. През 1941—1942 г. е отговорник на партиен район. През 1943 г. влиза в състава на окръжния комитет. *Фердинанд Аврамов Катъров* от гр. Бунар Хисар, произхожда от бедно многочленно семейство. Семейството им се установява в гр. Мичурин, дето той завършва гимназия. Като ученик през 1932—1933 г. е член на марксистко-ленински кръжок и ръководи петорка. През 1934 г. е член на БКП. Като студент в 1935 г. е във връзка с нелегални, които се укриват в квартирата му в София. *Вълкан Тодоров Вълканов* от с. Граматиково, роден в 1897 г., по занятие земеделски работник, взема активно участие в Септемврийското въстание, поради което е арестуван и осъждан. През 1935 г. е връзка между партийните организации в М. Търново и Мичурин. При провал бива арестуван и осъден на 10 години затвор. През 1941 г. е концлагерист. *Сотир Райков Стоилов* от с. Чонгара, преселен в с. Н. Паничарово, работи железоколарство. През 1943 г. става инициатор за възстановяване на местната партийна организация.

Освен горепосочените синове и внуци на източнотракийските изселници биха могли да се изброят още десетки и стотици, които са взели активно участие в редовете на РМС преди 9. IX. 1944 г., мнозина от които минават през полицейските участъци, лежат в затворите и концлагерите. Някои от тях са: *Димитър Димитров Христов,* роден в с. Братово, син на източнотракийски преселници. Баща му умира в 1926 г., а майка му се омъжва втори път пак за преселник. През 1938 г. Димитър Христов е член на РМС. Като войник в 1942 г. в Сливен става провал и той е арестуван и осъден на 12 години строг тъмничен затвор за нелегална дейност в казармата. *Георги Томов Жеков,* син на преселник от с. Мокрошово, заселени в с. Визица, е роден в М. Търново през 1923 г. Баща му е участник в Преображенското въстание. В 1938 г. е член и секретар на РМС като ученик в търговската гимназия в Бургас. При провал във връзка с разпространение на нелегални позиви бива изключен от гимназията и осъден на една година затвор. През 1943 г. е концлагерист за проявена нелегална дейност в казармата. *Христо Дичев Георгиев,* син на преселници, заселени в гр. Мичурин, като ученик в 1939 г. става член на РМС. Арестуван и съден. В 1943 г. е концлагерист. *Иван Градев Кобарелов,* син на преселници от с. Бръшлян и Малко Търново, се установява в Бургас и като ученик е член на РМС. В 1931—1933 г. е член на общоградското ръководство на РМС, а след това като студент — на БОНС. В 1943 г. е командир на бойна група, арестуван и интерниран. *Начо Петров Папазов* от с. Граматиково, преселени в Бургас, като ученик е член на РМС, а след това като студент в София е секретар на БОНС. *Станка Градева Кобарелова* е дъщеря на преселници от с. Бръшлян и М. Търново. Майка ѝ е активна участничка в Преображенското въстание. Като ученичка в Бургаската девическа гимназия заедно със своя брат Иван става членка на РМС. Те участвуват в марксистко-ленинските кръжоци и в международния ученически комитет. През 1934 г. при провал тя е арестувана и съдена, но като непълнолетна е освободена и изключена от гимназията. Средното си образование завършва като частна ученичка в 1937 г. През това време служи за явка на нелегални, води секретна кореспонденция и е

член на окръжния комитет на РМС в Бургас. Като студентска през 1937—1941 г. в София е дейна членка на БОНС. При провал била арестувана, съдена и лежи в затвора.

В заключение трябва да кажем, че макар и непълни, това са данните за участието на източнотракийските изселници в Бургаския район в революционното работническо движение, тъй като не всички отбелязват в документите си своя тракийски произход. Все пак и от изложеното става достатъчно ясно, че техният принос в борбите на трудещите се в нашата страна под ръководството на БКП против капитализма и фашизма не е малък. А това безсъмнение е сигурна гаранция, че и техните синове и внуци с не по-малък устрем ще продължават това дело вече при новите условия и новите задачи — строителството на социализма и комунизма.

ЛИТЕРАТУРА

Освен посочената на съответните места литература, използувана е и следната:

1. Албум „Те не умират“, издание на окръжния комитет на БКП в Бургас, София, 1963 г.
2. Б. Симов, Дръзкият бунт, София, 1963 г.
3. Д. Мичев, Четата на Тодор Грудов в Странджанския край в 1924 г., сп. „Исторически преглед“, кн. 1, 1961 г.
4. Ив. Демерджиев, Приморски партизани, София, 1960 г.
5. К. Видински, Подводничарите, Спомени, София, 1963 г.
6. Люб. Панайотов, Петко Напетов, биографичен очерк, изд. на БКП, София, 1956 г.
7. Н. Янев, Българската комунистическа партия в Бургаски окръг 1891—1923 г., София, 1963 г.
8. П. Яръмов, Бунтът и бягството на 43-мата антифашисти от затвора на о-в „Св. Анастасия“ на 29 юли 1925 г., Бургас, 1955 г.
9. Петдесет години борба против капитализма и фашизма 1894—1941 година, Сб. от спомени за борбата на Бургаската партийна организация, София, 1964 г.
10. Т. Стоянов, Иван Грудев, биографичен очерк, София, 1961 г.
11. Архива на окръжния комитет на бойците против капитализма и фашизма в Бургас.

ХРИСТО ВАКАРЕЛСКИ

ТРАКИЙСКО ШЕВИЧНО ТВОРЧЕСТВО

IV. ДЕДЕАГАЧКА ШЕВИЦА

В народното изкуство не е възможно да се таксуват нещата със степенуване на хубави, по-хубави и пр., особено когато се отнася за произведения от разнороден материал, с разнородна техника, а при тъканите и бродериите — и с разнородна орнаментика, колористика и композиция. Имайки това предвид, не можем да се произнесем (ако не желаем да бъдем субективни) за шевичното изкуство на българите, населявали до преди години селата около Дедеагач. Факт е обаче, че от цяла Източна и Западна Тракия в този район се срещат шевични прояви с необикновено изтънчена изработка, каквато рядко може да се срещне другаде из българските земи. И да се среща някъде, те не са преобладаващи, не са общ стил, както в Дедеагачко.

На видно място в шевичното изкуство в този район стоят пошовете (кърпите) за ръце. Тези кърпи от бяло памучно домашно платно в най-многото случаи са извезани по двата им тесни края, та при съответно сгъване се оставят да се виждат, за да украсяват облеклото, когато кърпата е забодена на пояса на жената или мъжа.

Обикновено с везането на кърпите се занимават девойките или младите жени за собствена украса или за свои близки — синове, дъщери, съпрузи, братя. Такива кърпи девойките подаряват и на ергени в знак на любовни чувства към тях.

Дедеагачките пошови везма имат строго установен стил, но въпреки това, не може да се говори за някакво еднообразие. Копирането при тях е напълно изключено, освен в много редки случаи и размери.

Ето няколко характерни образеца от многобройното им богатство, като се започне от най-елементарните прояви в тях:

1. *Кърпа от село Бадома* (?) Дедеагачко (Етнографски музей в София, инв. № 9397)[1]. На двата й края, без никаква основа под тях (без никакви тъкани кенарни шарки, както бива обикновено) са извезани по три равнораменни кръста в размер от 3 × 3 см (Табл, I, 1). Сравнително широките рамена имат в краищата си също така широки перпендикулярни прековки. Везмото е с тънка вълнена прежда от ръчно производство, в обикновен трионесто назъбен бод (Табл. VIII,[1]).

Така очертани, кръстовете са оставени без всякакъв пълнеж, ся-

[1] Всички посочени в статията образци се намират в сбирките на Етнографския музей в София и са набавени през 1912 г.

каш са недовършени. Художествената им стойност се ограничава само в начертаването и в минималния колоритен ефект — от два цвята, като всички вертикални черти са в един цвят, а хоризонталните — в друг. Напр. при едни от кръстовете отвесните са винено-червени *(ч)*, хоризонталните — зелени *(з)*. При другите — съответно зелени *(з)* и оранжеви *(о)*[2]. С тия различия в тоновете кръстовете са подредени на единия край на кърпата в ред (изразен с букви) АБА, а на другия — БАБ.

Технически тази шевица съдържа един от характерните бодове в дедеагачката (па и другаде из Тракия) шевица — платнена, или върху дебела черна тъкан. Този трионест контур сам по себе си съдържа известни художествени качества, най-малко такива, каквито имат същите начертания при пастирската дърворезба. В случая тия качества са по-силни поради своята двуцветност върху бялата платнена основа. На това обстоятелство слагаме известно ударение, тъй като и много други шевици в Дедеагачко, макар и по-сложни по очертания и конструкция, разчитат значително на този елемент (на бода с трионесто-назъбено очертаване). Същевременно този, както и други малко-много подобни случаи, които следват по-надолу, са твърде поучителни за аналитичния творчески похват на народната везбарка и за това, че за човека от народа са достатъчни крайно елементарни заряди, за да се получи естетическо изживяване.

2. Кърпа от Дедеагачко (неопределено от кое село, инв. № 9393). Двата тесни края са извезани също с по три равномерно раздалечени един от друг мотива в размер 2,8 × 3,2 см. Те представляват напълно еднообразно очертано растение, извезано с много тънки вълнени конци: стъбло от трионесто назъбена черта; в основата му, от двете страни по едно дребно кръстчено бодче (Табл. I, 2). На върха — един вид цвят от дребни кръстчени бодчета (Табл. VIII, 2). Със също тъй тънки вълнени конци са извезани четири триъгълни листа, по две от двете страни, съединени симетрично със стъблото, посредством единия си остър ъгъл. Дългата страна на триъгълничетата е стъпаловидно начупена, като от нея излизат по три хоризонтални ивички, които очертават триъгълната форма на листата. И, тъй като от външната си страна тия ивички не са съединени, триъгълничетата могат да бъдат взети като съставени от по три продълговати листенца на едно клонче (назъбената черта).

Напреки на стъблото, между двете двойки листа, има черта от кръстчени бодчета, към двата края на която отгоре има по едно рогче.

Цялата фигура, поради тънкостта на конците и поради това, че във вътрешността ѝ няма пълнеж, прави впечатление на първоначална, незапълнена до края насновка[1], като при по-горния случай. Обстоятелството обаче, че все пак различните части на фигурата са извезани с различни по цвят конци — кафяви, червени и черни *(к, ч, ц)*, показва, че това не е само един етап на везмото, а завършена художествена идея. Растението е достатъчно пълно изобразено, макар и крайно стилизирано като някаква пеперуда (Табл. I, 2). Чувството за завършено художествено изображение е задоволено и с мозаичното оцветяване: връх черен, горните листа (крила) кафяви, средната кръстоска червена, долните листа черни, стъблото също черно. За мозаичния принцип говори и оцветяването на средната от трите фигури, при която имаме друго разпореждане на тоновете. Така, ако при крайните мотиви имаме:

ц, к, ч,

при средната е *ч, ц, к,*

вследствие на което при подреждането им се получава известната проста ритмика АБА, а на другия край БАБ.

И при тази шевица е разчитано естетически без друго на най-елементарното очертаване с един от най-елементарните бодове: трионесто назъбвани, кръстчета и прав непрекъснат тегел (Табл. VIII, 1, 2, 3).

3. Може да се посочи и още по-първично изображение на горния мотив, в *кърпа от Дедеагачко* (по-точното местопроизхождение неизвестно, инв. № 9394). Мотивът при нея (Табл. 1, 3) има стъбло от плътно извезан зъбчат бод (Табл. VIII, 6). На върха — тризъбесто очертание и под него две напречни черти от гъст зъбчат бод. Листата — също триъгълни — са две (по едно от двете страни), скачени със стъблото в основата му; състоят се от по 8 хоризонтални черти, извезани с неправилен зъбчат бод (Табл. VIII, 6). Оцветяването — несложно: цялото стъбло и единият лист в червено, другият лист в синьо. С разместването на цветовете е извезан средният мотив. По такъв начин се получава колоритна вариация срещу *ч* и *с* — *с* и *з*.

Редица други мотиви, все така симетрично начертани, но вече по-усложнени, разчитат повече на очертаването, а не на пълнежа на отделните им части.

4. Такава е напр. *кърпа от Дедеагачко* (по-близко местопроизхождение неопределено, инв. № 9395). Растителният мотив е с размер 3.8 × 3.4 см. И тука на всяка от тесните страни на кърпата има по три мотива, равномерно разпределени по цялата ширина. Върху проста, зигзаговидно извезана тънка черта, над три дребни кръстчета (идея за саксия?) се издига гъсто начупената тънка черта на стъблото, от двете страни на което излизат наклонени по четири клончета, очертани с дребни квадратчета (Табл. VIII, 7). Долните клончета, на които имат по три квадратчета като обечки, завършват с по два дълбоко нарязани листа (или цветове?). Следващите три клончета, които са все по-къси нагоре, са без особени завършеци.

Крайно нежните конци, с които са очертани и добре разчленени всички части на фигурата, ѝ придават необикновена лекота, някаква нежност, ефирност, и в това се състои преди всички художествената

---

[1] Очертаване с тънък конец контурата на мотива.

[2] По-нататък ще отбелязваме тоновите групи и поредици с инициалите, както следва:

б — бяло	л — лилаво	р — розово
в — виолетово	м — масленозелено	с — синьо
ж — жълто	о — оранжево	ц — черно
з — зелено	п — пембяно	ч — червено
к — кафяво		

За по-голяма прегледност в буквените формули, оттенъците ще бъдат отбелязани само в текста с думи.

й стойност и сила. Като че ли всеки опит да бъде мотивът усложнен с още фигурални или колоритни подробности би значително ослабил тази стойност и сила. Че това е така, показват някои наистина по-сложни варианти. Но в никой случай и те не излизат вън от мярката и от композиционните съотношения в очертания и колорит.

5. *Кърпа от Дедеагачко* (инв. № 9391). Върху тясна ивичка от дребен и продълговат по вътъка ажур, между две по две червени кенарни линии са извезани по три растителни мотива на двата края на кърпата (с размер 4 × 3.5 см). Стъблото — от тънка зигзаговидна черта — излиза без всяко подпорно разширение. По двете му страни има симетрично разположени две квадратни фигури, увиснали като плодове от двете му страни и по четири клончета от дребни квадратчета, като най-долните завършват с по два дълбоко назъбени листа (цвята?), извезани с плътно прилягащи едно към друго дребни редични бодчета. Вторите клончета завършват с по пет квадратчета във вид на крайно упростена розетка (Табл. VIII. 9). Третите клончета имат на върховете си по две идейно назначени листчета (или цветчета?) от по пет редки кръстчени бодчета (Табл. VIII, 19), а четвъртите две значително къси клончета са без крайни завършеци. Клончетата от втория и четвъртия ред имат обечковидно придадени квадратчета (Табл. VIII, 8). Върхът на фигурата е разширен във вид на цвят от рядко извезани дребни кръстчета (Табл. VIII, 23).

И при този мотив художествената стойност се състои в изискано нежната му структура, която се дължи на много тънките концы и на незначителната плътност на пълнежите в някои от частите му. Към тази лекота на изображението допринася и оцветяването му — по начало мозаично — с кафява, черна, синя, зелена и червена багри, които при средния в редицата мотив са разместени с не особено подчертана последователност. Поради крайно тънките концы обаче това оцветяване сякаш усилва лекотата на подробностите.

6. *Кърпа от Дедеагачко* (инв. № 9392). Украсена е с един от най-елементарните мотиви. Еднакво дългите три клончета при него завършват с по четири дребни рядко извезани кръстчета (Табл. VIII, 19), а под най-долните клончета — по три квадратчета-обечки.

7. *Кърпа от Дедеагачко* (инв. № 9390). Върху ивичка от два реда разминати дребни червени кръстчета между две червени кенарни черти са извезани три растителни мотива (размер 4.2 × 3.5, см, Табл. I, 7) с по три квадратчени клончета, от двете страни завършващи: най-долните с по едно увиснало надолу листче (цветче?) от назъбено извезани черти с квадратче и игличка на върха; средните — с по едно квадратче — обечка, а най-горните — с група от наведени надолу три кръстчета и игличка (Табл. VIII, 17). На върха на стъблото, което е от зигзаговидно извезана черта, има сравнително голяма група от редки кръстчета (Табл. VIII, 23). Ефирността на изображението се подчертава с тънките концы и с некрещящата оцветеност — мозаично в четири тона: кафяво, синьо, зелено и червено. По общото правило тия тонове са разместени в средния мотив и по тоя начин се получава ритъмът АБА и БАБ.

8. От тази разновидност с увиснали надолу върхове на клончетата се различават мотивите на *кърпа от Дедеагачко,* инв. № 9388. Тука симетрично разположените по тънкото зигзагово стъбло две по две обемни клончета, с пълнеж от нежен сокаен бод (Табл. I, 8). Такъв е и върхът на стъблото, който представлява продълговато четвъртито разширение във височина. Тази по своему също твърде опростена растителна фигура (3.5 × 2.3 см), без основа и без каквито и да са други подробности, въпреки масивните си клончета, не се отделя от леките ефирни творби. Като че ли тънкото устройство на стъблото само̀ определя този характер на фигурата. Трицветието — червено, синьо и зелено, разположено симетрично-мозаично, с разменените си места дава варианта, с който се ритмува мотивът върху кърпата. При това подреждане трите мотива са разделени един от друг с дребни фигурки от по четири пресичащи се чертички (Табл. VIII, 18).

9. *Кърпа от Дедеагачко* (инв. № 9389). Върху ивица от зигзаговидно наредени квадратчета (Табл. VIII, 10), извезани рехаво с крайно нежни вълнени концы, са издигнати на равни разстояния по ширината на кърпата три растителни мотива с тънки стъбла (размер 4 × 4.2 см, Табл. I, 9). Близо до основата от стъблото излизат две симетрично разположени квадратни фигурки с гъст и много дребен сокаен бод. Над тях има по три мрежести (от квадратчета) клончета: първите завършват с по един силно перест лист (или цвят?) от дребни кръстчета; третата двойка подпира напречна през стъблото ивичка от миниатюрни сокайни бодчета. Четвърта двойка къси мрежести клончета завършват с увиснали квадратни фигурки от миниатюрни кръстчета. Стъблото завършва със сравнително широка композиция от редки дребни кръстчени бодчета — гъсти в основата си и редки към върха (Табл. VIII, 24). Под най-долните клончета са извезани по две миниатюрни четвъртити фигурки от кръстчета (Табл. VIII, 34).

Колоритно шевицата е издържана в мозаичен вид, като всички подробности са в многоцветни петна, които са в съгласие с техните геометрични подробности: правоъгълните четириъгълници — диагонално, квадратите — концентрично, стълбчетата и ивичките — ивично. Четирите употребени тона са съпоставяни, както следва: зелено с тъмночервено, оранжево със синьо, зелено с оранжево, като оцветяването на частите от едната страна на мотива не е симетрично с оцветяването на другата.

10. Макар и по-рядко, но срещат се и много по-сложни и по-едри мотиви от този вид. Такива има на *кърпа от Дедеагачко* (инв. № 9406, 6.8 × 5.2 см., Табл. II, 1). На тази кърпа, след сравнително обикновен, несръчен зъбчеж с черен вълнен конец, следва 9 милиметрова ивичка от продълговати шестоъгълни фигурки (Табл. IX, 10), извезани в средата с гъсти дребни кръстчета. Над тази ивичка споменатите мотиви се редуват през едно с четири по-дребни мотивчета (Табл. II, 2). Трябва да отбележим, че въпреки по-едрия си размер, стъблото е също така нежно начертано — тънко с рядка зигзагова линия. От основата му излизат наличните и другаде малки квадратни фигурки. По-нагоре, симетрично от двете страни има по един дълбоко нарязан лист с по три шипчета на върха. През известно разстояние следват две мрежести клончета — долните с по два листа, подобни на

описаните, а горните без нищо на краищата си. След една широка трапецовидна напречна ивичка следват по две клончета симетрично по двете страни — долните мрежести, горните — гъсто извезани. Върхът завършва с фигурка от редки кръстчени бодчета (Табл. VIII, 25). Квадратчетата в основата и листата са извезани с миниатюрен сокаен бод, но това не убива впечатлението от рехавостта на целия мотив.

Както всички други по-малоразмерни мотиви, така и този запазва характерната мозаичност в оцветяването, именно: основните квадратчета са с черни рамки, а вътре — едното зелено, а другото червено; листата долу: единият по наполовина зелено и червено, другият — кафяво и черно; горните листа — по наполовина (и то несиметрично от двете страни) черно и червено; напречната ивичка — на пет части: *ч, к, ц, ч, з:* — най-горните дебели клончета пак тъй на части:: *к, з, ч, ц, ч.* Така са оцветени двата крайни мотива, а средният със същите тонове, но другояче размесени.

*
* *

Втора група от шевиците по дедеагачките кърпи представляват очертаните в квадратни форми мотиви. Също така наснавани с нежни вълнени прежди, но вече силно стилизирани растителни елементи или чисто геометрични линеарни шарки.

11. От тази група е например *кърпа от Дедеагачко* (ин. № 9396, Табл. III, 1, разм. 4 × 4 см). При нея в правите ъгли на един равнораменен кръст с малко квадратче в средата са начертани по един растителен орнамент със сравнително несъразмерно голям квадратен цвят на върха, с две квадратни листчета на дълги дръжки, излизащи от основата и с две симетрични кукички-мустачки към средата на стъблото. Цветът е с концентрично квадратче в средата. По всички външни страни на мотива са извезани редки власинки (шипчета).

Цялото начертание е с черни конци, а четирите части на орнамента са с оцветени квадратчета по следния начин: разположените диагонално — големите, с пембено, в средата им синьо, малките — в дъното синьо, а страничните със зелено. По другия диагонал, големите квадратчета в синьо, а всички други в пембено. Всички вътрешни пълнежи са с дебели вълнени конци, извезани несръчно със сокаен бод.

12. *Кърпа от Дедеагачко* (инв. № 9380). Върху разреден тегел са извезани четири квадратни, наснавани с тънки черни вълнени конци, мотива, средата на които е с пълнеж от виолетова шпаня, а в нея концентрично — червено квадратче. С ъглите и средите на по-голямото квадратче са свързани линеарно начертани зигзагови и пресичащи се линеарни орнаменти, които образуват цялата фигура (Табл. III, 2). Онези части от околовръстните орнаменти, които оформят ъглите, са с по едно шипче на върха и са свободни откъм лявата си страна. По този начин те придават на целия мотив прикрито свастично движение. Тези ъгли са също с пълнеж от цветна шпаня: диагонално противоположно — виолетови и зелени, с гъсто наредени кръстчени бодове.

*
* *

Трети вид от дедеагачките шевици върху кърпи са с плътно извезани мотиви. Плътността им обаче е значително уравновесена с крайно рехава орнаментация, често пъти в няколко редици една над друга. Такова съчетание на фигури с пълнежи и само наснавани орнаменти сочи за необикновено изискан естетически вкус у българската везбарка. Че този вкус излиза вън от рамките на шаблонизиране, както често бива при народната текстилна и шевична украса, показва голямото разнообразие преди всичко на композициите с рехавите елементи при всяка отделна творба, няколко от които следват.

13. *Кърпа от Дедеагачко* (инв. № 9364). След обикновено поръбване е извезана редица от две раздвижени линии с дребни кръстчени бодове (Табл. VIII, 13), които поради дебелите за размера им вълнени конци приличат на квадратчета. Над нея две черни копринени черти ограничават широка 4.2 см ивица, в която са извезани непосредствено един до друг хиксовидно разположени кръстове, краищата на които са двустранно завити навътре. Четвъртитата среда на тия кръстове, които са изработени в кафяво с дребен сокаен бод (Табл. VIII, 16) от вълнени конци, е раздвижена от по пет кръстовидно разположени квадратчета с други цветове.

Празното пространство между мотивите е запълнено със съответно разширени в двата си края орнаменти със същата техника и колорит и с другоцветни кръстчета в разширенията и квадратче в средата.

Над тази ивица следва композиция от рехави орнаменти, които, колкото отиват по-нагоре, толкова по̀ се разредяват (Табл. III, 2). В основата на тази композиция е отбелязаната най-напред двойна редица от кръстчени бодчета. Непосредствено до нея е редица от наснавани ъглести продълговати фигурки (Табл. IX, 9), разположени наклонено една към друга и разделяни от стърчащи над тях стълбчета с тризъбец на върха. Тризъбец запълва и празните пространства в основите на тия фигурки. Очертанията на фигурките се отличават с късички шипчета на всяка чупка отвън. Всички тези начертания са с тънки черни конци, а вътрешността им е последователно оцветена с кафяви и червени кръстчета. Редицата от тия фигурки е подчертана с тънък прав тегел от посменно син и червен конец.

По-нагоре следва редица от тънки горни и долни тризъбчета, съединени през средата (Табл. IX, 2) и оцветени в групи от по четири в нестрого спазен ритъм: *зчскчзкчскчзч . . .*

Най-отгоре, върху тънък и ситен тегел от червен и кафяв конец, разпоредени на разстояния от по три и четири см, е дадена редица от високи и ниски мрежести орнаменти (Табл. IX, 12) също така оцветени последователно — кафяво и синьо (*кскс . . .*)

Постепенната разредка и фино начертаната надстройка над плътно извезаните кръстове, тъмните тонове на пълнежите, раздвижвани умерено и с по-ясните син и червен, редичното колоритно ритмуване на орнаментите в надстройката, всичко това дава обща композиция, в която личи своеобразна сериозност, особено благородство, на-

помнящо макар и много отдалеч израза на аристократския пурпур на средновековна Византия.

Напълно еднаква с тази е и *кърпата* с инв. № 9365.

14. Значително подобна на № 9364 по техника, орнаменти, колорит и композиция е везбата на *кърпа от Дедеагачко,* инв. № 9363. Това се отнася особено за ивицата от големи плътни мотиви, които са само незначително по-малки (3,9 см вис.). Над редицата от четвъртити и раздвижено наредени кръстчени бодчета, върху прекъснат тегел следва редица от четвъртити фигурки с пресичащи се краища (Табл. VIII, 13). По-горе, на около един см от тях, следва редица от съединени с двоен тегел горни и долни тризъбчета (Табл. IX, 3) и непосредствено над тях — поредица от два орнамента. Единият от тях е четвъртит и извезан с плосък бод (Табл. IX, 15); четирите му триъгълни сиктора са оцветени противоположно в червено и зелено (или в синьо и червено). Другият орнамент има кръгловата форма и представлява кръстовидна в средата си фигурка от плътно сокайно извезване, от ъглите и рамената на която излизат завитъчета и тризъбчета, които позакръгляват фигурката (Табл. IX 11). Цялото мотивче е кафяво, само в средата с малко червено. Ритмично тези два мотива следват един след друг през два см. Над тях минава троен прекъснат тегел от крайни сини и среден червен конец и върху него три вида високи орнаменти (Табл. IV. 1). Те всички са сравнително рядко разположени един от друг и са оцветени на равни пластове не строго последователно: *зсчзч, чзчсз* и под.

Единственото нарушение на рехавия стил на композицията внася четвъртитият орнамент с плосък бод. Вероятно това се дължи на някаква индивидуално внесена заемка, тъй като този бод изобщо не е характерен за дедеагачката шевица.

15. *Кърпа от Дедеагачко* (инв. № 9367) е с шевица също вариант на № 9364, като вместо продълговатите орнаменти с шипчета има редица от кръгловатите орнаменти със завитъчета и тризъбчета на № 9363 и високи мрежести орнаменти (Табл. IX. 9. 11, 12).

16. *Кърпа от Дедеагачко* (инв. № 9372). Покрай късите ръбове на кърпата са извезани гъсто с коприна по един двуред гъст и продълговат ажур. Над него — ивичка от три реда ситни кръстчета, наредени шахматно (Табл. VIII, 14) — крайните редове черни, а средният червен. Две линеарни шарки от по три тънки черти — червени и в средата зелена, извезани в отвесен бод (Табл. VIII, 5), ограничават широка 3,7 см ивица, в която са извезани с гъст сокаен бод (в изправени правоъгълни клетки) мотиви по начертание подобни на квадратните при кърпа № 9396 (пор. № 10), само че с масивни начертания. Средищен четириъгълник с пресичащи се страни е оцветен винаги в черно, с пет малки квадратчета в неговата среда в жълто и синьо (или зелено). Диагонално разположените стилизирани цветя са: в едната посока с черни листа и зелени цветчета, в другата — зелени или сини. По тези малки колоритни разлики мотивите са наредени ритмично един след друг (срв. Табл. IV, 2).

Непосредствено над тия плътни мотиви следва лека надстройка, извезана с тънки вълнени конци, правещи впечатление на чертежи с остри цветни моливи. В основата на тази част лежи една мрежеста

ивичка с гъсто наредени тризъби издатъци, стърчащи над нея. Стълбчетата на тия издатъци са с по две напречни пресечки (Табл. IX, 6). През всеки четири стълбчета ивичката е оцветена различно: *сцч-зцч-сцч* . . . — един ритъм, в който черното и червеното са постоянни, отделяни и от синьо и зелено.

Близо до тази един вид дантела са разположени по 2,5 см едно от друго дребни орнаменти с хиксовидни начертания с квадратче в средата и двустранно завити навън краища; тия фигурки са оцветени и подредени в четиристъпен ритъм — *зчцч-зчцч*. . .

Обикновена мрежа от полегати чертички отделя тази редица от друга такава над нея. Самата мрежа е, както и долната, оцветена на отрязъци през 2—3 см в същия ритъм.

Най-отгоре, върху черта от три прекъснати прави тегели — два червени и между тях зелен — са изправени като горичка три вида орнаменти, разпоредени на по 2,5 см един от друг. Два от орнаментите представляват крайно схематизирани растителни фигурки. Те са разделени един от друг от познатия кръгловат орнамент с надставка от четвъртита рамчица със завитъчета (табл. IX, 13, 16, 19). Всички тези орнаменти са оцветени на пластове по височина в *с, ч, ц* и *з,* без съгласуван във всички орнаменти ред.

Общо височината на шевицата достига до 12,5 см. Нейното постепенно разреждане и облекчаване отдолу нагоре, ограничената разцветка и нежността на очертанията (дори и на пълнежа със сокаен бод) дават нова степен на естетически композиционен усет, както впрочем и при многото други, описани до тук кърпи.

17. *Кърпа от Дедеагачко* (инв. № 9368). И тука, между начертания от три реда кръстчени бодчета — два черни и среден червен — и червени линии, извезани с гъст полегат бод (Табл. VIII, 12), са дадени непосредствено един до друг кръстовидни орнаменти (2 × 2 см) с триъгълни допълнения в ъглите, вследствие на което фигурките им получават кръгловата форма. Получените празни пространства между тия мотиви са запълнени също с триъгълни фигурки с кръстчета в средата им. И тука пълнежите са с гъст дребен сокаен бод. Мотивчетата са оцветени в черно, само в средата им има червено квадратче. Разделящите ги пълнежи са през едно сини или зелени и тъкмо с това се определя колоритният ритъм в подреждането им — *сзсзсз*. . .

Ефирната надстройка се състои от дантелна ивица с тризъби стълбчета, пресечени еднократно, следвана на около един см от мрежичка, и — най-отгоре — върху троен тегел от две сини и в средата червена прекъснати черти са извезани сравнително невисоки стилизирани растителни орнаменти на 6 см едно от друго, разделяни от дребни четвъртити фигурки със завити нагоре две рогчета.

Колоритно мрежестите ивици са оцветени както винаги на малки отсечки, а високите орнаменти — на слоеве, като тоновете (зелен, червен, морав, син и черен) са подредени не строго ритмично.

Плътнозвезаната ивица от 2 см по-скоро подчертава рехавостта на везбата, която има общо 9 см височина (Табл. IV, 3). Така е и с тоновата уравновесеност на сравнително пъстрите рехави орнаменти с тъмнотата на плътнозвезаната ивица.

18. *Кърпа от Дедеагачко* (инв. № 9373). По техника, колорит, ор-

наменти и композиция подобна везба на № 9372 (т. 16). Обща височина на шевицата 10.5 см. Разликата е в плътноизвезания мотив между очертания от три реда кръстчени бодчета (два кафяви в средата червен) и червени черти до тях отвътре. Мотивът има хиксовидно очертание, като краищата в едната посока завършват във вид на котва, а другите два — като три отрязани клончета. Така устроен, орнаментът запълва една квадратна клетка. Всички мотиви са с пълнеж в гъст сокаен бод и ритмично подредени в колоритно отношение — *кскзкскз*...

Надстройката се различава от тази при 9372 по това, че най-отгоре се редуват орнаментите: стилизирано двуклонесто дръвче и кръгловатият орнамент (Табл. IX, 16, 19).

* * *

В известно отношение по-особена е дедеагачката шевица по махрамите (дълги бели памучни кърпи за покриване на главата у жените), снабдени с дълги ресни — до 50 см, оставени от основата на платното. На двата тесни края на платното в ивици пред ресните е развита шевичната композиция, различна при различните екземпляри.

19. *Махрама от с. Доганхисар, Дедеагачко* (инв. № ... изгубен.) Като основа на шевичната композиция служи черно поръбване с гайтанен бод (Табл. VIII, 15) и две розови кенарни черти. В една двусантиметрово широка ивица, обрамчена с прав тегел от много тънък черен конец, са извезани растителни мотиви в трапецовидни клетки, оградени с верижки от наклонени дребни квадратчета. Така образуваните клетки са последователно една след друга ту отгоре, ту отдолу, с тесните си страни, та и изображенията в тях са едно след друго в противоположни посоки (Табл. V, 2).

Мотивите са с извънредно тънка черна насновка и представляват тънко стъбло с две клончета, излизащи симетрично от дъното. Върхът на стъблото е несъразмерно обемно начертана кръстовидна фигура с по едно шипче на върха и от страни, а клончетата — с продълговати фигурки, с шипчета отстрани и квадратно бодче на върха. Всички фигурки по мотива са с пълнеж от шпаня, извезана с кръстчени бодчета. От двете страни на всеки мотив в празните пространства на трапеца има по една стъпаловидна пирамидка, запълнена също с кръстчени бодове. Обърнатите в една посока мотиви са последователно с червени и зелени цветчета, а в другата посока — със сини и кафяви. Клончетата и на едните и на другите са винаги черни, а пирамидалните фигурки — една срещу друга — *зкчс-зкчс*...

Над ивицата с мотивите следва също двоен розов кенар и непосредствено до него — черта от прав тегел с черни миниатюрни стилизирани цветчета (?). (Табл. IX, 1). Непосредствено над тях — по розова кенарна черта, през 10 см, са наредени по две кръстовидни насновки с двойно завити краища и шипче на върха; тия орнаментчета са разположени симетрично от двете страни на стълбче с тризъбец (Табл. IX, 7). Те са винаги червено и синьо, а стълбчето помежду им — ту червено, ту синьо.

Цялата композиция е висока към 6 см и не излиза от общия стил на рехавост, на лекота. Многото пространства без пълнежи надделяват

над цветните с шпаня пълнежи, които биват обезсилвани като такива и от видимата насновка около тях.

20. *Махрама от с. Чамерен, Дедеагачко* (инв. № 15243). Над черта от извезани дебели с индигов цвят точки, прошити между две розови кенарни черти, следва широка 2.5 см ивица, разделена на правоъгълни четириъгълници, в които с черна насновка са очертани по един диагонално разположен продълговат шестоъгълник. Тази фигурка е съединена със съответните ъгли чрез растително стилизирани подробности. Фигурките, подробностите им и заградените два свободни ъгъла на четириъгълника са запълнени с нежни цветни вълнени конци — с кръстчени бодчета, както следва: шестоъгълничетата — в черно с бяло кръстче в средата: подробностите — в краищата розово и индигово (или жълто и червено), жълто (или индигово) с розово в средата им. С оглед на оцветяването на някои от подробностите отделните мотиви се ритмуват през едно — АБАБАБ...

Над тази ивица почти непосредствено е извезана с полегат бод розова черта, до нея — мрежеста индигова линия, следвана от непрекъснат черен тегел с черни наклонени схематични цветчета (Табл. VIII, 35).

Два сантиметра над тях е прошит прекъснат тегел и по него, на 10 см едно от друго са наредени схематични растителни мотивчета по двете страни на отвесно стъбло и четвъртито оформен връх с три тризъбчета отстрани и отгоре (Табл. VI, 1). Клончетата са с разширение към средата и с миниатюрно цветче (?) на върха. Разширените части на мотива са запълнени с кръстчени бодчета от вълнени конци в розово, индигово и жълто (или червено, жълто и розово). С тия двойни оцветки мотивите се ритмуват един след друг.

И тука имаме познатата композиция: облекчаване на широката, сравнително по-плътно извезана ивица чрез по-рядка надстройка от ефирно леки линии и схематизирани растителни фигурки. В този случай дори и четвъртитите по обемни мотиви не действуват така плътно, както е при третата група везма по кърпите.

21. *Махрама от с. Еникьой, Дедеагачко* (инв. № 9354). След поръбване с едри сини кръстчени бодове между успоредни очертания от по три реда ситни кръстчени бодчета — червен, розов и червен (в другото очертание розов, червен, розов) и по една розова линия, извезана с гъст полегат бод, е дадена редица от осмолисти розетки (диам. 1.4 см). Листенцата на розетките са квадратчета, изшити с гъст сокаен бод, са съединени с тънки жички две по две диагонално (Табл. IX, 8). Оцветени са розетките през едно: ясносиньо — черно — ясносиньо — черно и т. н. В ивицата има 31 розетка. Отдолу и отгоре между отделните розетки има по едно розово тризъбче.

Композицията завършва с ивичка от една розова линия, извезана с отвесен бод, и до нея друга, назъбена отгоре с отвесен плосък бод в син цвят (Табл. VI, 2). Последната черта в много отношения наумява везането с цепен бод при други дедеагачки шевици. (Срв. подолу).

Най-отгоре е значително разредената редица от дребни хиксовидни розови орнаменти с раздвоени и завити навън краища.

Нежните убити и изобщо бледи тонове и преобладаващите тънки очертания са напълно в духа на везмата в този край.

*
* *

Съвсем друг технически и композиционен характер имат шевиците по белите летни сукмани в село Доган Хисар, Дедеагачко. Те са постигани по пътя на така наречения „цепен бод“[1], една не по-малко старинна и общославянска шевична техника. По начало тази шевица принадлежи към означаваните в науката „плътни шевици“, при които тесните неизвезани ивици в композициите очертават мотивите и орнаментите. Техниката на везане с цепен бод е такава, че при нея се получават преди всичко геометрични очертания. Плавните очертания са невъзможни при тая техника за схематично концепиращата мисловност у народния художник. Тази един вид скованост се задържа още повече на власт у човека от народните среди и поради обстоятелството, че възможностите му са обусловени и от вековната орнаментика, която са му налагали хоризонталният тъкачен стан и тъкачните кори.

22. *Летен сукман (фустан) от с. Доганхисар, Дедеагачко* (инв. № 10826). Сукманът е съшит от сравнително дебело бяло памучно платно, домашно производство[2]. На гърдите на този „фустан“, на които няма никакъв пазвен разрез, е извезана широка и висока от гушата до сред гърдите обща геометрична композиция, представяща широка зигзаговидна ивица с форма на разтегната латинска буква W. Тази ивица (Табл. VII, 4) и образуваните между чупките и в ъглите край бордюрите на шевичната площ пространства са плътно извезани с линеарни орнаменти по дължината на зигзаговидната ивица и концентрично в другите клетки. Съществени елементи в тази линеарна орнаментика са двойно пречупените кукички. Везмото е твърде гъсто, изработено с добре усукани тънки кафяви вълнени конци. Бодовете имат посока на вътъка на платното.

Тази шевица и по колорит е напълно съгласна с нейния първичен вид: в по-голямата си част едноцветна, с очертания само от неизвезаните места на платното, гдето цветният конец минава откъм опакото на платното; а при многоцветност (в случая — кафяво, зелено, червено и синьо) петната са разпоредени на праволинейни отсечки.

По ръкавите на женските ризи и по полите на летните сукмани в Дедеагачко тази шевица се прилага само в разновидности на долната бордюра на току-що разгледаната на „Фустана“, т. е. зигзагообразна ивица с дантелеста ресновидна окрайка (срв. Табл. VII, 3).[3]

*
* *

Както личи от приведените описания и примери, дедеагачката платнена шевица се отличава преди всичко със своята изработка от

[1] За техниката на везане с цепен бод виж по-подробно у **М. Велева.** За произхода на една старинна българска шевица с общославянско разпространение. Известия на Етногр. институт и музей IV, 1961, стр. 39.

[2] Срв. по-подробно у **Хр. Вакарелски,** Бит на тракийските и малоазийските българи, Трак. сб. V, 1935, стр. 190 и обр. 303.

[3] Срв. **М. Велева,** цит. съч., табл. VII.

пределно тънки вълнени ръчно изработени прежди, с пределно дребни бодове, главно насновачен, кръстчен, сокаен, ажурен и цепен. Други се срещат сравнително рядко или никак не се срещат. Втора особеност на тази шевица е многозначителната ѝ лекота, която в много случаи може да бъде означена като ефирна. В най-изразителните си форми тази лекота прилича на краснопис, при който се разчита изключително на движението на линиите, а не и на техния обем.

В колоритно отношение тази шевица може да претендира за свой специфичен лик. Сравнително ограниченият брой на тоновете (най-много до 4—5), поради тънкотата на преждите, наличните плътни пълнежи не се налагат над другите страни на везмото, а служат по-скоро за по-силното изтъкване на лекотата, за подчертаване на орнаменталното богатство в насновачните очертания.

Относно колоритната характеристика на дедеагачката платнена шевица не може да не се подчертае значителното място на тъмните, често пъти убити тонове в нея — черен,тъмночервен, кафяв, тъмносин, които в много случаи определят и художествената прелест на везмото. По-ярките тонове — ясночервен, ясносин, или много по-рядко жълт и пембен, заемат второстепенно място, най-често за пълнеж на дребни подробности в мотивите. Това е характерно не само за плътните и по-едри мотиви при кърпите и за рехавите композиционни надстройки над тях, но и за геометричните шевици с цепен бод, при които цели площи биват извезвани едноцветно и за фигурно очертаване се разчита почти единствено на оставените неизвезани контури.

Във връзка с шевицата с цепен бод трябва да се подчертае характерното отсечно оцветяване. Доколко този начин на колориранс е любим при дедеагачките шевици, личи от обстоятелството, че се прилага и при шевици със съвсем други техники — насновачна, сокайно-ажурна и др. (срв. тук в т. 21). Това показва, че при техниката с цепен бод в тази тракийска шевица имаме далечна старинна традиция.

Не може да се каже обаче, че разглежданите тук шевици са нещо напълно различно от общобългарското везбено изкуство. Преди всичко лекотата, рехавостта на шевиците е известна и прилагана, макар и с по-второстепенно значение в някои други тракийски и в някои севернобългарски райони (Плевенско, Никополско и др.) по полите на женските ризи. Така е и с оцветяването им. Широко разпространена в българските земи е и шевицата с цепен бод (С. и. Тракия, Македония, С. България, З. България), като в някои от краищата заема значително място в украсата на женските ризи[1].

С всички тия особености дедеагачката шевица представлява ценен дял в шевичното творчество на българския народ. Тя допринася важни указания за народната естетика при съчетаването на рисунък с колорит, при композиране на плътните петна в атмосферата на една широка мрежеста обстановка.

[1] Срв. **М. Велева,** цит. съч.

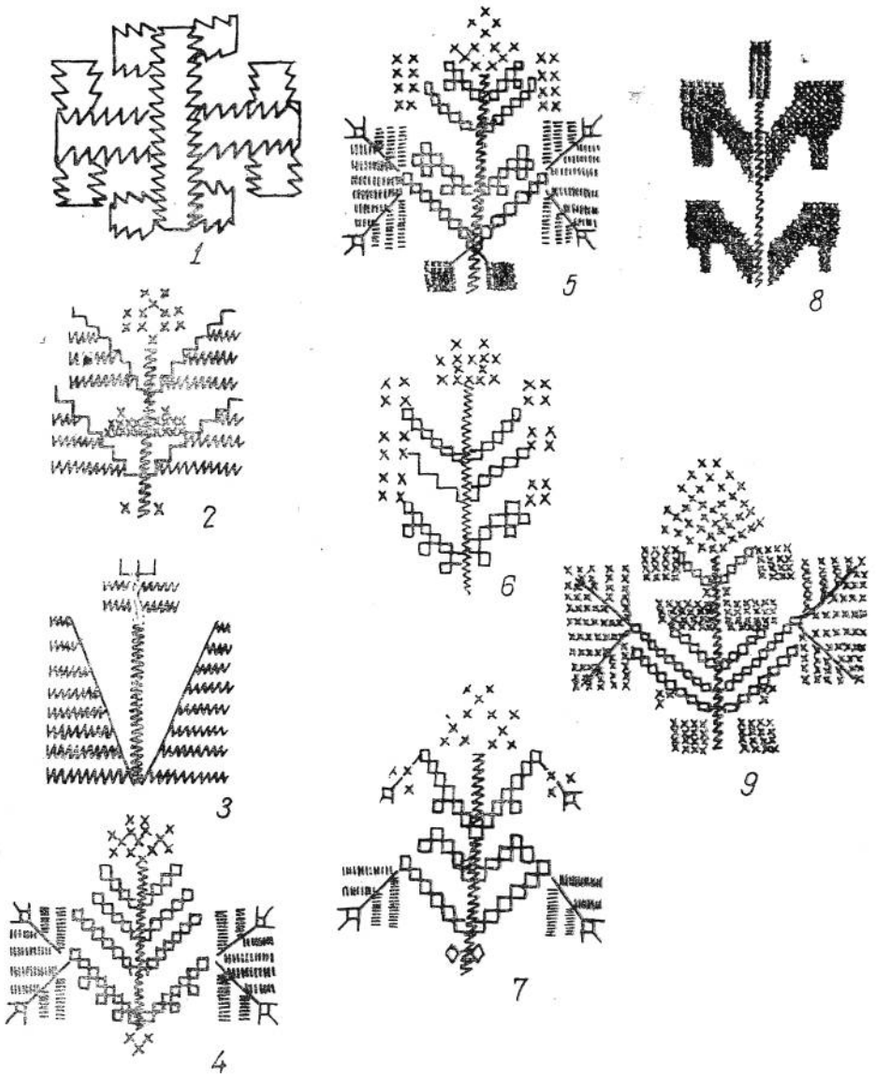

Табл. I. Мотиви: 1. Кърпа, инв. № 9397; 2. Кърпа, инв. № 9393, 3. Кърпа, инв. № 9394; 4. Кърпа, инв. № 9395; 5. Кърпа, инв. № 9391; 6. Кърпа, инв. № 9392; 7. Кърпа, инв. № 9390; 8. Кърпа, инв. № 9388; 9. Кърпа, инв. № 9389.

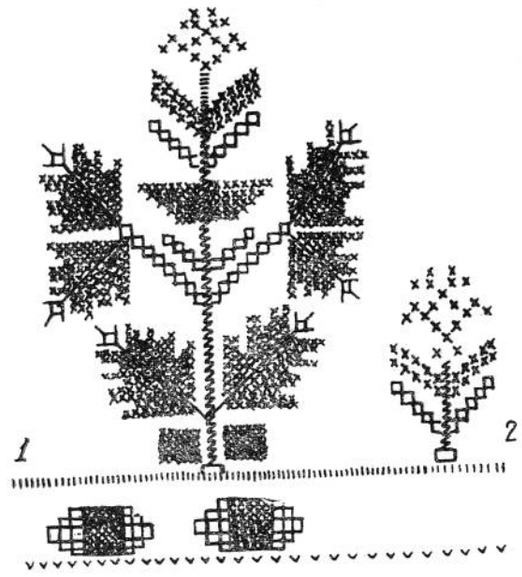

Табл. II. Мотиви от кърпа, инв. № 9406.

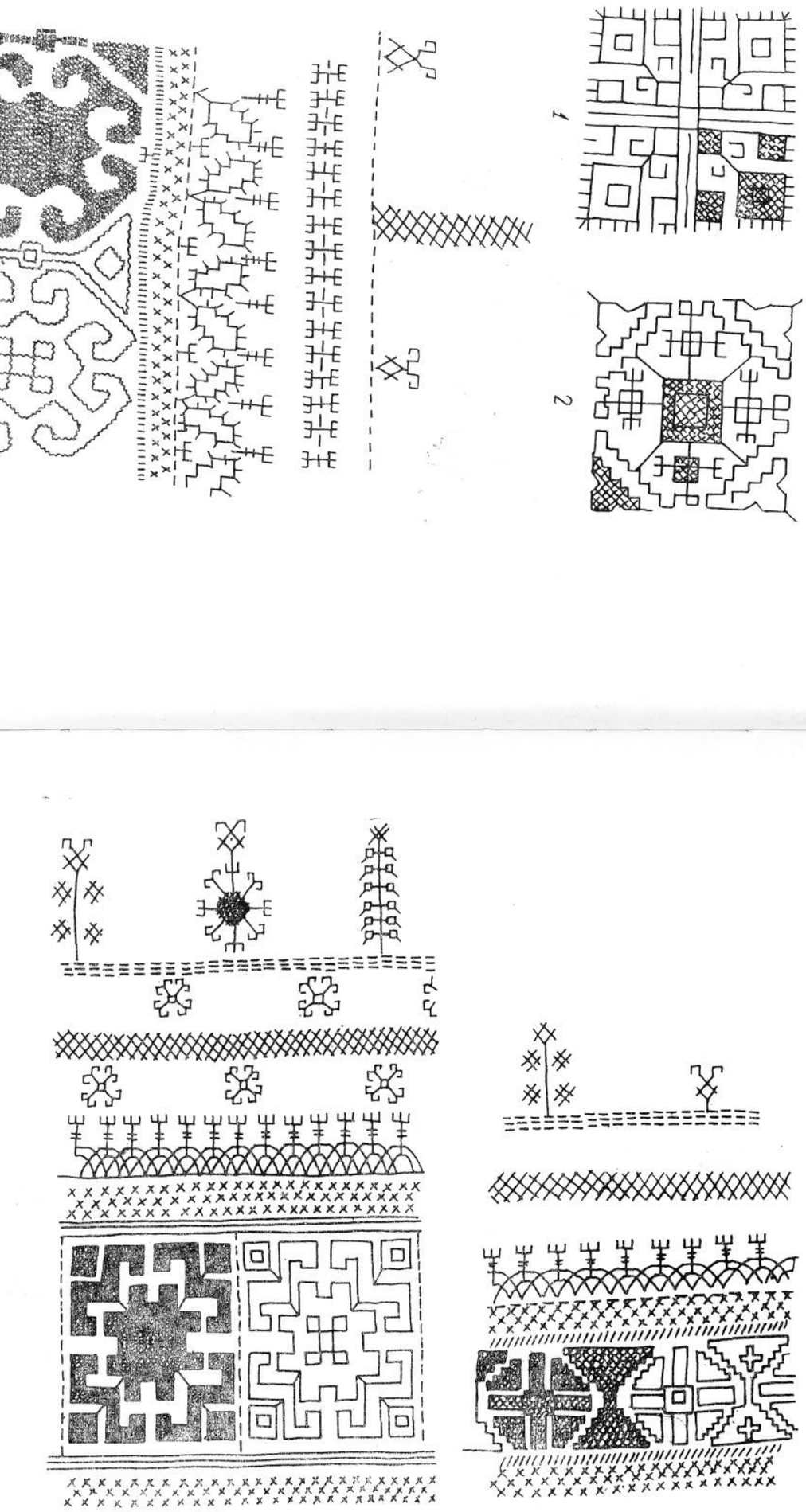

Табл. III. М о т и в и: 1. Кърпа, инв. № 9396; 2. Кърпа, инв. № 9380; 3. Кърпа, инв. № 9364.

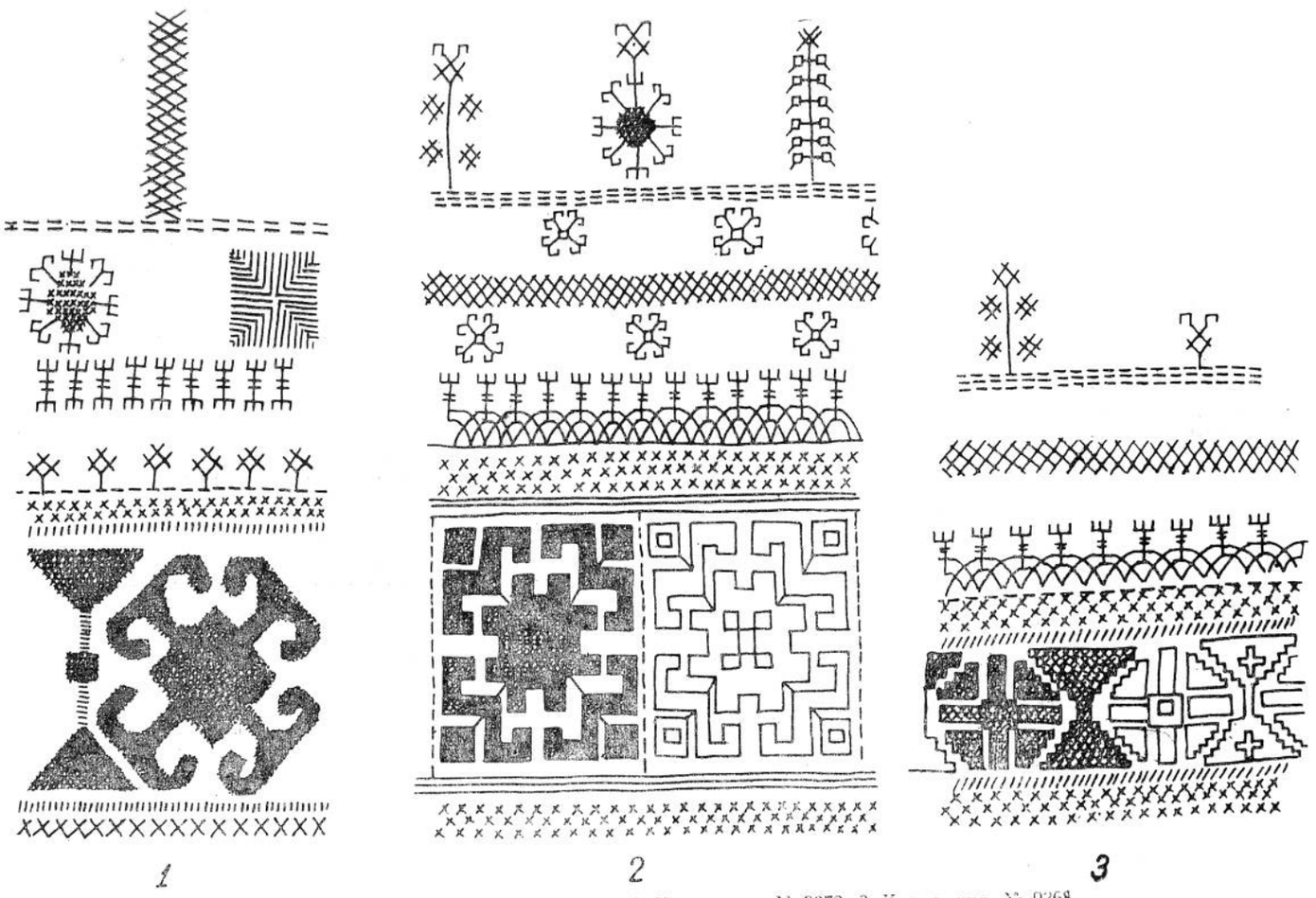
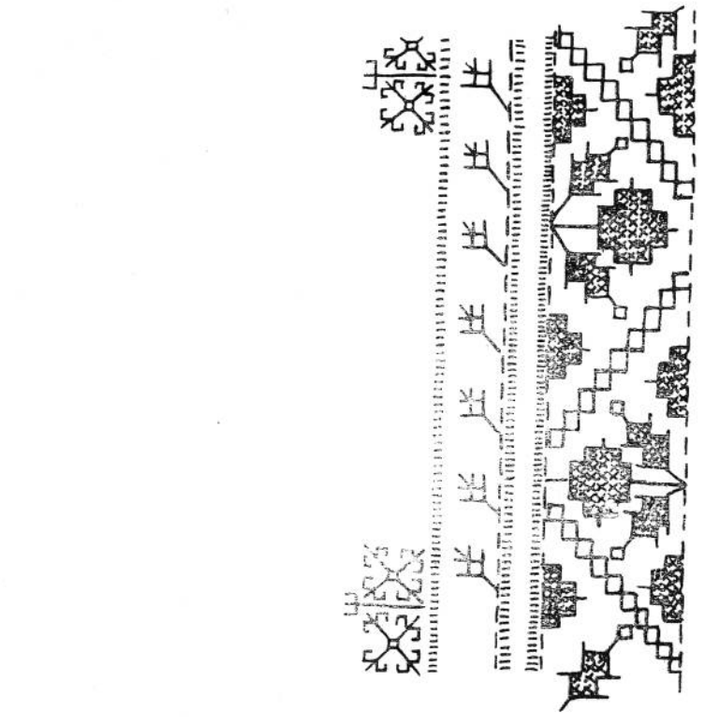
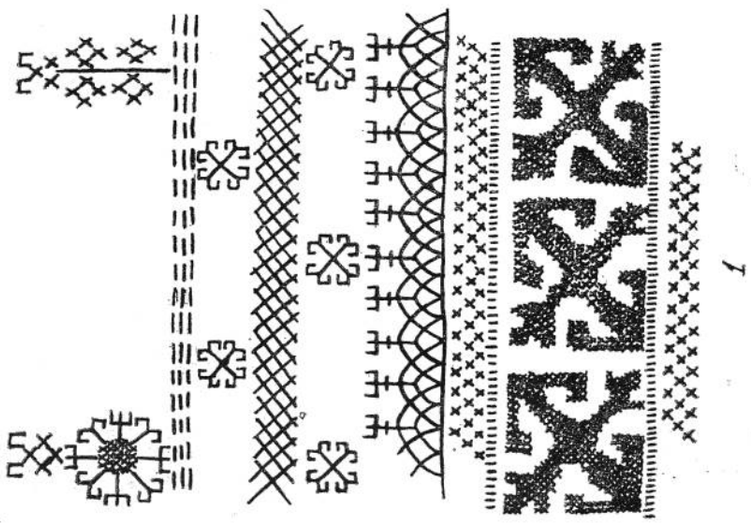

Табл. IV. М о т и в и: 1. Кърпа, ин. № 9363; 2. Кърпа, инв. № 9372; 3. Кърпа, инв. № 9368.

2

1

Табл. V. М о т и в и: 1. Кърпа, инв. № 9373; 2. Михрама (с изгубен инвентарен номер)

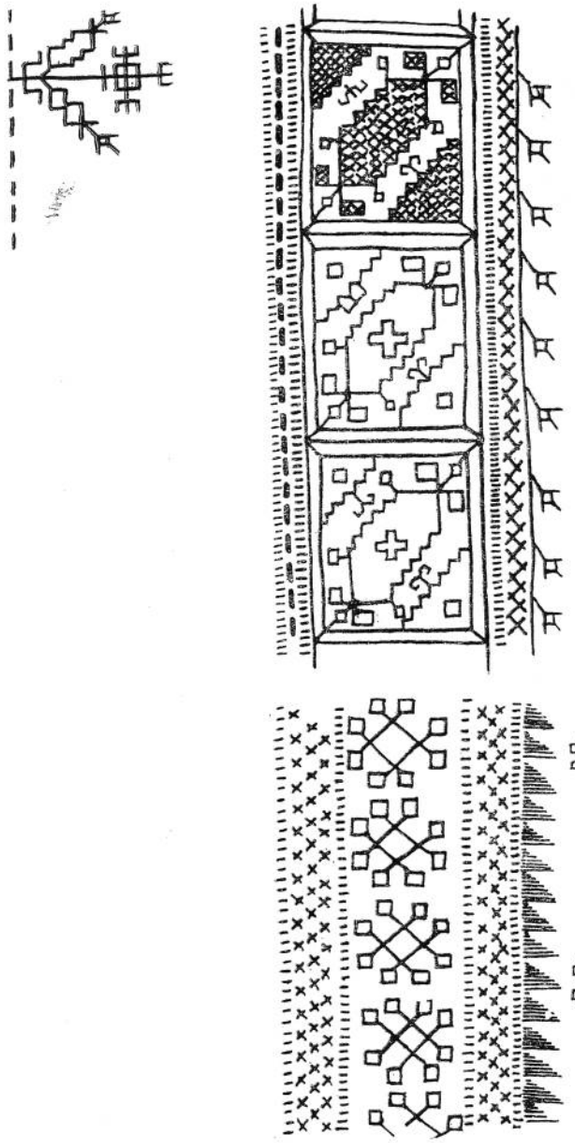
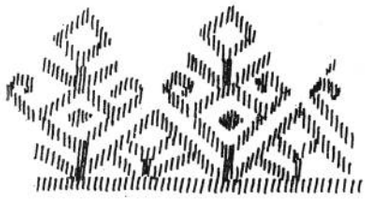
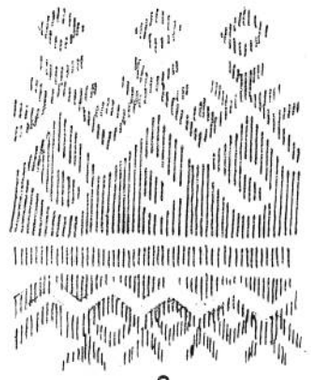
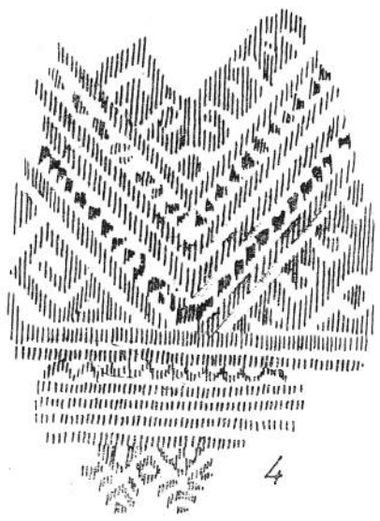

Табл. VI. М о s и в и: 1. Махрама, инв. № 15243; 2. Махрама, инв. № 9354.

1

2

3

4

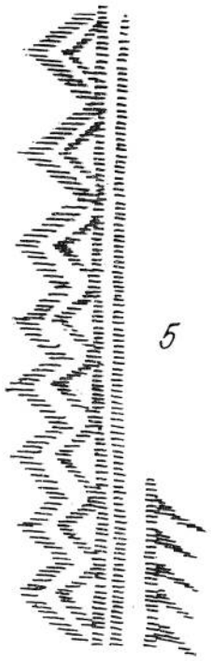

5

Табл. VII. Мотиви: 1, 2, 5, Шевици от ж. р. риза, с. Еникьой, Дедеагачко, инв. № 9348; 3. Шевица от женска риза, с. Дервент, Дедеагачко, инв. № (изгубен); 4. Шевица от летен „фустан“ с. Доганхисар, Дедеагачко, инв. № 10826.

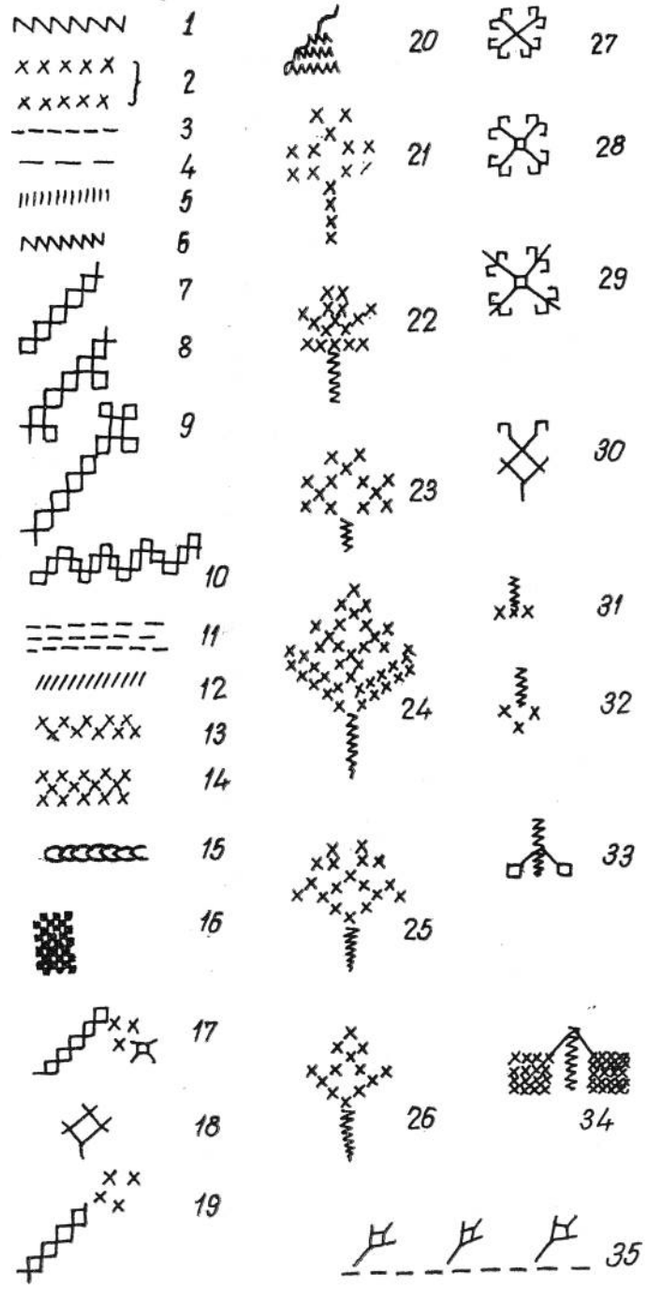

Табл. VIII. Орнаменти и бодове по кърпи из Дедеагачко

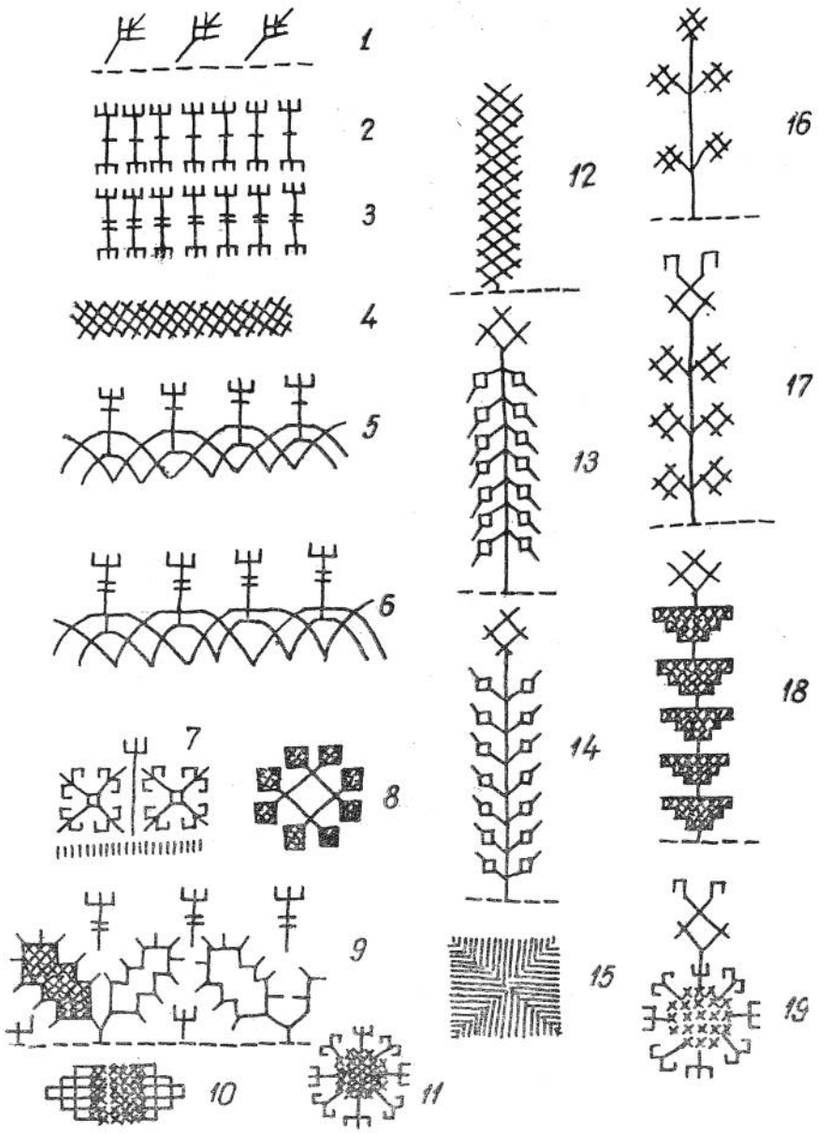

Табл. IX. Орнаменти по кърпи из Дедеагачко

АНАСТАС ПРИМОВСКИ

СТО ГОДИНИ ОТ РОЖДЕНИЕТО НА СТОЙО НЕДЕЛЕВ ШИШКОВ, ВИДЕН ИЗСЛЕДОВАТЕЛ НА ТРАКИЙСКАТА ОБЛАСТ

През есента на 1965 г. се чествува стогодишнината от рождението на Стойо Неделев Шишков — най-видния изследвач на материалната и обществено-духовната култура на родопските и тракийски българи.

До освободителната Руско-турска война (1877—1878 г.) Родопската област била слабо позната не само на чужденците, но и на тогавашната българска общественост.

Първи родопски синове, които след Освобождението поставиха на здрави и широко демократични начала историческото и народоучно проучване на Родопската област, са: Христо Попконстантинов, Стойо Н. Шишков и Васил Дечев. Между тия колоси в родопологията особено място заема Ст. Н. Шишков, който за разлика от двамата си другари с еднаква любов проучва и родния си край, и любимото му Беломорие.

Стойо Н. Шишков е роден в бедно занаятчийско семейство на 27 юли 1864 г. в будното среднородопско градче Устово. Не ще да е било леко на Неделчо със своя занаят да изхранва многочисленото си семейство. Навярно покрай другите причини от гледище на медицината по онова време и оскъдицата е допринесла не малко, щото от 13 родени деца да останат живи само пет. Къщата на Неделчо Вълков Шишков била малка. Състояла се от стая — „низка коща“, потон и друга стая, която служела за работилница. В нея Неделчо изкърпвал и калайдисвал стари съдове от тъмно до тъмно, за да припечели някоя пара. А най-голямото му момче Стойко усърдно му помагал в работата. С босите си крачета, стъпил на мокрия вълнен или кеневирен парцал, усърдно „сучел“, изтривал с пясък нечистите медни съдове за калайдисване, като се държал ту с едната, ту с другата си още слаба ръчичка за прикованата в единия ъгъл на работилницата гредичка. Стойко обаче много обичал да чете и почти винаги в работилницата на баща си носел и книжка.

За тия детски години на своя син неведнъж чича Добра Маркова е разказвала на своите внучета: много било мъчно на баба Добра и постоянно си имала кавги с дядо Неделчо, че много измъчвал доброто си умно момче. А стрико Неделчо отговарял: „Помни, Добра, че Стойко ще стане истински човек, защото търпи, мълчи и работи и с главата си, и с краката.“ Баба Добра в това време изпържвала няколко яйца и като свършвал работата при баща си, веднага му ги давала скришом от другите деца, които все на игра ги избивало. Тия спомени ги разправя-

ше баба Добра и даже си поплакваше, още й било мило за Стойка, че баща му го е измъчвал“ — разказва дъщерята на Ст. Н. Шишков.

От Устово са изкочили първите искри на просвета в Родопско по време на Възраждането. Оттук са излезли видни възрожденски дейци, твърди борци против турската тирания. През 1863 г., след бурно заседание на Идаре меджлиси (Околийски съвет) на Ахъчелебийската кааза, бива отровен с кафе представителят на Устово — първенецът Дечо Стояновски. През 1874 г. се самоубива устовецът Никола Келпетков, съподвижник на Васил Левски[1], а по време на Сенклеровото въстание през 1878 г. отстрана на защитниците на Петко войвода бива убит в местността „Хубча“, заедно с тъй наречѐното Капитанче, и насечен на парчета, известният първенец, революционер и кмет на Устово Щоно хаджи Чонев.[2] От Устово е и смелият бранител на родопските българи от фанариотските попълзновения в Родопско Келеш Саващо. Тук се получавали всички просветни и революционни издания, като почнем от Богоровия вестник и стигнем до революционните издания на Каравелов и Ботев.[3] Това е селище, напоено с възрожденски дух и идеализъм. Всичко това представлявало благодатна почва за закърмянето на душата на младия Шишков с идеите на нашето Възраждане за бъдеща народоучна, просветна и високо родолюбива дейност.

Стойо Н. Шишков няма високо училищно образование. Учил е от 1868 до 1877 г. в Устово и е завършил „градското трикласно“ българско училище през 1876/77 г. „с голямо отличие и похвален успех“.[4]

Учители му били родопските възрожденски дейци: Стоян Гергьовски от Устово, Христо Попконстантинов от с. Петково, свещеник Гаврил Попянков от Райково и устовецът Илия П. Белковски, съподвижник на Васил Левски и един от видните строители на току-що освободената родина.

След свършване на трикласното училище в Устово през 1880/81 г. Шишков бил 40 дни слушател във временните педагогически курсове, уреждани от Дирекцията на просвещението в Пловдив в манастира Света Петка при гр. Станимака (Асеновград) с преподаватели Ат. Митев и Ташко Мимидичков. На следната учебна 1881/82 година той посещава двенеделните педагогически курсове и в гр. Хасково, при преподаватели Попов и Ив. Мавров.[5] Училищни свидетелства за завършеното си образование Шишков няма поради ограбването и опожаряването на Устово от разбитите части на Сюлейман-пашовата армия и оттеглящото се турско население.

Обявената Руско-турска война (1877—78 г.) поставя на върховно изпитание целия български народ. Със затаен дъх и чувство на дълбока радост следят военните действия и родопските българи. Разбитите и отстъпващи части на Сюлейман-пашовата армия и бягащото турско население към Одрин през Беломорския проход пожарило и ограбвало

[1] **Ст. Н. Шишков,** Из долината на Арда, Пловдив, 1936 с. 80.
[2] **Ст. Н. Шишков,** пак там, с. 80. Срв. Сборник Петко войвода
[3] **Николай Еранчев, Ст. Н. Шишков,** сб. Родопа и Родопската област. София — Пловдив, 1935, с. 108.
[4] Из свидетелство на Ст. Н. Шишков, издадено му от Общинския съвет и Училищното настоятелство на гр. Устово на 30 май 1884 г.
[5] Из „Служебен списък“ от 1897 г.

всичко из пътя си. Пред надвисналата над устовци опасност много семейства намират братски подслон и закрила от съседните български мохамедански селища. Подслон и спасение намира и семейството на Неделчо Вълков Шишков в семейството на Сюлейман от близкото до Устово селце Кокарово. Изживяват се дни на рядко братско съчувствие и закрила между българи християни и българи мохамедани, заговорва славянската кръв. След преминаването на разбитата турска войска и озверяло и загубило каквото и да е човешко чувство население към Беломорието, избягалите устовски семейства се завръщат по домовете си. Но те ги намерили опожарени и ограбени.

Разбити били къщата и дюкянчето на Неделчо Вълков Шишков, а покъщнината била ограбена. Пострадалото семейство на бедния калайджия се заселва в Станимака. Четиринадесетгодишният младеж Стойко се залавя с тежкия за времето си занаят кираджийство, за да бъде в помощ на бащиното си семейство. Той скитал между Станимака, Ксанти и Портолагос, опознава още по-добре живота, бита, природата и поминъка на своите планинци, затова времето, което прекарал в кираджийство през 1878 и 1879 г., с основание се счита за негов „житейски университет“.

Но радостта от първите лъчи на свободата е крайткотрайна. Западните империалистични сили, начело с Англия и Австро-Унгария, направиха всичко възможно младата българска държава да не излезе на откритото и топло Бяло море и славянският свят да не граничи с него. И Ахъчелебийско, заедно с по-голямата част от Родопа, остана под ярема на отоманските потисници. И от 1 (13 юни 1879 г.) по силата на Берлинския договор границата между Източна Румелия и Турция бе поставена на Рожен. Любимото родно място на младия Шишков остава под робство и той бърза да се върне в него и да работи с цялата си душа и сърце, с всички сили и знание, с целия си плам на младостта си.

Трудолюбието, благият и отзивчив характер към обществените работи и голямото ученолюбие вече са обърнали внимание на неговите съграждани и едва навършил четиринадесет години той е поканен от устовци да им стане учител. Шишков приема просветителската работа с високото съзнание, че трябва да служи беззаветно и всеотдайно на народа си — с всички сили, с цялата си душа и знание. Зареждат се години на упорит и системен труд за самообразование. В родното си градче, Богородичната част, младият Стойо учителствува две години — през 1879/80 и 1880/81 г. В Устово застава начело на просветния и културен живот. Тук той прави първите си книжовни стъпки и праща първите си родопски дописки и малки статии в тогавашните български вестници. Едно невинно описание — хорография на ахъчелебийските села, в цариградския екзархийски вестник „Новини“ става причина една нощ през 1881 година той да прехвърли границата и да потърси спасение в пределите на България. Потърсва работа в село Каяли, Хаджиелеско, (сега с. Филево (Върбица), Първомайско), където и баща му е работил като калайджия. Назначава се за учител. И тук усилено работи за своето самообразование. Учителствува две години — 1881—82 и 1882—83 година, където оставя незаличими спомени. След двегодишното му „политическо изгнание“ отново се връща в Устово и учителствува две години (1885

—1887); в село Левочево също две години (1887—1889); пак в Устово две години (1889—1891); в село Орехово пет години като учител и директор на държавното трикласно училище (1891—1896). Като учител в село Орехово започва да издава списание „Славиеви гори“ (Родопи). Във връзка с преместването на трикласното училище от Орехово в Чепеларе, за да може да обслужва и учениците от Ахъчелебийско, имал големи препирни с поп Нойко. По това време над българите-мохамедани в Орехово, Хвойна и Павелско се упражнява голям натиск за изселване. Шишков се възмущава много и написва статията „Помашки сълзи“. Премества се в Чепеларе като учител и директор на трикласното училище (прогимназия) през 1901—1904 година; отново е в Чепеларе — директор на трикласното училище и стои само една година (1905—1906). От 1906 до 1917 година Шишков е учител в Пловдивската мъжка гимназия и в I-ва прогимназия. От 1908 година той има часове по български език и във Френския колеж в Пловдив, а след Първата световна война до 1927 година той е редовен учител във Френския колеж, където завършва 40-годишното си учителско поприще.

Когато учителствува в с. Левочево, Шишков, на 8 ноември 1887 г., се оженва за Мария Стоева Стояновска от Устово, родена през 1866 г., дъщеря на един от най-състоятелните люде в селището. Макар и от богато семейство, съпругата на Шишков притежавала всички добродетели, присъщи на родопчанката — трудолюбие, скромност, гостоприемство и беззаветна вярност, — като правела всичко, което било по силите ѝ за неговата спокойна и плодовита работа.

Съпрузите Шишкови се радвали и на хубава челяд: Добра — родена на 14 септември 1889 г., Любина — родена на 10 септември 1891 година в Устово, Шина — родена на 28 февруари 1894 година в Орехово и починала на едногодишна възраст на 11 юли 1895 г. в Чепеларе; син Дечо (Неделчо) — роден на 25 септември 1895 година, и Слава — съпруга на д-р Сп. Щърбов от Райково, починала през м. юни 1966 година в София. Бащинската привързаност на Шишков към децата му била голяма и силна и той правел всичко, за да им даде образование и възпитание. Но голям удар получава със смъртта на единствения си син Неделчо, който починал на 11 април 1912 година като ученик във Френския колеж. Смъртта на сина му се отразява изключително тежко на неговата душевност.

Когато отива в Чепеларе през 1895 година, Шишков продава къщата си в Устово и построява нова в Чепеларе. Тук той урежда хубаво стопанство — с добитък, овощна градина, пчеларство, бубарство.

През цялото свое учителство Шишков остава незаличими спомени и като учител, и като човек, и като общественик. За тия му качества се говори и в няколко свидетелства, издадени на времето от Общинското управление и училищните настоятелства в селищата, където е учителствувал. Ето една от оценките от родното му Устово: „Черковно-училищното настоятелство и Общинското управление на г. Устово, Ахъчелебийска кааза, Турция, дава настоящето на г-на Стефана Н. Шишков за удостоверение на това, че той, г-н Стефан Н. Шишков, през 1883—84; 1884—85 и 1889—1890, 1890—91 учебна година е бил учител в класовете — при общинското в града ни класно училище. През всичкото това време той при отлично поведение, с примерна енергия, деятелност, по-

стоянство и крайно родолюбие е изпълнявал поверената нему длъжност най-достойно и ревностно, служейки за преуспяване и доброто на родината ни — отдето със своите отлични качества спечели симпатия и уважение без разлика на всички граждани и ученици. . .“[1]

За учителските му години в Левочево (1887—88 и 1888—89) в свидетелството от общината № 1 от юли 1889 г. се казва: „През продължение на това двегодишно стояне в селото ни той е изпълнявал своята учителска длъжност най-съвестно и се е отличавал с поведението си и към ученици, и към население.“[2]

А за учителстването му през 1885—87 г. тогавашната общественост от Долно Райково ето как преценява работата на Ст. Н. Шишков: „. . .През реченото време, казаний е изпълнявал съвестно своята си учителска дейност, с похвално към учениците си и въобще към всички поведение.“[3]

Шишков е голям педагог и учител. Неговите педагогически дарования намират отлично поле и в Пловдив. Ценен е бил от колеги и ученици, и от Министерството на народната просвета, което на няколко пъти го е канило за учител и работа в столицата. Шишков не приемал, защото искал да работи в родния си край.

Борбата на Стойо Н. Шишков с Върховния Македоно-Одрински революционен комитет

Мечтата на Шишков да види и своя край освободен както останалите части на родината от руските войски не можа да се осъществи. Границата на Рожен задели Ахъчелебийско (Смолянско) отново в Турско. И когато биде принуден да напусне родния си край, Шишков още повече закопня за освобождението на Родопа. На тази идея посвети перо и слово. Затова отначало посреща с радост появата на Македоно-Одринското революционно движение, но вижда, че то е попаднало в ръцете на нечисти люде и смело се противопоставя. Жертва на върховистките домогвания стана и неговият шурей Дечо Стоев Стояновски, който заедно с учителя Атанас Шапарданов, беше зверски заклан от върховистките палачи през февруари 1901 г.[4] Послешната разбойническа дейност на някои от дейците на тази организация от Чепеларския пункт

[1] Свидетелството е от 15 април 1892 г., г. Устово и е подписано от Черковно-училищното настоятелство: Киряк Данчев, Братня П. Георгиев, Стою Стоянов, Ст. М. Видров и Хар. Костов.

Печати на двете училищни настоятелства: Черковно-училищно настоятелство Устово, Ахъчелеби, и Черк. учил. н-во, Богородична част, Устово.

Удостоверява се верността както на гореизложеното, тъй и на приложените подписи от Общинското гр. у-ние. Устовски градски кмет (п) Никола х. Згуров.

[2] Свидетелството е от 1 юли 1889 г., с Левочево, подписано от стареи: Тодор Христов; кмет, Никола Йовкув и Йовку Станкув.

[3] Удостоверението е от 8 юли 1887 г., Долно Райково, и е подписано от настоятели и членове: Свещеник Никола Т. Мавродиев, кмет Ташю К. Боботанов, Георги В. Чешитев, Тодор В. Чешитев,, Коста Н. Руменов, Волчу С. Чешитов, Коста Д. Ардюв и Никола П. Милушев.

[4] Анастас Примовски. Първите жертви на върховизма през 1901 г. в Ахъчелебийския район. Известия на Тракийския научен институт. Кн. I, София, 1965 г., с. 29—47.

и на Ахъчелебийския революционен комитет и залавянето и ограбването на невинни жители на Ахъчелебийско го още повече отблъсна и възмути. Това го принуди да напише известното „Отворено писмо до пловдивския адвокат г. Селджобалиев“, защитник на ахъчелебийските „революционери“, които в името на националните идеали ограбвали родопското население и го отблъсквали от революционната организация. Тая борба на Шишков против домогванията на върховистите и разбойниците в Македоно-Одринското революционно движение заслужава отделно обширно изследване, за да се посочи високото идейно разбиране на Шишкова за политическата свобода. С тая си борба Шишков навлича омразата на ръководителите на Чепеларския пункт, чиито представители направили опит да му запалят къщата и плевника в Чепеларе и го накараха преждевременно да напусне селото. Тая дейност на Шишков и борбата му против върховистите и разбойниците ще бъде предмет на отделно проучване.

Комендант в Устово през Балканската война

Илинденско-Преображенското въстание през 1903 година не донесе свободата на Македония и Одринско. За това обявяването на Балканската война се посрещна с възторг и от родопското население като освободителна. Всички честни борци от Вътрешната революционна организация и Върховния македоно-одрински комитет се наредиха като доброволци и участвуваха живо във всички сражения.

Като доброволец в тая война се включи и Ст. Н. Шишков. Той е редник-войник от I-во опълчение. Като отличен познавач на географията и пътищата в Среднородопско, където щяха да се водят сраженията, генерал Ковачев и заместник-началникът на II-ра дивизионна област генерал Илиев го пращат като водач при I-ва бригада и оттам при I-ва дружина на 21 полк. „Радостта ми беше неописуема — пише Шишков, — защото след 21-годишно непрекъснато изгнание щях да мога да видя родния кът и близките си в Устово и изобщо в Пашмаклийско.“

В спомените си „Палаският бой преди 20 години“ той описва подробно военните действия на 21 полк, който освобождава родния му край — Среднородопско. След свършването на военните действия той е назначен за комендант на Устово. Полага големи усилия да предпази местното население от разни спекуланти, бакали и търговци. В комендантската си служба бил строг, изпълнителен. Еднакво се отнасял към всички. Никакво предпочитание не допускал по отношение на роднини и близки.

Ето какво пише Николай Врачев по този повод: „През време на Балканската война той върви като истински мобилизиран войник заедно с военоначалниците, които са определени да действуват в Средна Родопа. С присъщата нему трогателна и благородна обич той спасява българите-мохамедани от сеч и пожар, като се залага пред един от генералите за тях, залага себе си, главата си, живота си в уверение, че те няма да предприемат нищо от естество да смутят тила на българската войска и така стана.“

И на въпроса на генерала: „Отговаряш ли за тях?“ — не се подвоумил да каже смело и решително: „Да! С главата си!“[1]

Макар и военно време, погледът и интересите на Шишков са широки и всестранни. За околностите на Устово — Кавгаджик, Пазлак и пр., иска от Мин. на търговията акациево семе за залесяване.[2]

Той настоява пред Министерството на народното просвещение ограбените ценни предмети от разни лица да се върнат и да се предадат на археологическите и етнографски музеи[3].

* * *

Полувековната учителско-просветна дейност, книжовното му и научно дело са широко известни и добре оценени от българската общественост. Негови почитатели и приятели заговорват за честуване. Шишков решително се противопоставя, но ръководствата на родопските дружби в София и Пловдив приемат присърце почина по организирането и отпразнуването на юбилея. Образува се комитет под председателство на софийския митрополит Стефан, в който участвуват видни родопски общественици и дейци. Усилено и съсредоточено се заработва. Издава се нарочен сборник с грижовно подбрани и написани материали.[4]

Празнуването стана на 26 май 1935 година в салона на тогавашния Общински театър в Пловдив. За живота и делото на Шишков говори виднияг родопски общественик и адвокат Георги Чичовски. Поднасят се поздравления от учреждения, министерства, Университета, Академията, научни институти и дружества, от Тракийската организация и Тракийския научен институт, от родопски дружби и общини и пр. Връчват се 9 художествени адреса, получени са към 200 писма и телеграми. Награждава се с орден „За гражданска заслуга“ и му се поднася макет от родната му къща в Устово.

Честуването на Ст. Н. Шишков бе мило, сърдечно и непринудено. То погали и стопли душата на родопчанина, който в продължение на повече от половин век даде всичко на своя роден край и родина.

Непринуденото и топло честуване отлетя. Остана само споменът да топли последните години от живота на големия родопчанин. Но силите на Шишков са намалели и го изоставят. Човекът, който цял живот не знаеше какво е отдих, сега почива и се лекува. В Карловските бани, гледайки синеещите се родопски върхове, той се разчувствувал пред приятели родопчани и развълнувано казал: „Работих малко за тях, макар и през целия си живот. Работете и вие, по-младите. Нашият скъп народ ще ви се отплати за това.“[5]

Шишков посвети всичките си сили на правдата в изстрадалите български земи — Родопа и Тракия.

---

[1] **Николай Врачев**, Стефан Н. Шишков — делото и личността , сб. „Родопа и Родопската област“, София — Пловдив, 1935, с. 108.

[2] ОДА — Пловдив, ф. 52, а. е. 206.

[3] ОДА — Пловдив, ф. 52, а. е. 272.

[4] Родопа и Родопската област в чест на Ст. Н. Шишков за 70 години от рождението и за полувековната му културна дейност, София—Провадия, 1935 г., с. 122.

[5] **Ив. Станев**, цит. статия, с. 101 — **Н. Желов**, Неотпечатани спомени за Ст. Шишков

В мразовитата утрин на 26 декември 1937 година Шишков е склопил очи. Скърбят всички, които го познават и знаят неговото голямо човешко дело. Най-много осиротя Родопа, защото той бе един от най-преданите нейни синове.

Девизът, който бе ръководно начало в неговия живот — „Знанието е сила, а трудът богатство“, бе отбелязан и на надгробната му плоча.

Живот и дело, достойни и гордост за родната му планина!

Книжовна дейност

Огромното по размери и значение книжовно творчество на Стойо Неделев Шишков е не само драгоценно наследство на родопологията, а и ценен принос в народностната ни култура. Той, ведно с братята си по дело Христо Попконстантинов и Васил Дечев, образува — така да се каже — родопското тризвездие народоуци и се явява негов най-ярък представител. Етнограф и икономист, фолклорист, и историк, филолог и географ, учител, общественик и организатор на младата ни народоука — навсякъде Стойо Н. Шишков се откроява като крупна фигура в нашия културен живот, човек с голямо благородно сърце и демократични възгледи, първият родопчанин, спечелил славата на учен извън пределите на родината. Каквито сериозни проучвания да се правят в областта на материалната и духовна култура на родопското население, никой не би могъл да отмине творчеството на този колос в родопологията. Разбира се, не всичко в неговата целокупна книжовна дейност, след като е минала цяла епоха оттогава, е еднакво ценно и може да се приеме направо, безкритично, още повече, че Шишков не си служи с нашата методология като учен. Но и така неговото творчество е сгодна нагода за по-нататъшни изследвания, защото преди всичко то е пропито от любов и уважение към съзидателния труд и гений на народа, в него се чувствува добросъвестният учен с големи познания и зорко око.

Научно-изследователското дело на Стойо Шишков е неделимо от неговата етнографска дейност. Същността на многобройните му трудове и приноси е преди всичко народоучна. С етнографско чувство е пропито цялото му научно наследство, като се почне от по-малките и най-ранните езикови материали и изследвания, мине се през зрелите му историко-демографско-етнографски студии за Родопско и Тракия и се стигне до изложенията, брошурите, статиите по стопанското положение, наболелите и трептущи училищни, административни, благоустройствени и други въпроси. А там, където разглежда материалната, обществената и духовна култура на родопските и тракийски българи, Шишков напълно проявява своите познания на родния бит и вярно етнографско виждане.

Обществената, книжовна и научна дейност на Стойо Шишков започва още от младини, като учител в родното му Устово, разпростира се отпосле върху цялата Родопска област и Беломорието и стига до целокупната ни родина. Първите години на учителстване са и първи опити за книжовна дейност. През 1881 година във вестник „Народен глас“, брой 249 от 11 декември, Шишков печата първата си работа. Това е едно описание на родното му градче, от който труд се долавя линията

на бъдещото развитие на автора — етнографската, лъха времето и цялата оная възрожденска обстановка в Родопско. По-късно, през 1883 г., пак вестник „Народен глас“, печати подобно описание и на село Каяли (сега село Филево, Първомайско). Две години по-късно издава и първата си книжка „Устово — Ахъчелебийски окръг“, Пловдив, 1885, с. 51. Тя съдържа ценни сведения за миналото, бита, поминъка, населението, наречието, образованието и прочие на едно от най-големите тогава родопски селища. Тая малка книжка се явява между първите поселищни проучвания у нас след Освобождението.

На следната 1886 година той издава втора книжка за живота на родопското население — „Животът на българите в Средна Родопа“, Пловдив, 1886 г., с. 90. Ако не голяма по обем, тая книжка, редом с природните условия, обхваща всички прояви на духовната, обществена и материална култура на среднородопските българи. Дават се сведения за населението, скотовъдството, земеделието, занаятите и пр. Книгата завършва с кратки бележки за Устово; изглед и местонахождение, характер на жителите му, влияние и преимуществата му над другите села, пазар.

И още нещо. От предговора „Към любезните читатели“ се вижда безпределната любов на автора към Родопско, неговият широк поглед към всестранната култура на родопското българско население и правдивият укор, че ние, българите, повече знаем „за чужди хора и езици“, отколкото за самите нас. Колко съвременно звучи и сега мисълта на Шишков: „Само тоя народ може да съди и подражава на напредналите и образованите народи, който най-напред изучи себе си. Да знаем нашето минало, да го издирваме, да знаем и настоящето, за да можем да съдим и оправяме и бъдещето си.“

Нарочно посочихме съдържанието, за да се види, че по широта поставените въпроси предхождат програмата на Иван Д. Шишманов[1], както и „Жива старина“ на Димитър Маринов[2], а дори изпреварват и руската „Живая старина“[3].

Доколко е силен неговият етнографски усет личи и дори в „Портрет на гръцкото духовенство и коварните му дела против българите в Родопите“, Пловдив, 1887, с. 283. В книгата се дават и много поселищни народоучни и стопански сведения за Ахъчелебийско. Той я издава въз основа на материал, събран от свещ. Ник. Мавродиев, под чието име е прибавил и псевдонима „Родопски“.

Обществената и духовна култура на родопското население се изнася и в „Родопски старини“ или сборник от обичаи, суеверия, песни, пословици, приказки, паметници, предания, описания и пр. на родопските жители, което почва да излиза през 1887 година. Редактирани са в Устово. В това време Шишков е учител в Райково, Левочево и Устово. Първата книжка съдържа най-вече материали от родното място на автора, и то предимно обичаи и народни песни; и втората книжка (1888 г.) съдържа обичаи от Ахъчелебийската кааза; третата излиза през

---

[1] **Иван Д. Шишманов,** Значението и задачите на нашата етнография. Сборник НУНК, кн. I, 1889 г., с. 1—64.

[2] **Димитър Маринов,** „Жива старина“ (етногр.-фолкл. изучаване), кн. I, Русе, 1891.

[3] **„Живая старина“** — Периодическое издание Отделения Этнография Императорского географического общества, под редакциею Председательствующего в Отделении В. И. Лиманского, С. Петербург. Изданието излизало от 1892 до 1916 г.

1890 г. с „историко-археологически бележки и материали за живота на българите в Ксантийско“, а четвъртата, от 1892 г., е запълнена с материали само за Даръдерско (бившата Златоградска околия).

И в четирите книжки са поместени ценни материали и наблюдения от миналото, вещественя и духовен бит на родопското българско население.

През м. април 1894 година Шишков започва да издава „Славиеви гори“ (Родопа), списание за народни умотворения, наука и обществени знания, от което са излезли 7 книжки. Списанието се редактира в село Орехово, Рупчоска околия, където Шишков е директор на училището. Тия седем книжки съдържат много ценни исторически, етнографски, стопански и културни данни за Родопската област. От поместените разнообразни материали, приноси, статии и съобщения, от начина на тяхното записване и подреждане проличава не само добре усвоеният редакторски опит у Шишков, но и едно по-задълбочено етнографско виждане и научно задълбочаване.

След преустановяването на списание „Славиеви гори“ (Родопи) Шишков издава няколко брошури по просветни, училищни и други родопски въпроси, като „Защо Рупчоското държавно V-то класно училище да бъде в Чепеларе, а не в друго село“ (1895 година, село Чепеларе), „Още няколко думи за преместването на държавното V-то класно училище от село Оряхово в село Чепеларе“ (1895 г.). Тези две книги допринасят твърде много за изясняването на този не само важен училищен ,но и национален въпрос. Целта на това преместване е била да могат да следват в Чепеларе и ученици от Ахъчелебийско, в пределите на турската държава тогава.

От 1897 до 1900 г. Шишков като директор на прогимназията в Чепеларе написва и четири отчета за учебното състояние в селото. Първият отчет, за 1896/97 година, съдържа и кратко описание на селото; във втория отчет, за 1897/98 г., е направен и преглед на учебното дело в Ахъчелебийско; в третия отчет, за 1898/99 г., е поместена статия „Класни училища в Рупчоската околия от Освобождението насам“, а четвъртият отчет, за 1890/900 г., е придружен със статия „Български класни училища в Ахъчелебийската кааза от Възраждането до сега“. Тия отчети са интересни сами по себе си за просветата в Чепеларе и за историята на учебното дело в Родопския край.

Като учител в Чепеларе, а и в споменатите други родопски селища, Шишков живо се интересува от стопанския живот на края и търси нов поминък на родопското население. Плод на стремежите му да се подобри икономическото положение на родопци и да им се създаде ново препитание са четири книжки, издадени през 1902 г.[1]

Няма проблем, свързан с Родопа, който да не е интересувал Шишков, по който да не се изказвал той и да не го е проучил всестранно, цялостно. Но между всички по-важни въпроси, свързани с родната му планина, най-много го е вълнувал и най-много е писал за българите

[1] „Поминикът в Родопите“, изд. на д-во „Родопска искра“, Чепеларе, 1889, „Фабричното производство на терпентин във връзка с поминъка на Родопите“ (издание на В. Тарпанов в с. Левочево. 1902 г.), „Ръководство по бубарство“, 1902 г. и „Изкуствено оплодяване и развъждане на риба“, 1902 г. Последните две книжки са превод от руски и са 1 и 2 номер от „Народна стопанска библиотека“, Пловдив.

мохамедани. Когато пише за тях, той влага цялата си душа, цялото си сърце, всичкото си знание. За това ни говорят и прекрасните материали и студии, печатани в деветте годишнини на списание „Родопски напредък“, за това свидетелствуват и многото доклади и изложения, написани по различни поводи и случаи. Те заслужават отделно проучване.

Когато говорим за научно-изследователската дейност на Шишков във връзка с българите-мохамедани, ще трябва да отбележим на първо място „Помаците в трите български области: Тракия, Македония, и Мизия“, I част — Историко-географски преглед с две илюстрации, Пловдив, 1914 година. Това е първият труд, в който се разглеждат цялостно миналото и животът на българите-мохамедани. Тая първа част съдържа: предварителни бележки, началото на помохамеданчването, земеписните предели на българите мохамедани по време на 1914 година; статистически сведения за броя им; тълкувания на названията „помак“ и „ахранин“; предания за християнската епоха и помохамеданчването и сведения за отношенията на това население с турците. От късия предговор научаваме, че книгата е издадена с моралната и материална подкрепа на Руската академия на науките в Петроград, а втората част щяла да представлява само етнографски, народоучен преглед.

По-късно той отново се връща към тая тема и издава „Българо-мохамеданите (помаци)“, Историко-земеписен и народоучен преглед с образи, с. 118, 1936 г., Пловдив. Тази книга представлява всъщност второ допълнено издание на споменатия по-горе труд. Новото в това издание е „народоучната част“, както се изразява самият автор. Тази народоучна част обхваща: изселване на българите мохамедани из българските области; гръцките заблуди относно българомохамеданите (помаците) в Тракия; бит, вещества и духовна култура; език и словесно творчество. Тук е включена и статията му „Родопски помаци и следи от християнския бит“, отпечатана за пръв път в юбилейния сборник на митрополит Максим през 1931 г. Новата глава — „Бит, вещества и духовна култура на българите мохамедани“, съдържа ценни данни върху поминъка, домашната промишленост, носията — мъжка и женска, накитите, годеж и сватба, рождение; празници, обществени увеселения, приведено, йучгювелия; сдружавания, взаимно спомагане, скотовъдска задруга, задруга и задружно владение; гостолюбие, самосъд, побратимство, посестримство и храненици и други. Повечето от тия данни се изнасят за пръв път в нашата етнографска книжнина. С тази народоучна част второто издание е още по-пълно и завършено. То ни дава ясна представа за трагедията на тия българи, за техния бит и култура и ще служи на всички, които ще се занимават с миналото, бита и културата на родопските българи.

През същата година Ст. Н. Шишков издава и „Из долината на река Арда“, пътни бележки и впечатления с илюстрации, Пловдив, с. 124. Редом с пътните му бележки от 1907 г. „Из Беломорската равнина“, този труд доказва, че той познава пълно и основно историята, географията и бита на родопските селища.

Историята на Родопа и Тракия, особено на Беломорска Тракия, е будила винаги жив интерес у Шишков още от младини. Отношението му към миналото е вървяло ръка за ръка с неговия интерес към бита и културата на родопските и тракийските българи. Към трудовете му,

които имат и исторически характер, ще трябва да спомена хубавите му бележки за „Йеромонах Григорий“ (поп Лигорко). Роден в около 1800 година, починал в около 1880 година“, сп. „Родопски напредък“, год. I, (1903), кн. 2, в която се дават много ценни сведения за миналото, първите искри на просветата в Ахъчелебийско, за гръцко-българската черковна разпра и за голямото дело на тоя родопски просветител. Пак в сп. „Родопски напредък“, год. III (1905), кн. 1, 2, 4, 5, 6 обнародва „Петко Киряков — родопски войвода (1844–1900). Животописни материали.“ Това са свежи, нови за тогава материали, събрани направо от войводата, тъй като издадената книга от Христо Попконстантинов през 1888 г. била написана повече въз основа на сведения от четника на Петко войвода — Руси Иванов Тумбаров. В тия животописни бележки се изнасят подвизите на прочутия *родопски-тракийски войвода.* Интересна е и статията „Как Ахъчелебийската кааза била отхвърлена в Сан-Стефанския договор“ — (сп. „Родопски напредък“, год. II 1904, кн. 2), написана по спомените на иконом Василий Аврамов, тогавашен български архиерейски наместник в Ахъчелеби. Изнасят се ценни данни за пробуждането на българщината в Ахъчелеби, положението на населението по време на Освободителната война; изпращането на дълго изложение от помашкия първенец Хаджи Мюфтия, гръкоманина Радю чорбаджи, подучени от гръцкия протосингел в Пловдив, Софроний, с фалшиви подписи и печати на брой повече от 600. до Високата порта, която го предала на своите пълномощници по водене преговори с руската главна квартира и поради това изложение Ахъчелебийско било изключено от Сан-Стефанска България; изпращането на иконом Василий в Цариград с нарочна молба, подписана от ахъчелебийските бежанци, да се включи и Ахъчелебийско в пределите на новата държава, отговора на Хитров; секретаря на княз Николай — поради изпратеното заявление ахъчелебийци остават в пределите на новата държава, изясняването на истината от иконом Василий и излизането наяве мръсните действия на Хаджи Мюфтия от Арда, Радю чорбаджи от Райково и на гръцкия протосингел Софроний и др. Малка статия, но много важна за новата история на Родопа планина.

Особено са ценни спомените на Шишков за Руско-турската война (1877—78) и за Балканската война (1912). Спомените за „Руско-турската война, озаглавени „Преди тридесет години“, печатани пак в сп. „Родопски напредък“ през 1907 г., в год. V. кн. 5. Те ни пренасят в едно изключително смутно време, преизпълнено с драматизъм, когато в края на руско-турската война разбитите части на Сюлейман-пашовата армия и бягащо турско население, озлобено и озверено, като лавина помита и унищожава всичко по пътя си — люде, добитък, стока и къщи. В тоя върховен момент пред масова смърт на еднокръвни братя изпепелява велико чувство, тъй дълбоко спотаявано и тъй грижовно пазено, че нито тежкият и остър меч на нашественика, нито дивият религиозен фанатизъм, нито попълзновенията на гръцките домогвания, нито заблудите и сплетните на гръцката патриаршия са могли да го унищожат. Както вече споменах, семейството на добродушия и мил Сюлейман от малкото българско мохамеданско селце Кокорево прибрало семейството на свещеника от Богородичната част на Устово и семейството на Неделчо Вълков Шишков. Отношенията между членовете

на трите семейства са отношения на братя и сестри. Те се почувствували като у тях си. Заобиколили огнището да се греят, седналият до вратата Сюлейман търсел най-утешителни думи да успокои гостите си от Устово:

— Комшулар, саванка Аллах бин шукир, дал я сичку. . . Вие ми сте гостье, кахор не ищам да тьоглите за никина, пак за друго Аллах си знае работата. Той щя аборне саванка сичкусу нах хубавата страна и за вас, и за нас. Ти, попе, ибадете да ни не оставиш, кинато му е поте, да си гу правиш. . . Ищам саванка рахатлан да седите. Моеса глава га падне, тогава да ва е страх.

В Кокорево имало настанени и други християнски семейства от Устово. Устовски семейства били драговолно приютени и в много семейства в близките български мохамедански села и махали. Затова зад семейството на Сюлейман от Кокорево и отношението към прибраните в беда български християнски семейства трябва да виждаме пламенния образ на болшинството от българите-мохамедани, които в тежки съдбовни моменти са били крило за българите християни.

По-нататък в статията се дава описание и сведения как са били посрещнати освободителните руски войски в Устово, сякаш чуваме и сега гърмовития глас на Дели Костадин, който се чувал от 10 километра път:

— Излизайте, селене-е-! Дойдоха нашите братя, нашите братя, чуете ли кумшиеее!

Забиват камбаните и Устово загъмжава от люде — мъже, жени и деца!

Спомените на Ст. Н. Шишков за Балканската война са печатани в сп. „Родопа“, год XI (1932), бр. 8, 9 и 10, под надслов „Палаският бой преди 20 години“. Те са написани с голямо познаване на това събитие, което за нас, родопци, се явява като освободително и в което участвува и авторът. Освен общите данни за разположението на войските и някои исторически данни за земите, в които се развиват военните действия, Шишков проследява придвижването на войските още от деня на обявяването на войната — 5 октомври 1912 г., започването на престрелката на поста Рожен, прогонването на турците от Поста, заемането на 12 октомври големите селища Устово, Райково, Дерекьой, Карлуково, Петково и др., заедно с казалийското селище Пашмакли; за кървавите боеве на 19, 20 и 21 октомври на Дълга Усойка, наречен Паласки бой, за ролята и отказа на командуващия 21 полк полковник Владимир Серафимов да отстъпи северно от ядрото цветущи селища, чиито жители го посрещнали като освободител и при едно отстъпление те биха останали в ръцете на неприятеля; за тежките условия, при които се водели сраженията между неприятеля и българските войски; за удържаната голяма победа и обръщането в бягство на неприятеля към юг — Беломорието, и за голямата и неописуема радост на командуващия Серафимов, офицери, войници и на българското население. Тия хубави и свежо написани спомени Шишков завършва: „Така славно и благополучно се завърши тоя упорит, малко познат, не пръв и последен и с голямо значение бой в цяла Родопа[1], който очисти пътя на

[1] Изобщо за действията на целия Родопски отряд през Балканската война писа г. полковник К. Лукаш, тогава поручик в 21 полк, в сп. „Родопски преглед“, трета година 1932 г. (Заб. на Ст. Н. Шишков)

българското воинство и народ за Беломорския бряг. Палаският бой е една от дългата низа епически борби на българския войник, който внесе както в страниците на мировата военна история, така и в историята на българското племе паметни борби."

Ст. Н. Шишков е битописател и историк и на Тракия (Беломорието). Към нея той има същата любов, същото отношение, както и към родната си планина.

Към края на Първата световна война — 1917 година — Шишков, заедно с Йордан п. Георгиев посещава Беломорието и Македония за събиране етнографски материали и исторически документи за бита и произхода на местното българско население. В резултат на това двамата упорити и добросъвестни автори издават следните демографско-етнографски книги: „Българите в Сярското поле" (Издирвания и документи с пет факсимилета и етнографска карта, Пловдив, 1918. с. XVI+70).

Книгата съдържа: предговор, ценни исторически сведения за стария и новия Серес, за етническия състав на населението в Серското поле, данни за българската революционна организация, за гръцкото властвуване, заключение (III—XVI с.). След това в 67 страници са поместени важни гръцки официални документи, които говорят красноречиво за българския етнически характер на Серското поле.

Авторите съобщават, че поради завземането на тая покрайнина от гръцката войска през 1913 година Министерството на външните работи в Атина поискало от Серския владика списък на българогласните екзархистки и патриаршески села при заемането на Сереско от гръцките власти. Митрополитът се извинил пред Министерството, че поради изгарянето на Митрополията не може да даде точни сведения, но дал един непълен списък, според който в епархията му до 1913 г. е имало само 27 чисто български села, 4 смесени от патриаршисти и екзархисти и 9 чисто патриаршистки българогласни села. Три месеца по-късно серският митрополит, когато замолил серската полиция и жандармерия да му съберат недоимъка от данъка владичина в българогласните села, освен посочените 40 села, приложил списък на още 5 непоменати порано българогласни села. От приложените документи към книгата се споменуват още 12 български села и 1 манастир. И авторите заключават: „ . . . Гърците сами заключават, че в Серското поле има повече от 57 села, които говорят български, т. е., които са населени с българи."

„Българите в Драмско, Кавалско, Зъхневско, Правишко и Саръшабанско" (Издирвания и документи с 13 факсимилета, Пловдив, 1918 г., с. XVII + 60).

„Една страница от историята — на сръбската пропаганда в Дебърско и Велешко" (Издирвания и документи и 5 факсимилета, Пловдив, 1918 г., с. 36. От изнесените документи се вижда каква е била народностната картина в тия земи и каква пропаганда се вършила.

От поменатите документи се вижда насилническата сръбска пропаганда в Македония и че „съзнателният български елемент и в най-затънтените и най-изложени на посърбяване кранща в Македония, Кичевско и Дебърско, е бил почти два пъти по-голям от всички насила посърбени и погърчени българи и погърчени власи там, взети наедно".

Събраните сведения и в трите книги са извънредно ценни за етнографията и народността в тия земи. По-късно Шишков издава и „Тракия преди и след Европейската война" (Издирвания и документи, с приложение на две факсимилета, 20 образа и една етнографска карта, Пловдив, 1922 г., с. 175). Книгата съдържа 16 глави. В главите III, IV, V, VI, VII, VIII и XIV се изнасят интересни етнографски сведения за народностния лик на Западна Тракия през Средните векове и до насилственото обезбългаряване след войните. В I и II глави се разглежда положението и границите на Одринския вилает до Балканската война и след това до 1921 г. В глава IX се изтъква, че българите в Западна Тракия най-много се занимавали със земеделие и били силно привързани към земята си. А в глава X се изтъква асимилаторската роля на Вселенската патриаршия; в XI глава се разглежда турската политика за обезбългаряване на Тракия; в XII глава — бунтовните движения за освобождението на тракийските българи; в XIII глава — възраждането на тракийските българи и борбите им за черковна и училищна независимост; в глава XIV се дават цифрови данни за гърци, турци и чужденци, за числеността и народността на населенията в Тракия, като се изтъква, че до Балканската война (според Рихард фон Мах, 1906 г.) броят на българите бил 229 216, а на гърците — 163 915. В последните две глави (XV и XVI) се разглеждат връзките на Тракия с България и правата на българския народ върху тази област: 1) физико-географски и хидрографски, 2) етнографски, 3) историко-политически, 4) народностопански, и търговско-икономически, и Тракия след Първата европейска война. Заключението на книгата авторът завършва с думите на англичанина Прангл, казани на едно голямо политическо събрание на 25 февруари 1922 г. в Манчестерския университет, като отговор на тогавашния правителствен депутат Торп, а именно: „Чрез своята политика в Близкия изток Англия е посяла анархия и семената на бъдещи войни."

Книгата е наградена с първа премия от Българската академия на науките. А през 1929 г. Шишков издава „Беломорска Тракия в Освободителната война през 1877/78 година" — с образи и резюмета на френски, английски, немски и италиански, стр. 140, Пловдив.

Тази книга е от 7 глави. В първата се разглежда положението на Източна и Западна Тракия, а във втора глава се дава кратък историко-географски преглед за Средновековието; в трета глава се разглежда положението на тия земи по време на турското владичество до Освободителната война 1877/78 г.; в четвърта глава — възраждането на българите в Източна и Западна Тракия и освободителното дело на българското племе. Културно-просветният възход и възрожденският дух на българите от Одринския вилает се вижда най-добре от данните, които се дават на 26 страница: „През учебната 1909—1910 г. в Одринския вилает имаше български училища — 161 първоначални със 132 забавачници при тях, 6 едноклассни, 2 двукласни, 7 трикласни (прогимназии), 1 мъжка и 1 девическа гимназии, всичко 310 български учебни заведения с 294 учители и учителки и 11 660 ученици и ученички." Ст. Шишков отбелязва, че тия данни са само за Одринския вилает, но без Чаталджанския санджак и Цариградския вилает, в които също е имало българско население и български училища. Ала най-вече в книгата си авторът се спира на живота и подвизите на легендарния родопско-тра-

кийски войвода Петко Киряков (с. 28—66). Сведения се дават и за други беломорски войводи — Петко Радев (с. 66—69), известен сред тракийско-родопското население с името Петко Калайджидерски за разлика от Петко Киряков, който е от Доганхисар. Тия сведения са изключително ценни особено за Петко войвода, и заедно с данните, които изнася Христо Попконстантинов в книгата си „Петко войвода, бранител на родопските българи до 1879 година", Пловдив, 1885 г., послужиха отпосле за основа на по-задълбочено проучване относно дейността и живота на тоя бележит родопско-тракийски войвода. В пета глава (в съдържанието на книгата тя е отбелязана като VII глава, а в сведенията за Петко войвода и Петко Радев са дадени като самостоятелни глави — V и VI), се разглежда „Съдбата на Източна и Западна Тракия след Берлинския договор в 1878 г.; по договорите в Лондон и Букурещ в 1913 г. и парижките — в 1919—1920 година.

Ст. Н. Шишков завършва и тази книга, както и посочената по-горе с мисълта на англичанина Прангл. В тая книга са дадени важни данни за миналото и състава на населението: земя и население, състав на населението в турско иго; разширение на гърцизма; разширенне на гърцизма през 1872–1913 г.: а) отцепване на българи от патриаршията; б) гръцкият терор през 1902—1913 г.; в) разни средства, и, г) училища; заключение, документи и опис на документите. В двете си книги за Тракия застъпва една и съща мисъл — неразривната връзка между планината и равнината на юг.

Тук трябва да се отнесат и някои статии за селищни проучвания, като „Град Ксанти, Скече и Царево", сп. „Родопски преглед", год. I, кн. 1, с. 15—22 (1930).

Ст. Н. Шишков е продължител на фолклористичната дейност на рано починалия негов другар Христо Попконстантинов. В страниците на своите списания и особено в „Родопски преглед" той обнародва много народни песни, приказки, клетви и други. Той е редовен сътрудник от първата до XVI—XVII (1900 година) книга на Сборника за народни умотворения (1889 година), като е обнародвал много песни за личния, обществения, политическия и семейния живот на родопското население; басни, клетви, благословии; тълкувания на природни явления, детски залъгалки, над 200 прокобявания, вярвания и пр.; приказки за черковни лица и явления; фантастични и битови за зли духове; народни обичаи — правни, забавни, сватбени и други; пословици и поговорки, които надминават 900. Обнародваното словесно народно творчество е огромно — само народните песни са близо 400.[1]

Както отбелязахме, много обичаи и фолклорни материали са поместени в четирите книжки на „Родопски старини", а по-късно и в „Славиеви гори (Родопи)". Покрай другия народоучен материал за Родопите не малко обичаи и народни песни са обнародвани и в седемте книжки на списание „Славиеви гори (Родопи)" — 1894 година. Тук трябва да отбележим и интересния му принос „Клетвата в родопските поселения" в списание „Родопски напредък", год. IX, книга 8—9, с. 194—197. Заслугата на Шишков се състои в това, че той съхрани от изчезване редки образци от родопската народна поезия. Някои от тях са послужили като първообрази на едни от най-хубавите стихотворения на П. К. Яворов и Пенчо Славейков (Сб. НУ, 31 и Сб. НУ, XIV, 14).

Не по-малко ценни са и приказките, които е записал Шишков. Заслужава да се отбележи и приказката с интересния мотив — „Труица братя офчаре и Жуглан" (Сб. НУ, I, 101), слушана от майка му Добра Маркова — известна паметлива осведомителка, от която Шишков е черпил много фолклорни материали. Сюжетът на тая приказка е почти един и същ с тоя на деветата песен на Омировата Одисея — Разкази у Алкиноса Циклория. Доколкото ми е известно, тая приказка е първата от обнародваните с такъв сюжет.

Шишков не прави разлика между словесното творчество на българите християни и мохамедани. Напротив, той и в него — в словесното творчество — вижда корена на народностната общност и единение между родопските кръвни братя. Това говори за правилното схващане, че фолклорът не е само поезия в тесния смисъл на думата, но и обществено съзнание, мироглед.

Той е отделил немалко внимание и върху духовната и обществената култура на родопското население. За това ни говорят и редицата му статии, публикувани главно в списание „Родопски напредък", а именно: „Обществената и частна благотворителност в Родопите" — битови бележки и впечатления, год. III, кн. 1, с. 1—8. В тия бележки проличава наблюдателното око на нашия народоук. Авторът посочва някои прояви на обществената и частната благотворителност, като: градене чешми от родопчани за обществено ползуване, грижи за поддържането им. Такива чешми са строени още в отколешни времена. Изчезнали са не само строителите, но и техните родове и само имената на чешмите, като Караджова вода, Румин чучур и други, ни напомнят за тях. Отбелязва се и построяването на каменни и дървени мостове; разчистването на пътищата от разни препятствия и прочее; засаждане на овощни дървета за общо ползуване край пътища — за „бог да прости", дълбокото съзнание на населението за опазването им; пълна и драговолна издръжка на българските училища и черкви и тяхното обзавеждане през време на турското владичество от страна на родопските българи. Тия хубави битови бележки и впечатления авторът завършва с мисълта: „. . . Какви хубави черти бляскат в тия диви и широки планини, в които съвременната етика и философия може много нещо да получи за своите теории, върху които мисли да зида бъдещото блаженство на народите." „Взаимни спомагания в Родопите" (битови бележки и впечатления) год. III, кн. 2, с. 65—71 — в тясна връзка с „Обществената и частна благотворителност в Родопите" са и битовите бележки и впечатления на Шишков за взаимните спомагания. Когато усилията на отделната личност са слаби — изтъква авторът, — явяват се на помощ взаимните, задружните спомагания. С такава помощ в миналото в Родопско са изградени много частни къщи и обществени постройки, повечето молитвени домове — черкви и джамии, много училища, мостове, пътища —

[1] В СбНУ той е обнародвал: в книга първа (1889) страници 26, 32, 47, 75, 101, 116, 127, 128, 140; в книга втора (1890) страници 48, 73, 102, 125, 132, 139, 145; в книга VI (1891) страници 173, 204; в книга седма (1892), страници 35, 190; в книга осма (1892), страници 190, 191, 201, 215; в книга девета (1894), страници 141; в книга единадесета (1894), страници 72, 94, 138, 180; в книга дванадесета (1895), страници 49, 80, 260; в книга четиринадесета (1897), страници 38, 41, 98; в книга петнадесета (1898), страници 31, 149 и в книга шестнадесета-седемнадесета (1900), страници 170, 335, 338

постлани с калдъръм. Тая взаимопомощ е особено подчертана в полската работа: копан, жътва, сенокос, прибиране на сеното — с тъй наречените „меджии“. С меджии есенно време се извършват и тъй известните „прибери“ — прибиране на земеделските култури — посеви и други. Междиите не престават и през зимата — при редица домашни промишлени работи, като чепкане и предене на вълна, лен, коноп и пр. Като особена форма на взаимопомощ Шишков посочва и **прослужването** — „взимането в заем“ на предмети и вещи за ядене и връщането им отпосле в същото количество. Шишков вярно изтъква, че тия патриархални обичаи у българите мохамедани са запазени много по-добре, отколкото у българите християни. Народоучните си бележки Шишков завършва: „И когато човек вникне в тези хубави бисери в мирогледа на родопските поселения, които те тъй добре са запазили от своите прадеди, когато се взре и в тяхното умствено творчество, дето всичко чисто, хубаво и полезно родопчанинът е облякъл в своята чиста народна поезия, ясно се вижда здравата, яка като канара, семейна и обществена стабилност...“ Хубаво е изследването „Отвличане или грабене в родопските сватбени обичаи“ (обичайно-правни бележки), год. V, кн. 5, с. 209—212. В статията „Гергьовден в Родопите“, „лявото хоро“ него ден“ (год. VIII, кн. 2, с. 44—46, кн. 5—6, с. 144—148, са дадени интересни народоучни бележки за Гергьовден и за тъй наречението „ляво хоро“ (в с. Върбово, Широколъшко), като се посочват много и разнообразни поверия, обредности и обичаи през тоя ден у родопските българи — християни и мохамедани. Шишков съобщава, че по сведения на стари люде това обрядно ляво хоро е играно в цяло Ахъчелебийско (днешно Смолянско), но в края на XIX век старите люде го знаели само по предание. Той отбелязва още в началото, че тоя празник е митичен, че много от обичаите са останали от древни езически времена и че „лявото хоро“ е остатък от древни обредни танци на божества.

За духовната култура на родопското население Ст. Шишков е написал множество народоучни бележки и статии, като: „Култът за умрелите у родопските помаци“ (народоучни бележки), „Родопски напредък“, год. IV, кн. I, с. 6—12, в които се изтъкват интересни вярвания на българите мохамедани в безсмъртието на душата и много елементи от прадядовската им християнска вяра, със старинни славянски утайки и др. В „Следи от култа на слънцето в Родопите“, год. VII, кн. I, с. 1—3, се изтъква одухотворяването на слънцето в Родопско. С доста подробен човешки образ то е възпято в родопското народно творчество. Слънцето е свърхестествена сила — всичко вижда и всичко може. Тия култови следи Шишков основателно тълкува като преживелици, като остатъци от езическо време. А в народните бележки „Следи от култа на огъня в Родопите“, год. VII; кн. 5, с. 113—117, се посочват много и различни запазени моменти от култ към огъня. В мирогледа на родопските българи огънят се разкрива ту като мит — свръхестествена сила, която всичко унищожава, ту като пазител на известни предмети, ту като животворна сила и други. Посочените поверия и отношения към огъня в мирогледа на родопските българи и особено у българите мохамедани, Шишков разглежда като „утайка от далечни епохи“. А пък в статията „Култът на водата в Родопа“, год. VI, кн. 7, с. 161—167 — по подобие на посочените по-горе бележки — авторът разглежда и кул-

та на водата в Родопите като могъща и непреодолима сила, която действува добре или зле върху човека. Посочени са умалителните обръщения и благоговението на родопското население към водата. Едни от елементите на този култ са останали от старата славянско-предхристиянска религия, други са заимствувани от българския народ от християнска религия. Не по-малко ценни наблюдения от вярванията и разбиранията на родопските българи авторът ни дава и в статията си „Животните и мирогледът на родопското население“, год. IX, кн. 4, с. 81—84, кн. 5—6, с. 138—141, кн. 7, с. 161—164, кн. 10, с. 241—244. „Разпределение и пресмятане времето в Родопите“, год. VI, кн. 8—9, с. 205—208, е малък ценен принос, който показва изключителната наблюдателност на Шишков към дребните и незначителни на пръв поглед факти, от които могат да се правят важни и ценни изводи. Във връзка с тия му народоучни бележки видният наш етнограф Христо Вакарелски пише: „А само този усет на Шишков дава основание да му се определи почетно място в редицата на нашите етнографи.“[1] От окото на Шишков не е отбягнало и култовото отношение на родопските българи към вечно зеления бръшлян. В статията „Бръшлянът — култово растение в Родопите“, год. IX, кн. 5—6, с 113—115, той бележи, че в миналото той се е срещал рядко по частните дворове и огради, а много по-често по култовите сгради — черкви, параклиси, джамии и че целебно-култово значение му се отдава, когато той е посаден при свещени места. В миналото при всяка новопостроена черква посаждали бръшлян, взет от по-старо свещено място или от гората. Посочва се скритата свръхестествена сила като пазител от някоя тежка и неизцерима болест, употребата му като лекарство — външно и вътрешно, пиенето чай за бездетство, правене от клончетата му малки кръстчета-амулети и носенето им на голо, носенето на бръшлянови клончета като жертвен принос на умрелите при помени; като символ на младост, привързаност, щастие и дълговечност при разните обичаи за годежи, сватби, кръщения и други, за калесване (за покани). Шишков пише, че не му е известна народна песен, в която да се споменава за бръшлян. Накрая авторът скромно отбелязва, че съобщава бележките си с надежда, че все някои любители ще се заинтересуват да съберат какво има описано в народната душа и бит не само за бръшляна, а изобщо за далечните времена на неговия живот.

Към тия малки, но ценни проучвания трябва да се отнесе и първото по рода си дотогава изследване в нашата народоука „Народни свирила в Родопите “, год. VI, кн. 8—9, с. 193—200.

За големия етнограф няма малки и големи народоучни факти, защото, твърди Шишков в началото на статията, и от най-дребната на глед нищожна вещ се открива прозорче за надникване в народната душа и продължава — както опитният естествоизпитател от една само кост построява целия скелет на никога невиждано от него животно и добива пълна представа за него, тъй и истинският и опитен етнограф от една отделна проява на народния бит построява цялото, което определя

[1] **Хр. Вакарелски,** Ст. Н. Шишков като етнограф, ст. „Родопа и Родопската област“, София—Пловдив, 1935, с. 27. Същият автор (Стою П. Шишков, сп. „Родна реч“, год. XI (1937), кн. 3, с. 113.

един народ като отделна етническа единица, или пък като съединителна брънка от общата верига, която съставлява цялото човечество. Тая мисъл ръководи Шишков и при написване статията за народните свирила в Родопите. Според автора народните свирила за етнографа имат двояко значение: от една страна, от тях се вижда музикалният усет на един народ — как той нагласява своите гласови излияния, с които обличa поезията си, за да изкаже по-ярко своите радости и скърби, а от друга — самите свирила като предмет на битовата култура дават известна представа за народната съобразителност, техника и похват.

Шишков разглежда народните инструменти в Родопско, а именно: гайда, кавал, кеменче, булгария, пищелка и изтъква, че само мъжът свири на инструменти, а жената само пее. В миналото било неестествено жената да свири на инструмент. Във връзка с народните свирила са посочени и някои пословици и в края на статията вярно се изтъква, че тъпанът и зурлата остават чужди в бита и музикалното чувство на българите мохамедани.

Шишков е изнесъл и много материали из областта на народната медицина: „Баяния, врачувания и лекувания из Ахъчелебийско“ и други, сп. „Славиеви гори“, год. 1, кн. 4, с. 50—52; „Народни баяния на Рупчовско“, сп. „Родопски напредък“, год. 1, кн. 9—10, с. 381—382; материали в Сб. НУ, кн. II, с. 170—171; кн. 4, с. 102—104, 179—182 и други материали в сп. „Славиеви гори“.

За началото на среднородопската народоука Шишков дава хубави спомени и ценни сведения в статията си „Първите среднородопски народоуци (фолклористи)“ — във вестник „Родопска мисъл“, год. I, бр. 5, София, 1933 г.

Важно място в народоучната дейност на Шишков заемат и интересите му към материалната култура на родопското население. Той пръв от родополозите се спира всестранно и задълбочено на тоя въпрос. В резултат на тия му интереси се явяват редица студии и отчети. Ще спомена „Материали за веществената култура на Средните Родопи“, сп. „Родопски напредък“, год. III, кн. 3, с. 156—184; кн. 4, с. 207—216; кн. V, с. 255—254, кн. 6, с. 302—304. В тая студия Шишков за пръв път даде сведения за устройството на родопското жилище, като от забележката му в заглавието се разбира, че данните се отнасят само за областта по горното течение на Арда (Ахъчелебийско, Егридерско и Даръдерско, и отчасти Скеченско). Той пръв се спира и на храната на родопското население — „С какво се хранят помаците“, год. VI, кн. 1, с. 1—13. Шишков ни е дал интересни статии и материали и за някои родопски занаяти, като „Дюлгерските сдружавания в Родопите“ (Социално-поминъчни и правни бележки и впечатления), год. II, кн. 4, с. 196—175. В тия бележки Шишков, също за пръв път, се спира на устройството на дюлгерските сдружавания и посочва интересни обичайноправни правила за тоя занаят, които се спазвали много по-строго, отколкото тогавашните закони и правила. Изтъква се, че занаятчийски сдружения (еснафи) е имало във всички по-големи села и те са играли важна роля върху тогавашния обществен живот в Родопите. Авторът се спира на широкото значение на думата дюлгерин, месторабoтата на занаятчиите, на дюлгерските дружини (тайфи); на колективното — задружно — работене и спазване интересите на всички работници; за на-

чина, по който са делили печалбите между устабашията, майсторите и чираците; за начина на живеене по време на гурбетчийството и пр. По-обширни поминъчно-правни бележки за тоя широк разностранен занаят в Родопско и досега нямаме. Същите правни данни се намират и в статията „Калайджийският занаят в Родопите и неговия еснаф“ (Поминъчно-правни бележки), год. III, кн. 5, с. 212—227.

В статията „Самосъдът в Родопите“ (Обичайно-правни бележки), год. V, кн. 5, с. 209—212, освен обичайно-правните бележки, които дава във връзка с калайджийско-бакърджийския и дюлгерския еснафи, той се спира и на самосъда в Родопско — един чисто правен обичай, който съществувал нашироко и се прилагал изцяло от родопското население. И в тия правни бележки са дадени много ценни сведения за самосъда в Родопско, чрез който населението си уреждало накърнените имуществени и нравствени интереси, наказвало виновниците и пр. Дадени са трите инстанции на народния самосъд, кои провинени се привличат да отговарят, начинът и размерът на наказанието и т. н.

Видният етнограф не е отминал и домашните занаяти. В това отношение е интересна статията му „Обработване на домашните ръчни платове в Родопите“ (Стопанско-фолклорни бележки“, год. V, кн. 1, с. 21—27 и кн. 3, с. 153—160. Втор принос, вече в по-разширен обсег, за животновъдството, е „Овцевъдството в Тракийската област“ (Тракийски сборник, кн. IV, с. 32—82). Студията не се ограничава с Родопската област, а обхваща всички покрайнини в Тракия. Тук са дадени исторически бележки за развоя на овцевъдството, сведения за работата и обичаите и живота на кехаи и овчари, за отглеждане на овцете, за обработка на млякото, дадени са и песни, свързани с овцевъдството и др.

Подчертахме, че Стойо Н. Шишков е навсякъде народоук и в историческите, и в езиковедческите си работи, а да не говорим за чисто етнографските му материали, статии и изследвания. Така напр. в кратката му историческа бележка „Роженският събор на 27 юли в Средните Родопи“ („Родопски напредък“, год. II, кн. 7, 1904 г.), освен исторически данни за събора се дават и ценни етнографски сведения за съборите изобщо; отслужването на водосвет, коленето на курбан — как подарените оброци — агнета, овци или друг рогат добитък се осветяват от свещеника и как след заколването му се сготвя в големи казани и как от яденето се разсипва на всички по малко; как всяко семейство от близките села, облечено в най-новите си дрехи, отива на събора, носи си храна и пиво, веселят се — в песни и свирни и пр., като се дават и други интересни народоучни бележки.

Голяма част от живота си Шишков прекарва в Пловдив, където учителствува и работи като етнограф. Оттук той редактира своите списания и издава повечето от трудовете си. Пловдив се явява естествено място за проучванията на Родопската област. Но не само това. Той прави проучвания и на града. В резултат на това се появява книгата му „Пловдив в своето минало и настояще“ — Историко-етнографски преглед със 79 илюстрации, една карта на околностите и план на града, 476 страници — XXIV, Пловдив, 1926. Книгата е на български и френски език.

Когато се разглежда етнографската и народоучна дейност на Стойо Шишков, трябва да се отбележи, макар накратко, и дейността

му като музеен деец. Не може един проникновен изследовател на народния бит, какъвто е Шишков, да няма отношение към музейното дело и да се отнася с безразличие към паметниците на народната култура.

След Първата световна война, през 1918 г., главно по настояване на Шишков се поставя начало на Областен етнографски музей в Пловдив при бившата Окръжна постоянна комисия, издържан от Окръжния съвет.[1] През близо десетгодишното му съществуване секретар и уредник на музея е Шишков, макар че за няколко месеца, от април 1918 г. до януари 1919 г., директор на музея е Йордан Попгеоргиев. И тук проличава голямата любов на Шишков към битовата култура на българския народ и неговия роден край. Полага неимоверен труд и усилия да подреди и развие музея както подобава. Обикаля сам и на свои разноски ходи по близки и далечни селища, за да събира скъпи и редки предмети от вещественатa и обществената култура, печати въпросници[2] и упътвания.

Музеят има пет отдела: I — *Художествено-историческа сбирка,* в която се събирали и съхранявали животописания на всички възрожденски, политически, книжовни и обществени дейци в обсега на Пловдивския окръг; II — *Научна веществена сбирка,* в която се пазили всички предмети от материалната култура; III — *Народоучна словесна и обредна сбирка,* в която трябвало да се събере всичко най-ценно от средногорските, родопските и беломорски покрайнини за словесното и езиково творчество, от народностно-битовите и исторически останки и преживелиците на българския народ; *IV — Отдел на Възраждането и Освобождението, Съединението и последните войни* — да съхрани всички материали — веществени и писмени — във връзка с посочените събития, и V — *Сбирка от старопечатни и ръкописни книги* до Освободителната война на 1877/78 г.

Събраните предмети от всички отдели към 1 юли 1926 г. възлизат на около 1000.[3]

Въпреки големите усилия, които полагал, и големия идеализъм, с който работил Шишков, за да осъществи мечтата си — във втората столица на родината да създаде богат музей, съкровищница на многовековния бит и култура на Южна България — всичко пропаднало. Това благородно дело не успяло поради неправилното отношение на местните управници. Погрешното и лошо отношение на ръководителите на Окръжната постоянна комисия Шишков основателно характеризира като „пъдарско разбиране".[4]

Едва след Девети септември заветната мечта на Стойо Шишков се изпълни, във втората столица има Етнографски музей — съкровищница на битовата ни култура в цяла Южна България.

За съжаление и друга заветна мечта на Ст. Н. Шишков остава не-

[1] Окръжен етнографски музей, Пловдив — Опис на художествено-историческия отдел с биографични бележки и кратки пояснения, книга I, 1924, с. 3. (Автор на тоя опис, който се състои от 94 стр., е Ст. Н. Шишков. бел. Ан. Прим.).

[2] Окръжен етнографски музей, Пловдив, 1928, с. 15.

[3] **Ст. Н. Шишков,** Пловдив в своето минало и настояще, Пловдив, 1926, с. 348—352.

[4] **Ст. Н. Шишков,** Из долината на Арда, Пътни бележки и впечатления с 30 илюстрации. Пловдив, 1936, с. 75—76.

сбъдната. В деня на честването му през 1935 година, когато обществените организации и частни лица, в знак на дълбока признателност и голямо уважение за неговата полувековна научна и културна дейност, му направиха парични дарения, той постъпи пак като буден и прогресивен общественик. Не само направените дарения в момента раздаде на училища, на Българската академия на науките за образуване фонд на негово име, от лихвите на който да се премират всички книги на чужди езици, които застъпват Родопа, Тракия и Беломорието и пр., но от своите скромни спестявания като учител той подари 50 хиляди лева (тогавашен курс), за да постави началото на Родопско-Беломорски етнографски музей в родното си село Устово. Събрани бяха и доста предмети, документи, монети, икони и др. Издаден бе и нарочен правилник.[1] Но и тази хубава инициатива беше задушена от неразбирането и безразличието на тогавашната общественост.

С каква любов и себеотрицание Шишков искаше да се създаде етнографски музей, в който да се съхрани цялостно материалната, обществената и духовна култура и богатото словесно творчество, се вижда, както от правилника, изработен лично от него, така и от молбата му до тогавашното Министерство на народното просвещение. За съжаление тая мечта на Шишков не се осъществява и след Девети септември. Сумата от 50 000 лева беше се увеличила на 900 000 (към 1950 г.), но не беше употребена за тая цел.

Но независимо от тия случаи Шишков и в това отношение набеляза прекрасни традиции, които и сега могат да служат за пример в областта на музейното дело.

Езиковите му статии и диалектоложки материали за родопските говори не са предмет на моите скромни проучвания. Но трябва да се каже, че тия материали, които представят голяма част от научноизследователската и събирателската дейност на Шишков, имат и етнографско значение. От езиковите му материали и изследвания, които имат пряко значение за родопската народоука, ще спомена само някои от тях, печатани в по-голямата си част в сп. „Родопски напредък", а именно: „Географските названия в централния родопски говор" — год. I, кн. 5, с. 161—165; „Бележки върху интересна фонетична особеност в един родопски помашки говор" — год. IV, кн. 5; „Морфологически бележки върху отглаголни именни форми в ахъчелебийския говор" — год. IV. кн. 2; „Суфикси за увеличителни и умалителни имена" — год. III, кн. 6; „Бележки по говора в Даръдере" — год. IV, кн. 4; „Принос за тайните езици в Родопите" — I. Дюлгерски език; II — Птически език; — г. VII, кн. 5—6; „Няколко местни думи на говора в Еникьой — „Родопски старини", кн. 3 (1890); „Бележки за някои суфикси на фамилните и прякорни имена в Родопите" и други.

Преценка на дейността на Шишков като пръв родопски и тракийски диалектолог е направена от неговите съвременници, нашите видни професори-езиковеди като Милетич, А. Теодоров-Балан, Б. Цонев, Ст. Младенов във връзка с тяхната научно-изследователска дейност. А в наше време оценка за дейността на Шишков като родопски диалектолог имаме и от родопчанина Стайко Кабасанов, доцент в Университе-

[1] Правилник на Етнографския музей в село Устово, Смолянска околия, утвърден от Министерството на народното просвещение на 8 май 1937 г. със заповед № 1141.

та[1]. Според общата преценка за Шишков като езиковед-диалектолог на родопските и тракийски говори — той съхрани и записа огромен езиков материал от родопските говори и пръв обърна сериозно внимание на тях.

*
* *

Ние не бихме могли правилно да разгледаме обществената и книжовна дейност на Шишков, без да изясним историческия момент и средата, която го е подтикнала и вдъхновила за бъдещото му голямо дело. Писателят Николай Вранчев пише следното по този въпрос:

„Нека се пренесем в Устово, неговото родно село, в седемдесетте години на миналия век, времето, когато са кипели навред по българско усилени народностни борби. Тогава Устово е било не само стопанско и търговско средище на цяла Средна Родопа, в него е биел не само пулсът на живота стопански в цялата тая област — то е било тъй също едничко средище на духовно-просветния и народностния живот. И по пример и насоки от Пловдив, с който е било в тесни търговски и културни връзки, тук се разгоряла с най-голям пламък и известната църковна борба, която имаше за цел да пропъди гръцките владици и свещеници. Тия големи борби, редом с едно материално благополучие, са отвъдили там и калени борци, големи по дух и характер. Нека споменем само Келеш Саващо, големия българин, който пръв се е осмелил да заяви в Ксантийския епархийски съвет, че българите от Ахъчелебийско не щат да плащат вече владичина на гръцкия владика. Тук и жените дори са взели участие в тая борба; прогонили с хурките си гръцкия владика от Устово.

Отук се разляла тая вълна и по околните селища в околията, която се наричала тогава Ахъчелебийска, на първо място в Райково. Оттук е водил тълпа Вранчо хаджи Чонев в Долно Райково, та заедно с тамошните местни първенци да се бият с патриаршистите за църквата „Св. Тодор".

В родното му място отскочили и първите искри на революционното движение в Българско по това време. Тук се получавали вестниците „Свобода" и „Независимост" на Каравелов и Ботьов, и калпачетата с лъвче, които носили смърт на тоя, у когото се намирали. Тук е работил и Илия Белковски, прибрал се от Троян след обесването на Левски, комуто е бил усърден помагач. Тук е паднал на Хубча в смутното време по въстанията и Коло хаджи Чонев заедно с тъй нареченото „Капитанче", руски офицер. Тук се самоуби и Колю Келювски, пак във връзка с комитетските работи.[2]"

В своята характеристика Вранчев сполучливо надниква и във времето и душата на младия Шишков: „И Шишков, който бил тогава много млад, та не е могъл да вземе непосредствено участие в тия събития, все пак е бил закърмен от тях. В неговата душа и досега живее вели-

[1] **Стайко Кабасанов,** Стойо Н. Шишков като езиковед-диалектолог, сб. Стойо Шишков — Избрани произведения, с. 40—53, 1965.

[2] **Николай Вранчев,** Ст. Н. Шишков — делото и личността. Родопа и Родопската област. В чест на Ст. Н. Шишков за 70 години от рождението му и за половековната му културна дейност. София—Пловдив, 1935, с. 108.

чавият образ на Келеша, и всички тия детски спомени, силни и незаличими, са легнали в основата на неговия душевен живот и са предопределили неговото по-нататъшно развитие.

Нека да видим сега кое непосредствено е подтикнало младия едва 16-годишен учител, да започне бележитата си етнографска народоучна и фолклористична дейност. Кои са неговите първи вдъхновители? Отговора на тоя въпрос ни дава самият Шишков в малка, но извънредно ценна студия за родопската народоука и фолклористика: **„Първите** среднородопски народоуци (фолклористи)", печатана за първи път във вестник „Родопска мисъл", год I, бр. 8, 1933 г. Покрай другите ценни сведения за първите учители в Устово, за тяхното сътрудничество в сборника на В. Чолаков от 1872 г., от нея също научаваме, че след смъртта на Петко Атанас Гидиджийски през 1874—75 година, баща му, дядо Атанас продал библиотеката му на Шишков за двеста гроша. Библиотеката се състояла от 20 книги — български и гръцки. Между тях се намирал „Български народен сборник" на В. Чолаков. И именно, когато чел сборника и намерил имената на записвачите устовци, в съзнанието му те се утвърждават като божества. „У мен се зароди мисълта — пише Шишков — да ги подражавам и да се вслушвам в неизбродния океан народна словесност."

Пак в същите спомени с благоговейно чувство Шишков отбелязва: „Друга вдъхновителка на мене да забродя из народното словесно творчество и бит беше и моята леля Дяка, най-малката сестра на майка ми, и едно от трите първи момичета в Устово, първи научили се на четмо и писмо на български език при споменатия Димитър Д. Македонски... Леля ми Дяка също беше с природно-надарен ум и нюх, добра песнопойка и пламенна родолюбка. Тя ми казваше, че Белковски и Гидиджийски заставили една своя роднина, жена, която отишла при баячката, в онова време устовка баба Чонгарица да ѝ бае, а те скрити в обора под стаята, слушали и записвали думите. Баба Чонгарица била и полуглуха, та говорила високо, без да съзнава това. Записаните пък песни се знаят и пеят и сега в края.[1]

И нещо друго. Шишков пръв, както отбелязахме вече, преди руската „Жива старина" на Ламански, преди „Жива старина" на Димитър Маринов и преди класическата програмна статия на професор Иван Д. Шишманов „Значението и задачите на нашата етнография" начерта пътя, по който трябваше да върви проучването на родопското население и неговата любима планина. По широта, по размах на възрожденския плам, посоката и народоучното дело на Шишков може да се сравнява с гиганта на нашето Възраждане Георги Сава Раковски, който, както в „Показалец" или „Ръководство как да се изискат и издирят най-стари черти нашего бита, язика, народопоколения, стараго ни правления, славнаго ми прошествия и прочие" (Част I, Одеса, 1859, с 144) и в другите му трудове начертава план за всестранното етнографско проучване на българския народ.

Още в първите си стъпки на научната дейност Шишков бил във връзка с видните руски слависти — езиковеди и фолклористи: В. И. Ягич, Вл. Ив. Ламански, Н. А. Пипин и други. Това се вижда и от

[1] **Ст. Н. Шишков,** Първите среднородопски народоуци (фолклористи), вестник „Родопска мисъл", год. I, бр. 5, 1933.

„Имената на родолюбивите спомоществователи“ към книгата „Животът на българите в Средна Родопа“ от 1886 г.

В дейността си като етнограф Шишков е под влиянието по-късно и на известния руски славист Владимир Иванович Ламански (1833—1914 г.). В домашната библиотека на Шишкова се намериха първите четири годишнини на „Живая старина“ с редактор Ламански, което се вижда и от поместеното обявление в сп. „Родопски напредък“, год. III, кн. 1, с. 56—57. Това издание е изиграло прогресивна роля в развитието на руската етнография, а няма съмнение, че е оказало благотворно влияние и над дейността на Шишкова, и особено по време на редактирането на „Родопски напредък“ (1903—1912 г.).

Когато рецензира първи випуск от XV-годишнина на „Живая старина“, между другото дава и следната преценка: „Изобщо и тая книга от „Живая старина“ съдържа твърде ценни материали из руская бит и култура, които могат да бъдат твърде полезни и за българския етнограф, който ще види колко голямо е сходството между двата славянски народа: руски и български.“

През 1898 г. в България идва известният руски славист Константин Феодорович Радченко, за да се опознае със състоянието и науката на славянските народи и някои по-особени говори. През месец май същата година той посещава Рилския манастир и народните библиотеки в София и Пловдив. Не отминава и Родопа планина, спира се в Чепеларе, където Шишков е директор на трикласното училище и му съдействува с всички сили и цяла душа. Младият и мил русин се запознава с мнозина чепеларци, но най-вече се привързва към стареца Салих чауш Аговски, участник на младини като войник — турски подофицер в Кримската война при обсадата на Севастопол и голям сладкодумец, който увлекателно разказвал из живота си. Радченко бързо се сприятелил с тоя даровит разказвач и повечето време прекарвал с него. Както съобщава Ст. Шишков, Константин Радченко сам се убеждава в хубавото общуване между българите, християни и българите мохамедани и в тяхната еднокръвна народностна общност. „Той бе във възторг, когато сам чуваше думите *кутри, кутра, кутро — руското — — котори;* думата *кузня* — ковачница и други подобни типични старобългарско-славянски думи, синтетични образи и пр., с каквито е тъй богат, най-богат и звучен, запазен родопски говор.“[1]

Радченко престоял в Чепеларе една неделя, но посетил и село Широка лъка, а на връщане от Чепеларе за София се отбил и в рупските села Хвойна и Павелско. Той имал голямо желание отново да посети Родопа планина и то не само селата в Рупчос, но и оттатък Рожен — в Ахъчелебийско.

Като се завръща в родината си и в своя университетски град и като резултат от краткото си пребиваване в Чепеларе написва статията „Бележки с некоторыяхъ явлениях фонетики Рупаланского наречия“ на К. Радченко, в която отбелязва: „Особенную благодарност я должен принести, во всяком случае, г. директору Чепеларского 3-хъ класного С. Шишкову, известному этнографу и прекрасному знатоку своего

[1] **Ст. Н. Шишков.** Един бележит славист в Чепеларе преди 40 години, в. „Родопска искра“, год. I, бр. 12, Чепеларе, 15 септември 1937 г.

края, при содействии которого я уяснил себе накоторыя из самых замечательныхъ особенности наречия.“

Но не е само статията, която говори за близостта на К. Радченко с Шишков. В едно писмо от 17/30 ноември 1904 г. К. Радченко му пише, че е получил една книжка от „Родопски напредък“, год. II и го моли да изпрати и други книжки. По поръчение на професор Флорински той е чел реферат в Киев за пътуването му из България и печати една статия за родопските говори в сборника по случай 50-годишния юбилей на професор Ламански. Накрая Радченко известява на Шишков, че от три години е професор в Нежин в Историко-филологическия институт.

Голямото желание на Радченко за ново и по-дълготрайно посещение в Родопско не се изпълнило. Той починал на 22 април 1908 г., без да може да види залюбената от него планина, населявана от добри славяни-българи, със звучна и напевна славянска реч.

Ст. Шишков, както видяхме, още от 1886 г. изпитва благотворното влияние на напредничавата руска мисъл, на прогресивните руски слависти и етнографи. И тия връзки между изтъкнатия родопски народоук и знаменитите руски етнографи и слависти прераства и в материална подкрепа. Споменатият вече труд „Помаците в трите български области — Тракия, Македония и Мизия“ е издаден, както се каза, с материалната и морална подкрепа на Руската академия на науките в Петроград, отбелязва Стойо Шишков в предговора.

В един такъв малък преглед не всичко може да се изброи и да се каже. Когато посочваме по-важните етнографски и исторически изследвания на Шишков, трябва да отбележим, че той е не само закърмен с възрожденския идеализъм на първите наши фолклористи, но се намира и под силното влияние на Христо Попконстантинов, към когото изпитвал голямо уважение и който му е пряко влияел. В продължение на години между двамата бележити родопчани се разменили много писма, чиито страници са изпълнени с мисъл и грижи за просветното и стопанско положение на любимия роден край. Отношенията между Стойо Шишков и Христо Попконстантинов са топли, братски, другарски. Той има най-тясна другарска връзка с Васил Дечев, с когото редактира сп. „Родопски напредък“. Едновременно с това е работил под непосредственото ръководство и на големия български учен и етнограф професор д-р Иван Д. Шишманов. Неговото благотворно влияние се вижда както от писмата, които те са си разменяли, така и от някои статии и материали в техните архиви.

В една малка статия във връзка със смъртта на Лидия Ив. Шишманова, съпруга на професор Ив. Д. Шишманов, Стойо Шишков пише: „Пишещият беше един от щастливците да бъде в близко познанство с това знатно и високо издигнато духовно, нравствено и обществено, семейство — професор д-р Ив. Шишманов. Първото ми запознаване стана през 1889 година, тогава млада, идеална, току-що венчана двойка. Госпожа Шишманова беше чела първите родопски народоучни писания и първите й думи, при първото ми стъпване в къщата им, бяха: „Колко бих се радвала лично да видя вашите чаровни планини и да чуя хубавите поетични творби — вашите родопски песни!“ Та не след много време г-жа Шишманова в своето парижко издание на български народни песни беше подбрала и вещо превела на френски и

няколко родопски такива.“ Статийката завършва: „Откриването и уреждането на държавните трикласни училища от 1889 година напосле в Асеновград, село Орехово и село Чепеларе и прибирането в тях ученици из цялата вътрешност на Родопа, на първо място, се дължи на професор Шишманов и неговата неделима спътница в живота г-жа Лидия Шишманова, името на която се знае и с дълбока почит се произнася от всички.“[1]

До каква степен високо Шишманов е ценил дейността на Ст. Шишков и преценявал трудностите, с които трябва да се бори, се вижда от писмото му от 21. XII. 1896 г.

. . .„Драго ми е, че сте доволен от Чепеларе. Вашата мечта се сбъдна, сега работете. Във Вас има голям запас от енергия, има и инициатива, но освен това сте и телесно силен, здрав — тъкмо каквото се изисква за един мисионер, защото и Вашата задача е мисионерска в най-благородната смисъл на думата. Вашата нежна любов към занемарените помаци ме е винаги трогвала и аз не знам как да Ви изразя своята симпатия за всичко, което предприемате за тия нещастни братя. Продължавайте, не се отчайвайте. Не чакайте ни материална, ни нравствена награда. Вие ще намерите в изпълнението на един свещен дълг достатъчно възнаграждение за всички неволи и неприятности, които обществения деец среща у нас. Вас ще начернят, ще се усъмнят в честността на намеренията Ви, — но не трепвайте. Очаквам, между другото, че ще осъществите и идеята за едно „Родопско народоучно дружество“ с център Чепеларе“. . .

Ст. Н. Шишков има неоценими заслуги за етнографското, историческото и фолклорното изследване на Родопската област и Тракия. Той съхрани много ценни материали за всестранното опознаване на тези две области. И действително, няма да бъде пресилено, ако се каже, че не може да се правят каквито и да е проучвания относно миналото и бита на родопското и тракийското население, без основното познаване на приносите на Шишков*

[1] **Ст. Н. Шишков,** Лидия Ив. Шишманова, родена професор Драгоманова, Вестник „Родопска мисъл“, г. V (25 март 1937 г.), бр. 8.

* Поради технически причини статията излиза със съкращение.

БЪЛГАРИ, БЕЖАНЦИ ОТ ТРАКИЯ

И С Ъ О Б Щ Е Н И Е[1]

НАСЕЛЕНИ МЕСТА С БЕЖАНЦИ ОТ ТРАКИЯ ПО ОКРЪЗИ И НАИМЕНОВАНИЯТА НА СЕЛИЩАТА, ОТКЪДЕТО СА ДОШЛИ БЕЖАНЦИТЕ

Тази част от проучванията за местозаселването и местопроизхода на бежанците от Тракия е продължение на проучванията, публикувани в „Известия на Тракийския научен институт“, кн. I — София, 1965 година.

Отбелязани са както селищата, в които има заселени бежанци от Тракия, така и родните места в Тракия, откъдето са дошли бежанците в даденото населено място, където те са се заселили след прогонването им от техните родни места. За отделни селища, за които има сведения, са отбелязани и броят на семействата на бежанците от съответното селище (цифрите в скоби). От друга страна, направен е опит да се установи как са разселени бежанците от дадено селище в Тракия в сегашните предели на страната, т. е. бежанците от дадено селище от Тракия къде са се заселили в България, с отбелязване броя на семействата само за тези, за които има сведения. По този начин без претенции за изчерпателност може да се добие известна представа за разселването на бежанците в страната.

СЕЛИЩА С БЕЖАНЦИ ОТ ТРАКИЯ ПО МЕСТОПРОИЗХОДА ИМ[2]

Тук са изброени селищата по окръзи, за които има известни данни, от кои селища в Тракия произхождат бежанците, като за онези от тях, за които има сведения, броят на семействата от дадено населено място е показан с цифрите в скоби.

[1] Настоящото съобщение е част — продължение на статията, поместена в кн. 1 на „Известия ТНИ“ — 1965 г., стр. 117, където са дадени информаторите и две карти (Б. р.).

[2] Съгласно административното деление от 1959 година.

I. Бургаски окръг

В гр. Бургас са заселени най-много бежанци от Източна и Западна Тракия. В около 73 населени места има бежанци. Повече от 2/3 са от Източна Тракия.

Гр. АЙТОС — в гр. Айтос бежанците са дошли от Бунархисар (100), Синекли, Булгаркьой, Еникьой (Ксантийско) — 4—5 сем.

С. АТАНАСОВО — сега квартал „Изгрев — от с. Дервент (Дедеагачко).

С. АХЕЛОЙ — (Чимово) от Дели Елас (Чаталджанско) — Дели юнус.

ГР. АХТОПОЛ — от Бунархисар 150 сем., Яно (100), Урумбегли (20), Енеджия, Колибите (15), Курудере (15), Цикнихор (10), Чонгора (10).

Гр. БУРГАС — в гр. Бургас има бежанци от следните села и градове от Тракия: Бунархисар и селата Кобилица, Чонгора, Яна, Гюмюрджина и гюмюрджинските села: Каракурджали, Козлукьой, Ясъюк;

Дедеагач и дедеагачките села: Дервент, Дуганхисар, Еникьой, Фере, Чобанкьой;
Димотика и селата: Чаушлар, Башклисе;
Лозенград и лозенградските села: Дерекьой, Докузюк, Велика, Енимахле, Иниджия, Каваклия, Кадиево, Каракоч, Колибите, Коюндере, Кулата, Курудере, Пенека, Пейчова махала, Петра, Серген, Сатъкьой, Скопо, Раклица, Керациново;

Малкотърновско: Паспалево, Пирок, Цикнихор, Чагланк (Маглаик);

Одринските села: Арпач, Гечкенли, Деветлиач, Макромило (?), Османлия, Селиолу, Татарларе, Курфали (Чорленско);

Чаталджа и селата: Деркос, Тарфа, Таякадън;
Цариград, Булгаркьой, Малгара, Теслим, Пишманкьой, Ташламюселим;

Силивренските села: Аврен, Калачлий, Чючуксеймен, Курфалли, Сюргун;
Каралия, Карамасли, Бабаески;
Софлийско: Голям Дервент, Малък Дервент.
Повече от 100 семейства има от Лозенград, Каваклия, Коюндере, Ениджия, Раклица.

С. БАНЕВО — от Гюмюрджина и Дедеагач (15).

С. БРОДИЛОВО — Енеджия — Лозенградско, Маджура (120), Серген (80), Урумбеглия (25), Паспалево (3), Сатъкьой (10), Тенкетра (10), Блаца (8), Пиргопол (10), Керациново (3).

С. БАТА — след Освободителната война главно от Източна Тракия.

С. БРАТОВО — (Джанкардаш) — от с. Дервент (Дедеагачко) — 30 сем., Каваклия — Лозенградско (25), Дая кадън (10), Деркос (15—20), Енимахле — Лозенградско (10), Булгаркьой.

С. ВАРВАРА — всички бежанци са от с. Ятрос — Визенско (100 сем.).

С. ВЕЛИКА — от Енеджия, Велика (зад границата едноименно село с това от Мичуринско) (90 се.,) — Маглавит (3).

С. ВЕНЕЦ — заселници от Одринско.

С. ГРУДОВО — Средец, Карабунар — от Вайсал.

С. ЗАВЕТ — от Лозенград (100).

Гр. КАРНОБАТ — от Арпач — Одринско, Енеджия — Лозенградско, Ени махле, Еникьой — Узункюприйско (15 сем.), Калачли — Силивренско (15), Кючук сеймен — Силивренско, Пенека, Сатъкьой — Люлебургаско (100), Синекли — Силивренско (10), Узункюприйско (30), по няколко семейства от селата Голям Дервент, Караклисе, Каяджик, Теке, Лозенград.

С. КОСТИ — от Камила (10), Мокрошево (6), Цикнихор (12), М. Самоков (60), Пиргопол (100), Велика (3), Маглавит (6), Сарпачовци — Малкотърновско (8), Маджура (2), Паспалево (6), Керациново (6), Танкетра — Малкотърновско (2).

С. КРАЙМОРИЕ — от Чанакча, Тая кадън, Диминес.

С. ЛОЗЕНЕЦ — от Велика (Източна Тракия зад границата), Теслим, Ейля-гюню.

С. ЛЮЛЯКОВО — преселници от Мала Азия.

Гр. М. ТЪРНОВО — от Маглавит, Дерекьой, Скопо, Одрин.

С. МИРОЛЮБОВО — от Ново село.

Гр. МИЧУРИН — от Пенека (250), Урумбеглия (150), Евренли (4), Ятрос (6), Бунархисар (7), Едига — Малкотърновско (2), Цикнихор — Малкотърновско (3), Маглавит — Малкотърновско (1), М. Самоков (2), Карадере — Малкотърновско (4), Паспалево — Малкотърновско (3), Камила — Малкотърновско (1), Маджура (2), Енеджия (1).

Гр. НЕСЕБЪР — от Бунархисар около 60 сем., от Мала Азия и 2—3 семейства от Беломорска Тракия.

С. НОВОСЕЛЕЦ — от Чаталджанско, Дели Елес, Булгаркьой.

С. ОБЗОР — от Мала Азия около 200 семейства, Гюмюрджинско — Манастир, Пенека (10).

С. ОРИЗАРЕ — от Манастир — Гюмюрджинско.

Гр. ПОМОРИЕ — от Бунархисар, Енеджия (голяма част), Пенека (20),

С. РАВАДИНОВО — (Чифлика) край Созопол — от Манастир и Сачанли — Гюмюрджинско, Карахадър — Лозенградско.

С. РАВНЕЦ — от Карахадър — Лозенградско (103).

С. РУСОКАСТРО — от Дервент — Дедеагачко, от Източна Тракия (45 сем.).

С. САРАФОВО — от Малгарско, Кешанско.

С. СВ. ВЛАС — от Дерекьой.

С. СИНЬОМОРЕЦ — от Блаца — Василиковско, зад граница (60 сем.),

Гр. СОЗОПОЛ — от с. Карахадър — Лозенградско, Манастир — Гюмюрджинско, с. Дервент — Дедеагачко, от Мала Азия и др.

II. Габровски окръг

В с. Кормянско има бежанци от гр. Чорлу.

III. Варненски окръг

В гр. Варна и окръга също така има заселени множество бежанци предимно от Източна Тракия и по-малко от Беломорска Тракия.

С. АКСАКОВО — има бежанци от Егида, Курудере, Скопо, Урумбеглик — Лозенградско, Ерменикьой — Узункюприйско.
С. БЯЛА — от Пенека (10 сем.).
Гр. ВАРНА — в гр. Варна има бежанци от около 30 населени места от Тракия, както следва: Булгаркьой (13), Корията (2), Лозенград (104), Перихор (Емрихор) (20 сем.), Урумбегли (31), Бунархисар (14), Курудере (12), Карадере (12), Яна (12), Дерекьой (5), Карахадър (10), Скопо (9), Егида (8), Каваклия (5), Дедеагач (3), Еникьой (2), Тая кадън (4), Кючюксеймен (1), Делиюнус (1), Алфатар (2), Димотика (2), Мокрошево (4), Татарлар (2), Узункюпрю (2), Ерменикьой (4), Керациново (1), Чеглаик (2), Доганхисар (2), Аврен (5), Пенека (2), Вейсал — Одринско.
С. Г. и Д. БЛИЗНАК — от Бунархисар, Карахадър, Курудере, Лозенград.
С. ЗВЕЗДИЦА — от Курудере.
С. ИГНАТИЕВО — от Каваклия, Енеджия, Ташкеси.
С. НОВА ШИПКА — От Енеджия, Каваклия (50 сем.), Ташкеси.
С. ПАРТИЗАНИ — от Мала Азия, Гюмюрджинско и Източна Тракия.
С. ПЕТРА — Названието подсказва, че българите са от едноименното селище в Източна Тракия.
ГР. ПРОВАДИЯ — бежанците са от Лозенград — тук има около 15 семейства гърци от Виза, дошли през 1912 година, и 4—5 семейства родопчани. В последно време много бежанци, заселени в околните села, се заселват в града.
С. СИНДЕЛ — от Лозенградско.
С. ТОПОЛИ — от Бунархисар (6), Курудере (6), Урумбеглия (15),
С. ЯВОРОВО — от Каваклия — Лозенградско (42 сем.).
С. ЯЙЛАТА — от Урумбеглия.

IV. Кърджалийски окръг

Гр. КЪРДЖАЛИ — е център, където са събрани много бежанци от различни селища, предимно от Беломорска Тракия:
от Дедеагач и селата: Бадома, Дамето, Дервент, Домуздере, Доганхисар, Еникьой, Мерхамли, Чобанкьой;
— от Гюмюрджина и селата: Каракурджали, Калъждере, Козлукьой, Кьзлар, Кушланлий, Лефеджилер, Манастир, Ортаджи, Сарджа, Сачанли, Чадърли.
С. БЯЛО ПОЛЯНЕ — (Ивайловградско) — бежанците са дошли от Мала Азия.
С. БОТУРЧЕ — (Ивайловградско) — от Сачанли.
С. БРЕГОВО — от Западна Тракия.
С. БРУСИНО — (Ивайловградско) — от Караклисе.

С. ВЕСЕЛЧАНЕ — сега квартал на гр. Кърджали по десния бряг на р. Арда, заселен в мнозинството си от Сачатли.
С. ДЖЕБЕЛ — от Еникьой, Чобанкьой, — Дедеагачко, Манастир, Хаджилар, Дерекьой, Козлукьой, Чадърли, Каракурджали — Гюмюрджинско.
С. ЖЕЛЕЗИНО — (Ивайловградско) — от Голям Дервент, Крушево, Каяджик, Караклисе, Янюрен.
Гр. ИВАЙЛОВГРАД — бежанците са дошли от Голям Дервент, Малък Дервент, Каяджик, Караклисе, Крушево, Димотика, Янюрен, Одрин и от Домуздере — Дедеагачко (няколко семейства).
С. КОБИЛИНО — (Ивайловградско) — от Караклисе, Каяджик, Крушево — Софлийско, Лизгар, Ейля гюню, Малгарско.
С. КОНДОВО — (Муселим) — от Голям Дервент, Малък Дервент, Кутруджа, Мала Азия, с. Киллик.
С. КОСТИЛКОВО — от Малък Дервент 150 семейства и от Мала Азия.
Гр. КРУМОВГРАД — тук са заселени бежанци от Манастир, Домуздере; Кушланли, Сачанли.
С. ЛАМБУХ — (Ивайловградско) — от Голям и Малък Дервент — Софлийско и от Мала Азия.
С. ЛЕСКОВО — от Караклисе и Крушево.
С. ЛЪДЖА — от Мала Азия.
С. МАНДРИЦА — (Ивайловградско) — от Голям и Малък Дервент, Каяджик, Башклисе, Домуздере.
Гр. МОМЧИЛГРАД — има бежанци от Еникьой — Дедеагачко, Манастир, Каракурджали, Сачанли — Гюмюрджинско.
С. ОДРИНЦИ — произходът им е от съседното село Сив Кладенец (старо название Гьокче бунар).
С. ОСТРОВЕЦ — от Домуздере, Дедеагачко.
С. ПЕЛЕВУН — (Ивайловградско) от Малък Дервент и Сачани.
С. ПЛАНИНЕЦ — от Голям Дервент (Софийско).
С. СВИРАЧИ — (Ивайловградско) — бежанците са от Мала Азия.
С. СТРАНДЖЕВО — Бунархисар и селата — в Странджа планина.
С. ЧЕРНИ РИД — от Караклисе и др.
С. ЧОРБАДЖИЙСКО — от Дерекьой, Ортаджи, Сараджа, Хаджилар, Козлукьой, Сачанли, Ортакьой, Гюмюрджинско.
С. ЧУКУРИТЕ — (Ивайловградско) — Манастир и Сачанли, Гюмюрджинско.

V. Пазарджишки окръг

Гр. ПАЗАРДЖИК — от с. Ени чифлик, Силивренско, с. Кючук Сеймен (Гуджусеймен), Чаталджанско, отделни семейства от Дедеагач и Дедеагачка околия.
Гр. ВЕЛИНГРАД — от Одрин.
С. НОВО СЕЛО — заселените тук бежанци впоследствие са се изселили.

VI. Плевенски окръг

ГР. ПЛЕВЕН — има малко бежанци от Тракия, общо около 30—35 сем., главно от с. Синекли, Чаталджанско около 30 сем. и отделни семейства от различни селища от Източна и Западна Тракия.
С. РАДОМИРЦИ — бежанците са от Ени чифлик, Чаталджанско.

VII. Пловдивски окръг

ГР. ПЛОВДИВ — в града са съсредоточени бежанци от всички краища на Източна и Беломорска Тракия. Най-голям брой са тези от Дедеагачките села, Изункюпрю и околните села, Ксанти и Ксантийските села, които съставляваха основната част на пролетариата в Пловдив.
От Дедеагач и селата: Бадома, Балакьой, Дервент, Доганхисар, Домуздере, Еникьой, Лъджекьой, Окуф, Турбалъкьой, с. Каяджик и др. Беломорският квартал от Ксанти и селата Габрово и Еникьой, населяват 3 махали, Узункюпрю и селата: Еникьой, Търново, Чопкьой и др., квартал Борислав, Балъкьой и Турбалъкьойци в квартал Столипиново, Бадомци и Еникьойци, Лъджекьойци — в Беломорския квартал.
Гр. АСЕНОВГРАД — в града има около 500 семейства бежанци от 16 населени места: от с. Калъждере, Гюмюрджинско 195 сем., мнозинство представляват и тези от Ксантийските села — Еникьой (63), Габрово (57), и с. Лъджекьой, Дедеагачко — 46 семейства, и отделни семейства от Домуздере (8), Аткьой (8), Чобанкьой (6), Кушланлй (6), Фатирена, Гюмюрджинско (4), Кър-Сърджа (4), Чамерен (3), Балома (2), Дедеагач (2), Фере (1).
С. БАЧКОВО — от с. Дервент 1 семейство.
С. БЕЛОЗЕМ — бежанците са главно от с. Окуф, Турбалакьой и Фере, Дедеагачко.
Гр. СОПОТ — има бежанци от Окуф, Дедеагачко.
С. ГОРНИ ВОДЕН — бежанците са дошли от Лъджекьой, Дедеагачко 22 сем., Дуганхисар 5 семейства.
С. ДОЛНИ ВОДЕН — от Калъждере, Гюмюрджинско 10 сем., Домуздере, Дедеагачко — 5 семейства.
С. ЙОКИМ ГРУЕВО — бежанците са от Чопкьой (Чоково), Узункюприйско.
ГР. КАРЛОВО — от с. Дервент, Дедеагачко отделни семейства.
С. КРИЧИМ — има бежанци от Дервент, Дедеагачко, Ени чифлик и Кючюк Сеймен, Чаталджанско, от Гюмюрджинските и Ксантийските села.
С. КУКЛЕН — бежанците са от Дедеагачко, с. Дервент, Доганхисар, Домуздере, Ксанти и селата Еникьой и Габрово.
С. МАРКОВО — от Габрово и Еникьой, Ксантийско.
Гр. ПЪРВОМАЙ — от Дервент, Окуф, Турбалакьой, Фере, Дедеагачко и Карачкьой и Хаджилар, Гюмюрджинско.

VIII. Русенски окръг

Гр. РУСЕ — в града и окръга бежанците от Тракия са сравнително най-малко. В гр. Русе бежанци най-много има от селата Булгаркьой, отделни семейства от селата Кушланли, Карачкьой, Гюмюрджинско, Чобанкьой, Дедеагачко, Дерекьой, Лозенградско.

IX. Смолянски окръг

Гр. СМОЛЯН — в гр. Смолян има бежанци от Ксантийските села Габрово и Еникьой.
Гр. ЗЛАТОГРАД — също от Габрово и Еникьой, Ксантийско.

X. Софийски окръг

В София има бежанци от почти всички селища на Беломорска и Източна Тракия. По-групирано са заселени в Димитровски район, ул. „Хубава Грозданка". Те са главно от Източна Тракия: Одринско, Лозенградско, Бунархисарско. Останалите бежанци са от Дедеагачко и Гюмюрджинско и са пръснати из цяла София. Могат да се изброят над 1000 семейства, които при различни случаи, честувания и пр. се събират организирано.

XI. Сливенски окръг

Гр. СЛИВЕН — гр. Сливен е също голям бежански център. Тук бежанците са предимно от Източна Тракия: от с. Булгаркьой, Узункюпрю, от Одринско, Чаталджанско, Лозенградско и др.
С. ГЪЛЪБОВО — бежанците са от Турбалъкьой, Дедеагачко.
Гр. НОВА ЗАГОРА — има бежанци от около 17 селища, както следва: Чаталджанско: Таякадън, Кючюксеймен, Курфали, Узункюпрю и селата Еникьой, Търново, Чопкьой; Дедеагачко — Дервент, Окуф, Лъджакьой, Балъкьой, Турбалъкьой, Караклисе, Карамасли, Софлийско, Мараш, Одринско.
С. РАДНЕВО — от Гюмюрджинските села и от Дедеагачко — Дервент.
С. ДЪБОВО — от Еникьой, Узункюприйско има около 70 семейства.
С. БЕЛЧЕВО — от Пишмен.
С. СКОБЕЛЕВО — от Кър Сарджа, Гюмюрджинско.

XII. Старозагорски окръг

Гр. СТАРА ЗАГОРА — и окръга са заселени значителен брой бежанци от Източна и Западна Тракия. В града има бежанци от Булгаркьой, Окуф, Домуздере, Бейкьой, Дервент, Мараш, Одринско, Голям Дервент, Балъкьой.

Гр. КАЗАНЛЪК — от Булгаркьой, Ерменкьой, Търново, Узункюприйско, с. Мъглиш, от Еникьой, Узункюприйско.
С. ТРОЯНОВО — от Олпаша, Одринско, Османли (12), Дервент, Дедеагачко (2), Аврен, Чаталджанско (1).
Гр. ЧИРПАН — бежанците са от Западна Тракия.

XIII. Търговищки окръг

Гр. ТЪРГОВИЩЕ — има бежанци от Хайриболско и с. Дервент, Дедеагачко.
С. ГОЛЯМО НОВО — от Чукур Ченгел (3), Еничифлик (1).
С. ЗАВЕТНО — Чукур Ченгел (5).
С. ЗВЕЗДА — Чукур Ченгел (3).
С. СВЕТЛЕН — от Янурен и от Гюмюрджинско (8 сем.).
Гр. ПОПОВО — от Източна Тракия — Чорленско около 15 сем и от Чаталджанско.

XIV. Търновски окръг

Гр. ТЪРНОВО — има сравнително малко бежанци — по-значителен брой бежанци от Тракия са заселени в 5—6 населени места в този окръг. В града има бежанци от Узункюпрю и с. Търново — Узункюприйско, и единични семейства от отделни селища.
С. ГОРНА СТУДЕНА — от с. Търново — Узункюприйско.
С. ПАВЕЛ — цялото село е бежанско от с. Търново — Узункюприйско. От село Павел и Горна Студена са излезли много борци против фашизма и капитализма и са дали скъпи жертви.
Гр. ПАВЛИКЕНИ — бежанците са от с. Търново — Узункюприйско, и няколко семейства от Западна Тракия.
С. ХАДЖИ ДИМИТЪР — от Западна Тракия, също от Търново — Узункюприйско.
С. ТРЪМБЕШ — Също от с. Търново — Узункюприйско.
С. БЯЛА ЧЕРКВА — също от село Търново — Узункюприйско

XV. Хасковски окръг

По мнозинство на бежанци от Тракия Хасковски окръг е на второ място след Бургаски окръг, с тази разлика, че тук са заселени предимно бежанци от Беломорска Тракия и Одринско, западно от река Марица.
Гр. ХАСКОВО — в града има заселени бежанци от 37 села, предимно от Беломорска Тракия и сравнително по-малко от Източна Тракия, както следва: гр. Гюмюрджина и селата: Аткьой, Дерекьой, Исюк, Кьзлар, Каракурджали, Карачкьой, Калъждере, Кушланли, Сачанли, Хажилар, Чадърли; Дедеагач и Дедеагачко: Бадома, Балъкьой, Бейкьой, Дервент, Дуганхисар, Домуздере, Лъджекьой, Мерхамли, Окуф, Турбалъкьой, Фере, Чобан-

кьой; от Димотика, Голям Дервент, Малък Дервент, Каяджик, от гр. Ксанти и Ксантийско: с. Габрово.
С. БОРИСЛАВЦИ — от Пишман (10), Ямурен (2), Г. Дервент (10), Караклисе (2), Доганхисар (2), Хисарли (3).
С. БРЕГОВО — от Доганхисар, Голям Дервент, Караклисе, Крушево — Димотишко.
С. БРУСЕРЦИ — От Мала Азия (20 семейства), с. Доганхисар (2).
С. ВАСКОВО — от Чопкьой (30), Карос (20).
С. ВАРНИК — от Ново село (10), Акбунар (20), Суфларе (20).
С. ГАБРОВО — от Мерхемли (4), Тахтаджик (6), Пишманкьой (20).
С. ГЕНЕРАЛОВО — от Кадъкьой — Софлийско (120 семейства), Каяджик — Одринско (30), Карааач (30), Башклисе (2), Г. Дервент (2), Пишмен (4), Енеджия — Лозенградско (40).
Гр. ДИМИТРОВГРАД — от Кюстюкьой (Костур) — (6 семейства), Калъждере (12), Доганхисар (16), Еникьой — Дедеагачко (6), Еникьой — Узункюприйско (15), Чопкьой (20), Хаджилар — Гюмюрджийско (5), Булгаркьой (15), Малгарско и други села (15), Дервент — Дедеагачко (10).
С. ДИМИТРОВЧЕ — от Бейкьой (1), Домуздере (4), Испитли (4), Каяджик (2).
С. ДЪБОВЕЦ — от Караслисе (20), Г. Дервент (50).
С. КАП. АНДРЕЕВО (Свиленградско) — бежанци има от Булгаркьой (8), Ахъркьой (4), Кемал — Одринско (120), Испитли (8). Доваиджиево (120), Кадънкьой —Одринско (100), Кадънкьой — Софлийско (12), Мала Азия (31).
С. КНИЖОВНИК — от Сачанли — тук се заселиха голяма част от сачанлийци след масовизацията на ТКЗС, които бяха в пограничните села на Ивайловградска околия: Ботурче, Чукурите и др., Кър Сарджа и от с. Суфлар — Гюмюрджиско (4).
С. КОСТУР — от Пишмен (18), Мерхамли (30), Балъкьой (4), Чопкьой (20), Доганхисар (3).
С. КОЧАШ — от Доганхисар — изселници, Окуф, Тахтаджик, Кемал — Одринско.
С. КОСТИЕВО — от Голям Дервент (1), Лизгар (1).
С. КРУМ — от Пишманкьой (30 семейства).
С. ЛЮБИМЕЦ — от Дервент, Домуздере.
С. ЛЕВКА — от Крушево — Димотишко (5), Карамасли — Бабаескийско (2 семейства).
С. ЛИСОВО — от Мерхемли (9), Карамасли (3), Теке (2).
Гр. МАРИЦА — от Одрин и от с. Испитли — Одринско, Дамето и Еникьой — Дедеагачко.
С. МАСЛИНОВО — от Бейкьой — Дедеагачко.
С. МАДЖАРОВО — от Доганхисар (15), Домуздере (2), Пишманкьой (12), Тахтаджик (5), Мерхамли (1)
С. М. ВОДЕН — от Мала Азия, Окуф, Караклисе, Теке — изселени след строежа на язовир „Ивайловград".
С. М. ГРАДИЩЕ — от Дуган Хисар (1).
С. М. ПОПОВО — от Пишманкьой (15), Тахтажик (20), Мерхамли (1).

С. МАТОЧИНА — от Акбунар (50 семейства), Марчели (30 семейства).
С. МИХАЛИЧ — от Ново село — Одринско (10), Адъраа — Одринско (50), Четлекьой (30).
С. МЛАДИНОВО — от Делиелес (20), Домуздере (4), Доганхисар (1).
С. МОМКОВО — от Домуздере (3), Доганхисар (2).
С. НОВО СЕЛО — от Балъкьой, Голям Дервент.
С. ОРЕШЕЦ (Харманлийско) — от Голям Дервент, Доганхисар, Домуздере, Лъджекьой, Кадънкьой — Одринско.
С. ПАШОВО — Тая Кадък, Малгарско (17), Теслим (1), Турбалакьой, — Дедеагачко (6), Коджа Тарла — Лозенградско (1).
С. ЗЛАТИ БРЯГ и
С. МАЛЕВО — от Съчанли.
С. РАВНА ГОРА — Ахъркьой — Одринско (30), Възгаш (30).
Гр. СВИЛЕНГРАД — има бежанци от около 20 селища: от Башклисе (150), Караклисе, Испитли (20), Кадъкьой (30), Караач (150), Чермен (300), Енеджия — Лозенградско (30), Доганхисар (30), Домуздере (11), Мерхамли (70), Чобанкьой; Узункюприйско, Булгаркьой (6), Лизгра (1), Крушево (5), Пашманкьой (30), Балъкьой (6), Карамасли (10), Лозенград (5), Комарли — Димотишко (10).
С. СЛАДУН — от Ново село (30), Куруджикьой (40), Суфларе (30),
С. СЕНОКЛАС — от Мала Азия (25), Тахтарджик (30).
С. СИВА РЕКА — от Доганхисар (7), Балъкьой (1), Сачанли (1).
С. СТ. ДИМИТРОВО — от Харлагюню — Кешанско (30), Караклисе (8), Мала Азия (19).
С. СТУДЕНА — от Балъкьой (2), Еникьой (1).
Гр. ХАРМАНЛИ — в града има бежанци от около 30 населени места от Тракия. Най-голям е броят на бежанците от Домуздере (120 семейства), Дервент — Дедеагачко (43), Испитли (16), Хасарли — Еноско (15), Лъджакьой (13), Узункюпрю (9), Лизгар (9), Каяджик — Софлийско (8), Бейкьой — Дедеагачко (7), и от селата: Караклисе, Г. Дервент, Кадъкьой, Окуф, Пишмен, Сачанли, Балъкьой, М. Дервент, Мароня, Караач, Дедеагач, Гюмюрджина — по 5—6 семейства.
С. ЩИТ — от Испитли — Одринско (40), Балъкьой (50), Хасарли (3), Инжекьой, Дервент — Дедеагачко (1).

XVI. Шуменски окръг

В Шуменски окръг са заселени значителна част от бежанците от Тракия в следните градове и села:
Гара КАСПИЧАН — от Чанакча (8 семейства), Мала Азия (9 семейства).
Гр. ШУМЕН — всички бежанци в гр. Шумен произхождат от Чанакча — Чаталджанско — Източна Тракия. Образували са отделен „Тракийски квартал“ извън чертата на града. Интересно е заселването на този квартал. Отначало бежанците не са били

допускани в града. Пръснали са се из селата наоколо. И там не ги приемали, защото земята не стигала. Започнали едно по едно семействата да се завръщат в Шумен и понеже не ги приемали в града, извън чертата на града, далеч зад гарата, чанакченци започнали като скитниците да си правят землянки. Така ги заварила зимата. Събрали се 92 семейства, всички от село Чанакча — Чаталджанско. Стават ратаи и общи работници.

Днес Тракийският квартал с нови къщи е свързан с града, има читалище, което бежанците сами си изградиха на трудови начала. „След 9-ти септември — разказва бай Коста Николов — ние първи влязохме в ТКЗС, а сега строим завода за резервни части.“
С. НОВА БЯЛА РЕКА — се заселили бежанци от Чукурченгел, впоследствие се разселили в Преслав, с. Цар Крум, Дивдядово и гр. Шумен.
С. СУШИНА — има бежанци от Мюселим, Чукурченгел, Араплия, Сигмен, Омурча, Синеклия, Бегдишилер, Исекча.

XVII. Ямболски окръг

Ямболски окръг е един от тези окръзи, където са заселени много бежанци както от Източна Тракия, така и от Беломорска Тракия.
Гр. ЯМБОЛ — в града, както и в голяма част от селата в Ямболски окръг са заселени компактни маси бежанци почти от всички краища на Източна и Западна Тракия. Това е един от окръзите, наред с Бургаски, Хасковски, Пловдив, Варна и Кърджали, където има най-много бежанци от Тракия.

В Ямбол са заселени бежанци от: Аврен, цял квартал, Търново — Узункюприйско — квартал, Лозенград, Одрин, Кушланли, Окуф, Дервент, Козлукьой, Манастир, Чорлу, Булгаркьой, Теслим, Ейля, Гюню, Чанакча, Дая Кадън, Синекли, Кючук Сеймент, Чаталджа, Силиврия, Корфали.
С. АЛЕКСАНДРОВО — от одринските села.
С. АТОЛОВО — от Бурлакьой, Ейля-Гюню, Теслим, Кушланли.
С. Г. МАНАСТИР — от Манастир — Гюмюрджинско, Фере, Чамерен — Дедеагачко.
С. ДЕНИЦА — от Карахаиза (5 семейства), Кишерлик (5).
С. ДУГАНОВО — от Дервент — Дедеагачко, Теке, Дерекьой — Гюмюрджинско, Козлукьой — Гюмюрджинско, Пишманкьой.
С. ДЪБОВО — от Селиолу (10 семейства).
С. ИЗГРЕВ — от Мерхамли и Еникьой — Узункюприйско.
С. ИНЗОВО — от Кушланли и Окуф.
С. КРАЙНОВО — от Вайсал (49 семейства), Ташла Мюселим (22 сем.), Бююкли (3 семейства), Лала Пашакьой (2 семейства).
С. МАМАРЧЕВО — от Баятли, Денизлер, Теке, Козлукьой.
С. М. МАНАСТИР — от Балакьой, Чамерен, Сачанли, Теке, Тахтаджик, Каракурджали.
С. МАЛКО ШАРКОВО — от Денизлер (5 сем.), Чамерен (3), Манастир, Леферджилер, Хаджилар.
С. ОМАН — от Карахамза (5 семейства), Кишерлик (5 семейства).

С. ОРЕШНИК (Тополовградско) — от Дервент — Дедеагачко, Карачкьой — Гюмюрджинско, от с. Сачанли отделни семейства.
С. ПОПОВО — от Селиолу (12 семейства), Индже, Карахамза, Коюнгяур, Енеджия — Одринско.
С. ПЧЕЛА — от Еникьой — Узункюприйско (около 30 семейства).
С. СТ. КАРАДЖОВО — От Карахамза (12 семейства), Каваклия (5), Селиолу (10 семейства), Ново село — Одринско.
С. СТРАЛДЖА — цялото село е бежанско, има бежанци от около 20 одрински села, но най-много са от Кишерлик, Тастепен, Долна и Горна Канара, Коджа Тарла, Ковчас, Терзидере.
С СИНАПОВО — от Еникьой — Узункюприйско (около 120 семейства), Кър Сарджа, Сачанли — Гюмюрджинско.
С. СИМЕОНОВО — от Лозенградско.
Гр. ТОПОЛОВГРАД — Това градче е заселено изключително с бежанци от почти всички краища на Източна и Западна Тракия. От гр. Гюмюрджина и Гюмюрджинските села: Аткьой, Баятли, Дерекьой, Каракурджали, Козлукьой, Кушланли, Лефеджилер, Манастир, Кър Сарджа, Хаджилар, Чадърли Шапчи, Ясъюк (80 — 100 семейства). От Дедеагач и селата: Бадома, Балъкьой, Дамето, Дервент, Доганхисар, Еникьой (47), Мерхамли, Окуф, Теке, Фере, Чобанкьой, с. Сачанли.

От Източна Тракия: Булгаркьой, Лизгар, Одрин и одринските села: Теслим, Ейля Гюню, Малгарско, Хасарли — Еносно и др.
С. ЧУКАРОВО — от Манастир (40 сем.), Дерекьой, Къзлар, Каракурджали, Ясъюк — Гюмюрджинско.
С. ШАРКОВО — от Баятли, Теке, Чадърли, Чамерен.

ЗАСЕЛВАНЕ НА БЕЖАНЦИТЕ ОТ БЕЛОМОРСКА (ЗАПАДНА) ТРАКИЯ

Бежанците са дошли в сегашните предели на страната от 240 селища. Тук са изброени само селищата от Беломорска (Западна) Тракия, за които имаме сведения за заселени бежанци в сегашните предели на България. За отделни селища с цифрите в скоби е показан броят на бежанските семейства, заселени в дадено населено място — съкращенията в скоби показват наименованията на окръзите по административното деление на страната от 1959 година.

Селищата от Гюмюрджина и околията по-компактно са заселени както следва:

1. АТКЬОЙ — предимно в Тополовград и Кърджали.
2. БАЯТЛИ — в Тополовград, Шарково, Мамарчево (Ям.) и др.
3. ГЮМЮРДЖИНА — в Хасково, Кърджали, Тополовград, Пловдив и др.
4. ДЕНИЗЛЕР — в Кърджали, Малко Шарково (Ям.) и др.
5. ДИКИЛИТАШ —
6. ЕВРЕНКЬОЙ — в Тополовград.

7. КАЛЪЖДЕРЕ — в Асеновград, Кърджали, Пловдив, Елхово, Тополовград, Хасково и др.
8. КАРАКУРДЖАЛИ — в Тополовград, Хасково, Малък Манастир (Ямб.), Кърджали: Джебел (Кж) и др.
9. КАРАЧКЬОЙ — в Тополовград, с. Орешник, Чукарово (Ямб.), Хасково и др.
10. КОЗЛУКЬОЙ — в Тополовград, Доганово, Мамарчево (Ямб.), Кърджали, Джебел (Кж) и др.
11. КУШЛАКЛИ — Първоначално делегати на селото са избрали място за заселване с. Инзово (Ямб.), където мнозинството от кушлаклийци са се заселили. Впоследствие се пръскат и се заселват главно в Хасково, Кърджали и Ямбол, но и сега в с. Инзово много семейства, които са останали, са там.
12. КЪЗЛАР — в Тополовград, с. Чукарово (Ямб.), Хасково, Кърджали и др.
13. МАНАСТИР — Първоначално огромната част от манастирци бяха заселени в Созопол и една част в Кърджали, Момчилград, Крумовград и др. Впоследствие поради липса на поминък голяма част от семействата, които бяха в Созопол, се пръснаха по различни селища и днес има в Созопол, с. Раводиново (до Созопол), с. Оризаре (Бс), Тополовград, Голям Манастир, Чукарово, Шарково (Ямб.), Кърджали, Момчилград, Джебел, Крумовград, с. Звиница, Чукурите (Кж), Хасково, Първомай и др.
14. ЛЕФЕДЖИЛЕР — в Тополовград, Малко Шарково (Ямб.), Кърджали и др.
15. ОРТАДЖИ — в Чорбаджийско, Кърджали и др.
16. САРДЖА — (к. Сарджа) — Първоначално почти всички сарджанци се заселват в с. Синапово — Тополовградско (Ямб.). Впоследствие някои семейства потърсват по-добър поминък, напускат Синапово и се заселват в с. Книжовник (Хс), Чорбаджийско, Кърджали, Хасково. Значителна група се заселва в с. Скобелево — Старозагорско, няколко семейства в Тополовград, но най-голяма част остава в Синапово, значителна група са в Скобелево, Чорбаджийско.
17. САЧАНЛИ — Първоначално сачанлийци, чието основно занятие в Тракия е било скотовъдството, се заселват в пограничните села на Ивайловградска околия — Ботурче, Чукурите, с. Ефрем — Харманлийско, Турско поле, Харманли, Чорбаджийско и пр., където също се занимават със скотовъдство и производство на тютюн. Впоследствие започват да напущат тези селища и днес в Ботурче, Чукурите, Чорбаджийско са останали отделни семейства. Днес сачанлийци се групират главно в гр. Кърджали — целия квартал „Веселчане“ по десния бряг на Арда и с. Книжовник (Хс.). Сачанлийци има още в Харманли, Първомай, в Тополовград и др.
18. СОФУЛАР — в Хасково и др.
19. ХАДЖИЛАР — в Тополовград, Мамарчево, Шарково (Ямб.), Джебел, Кърджали, Чорбаджийско и др.
20. ЧАДЪРЛИ — в Бояново, Мамарчево, Шарково (Ямб.), Джебел, Кърджали, Хасково и др.

21. ЧЕРИБАШКЬОЙ — в с. Чукарово — Ямболско
22. ШАПЧИ ХАНЕ — в Асеновград най-много, Тополовград, Хасково, Кърджали и др.
23. ЯСЪЮК — в Тополовград, Чукарово, Кърджали и др.

Бежанците от гр. Дедеагач и околните села по-компактно са заселени както следва:

1. БАДОМА — След идването в България бадомци са се заселили по-компактно в Тополовград. Впоследствие се пръскат и се заселват в Пловдив — Беломорския квартал, Хасково, Кърджали и др.
2. БАЛЪКЬОЙ — в Хасково, Свиленград и свиленградските села: Големанци, Щит, Ст. Загора, Нова Загора, Тополовград, Доброселец (Тополовград), Хасково и др.
3. БЕЙКЬОЙ — в Хасково, Харманли, с. Маслиново (Хс), Стара Загора и др.
4. ДАМЕТО — в Кърджали, Джебел, Пловдив, Хасково, Тополовград, отделни семейства в Харманли, Марица, Момчилград и др.
5. ДЕДЕАГАЧ — в Пловдив, Хасково, Кърджали, Тополовград, Бургас, Марица, София, Първомай и др.
6. ДЕРВЕНТ — Едно от най-големите села в Дедеагачка околия е много пръснато. Първоначално дервентци, които избягали през 1920 година, се заселиха в Първомай, Харманли, Хасково, Пловдив, Тополовград и др. При масовото изселване през 1924—1925 г. мнозинството семейства, предимно ония, които имат близки, дошли в България от по-рано, се заселиха в Харманли и харманлийските села Орешец и Ефрем, в Тополовград и с. Орешник — Тополовградско. Друга голяма част бяха служебно отведени в Бургас, Созопол и някои бургаски села. Впоследствие при оземляването през 1930 г. всички семейства, които бяха в Ефрем и Орешец — Харманлийско, и тези от Созопол, както и от другаде, се събраха в Тополовград и особено много в село Орешник, където се събра мнозинството от дервентци. Впоследствие, поради недостатъчен поминък, стана отново разселване и пръскане. Бежанци от с. Дервент понастоящем има в около 27 населени места:
   в Бургас и селата Братово, Русокастро и др., Кърджали, Пловдив (72 семейства), Първомай, Кричим, Карлово и с. Куклен, Пазарджик и Пещера, Стара Загора, Нова Загора, Гълъбово, Търговище и с. Ловец (Тг), Хасково, Харманли, Димитровград, Любимец, Ямбол, Тополовград, Орешник, Доганово, Мрамор; в София около 40 семейства и едно семейство в с. Рила.
7. ДОГАНХИСАР — Най-старото и най-голямо село в Дедеагачко. Доганхисарци са заселени главно в Хасково и селата Брягово, Върбово, Маджарово, Кърджали, Свиленград, Бургас, Пловдив, Куклен и др.
8. ДОМУЗДЕРЕ — Основната част от домуздеренци са заселени в Харманли, Свиленград и селата Щит, Маджарово, Бисер, Димитровче (Хс), Кърджали, Ивайловград, Мандрица, с. Островец, Асеновград, Стара Загора и др.

9. ЕНИКЬОЙ — Дамето и махалата в Дедеагач са заселени най-много в гр. Кърджали (148 семейства), Джебел (78 семейства), Пловдив (77 семейства), Хасково (56 семейства), Тополовград (47 семейства), отделни семейства от 5—10 има в Момчилград, Димитровград, Харманли, Бургас, Марица, София (5—6 семейства), и др. Даваме ги общо, защото с. Дамето и Махалата в Дедеагач са произлезли от с. Еникьой и мъчно може да се разграничат. (Делегатите на Еникьой първоначално избрали Тополовград заради кавашката вода — в Еникьой вода не достигаше. По този случай баба Ница Калчева проклинаше тези, които са избрали Тополовград — този беден край).
10. ЛЪДЖЕКЬОЙ — в Асеновград, Пловдив — Беломорския квартал, Хасково, Кърджали, Горно Воден (Пд), Тополовград. Една малка част след 1924 г., когато почти всички българи от Тракия се изселиха, останаха в родното си село. Същите след 9-ти септември 1944 година се заселиха главно в Пловдив и Хасково.
11. МЕРХАМЛИ — Бежанците от това село са заселени главно в Свиленград и селата Лисово, Костур, Хасково, Харманли, Кърджали, Тополовград и др.
12. ОКУФ — в Белозем най-много, Пловдив, Първомай, Сопот, Нова Загора, Стара Загора, Харманли, Свиленград, Тополовград, Инзово (Ямб.) и др.
13. ТУРБАЛЪКЬОЙ — Гълъбово, Белозем, Първомай, Свиленград, Пашово, Маджарово (Ямб.) и др.
14. ЧАМЕРЕН — в Голям Манастир, Малък Манастир, Тополовград, Асеновград, Пловдив, Харманли, Малко Шарково (Ямб.), Свиленград, Васково — Свиленградско, Маджарово (Хс.).
15. ЧОБАНКЬОЙ — Голяма част от чобанкьойци са заселени в гр. Кърджали, Асеновград, Свиленград, Хасково и по-малко в Пловдив, Момчилград, с. Изгрев (Елхово) и др.
16. ФЕРЕ — Белозем, Нова Загора, Първомай, Свиленград, Харманли Голям Манастир и др.
17. ШЕХЕНЛАР — в Тополовград, Сливен и др., където има булгаркьойци.

Бежанците от Димотика и Софлу, както и селата от тези две околии, са заселени в Ивайловград, Свиленград и селата от тези околии, в Харманли и една част в Карнобатско и Ямболско.

1. БАШКЛИСЕ — Бежанците от това село в сравнение с другите са най-малко пръснати — заселени са главно в Свиленград и свиленградските села; малко в Пловдив и др. Бежанците декларираха обществените имоти на селото колективно и основаха фонд „Башклисе“, от който впоследствие бяха закупени Тракийският дом в София и дома в Свиленград, които се използуват за клубни помещения.
2. КАРАКЛИСЕ — в Ивайловград, ивайловградските села: Брусино, Кобилино, Сива река, Свиленград, Малки Воден, Черни рид, Лъбовец, Ставри Димитрово и др., Нова Загора, Крушево (Карнобатско), с. Левски — Старозагорско и др.
3. КАЯДЖИК — в Ивайловград и ивайловградските села: Кобилино,

Мандрица и др., Свиленград, с. Огнен, Сунгурларе (Карнобатско) и др.

4. КРУШЕВО — в Ивайловград, Кобилино, Свиленград, Димитровче, Щит, Левка, Стара Левка и др.
5. Г. ДЕРВЕНТ — в Ивайловград и селата от бившата Ивайловградска околия: Мандрица, Железино, Брягово, Орешец, Ново село, Планинец, Конници (Кж.); Харманли, с. Мокрен (Аврамово), с. Огнен, Карнобатско и др.
6. М. ДЕРВЕНТ — в Ивайловград и селата Мандрица, Костилково, Кондово и др.
7. МЕРХАМЛИ — Мерхамлийци са заселени главно в Свиленград и Свиленградските села Костур, Лисово и др., Кърджали, Тополовград, Хасково, Харманли и др.
8. КУТРУДЖА — в Ивайловград, Кондово, Железино, Ветрушка, Малък Воден и др.
9. ПИШМАН — в Свиленград и селата Островец, Щит, Йерусалимово — Свиленградско, Тополовградско, Доганово, Харманли и др.
10. ТАХТАДЖИК — в Свиленград, с. Габрево, Турско поле (Хс), Малък Манастир (Ямб.) и др.
11. ТЕКЕ — в Елхово, Малко Кирилово, Шарково, Малко Шарково, М. Манастир, Доганово (Ямб.), с. Огнен и с. Венец — Карнобатско, Свиленград и др.
12. ЯНЮРЕН — Бежанци от това село след освобождението на България през 1878 година са заселени в Попово, Светлен, Беломорци, Ломци — Търговищки окръг; от последното изселване през 1924—25 г. янюренци са заселени в Ивайловград, с. Кондово, Железино, Харманли, селата Китен, Пъдарево (Бс), с. Мокрен (Аврамово) — Карнобатско, и др.

Бежанците от одринските села западно от река Марица, влизащи в Караагачка околия, в някои села от бившите Ивайловградска и Свиленградска околии, останали зад граница след 1920 година, бяха заселени, може да се каже, почти всички в Свиленград, свиленградските села, Ивайловград и др. Така например:

1. ДЕЛИЕЛЕС — Бежанците от това село са заселени в Свиленград и селата от Свиленградско, Миладиново и др.
2. ИСПИТЛИ — в Свиленград, с. Щит — Свиленградско, Ивайловград, Хасково, Марица и др.
3. КАРААГАЧ — в Свиленград, с. Васково — Свиленградско, и др.
4. КАДЪКЬОЙ — в Свиленград и Свиленградско.
5. МАРАШ — в Свиленград, Стара Загора и др.
6. ЧЕРМЕН — в Свиленград и свиленградските села.

Бежанците от град Ксанти и ксантийските села са заселени предимно в Асеновград, Пловдив, Хасково, Златоград, Смолян. Например:

1. ГАБРОВО — Бежанците от това село са заселени предимно в Асеновград, Пловдив, Златоград, Смолян, Хасково и другаде.

2. ЕНИКЬОЙ — В Асеновград, Златоград, Кърджали, с. Куклен, Пловдив, където има три махали във Въстаническия квартал, Хасково, София и в Айтос няколко семейства.
3. КСАНТИ — основната част в Пловдив, Асеновград и Хасково. Бежанците от Ксанти и Ксантийските села Габрово и Еникьой съставляват огромна част от тютюноработниците в Асеновград и Пловдив, които винаги са били в челните редици на работническата класа както при различни стачки, така и в борбата против фашизма и капитализма през периода на съпротивата 1941—1944 г. и дадоха скъпи жертви като Йорданка Николова, П. Ченгелов и др.

Българите-бежанци от Мала Азия след 1913 година са били настанени в някои села в Западна Тракия, като Урумжик и др. След 1920 — 1925 г. те, заедно с българите от Западна Тракия, бяха наново изселени. Идвайки в днешните предели на България, бяха заселени една голяма част в Бургаски окръг — в Обзор, Несебър, Созопол, Партизани и другаде, друга група във Варненско и Шуменско, гара Каспичан и значителна част в Свиленград и свиленградските села, като Малки Воден, Ивайловград, Бяло поляне, Свирачи, Лъджа, Кондово и др.

БЕЖАНЦИ ОТ ИЗТОЧНА ТРАКИЯ, ЗАСЕЛЕНИ В БЪЛГАРИЯ

От Източна Тракия бежанците бяха заселени главно в югоизточните райони на страната, крайбрежните градове на Черноморието и пръснато в Северна България — Търновски, Търговищки, Шуменски окръг.

По-долу са изброени по азбучен ред само селищата от Източна Тракия, от където са дошли бежанци, за които има известни сведения къде са заселени.

1. АВРЕН — Силивренско — Авренци са заселени най-много в гр. Ямбол, където са образували „Авренски квартал“. Бежанци от Аврен има също и в Айтос, Бургас, Варна (5), Нова Загора, Трояново — Старозагорско, и др.
2. АКБУНАР — Одринско — Бежанците от това село са заселени в с. Раздел (Читалово — Ямболско, гр. Ямбол, с. Варник — Хасковски окръг (20 семейства), с. Маточина (50 семейства) и др.
3. АРАПЛИЯ — заселени в с. Сушина — Шуменски окръг, и др.
4. АРПАЧ — Одринско (Хавса) — са заселени в гр. Бургас, град Карнобат и др.
5. АХЪРКЬОЙ — заселени са в с. Капитан Андреево (4 семейства), с. Равна гора — Хасковски окръг (30 семейства) и др.
6. БЕДЖЕЛЕР — Силивренско — бежанци от това село има в с. Сушина — Шуменско, и др.
7. БЛАЦА — Василиковска околия зад граница (Мичуринско), заселени са в с. с. Бродилово, Синеморец (60 семейства) — Бургаски окръг, и др.

8. БУЛГАРКЬОЙ — Кешанско — Самото название на селото подсказва, че това село е признато за българско. Стари хора[1] помнят, че селото се е наричало Еникьой, но след изгонването на гръцкия владика, който дошъл в селото да събира владишина и бил изгонен, при опита му да установява своите права било наречено „Булгаркьой“, т. е. българско село.

След клането през лятото на 1913 г. при нарушаването на Лондонския договор от Турция, голяма част от жителите на Булгаркьой се разбягали и укрили в горите. Друга част, главно млади жени и деца, били отвлечени в Мала Азия в робство. След сериозна намеса на руския консул тези отвлечени в робство хора с параход били отведени във Варна, където децата-сирачета били разпределени по сиропиталищата във Варна, Русе и др. Голяма част от жителите на Булгаркьой, предимно тези, които се криели в горите при разгрома на селото, след подписването на Букурещкия мир 1913 г. се заселили в с. Шехенлар — Дедеагачко — Беломорска Тракия, и останали там през време на Европейската война 1914—1919 г. След войната, преди окупацията на Западна Тракия от Гърция, булгаркьойци се преселват в днешните предели на страната, главно в градовете: Бургас, Варна (13), Сливен, Айтос, Тополовград, Стара Загора, Казанлък, Пловдив, с. с. Атолово и Константиново — Ямболско, с. с. Брегово и Новоселци — Бургаско, Димитровград, Свиленград (6 семейства), с. Капитан Андреево (8 семейства), София и др. Една малка група от тези, които били отгледани в русенското сиропиталище, днес живеят в гр. Русе. Както се вижда, жителите на с. Булгаркьой, преживели страшна трагедия, са твърде много пръснати.

9. БУНАРХИСАР — Бежанците от Бунархисар са заселени главно в Бургаски и Варненски окръг: в Ахтопол — най-много (150 семейства), Айтос (100 семейства), Бургас, Варна (14 семейства), Горен и Долен Близнак — Варненско, Поморие, Созопол, Странджево — Кърджалийски окръг — селото носи името на Странджа, откъдето са дошли бежанците, с. Тополи — Варненско (6 семейства), Мичурин (7 семейства), Несебър, Ямбол и др.
10. БУЮКЛИ — Одринско — в с. Кралево (3 семейства) и др.
11. БУЮК СЕЙМЕН — Чорленско — заселени в с. Сушина, с (Чулфа) община Иваново и с. Маломир — Преславско и др.
12. ВАЙСАЛ — Одринско — По данни на дядо Коста Петров Мерасчийски, на около 90 години, родом от с. Вайсал, сега живущ в с. Крайново — Ямболско[2], Вайсал е било чисто българско селище без нито един друговерец. Първото изселване станало през 1829 г. при оттеглянето на генерал Дибич Забалкански. От около 300 семейства, при преминаването им край Варна, останали в 2—3 варненски села по няколко семейства. Другите се заселили на десния бряг на р. Днепър в Бесарабия и основали село под същото име Вайсал. При окупацията на Бесарабия от интервентите и Румъния през 1919—1920 г. по-голямата част от тези вайсалци край Днепър напуснали селото и се заселили на десния бряг по долното течение на р. Волга и основали ново село Вайсал край р. Волга. Същият разказва, че през време на активната деятелност на фанариотите[1] за погърчване, в с. Вайсал, Одринско. отишли поп и учител — гърци. Въпреки упоритата агитация те не успели да съберат нито един подпис в полза на гръцкия патриарх — а били изгонени от селото и по този начин вайсалци не позволили да се основе гръцко училище и църква в селото. Бежанците от с. Вайсал — Одринско, живеят в гр. Грудово (Средец, Карабунар), Бургаски окръг, с. Крайнево (40 семейства), Варна и др.
13. ВЕЛИКА — Малкотърновско — Жителите на с. Велика, което останало зад границата през 1913 година, сравнително най-групирано са се заселили в днешното село Велика (Потуран — Бургаски окръг). — Напущайки родното си село Велика в Източна Тракия, жителите му се заселили в с. Потуран, което нарекли също Велика и сега има две села с това название — едното зад граница, от където произхождат бежанците, и другото, новото село Велика — Мичуринско, отсам границата

Отделни семейства от старото село Велика се заселили и в Обзор, избягали през време на Преображенското въстание в 1903 година, в с. Кости, с. Лозенец — Бургаски окръг, и др.
14. Гр. ВИЗА — Една част от визенци са заселени в Провадия.
15. С. ВЪЗГАШ — Одринско — в с. Равна гора, Хасковски окръг около 30 семейства.
16. С. ГЕЧКЕНЛИ — в Бургас, с. Дебелт, Бургаско и др.
17. С. ДАА-ЕНИКЬОЙ — Силистренско — заселени в **Чуфла?**
18. С. ДЕЛИ-ЕНОС — Чаталджанско — заселени в гр. Бургас и селата от окръга: Ахелой, Новоселец, Крайморе, Твърдица (Изворска община), Ямбол и др.
19. ДЕЛИ-ЕЛАС — Одринско — в с. Миладиново, Свиленградско (около 20 семейства) Новоселец, Бургаско, Харманли (6 сем.).
20. С. ДЕМИНЕС — Чорленско — в с. Крайморе, Бургаско.
21. С. ДЕЛИЮНУС — във Варна.
22. С. ДЕРЕКЬОЙ — Лозенградско — Дерекьойци са заселени предимно в Малко Търново, с. Равнец, с. Св. Влас, Бургаско, Варна (5), Русе.
23. ДЕРКОС — Чаталджанско — в Айтос, Бургас, Братово (16—20), Русе, Ямбол и др.
24. ДОКУЗЮК — Бабаески — заселени в с. Дебелт, Бургаско.
25. ДУВАНДЖИЕВО — Одринско — заселени почти всички в с. Капитан Андерево — Свиленградско (120 семейства).
26. ЕВРЕНЛИ — Визенско — в гр. Мичурин (4) и др.
27. ЕГИДА — Бунархисарско — в Аксаково — Варненско, Варна (8), Мичурин (2) и др.
28. ЕЙЛЯ ГЮНЮ — Кешанско — заселени в гр. Ямбол, Атолово — Ямболско, Тополовград, с. Кобилино — Ивайловградско, и др.
29. ЕНЕДЖИЯ — Лозенградско — заселени предимно в Бургаски окръг, гр. Ахтопол, с. Велика, с. Бродилово, гр. Мичурин (Васи-

[1] Информатори.
[2] Разговора е провел Хр. Кючуков (18. XII. 1963 г.)

лико, Царево),Поморие,с. Нова Шипка — Варненско, Свиленград (30), Карнобат, Генералово — Свиленградско (40).
30. ЕНИДЖЕ — Одринско — в с. Попово — Ямболско, и др.
31. ЕНИ МАХЛЕ — Лозенградско — в с. Братово — Бургаско (10), Карнобат и др.
32. ЕНИКЬОЙ — Узункюприйско — заселени в Нова Загора, Сливен, Синапово — Тополовградско (120), Ямбол, Карнобат, (15), с. Инзово, с. Пчела — Ямболско (30), Мъглиш, Димитровград (15), Дъбово, Хасково, София.
33. ЕНИМАХЛЕ — Бабаески — заселени в Карнобат и др.
34. ЕНИЧИФЛИК — Чаталджанско — в Атолово — Ямболско, с. Радомирци — Кричим, Пазарджик, с. Голямо ново — Търговищки окръг, и др.
35. ЕРМЕНИКЬОЙ — Узункюприйско — в с. Аксаково — Варненско, Варна (4), Казанлък, с. Славейково — Ивайловградско
36. ИНДЖЕКЬОЙ — Бунархисарско — в с. Щит — Свиленградско.
37. ИРТЕНХИСАР — в Харманли.
38. ИСЕКЧА — Чорлу — в с. Маломир — Преславско, с. Сушина — Шуменско, преселени през 1913 г.
39. ИСПИТЛИ — Одринско — заселени в Харманли (16), с. Щит — Свиленградско (40), Свиленград (20), Капитан Андреево (8), гр. Марица, с. Димитровче (4).
40. КАВАКЛИЯ — Лозенградско — Каваклийци има заселени в гр. Бургас и окръга, с. Баня (или Банско), с. Братово (25), Варна (6), с. Нова Шипка (50), Яворово (42), с. Игнатово — Варненско, с. Стефан Караджово — Ямболско (5).
41. КАДЪРЛИЯ — Бабаески — заселени в Бургас и др.
42. КАЛАЧЛИ — Силивренско — в Бургас, Карнобат и др.
43. КАМИЛА — Малкотърновско (зад граница) — заселени в с. Кости, Ахтопол, Мичурин и др.
44. КАРАДЕРЕ — Малкотърновско (зад граница) — в гр. Мичурин (3), Варна (13), Приселци — Варненско (30).
45. КАРАМАСЛИ — Бабаески — заселени в Бургас, Нова Загора, Левски и Лисово (3) — Свиленградско.
46. КАРАХАМЗА — Лозенградско — в ямболските села: Деница (5), Омен (5), Попово и Ст. Караджово (12).
47. КАРААДЪР — (Карахадър) — Лозенградско — най-много в Созопол и Равадиново, с. Равнец — Бургаско (103) и по-пръснато в Доелн Близнак — Варненско; Варна (10), Ивайловградско.
48. КЕМАЛ — Одринско — в с. Капитан Андреево (130 семейства), с. Кочан — Свиленградско, и др.
49. КЕРАЦИНОВО — Малкотърновско — в Бродилово (3), Варна (1), с. Кости (6) и др.
50. КИШЕРЛИК — Лозенградско — в с. Деница (5), Оман (5) и Страланджа — Ямболско, и др.
51. КОВЧАС — Лозенградско — в Бургас, с. Страланджа (Ямболско) и др.
52. КОДЖАТАРЛА — Лозенградско — в с. Страланджа — Ямболско, с. Пашово — Хасковско и др.

53. КОЕВО — Лозенградско[1] — заселени във Владиславово (200), с. Приселци (10), Варненско и др.
54. КОЛИБИТЕ — Бунархисарско — в Ахтопол (15), Варненско. Карнобат, Черни връх — Бургаско, София и др.
55. КОРФАЛИ — Силивренско — заселени в Бургас, Ямбол, Нова Загора, Росен — Поповско, Маломир (община Върбица) — Преславско, и др.
56. КУРУДЖИКЬОЙ — Одринско — в с. Сладун — Хасковско, около 40 семейства, и др.
57. КУРШУМЛИ — Силивренско — в с. Завет, на р. Камчия и др.
58. КУРИЯТА — Лозенградско — гр. Варна (2) и др.
59. КУРУДЕРЕ — Бунархисарско — заселени в Ахтопол (15), Варна (12), селата Аксаково, Звездица, Долен Близнак, Тополи (6) и др.
60. КУЮНГЯУР — Лозенградско — в с. Попово — Ямболско и др.
61. КЮСТЕМЕР — Силивренско — в гр. Бургас и др.
62. КЮЧУК СЕЙМЕН — наричано още Гуджук Сеймен — Силивренско — заселени в Бургас, Карнобат, Ямбол, Варна, Нова Загора, Кричим, Пазарджик.
63. ЛАНАПАША — Одринско — в ямболските села Попово, Крайново (2), Шарково, Добрич, Вълча поляна (Курталан) и др.
64. ЛИЗГАР — Малгарско — в Тополовград, Свиленград, Харманли (9), Кобилино — Ивайловградско, Костево — Хасковско, и др.
65. ЛОЗЕНГРАД — бежанците от Лозенград са заселени в Бургас, Созопол, Карнобат, с. Завет (Бургаско), Варна (104), Провадия, Синдел, Голям Близнак, Ямбол, Тополовград, Нова Загора, Пловдив, Хасково, Свиленград (5), София и др.
66. МАГЛАВИТ — Малкотърновско (зад границата) — около 80—90 къщи заселени в Малко Търново, с. Кости (6), Велика (Потуран), Мичурин и др.
67. МАДИГУРА — (Маджура) — Василиковско зад граница — заселени в гр. Мичурин (2), Бродилово (120), Кости (2) и др.
68. МАЛКИ САМОКОВ — Визенско — в с. Кости (60), Мичурин (2) и др.
69. МАХАЛИ — в Малкотърновско останали отвъд границата след 1919 г. на брой около 12, бежанците се заселили главно в Малко Търново и околията отсам границата. В сравнение с бежанците от другите краища, тези са заселени най-групирано, като при изселването само преминали установената гранична линия от 1913 година. Отделни семейства има във Варна и селата. Същото може да се каже и за бежанците от селата на бившата Василиковска околия, останали отвъд границата. Впоследствие много от тези бежанци постепенно се заселват в София, където малкотърновската колония нараства и днес има значителен брой семейства, които живеят в София и вземат активно участие в културно-масовите прояви по земляческа линия.
70. МЕГАЛОВО — Малкотърновско — зад границата — в с. Кости, Мързево (6) и др.
71. МОКРОШЕВО — Малкотърновско — зад границата — родното се-

ло на видния революционер Петко Напетов, заселени в Бургас, с. Кости (3), Визица, Варна (4) и др.

72. МУРАЧАЛИ — Одринско — заселени в с. Маточина — Ивайловградско (50 семейства) и др.
73. МЮСЕЛИМ — Чорлу — в с. Сушина — Преславско, Шуменско и др. др.
74. НОВО СЕЛО — Одринско — по документи на Българската Екзархия в Цариград среща се и под названието Еникьой. Бежанци от това село има в Сладун (30), Михалич (10), Варник (10), Хасковски окръг, в с. Стефан Караджово — Ямболски окръг (10) и др.
75. ГР. ОДРИН — Българите, изселени от гр. Одрин, са пръснати в София, Пловдив, Ямбол, Тополовград, Карнобат, Харманли, гр. Марица, Велинград, Малко Търново и др.
76. ОМУРЧАА — Чорлу — в с. Сушина — Преславско и др.
77. ОСМАНЛИ — Одринско — в Бургас, Трояново — Старозагорско (12 семейства) и др.
78. ПАСПАЛЕВО — Василиковско — отвъд границата — заселени в Мичурин (3), Бродилово (3), Кости (6) и др. пръснато.
79. ПЕНЕКА — Визенско — заселени в Мичурин (250), Карнобат, Поморие (20), Обзор (10), Варна, Баня — Варненско, (10) и др.
80. ПЕТРА — заселени в едноименното село Петра — Варненско.
81. ПЕРИХОР — (Емрихор) — заселени във Варна 20 семейства и др.
82. ПИРГОПОЛ — Василиковско — отвъд граница — в Кости (100), Бродилово (10) и др.
83. САТЪКЬОЙ — Люлебургаско — Карнобат (200), Бродилово (10).
84. СЕЛИОЛУ — Одринско — в Бургас, Карнобат, ямболските села: Попово (12), Стефан Караджово (10), Дъбово (10).
85. СЕРГЕН — Визенско — в Бродилово — Мичуринско (30).
86. С. СИГМЕН — в Сушина, Преславско, Силиврия — в Ямбол и др.
87. С. СИНЕКЛИ — Силивренско — в Айтос, Плевен (30), Сушина, Преславско, Карнобат, Руен — Бургаско, Ямбол и др.
88. С. СКОПО — (Искюп) — Бунархисарско — заселени в Бургас, Малко Търново, Варна (9), Аксаково — Варненско и др.
89. С. СОФУЛАР — (Суфларе)— Одринско — в Хасковски окръг — Сладун (30), Варник (20) и др.
90. С. САЯ КАДЪН — Малгарско — в с. Пашово — Хасковски окръг (17) и др.
91. С. ТАРФА — Чаталджанско — в Бургас, Долно Езерово, Айтос, Ямбол и др.
92. С. ТАСТЕПЕ — Лозенградско — в с. Стралджа — Ямболско.
93. С. ТАТАРЛАРЕ — Одринско — в Бургас, Варна (2).
94. С. ТАШКЕСИ — Одринско — заселени в с. Нова Шипка, Варненско и др.
95. С. ТАШЛА МЮСЕЛИМ — Одринско — в Карнобат, Крайнево — Ямболско (23) и др.
96. С. ТАЯ КАДЪН — (Дая Кадън) — Чаталджанско — заселени пръснато в Бургас, квартал Изгрев (бившето Атанасово), Поморие, Крайнево, Ахелой, Братово (10), с. Глумче — Карнобатско, Твърдица, Ямбол, Варна (4), Нова Загора и др.

97. С. ТЕРЗИ ДЕРЕ — Лозенградско — в с. Стралджа — Ямболско и др.
98. С. ТЕСЛИМ — Кешанско — заселени в Тополовград, Ямбол, Атолово — Ямболско, Лозенец, Бургаско, Железино — Ивайловградско, Пашово — Хасковски окръг и др.
99. С. ТЪРНОВО — Узункюприйско — жителите на това голямо българско село са заселени в България твърде пръснато — тук посочваме 17 селища, в които има изселници. Голяма група бежанци се заселили в сегашния Великотърновски окръг: с. Павел — цялото село е бежанско; Горна Студена[1], Павликени, Хаджи Димитър, Бяла Черква, Тръмбеш, гр. Велико Търново, Разделна — Търговищко, Пловдив, Нова Загора, Казанлък, Дъбово[2]. Ямбол — квартал, Тополовград, Синапово — Тополовградско — значителна група в Свиленград и др.
100. Гр. УЗУНКЮПРЮ — заселени голяма част в Пловдив, Харманли (9), Сливен, Ямбол, Варна (2), с. Павел, Горна Студена, Велико Търново и др.
101. С. УРУМ БЕГЛИ — Бунархисарско — заселени в Ахтопол (20), Мичурин (150), Бродилово — Бургаски окръг (25), Варна (31), Тополи (15), Аксаково, Ячнино — Варненско, Смолян и др.
102. С. ХАДЪРАА — (Кадърага) — Одринско — заселени в с. Михалич — Хасковски окръг 50 семейства и др.
103. С. ХАРЛА ГЮНЮ — (Арла гюню) — Малгарско — в с. Ставри Димитрово — Хасковски окръг 20 семейства и др.
104. С. ХАСАРЛИ — Еноско — заселени в Тополовград, Харманли (15), с. Щит — Свиленградско (3), Бориславци — Хасковски окръг (3) и др.
105. С. ЧАНАКЧА — Чаталджанско — бежанците от това българско село почти под стените на Цариград (30—35 км) са заселени компактно 92 семейства в гр. Шумен. Образували са днешния Тракийски квартал. По-малки групи се заселили в гара Каспичан (8), Крайморие — Бургаско, Айтос, Ямбол и др.
106. С. ЧАНТА — Силивренско — в Ямбол — някои Варненски села и др.
107. С. ЧАУШЛИ — Силивренско — в гр. Ямбол и др.
108. С. ЧАТАЛДЖА — в Бургас, Ямбол, Харманли (2) и др.
109. С. ЧЕТЛЕКЬОЙ — Одринско — в Михалич — Свиленградско (30 семейства) и др.
110. С. ЧОМЛЕКЬОЙ — Одринско[3] — в Ямбол.
111. С. ЧОНГАРА — Бунархисарско — в Ахтопол (10), Бургас и др.
112. С. ЧОПКЬОЙ — (Чоково) — Узункюприйско — „Чоковци“, както сами се наричат бежанците от това село, са заселени главно в

---

[1] По документите на Сава Дълбоков, през време на Съпротивата бежанците, заселени в този край, активно са взели участие в съпротивата.

[2] В Дъбово се заселили голяма група бежанци от с. Търново — Узенджовско, но в последствие се пръснали.

[3] Това село не е посочено в групата селища от Одринско, от където са дошли бежанците. Остатъка са назовани при уточняване от къде са дошли бежанците, заселени в гр. Ямбол.

Пловдив — цял квартал, в Йоаким Груево, Нова Загора, Свиленград, с. Костур, Свиленградско (20), Димитровград (20), Асково — Хасковски окръг (30), Карнобат и др.

113. ГР. ЧОРЛУ — заселени в Ахелой — Бургаско, Ямбол, Нова Загора, Преслав (80), Кормянско — Севлиевско и др.

114. ЧУКУРЧЕНГЕЛ — Силивренско — заселени предимно в Шуменски окръг: Маломир — Преславско, Сушина, Нова Бяла река. Много от бежанците, заселени тук в последствие, се преселили в Преслав, Цар Крум, Дивдядово, Шумен; по-малка група в Търговищки окръг — Голямо Ново (3), Заветно (3), Звезда (3).

115. Гр. ЦАРИГРАД — Голяма част от българите, живущи в Цариград, са останали да живеят и днес там. Изселници има в Бургас, Пловдив, София и др.

116. С. ЦИКНИХОР — бившата Василиковска околия зад граница — заселени пръснато — в Ахтопол (10), Мичурин (3), Кости (10) и др.

117. С. ЯЙЛА ГЮНЮ — Малгарско — в Тополовград, с. Лозенец — Бургаско и др.

118. С. ЯНА — Бунархисарско — в Ахтопол (100), Бургас, Дебелт — Бургаско, Варна (12), Тополи — Варненско (3) и др.

119. С. ЯНЕЛУ — Одринско — в с. Дебелт — община Тръстиково, Бургаско и др.

120. С. ЯТРОС — Визенско — в Мичурин (6) и др.

Както вече в началото се спомена, тук са посочени само ония селища от Източна и Западна Тракия, за които имаме известни сведения за заселването на бежанците, за много от които сведенията са твърде оскъдни.

За голяма част от селищата, от където са дошли бежанци, нямаме никакви сведения — това са предимно селищата, където бежанците са останали неорганизирани. За попълване картината на разселването на бежанците от Тракия ние молим читателите, които ще открият празнини в сведенията за посочените селища, както и сведения за ония селища, които не се поменават тук или не се знае нищо за разселването им, да съобщят каквото знаят на Тракийския научен институт в София.

Проучванията за разселването продължават с оглед да се улесни цялостното проучване на материалната и духовна култура на българите от Южна Тракия (Източна и Западна), а също така и борбите им за национално и социално освобождение през време на българското Възраждане и в по-ново време.

СЪКРАЩЕНИЯ

ИТ.	—	Източна Тракия
ЗТ.	—	Западна Тракия
МА.	—	Мала Азия
Бс.	—	Бургас
Вн.	—	Варна
Кж.	—	Кърджали
Пз.	—	Пазарджик
Пд.	—	Пловдив
Рс.	—	Русе
Рз	—	Разград
См.	—	Смолян
Сф.	—	София
Сл.	—	Сливен
Сз.	—	Стара Загора
Тр	—	Търново
Хс.	—	Хасково
Шм.	—	Шумен
Яб.	—	Ямбол

НАСЕЛЕНИ МЕСТА С БЕЖАНЦИ ПО АЗБУЧЕН РЕД

А.

Айтос (Бс)
Аксаково (Вн)
(Аджемлер)
Александрово
(Хасаноглу) (Яб)
Асеновград
(Станимъка) (Пд)
Асеновец
(Авлиене) (Сл)
Атанасово
(Атанас кьой) (Бс)
Атолово
(Анг, село) (Яб)
Ахелой (Бс)

Б.

Банево (Бс)
(Баня-Лъджа кьой)
Божанка
Баня (Бс)
Бата (Бс)
(Батаджик)
Белозем (Пл)
(Гирек)
Болярово (Яб)
(Паша кьой)
Болярско (Яб)
(Ежепли)
Ботево
(Чомлен кьой)
Бояново (Яб)
(Мурсатлии)
Братово (Бс)
(Джан Кардаш)
Брегово (Кт)
Бродилово (Бс)
(Пордикоз)
Брусевци (Хс)
(Кьослер)
Брусино (Кт)
(Брусаджик)
Бургас
Бяла (Вн)
(Ак дере)
Бяла черква (Тр)
Българи (Бс)
(Вулгари)
Българово (Бс)
(Урум еникьой)

В.

Вазовград (Пд)
(Сопот)
Варвара (Вс)
Варна
(Сталин)
Варник (Хс)
(Кираслик)
Васково (Хс)
(Иишбегле)
Велика (Бс)
(Потурнак)
Веселие (Бс)
(Сарю Муса)
Веселиново (Аб)
(Азан кьой)
Веселчане (Кт)
(Сархашлар)
Виница (Пд)
(Бадарлим)
Владиславово (Вн)
(Паша кьой)
Водничане
(Дермен кьой) (Яб)
Войника (Яб)
Върбица (Кг)

Г.

Габрово (Хс)
(Гьорлен)
Галата (Вн)
Гара Каспичан (Кг)
Гара Кричим (Пд)
Генералево (Хс)
(Паша кьой)
Ген. Николаево (Пд)
(Калъчлии)
Гледка (Кж)
(Джеблин оглар)
Големанци (Хс)
(Бей кьой)
Голям манастир (Яб)
Голямо ново (Тг)
(Бююк ени кьой)
Бориславци (Хс)
(Ади чал)
Ботурче (Кж)
(Куфалар)
Горно Войводина (Хс)
(Читакларатик)
Горна Студена (Тр)
Господиново (Вн)
(Челебикьою
със с. Кошута
Денис къби)
Граматиково (Бс)
Грудово (Бс)
(Средец
Кара Бунар)
Гугутка (Кж)
(Арчаутккьой)
Гроево (Хайранлар) (Сл)
Гълъбово

[1] Съкращенията в скобите показват окръга по административното деление през 1959 година.

Д.

Даскал Атанасово (Хаджи Айвалии) (Бс)
Дебелт (Якулии) (Бс)
Девня (Девне) (Вн)
Джебел (Шех Джумая) (Кж)
Димитровград (с. Марийно, Раковски, Черноконьово) (Хс)
Димитровче (Димитрикьой) (Хс)
Велинград (Каменица, Лъджане, Чепино) (Пз)
Ветец (Аладачлии) (Бс)
Дрипчево (Яб)
Дъбовец (Камзач) (Хс)

Е.

Елхово (Къзъл агач) (Яб)
Емона (Емине) (Бс)

Ж.

Железино (Демирлер) (Кж)
Жеравна (Сл)
Житарево (Ветрен) (Бс)

З.

Завет (Барак) (Бс)
Завоя (Ени махле) (Кж)
Звездец (Гьок тепе) (Бс)
Звездица (Кьоклюджа) (Вн)
Зидарово (Дюлгери) (Бс)
Златарево (Шм)
Златица (Вн)
Горен Близнак (Горен и Долен) (Вн)
Горица (Курукьой) (Вн)

И.

Извор (Кайнарджа) (Бс)
Изгрев (Хасан бегли) (Яб)
Инзово (Ген. Инзово) (Яб)
Иоаким Груево (Пд)

К.

Каблешково (Дуслии) (Бс)
Казанлък (Сз)
Казашка река (Казак дере) (Вн)
Калояново (Селджиково) (Пл)
Каменар (Аликария) (Бс)
Камен връх (Таш тепе) (Яб)
Камилски дол (Деве дере) (Кт)
Кап. Андреево (Виран теке)
Карлово (Пл)
Карнобат (Бс)
Каспичан (гара) (Шм)
Китен (Урдовиза, заселено след 1926 г.) (Бс)
Добрич (Гюч бейлер) (Яб)
Долен Близнак (Вн)
Долни Воден (Пд)
Долно Езерово (Вая кьой) (Бс)
Долно Луково (Долно Суванли) (Кж)
Конево
Кортен
Кости (Бс)
Костур (Кюстюкьой) (Хс)
Кочаш (Хс)
Крайморие (Надежда, Кафка) (Бс)
Кричим (гара) (Пд)
Крояч (Хасан терзи) (Хс)
Крум (Идирлии) (Хс)
Крумовград (Кошукавак) (Кж)
Крумово
Крушевац (Кайрък кьой) (Бс)
Крушево (Халъткьой) (Пд)
Куклен (Пд)
Златоград (Дара дере) (Сл)

И.

Ивайловград (Орта кьой) (Кж)
Игнатово (Руслар) (Вн)
Иерусалимово (Хаджкьой) (Хс)

Л.

Лъка (Ески маслин) (Бс)

М.

Мадан (с. м. М. река) (См)
Маджарово (Ятаджик) (Хс)
Малки Воден (Сюлбюкюн) (Хс)
Малко Попово (Ходжакьой) (Хс)
Малко Търново (Бс)
Малко Шарково (Малък боялък) (Яб)
Малък манастир (Яб)
Мамарчево (Мураданли) (Яб)
Мокрица (Кж)
Маринка (Карагьозлер) (Бс)
Марица (гара Златидол Симеоновград, Йорданово) (Хс)
Маслиново (Яхъли) (Хс)
Книжовник (Идебик) (Хс)
Кобилино (Атерен) (Кт)
Коларовград (Шумен)
Кондолово (Мързево) (Бс)
Кондово (Мюселим) (Кж)
Младово (Генеджалии)
Могила (Яб)
Момчилград (Мъстанли) (Кж)
Мустрак (Мустраклии) (Хс)
Мъглен (Чимал) (Бс)
Мъдрино (Бс)

(Кадъ кьой)
Мъртвица (Пл)

Н.

Научен (Таучен)
Нейчево (Бс)
Несебър (Месемврия) (Бс)
Нова Шипка (Кесар) (Бс)
Нова Бяларека (Ак дере, Ени махле) (Шм)
Новоградец (Вн)
Нова Загора
Куклен (Пд)
Кърджали

Л.

Ламбух (Манастир, св. Петър и Павел) (Кж)
Лозенец (Сеймен) (Яб)
Лисово (Коджа анли) (Хс)
Любимец (Хебибчево) (Хс)
Люляково (Кереметлик) (Бс)
Лъджа (Кж)
Островец (Ада кьой) (Кж)
Орешец (Козлуджа) (Хс)
Орешник (Козлуджа) (Яб)
Оризаре (Бараклии) (Бс)

П.

Павел (Тр)
Павликени (Тр)
Пазарджик
Партизани (Ганчево и. с. Прежда) (Вн)
Пелевун (Кж)
Петра (Вн)
Матовина (Факел) (Хс)
Меден рудник (Кара баня) (Бс)
Миролюбово (Домуз орман) (Бс)
Михалич (Хс)
Мичурин (Царево, Василико) (Бс)
Мостино (Джелепски мост) (Бс)
Младиково (Ения) (Бс)
Преселци (Вн)
Преслав (Ески Стамбомук) (Шм)
Провадия (Вн)
Просеник (Бурунджук) (Бс)
Пчела (Ессе бегли) (Яб)
Първомай (Борисовград) (Пд)
Пъстроок (Алагьозлер) (Кж)

Р.

Равадмово (Бс)
Равда (Бс)
Ново село (Ени кьой) (Пл)
Новоселец (Константиново Мандра) (Бс)
Ново село (Пз)
Нова село (Каба алач) (Хс)

О.

Обзор (Гьозекен) (Бс)
Одринци (Халачли) (Кж)
Осенец (Хюсенче) (Рз)
Сарафово (Папарос) (Бс)
Св. Влас (Бс)
Светлен (Аязлер) (Тг)
Свиленград (Хс)
Свирачи (Зорназак) (Кж)
Сеноклос (Мангъф) (Хс)
Септември (Сараньово) (Пз)
Сива река (Хс)
Сив кладенец (Гьокче бунар) (Кж)
Симеоново (Отманлии) (Яб)
Синапово (Кара баня) (Яб)
Пирне (Бс)
Планинец (Джебилер) (Кж)
Пловдив
Плевен
Победа (Мансарлии) (Яб)
Полски извор (Бс)
(Къо чешме)
Поморие (Анхиало) (Бс)
Поповец (Ходжалар ени махле) (Хс)
Попович (Ходжа кьой) (Вн)
Попово (Сл)
Попово (Яб)
гр. Попово (Тг)
Попско (Яково) (Кж)
Ставри Димитрово (Юва бюк)
Стара Загора (със с. Дъбрава, Зора, Колю Ганчево, сега квартал на града от 24. XI. 59 г.)
Ст. Караджово (Ичме) (Яб)
Ранец (Бс)
Радево
Радиево (Кустнокьой)
Разделна (Вн)
Раковец (Вн)
Раковско (Куру дере) (Бс)
Радомирци (Пл)
Роза (Гюлово) (Яб)
Рудозем (Палас) (См)
Руен (Уланлия) (Бс)
Русе (Русчук)
Русокастро

С.

Саранско (Саранлии)
Хасково (Хаскьой) (Хс)
Харманли (Ц. Церковски, Нейчево, Бюкюржазлии) (Хс)
Чайка (Вн)
Синапово (Синаплии) (Яб)
Синдел (Сендел) (Вн)
Синьоморец (Каланджи) (Бс)
Скалак (Саръ каяк) (Бс)
Скалица – (Казлаик) (Яб)

Скобелево (Сз)
Сладун (Хс)
(Хас кьой)
Сливен
Смолян
(Пашмакли)
Созопол (Бс)
(Аполония)
Соколенци (Кж)
(Дуванджи кьой)
Солник (Вн)
(Джафер)
Слънчево (Вн)
(Гюн ялас)
Стоил войвода
(Енидже кьой)
Странджево (Кж)
(Махмутли)
Странджево (Яб)
Стрелец (Пл)
(Инебекми)
София (Шм)
(Сушина)
(Съдиево)

Т.

Твърдица (Бс)
(Ахренлии)
Тополи (Вн)
(Индже кьой)
Тополовград (Яб)
(Кавакли)
Трояново (Сз)
(Кара алиц)
Тръмбеш (Тр)
Тръстиниково (Бс)
(Саул кьой)
Търговище
Търново

Ф.

Факия (Бс)
Фазаново (Бс)
(Грудово — Стамболийски)

Х.

Хаджи Димитрово (Тр)
(Секерчево)

Ч.

Чарда (Яб)
(Суруджали)
Черни връх (Бс)
(Кара тепе)
Черни рид (Кж)
(Кара тепе)
Черничево (Кж)
(Дужлу)
Чимово (Бс)
(Чимое)
Чирпан (Сз)
Чорбаджийско
(Чорбаджилар)
Чучрово (Яб)
(Чукурово)
Чукурите (Кж)

Ш.

Шарково (Яб)
(Голям боялък)
Щит (Хс)
(Юскюдар)

Я.

Яворово (Вн)
(Петрушан)
Ягнило (Вн)
(Яйла)
Ямбол
Ясна поляна (Бс)

РОДНИ МЕСТА НА БЪЛГАРИТЕ-БЕЖАНЦИ ОТ ТРАКИЯ

(в скоби са отбелязани околийският център, съответно Източна и Западна Тракия — И. Т., З. Т.)

А

АВРЕН (Силиврия, Чаталджа) И. Т.
АКБУНАР (Одрин) И. Т.
АЛАДЖА БАИР (М. А.)
АЛМАДЖИК (Лозенград) И. Т.
АМЗА БЕЙ (Бунархисар) И. Т.
АРМАША (И. Т.)
АРПАЧ (Хавса) И. Т.
АТКЬОЙ (Гюмюрджина — З. Т.)
АХЪРКЬОЙ (Одрин — И. Т.)

Б.

БАБАЕСКИ (И. Т.)
БОДОМА (Дедеагач — З. Т.)
БАЙРАНИЧ (Малгара — И. Т.)
БАЛЪКЬОЙ (Дедеагач — З. Т.)
БАШКЛИСЕ (Димотика — З. Т.)
БЕГТАШЛИ (— И. Т.)
БЕДЖЕДЕР (Сивлирия — И. Т.)
БЕЙКЬОЙ (Дедеагач — З. Т.)
БЕШТЕК (Караагач — З. Т.)
БИГА ШЕХИР (М. А.)
БЛАЦА — И. Т.
БОЯЛЪК (Дедеагач — З. Т.)
БАЯТЛЪ (Гюмюрджина — З. Т.)
БРУСА (М. А.)
БУЛГАРКЬОЙ (Кешат — И. Т.)
БУНАР ХИСАР (И. Т.)
БУРГАСЧИК (Лозенград — И. Т.)
БУРУНСУС (Одрин — И. Т.)
БУЮКЛИ (Одрин — И. Т.)
БУЮК СЕЙМЕН (Чорлу — И. Т.)

В.

ВАЙСАР (Одрин — И. Т.)
ВЕЛИКА (М. Търново — И. Т.)
ВИЗА (И. Т.)
ВЪЗГАШ (Одрин — И. Т.)

Г

ГАБРОВО (Ксантийско — З. Т.)
ГЕРДЕМА (Одрин — И. Т.)

ГЕЧКЕНЛИ (Одрин — И. Т.)
Г. ДЕРВЕНТ (Софлу — З. Т.)
Г. ИСМАИЛЧЕ (Караагач — З. Т.)
ГОМЛЕКЬОЙ (Одрин — И. Т.)
Г. КАМАРА (Лозенград — И. Т.)

Д.

ДЕМЕТО (Дедеагач — З. Т.)
ДЕВЛЕТЛИАЧ (Лозенград — И. Т.)
ДЕДЕАГАЧ (З. Т.)
ДЕЛИЕКОС (Чаталджа — З. Т.)
ДЕМЕРДЕШ (Караагач — З. Т.)
ДЕЛИЕЛЕС (Караагач — З. Т.)
ДЕМЕРДЖИ ХАЛИЛ
(Лозенград — И. Т.)
ДЕНИЗЛЕР (Гюмюрджина — З. Т.)
ДЕРМЕНКЬОЙ (Силиврия — И. Т.)
ДЕМИР ХАДИЛ (Одрин — И. Т.)
ДЕРВЕНТ (Дедеагач — З. Т.)
ДЕРЕКЬОЙ (Гюмюрджина — З. Т.)
ДЕРЕКЬОЙ (М. Търново — И. Т.)
ДЕРЕКЬОЙ (Хавса — И. Т.)
ДЕРНОС (Чаталджа — И. Т.)
ДЖЕМИЛЬОВЦИ (М. Търново — И. Т.)
ДИКИЛИТАШ (Гюмюрджина — З. Т.)
ДИМИКСЕ (И. Т.)
ТИМОТИКА (З. Т.)
ДИКСИЛИ (Караач — З. Т.)
ДОГАНДЖА (Малгара — И. Т.)
ДОГАНХИСАР (Дедеагач — З. Т.)
ДОКУЗЮК (Бабаески — И. Т.)
Д. КАМАРА (Лозенград — И. Т.)
ДОМУЗДЕРЕ (Дедеагач — З. Т.)
ДРИНЬОВЦИ (м. М. Търново — И. Т.)
ДУВАНДЖИЕВО (Одрин — И. Т.)
ДУГАНДЖА (Бабаески — И. Т.)
ДУГАНДЖА (Узункюпрю — И. Т.)
ДУПНИЦА (Бунархисар — И. Т.)

Е.

ЕБРЕНЛИ (Виза — И. Т.)
ЕВРЕНКЬОЙ (Гюмюрджина — З. Т.)
ЕДИГА (Бунархисар — И. Т.)
ЕНЕДЖИЯ (Лозенград — И. Т.)
ЕНИМАХЛЕ (Бабаески — И. Т.)
ЕНИКЬОЙ (Ксанти — З. Т.)
ЕНИКЬОЙ (Узункюпрю — И. Т.)
ЕНИЧАФЛИК (С. Ч. Ц. — И. Т.)
ЕПЧЕЛИ (Караагач — З. Т.)
ЕРИКЛЕР (Лозенград — И. Т.)
ЕРМЕНИКЬОЙ (Узункюпрю — И. Т.)
ЕНОС (И. Т.)

З.

ЗНЕВОГЛУ (Караач) — З. Т.)

И.

ИВАНКЬОЙ (Узункюпрю — И. Т.)
ИПЧЕЛИ (Караач — З. Т.)
ИЕНИДЖЕ (Ксанти — З. Т.)
ИМАМПАЗАР (Бабаески — И. Т.)
ИМЕРБЕЙ (Узункюпрю — И. Т.)
ИНЖЕКЬОЙ (Бунархисар — И. Т.)
ИСЕКЧА (Чорлу — И. Т.)
ИСПИТЛИ (Караач — З. Т.)
ИНДЖЕС (Димотика — З. Т.)
ИРЖАН (Гюмюрджина — З. Т.)
ИЧИМЕН (Лозенград — И. Т.)

К.

КАВАКЛИЯ (Лозенград — И. Т.)
КАДИЕВО (Лозенград — И. Т.)
КАДЪЕЛИ (Узункюпро — И. Т.)
КАДЪКЬОЙ (Малгара — И. Т.)
КАДЪРЛИЯ (Бабаески — И. Т.)
КАДЪКЬОЙ (Гюмюрджина — З. Т.)
КАДЪКЬОЙ (Софлу — З. Т.)
КАЗЪЛДЖАКЬОЙ (Димотика — З. Т.)
КАЗАЛДЖИКЛИСЕ (Лозенград — И. Т.)
КАИКА (Одрин — И. Т.)
КАНКЬОЙ (Одрин — И. Т.)
КОЗЛУКЬОЙ (Гюмюрджина — З. Т.)
КАЙБИКЬОЙ (Гюмюрджина — З. Т.)
КАЛДЪРКОС (Дедеагач — З. Т.)
КАЛАЙДЖИДЕРЕ (Гюмюрджина — З. Т.)
КАМИЛА (М. Търново — И. Т.)
КАРА АМЛИ (Узункюпрю — И. Т.)
КАРААЧ (Одрин — И. Т.)
КАРАДЕРЕ (М. Търново — И. Т.)
КАРАДЖИ АГА (Маргара — И. Т.)
КАРАДЖА-ХАЛИЛ (Гюмюрджина — З. Т.)
КАРА КЛИСЕ (Димотика — З. Т.)
КАРАКАДЪР (Лозенград — И. Т.)
КАРАКАЧ (Лозенград — И. Т.)
КАРАМАСЛИ (Бабаески — И. Т.)
КАПААПЗА (Лозенград — И. Т.)
КАРА КАСЪМ (Силиврия — И. Т.)
КАРА КАЗЛИ (Силиврия — И. Т.)
КАРА КУРДЖАЛИ (Гюмюрджина — З. Т.)
КАРАХАДЪР (Караач — З. Т.)
КАРА ХАЛИЛ (Бабаески — И. Т.)
КАРАХАМЗА (Хавса — И. Т.)
КАРА ЮСУФ (Одрин — И. Т.)
КАЯДЖИК (Димотика — З. Т.)
КАРАЧКЬОЙ (Гюмюрджина — З. Т.)
КАРАЧУН (Малгара — И. Т.)
КЕМАЛ (Одрин — И. Т.)
КЕЛБЕЙ (Бабаески — И. Т.)
КАРАЦИНОВО (М. Търново — И. Т.)
КЕШАН (И. Т.)
КИЛЛИК (М. А.)
КИРЕЧИ ХАСКЬОЙ (Караач — И. Т.)
КИШЕРЛИК (Лозенград — И. Т.)
КОДЖА ХАДЪР (Хавса — И. Т.)
КОДЖА БУНАР (М. А.)
КОДЖА ТАРЛА (Лозенград — И. Т.)
КОВЧАС (Лозенград — И. Т.)

КОЕВО (Лозенград — И. Т.)
КОЛЕЙ (М. А.)
КОЛИБИТЕ (Бунархисар — И. Т.)
КОМАЗЛИ (Караач — И. Т.)
КОРСУС (Малгара — И. Т.)
КОРФАЛИ (Силиврия — И. Т.)
КОЦЕ (Малгара — И. Т.)
КРУШЕВО (Димотика З. Т.)
КРУШЕВО (Одрин — И. Т.)
КУБАШ (М. А.)
КУЛАТА (Лозенград — И. Т.)
КУЛЕЛИ (Бабаески — И. Т.)
КУЛЕЛИ II (Бабаески — И. Т.)
КУРУДЖИКЬОЙ (Одрин — И. Т.)
КУРИЯТА (Лозенград — И. Т.)
КУРБУНАР (Лозенград — И. Т.)
КУРТКЬОЙ (Караач — И. Т.)
КУРТУШЛИ (Силиврия — И. Т.)
КУРУДЕРЕ (Бунархисар — И. Т.)
КУМУРЛАР (Бабаески — И. Т.)
КУТРУДЖА (Софа — З. Т.)
КУФАЛЧА (Бабаески — И. Т.)
КУШЛАНЛИ (Гюмюрджина — З. Т.)
КУЮНГЯУР (Лозенград — И. Т.)
КЮПЮЛЕР (Хавса — И. Т.)
КЮСТЕМЕР (Силиврия — И. Т.)
КЮЧЮКСЕЙМЕН (Силиврия — И. Т.)
КЪЗЛАР (Гюмюрджина — З. Т.)
КЬОСЕЛЕР (Хавса — И. Т.)
КЬОСТИЛЗ (Дедеагач — З. Т.)

Л.

ЛАФИ-ГОРНО (м. М. Търново — И. Т.)
ЛАФИ ДОЛНО (м. М. Търново — И. Т.)
ЛЕФЕДЖИ (Лозенград — И. Т.)
ЛЕФЕДЖИЛЕР (Гюмюрджина — З. Т.)
ЛИЗГАР (Малгара — И. Т.)
ЛОЗЕНГРАД (— И. Т.)
ЛЮЛЕБУРГАС (— И. Т.)
ЛЪДЖЕКЬОЙ (Дедеагач — И. Т.)

М.

МАГЛАВИТ (М. Търново — И. Т.)
МАДИГУРА (Василико — И. Т.)
МАЛГАРА (— И. Т.)
М. ДЕРВЕНТ (Софлу — З. Т.)
М. САМОКОВ (Виза — И. Т.)
МАНАСТИР (Гюмюрджина — З. Т.)
МАНДРА (Димотика — З. Т.)
МАНДЪР (М. А.)
МАРАШ (Одрин — И. Т.)
МЕГАЛОВО (М. Търново — И. Т.)
МЕРХАМЛИ (Софлу — З. Т.)
МИДИЯ (— И. Т.)
МОКРОШОНО (М. Търново — И. Т.)
МОСКОВЦИ (М. Търново — И. Т.)
МУСУБЕГЛИ (Одрин — И. Т.)
МУСУЛДЖА (Хавса — И. Т.)
МУСУЧА (Одрин — И. Т.)
МЮСЕЛИМ (Чорлу — И. Т.)
МУРАЧАЛ (Одрин — И. Т.)

Н.

НОВО СЕЛО (Еникьой — Одрин — И. Т.)
НОВО СЕЛО (Еникьой — М. А.)
НОВИТЕ КОЛИБИ (м. М. Търново — И. Т.)

О.

ОБАЛАР (Дедеагач — З. Т.)
ОДРИН
ОКУФ (Дедеагач — З. Т.)
ОЛПАША (Одрин — И. Т.)
ОМУРЧЕ (Караач — З. Т.)
ОМУРЧЕ (Чорлу — И. Т.)
ОРТАЖИ (Гюмюрджина — З. Т.)
ОРТАЖИ (Одрин — И. Т.)
ОСМАНЛИЯ (Хавса — И. Т.)
ОСМАНЛИ (Караач — И. Т.)

П.

ПАСПАЛЕВО (М. Търново — И. Т.)
ПАШАКЬОЙ (Одрин — И. Т.)
ПАША ЛААНА (Чорлу — И. Т.)
ПАШАМАХЛЕ (Одрин — И. Т.)
ПЕЙЧЕВА МОГИЛА (Лозенград — И. Т.)
ПЕНЕНА (Виза — И. Т.)
ПИШМАК (Софлу — З. Т.)
ПИШМАНКЬОЙ (Малгара — И. Т.)
ПИРГОПОЛ (Василико — И. Т.)
ПИРОЧ (Лозенград — И. Т.)
ПРОВАДИЯ (Одрин — И. Т.)

Р.

РАКЛИЦА (Лозенград — И. Т.)
РАХЛЕ (Чорлу — И. Т.)

С.

САМУРДЖА (Одрин — И. Т.)
САРДЖА (Гюмюрджина — И. Т.)
САЛТЪКЬОЙ (Димотика — З. Т.)
САРПАЧОВЦИ (м. М. Търново — И. Т.)
САРЪЯР (Караач — З. Т.)
САТЪКЬОЙ (Люлебургас — И. Т.)
САЧАНЛИ (Гюмюрджина — З. Т.)
СЕЛИОЛУ (Одрин — И. Т.)
СЕНГЕЛКЬОЙ (М. А.)
СЕРГЕН (Виза — И. Т.)
СИВИЛИ (Чорлу — И. Т.)
СИЛИВРИЯ (И. Т.)
СИНЕКЛИ (Силиврия — И. Т.)
СКОПО (Бунархисар — И. Т.)
СМОВЛО (М. А.)
СОФЛУ (З. Т.)
СОФЛУ (Едикьой — изт. от Мар.)
СПЛОШНИК (м. М. Търново — М. Т.)

СУВАЛЧА (Бабаески — И. Т.)
СОФУЛАР (Одрин — И. Т.)
СЕЛИОЛУ (Одрин — И. Т.)
СЮЮТ (М. А.)

Т.

ТАНКЕТРА (м. М. Търново — И. Т.)
ТАРФА (Чаталджа — И. Т.)
ТАС ТЕПЕ (Лозенград — И. Т.)
ТАТАРЛАРЕ (Одрин — И. Т.)
ТАХТАЖИК (Софлу — З. Т.)
ТАШКЕСИ — (Одрин — И. Т.)
ТАШКИСЕ (М. А.)
ТАШЛА МЮСЕЛИМ (Одрин — И. Т.)
ТАЯКАДЪН (Чаталджа — И. Т.)
ТЕВКЯТЛЪК (м. М. Търново — И. Т.)
ТЕПЕ (Лозенград — И. Т.)
ТЕКЕ (Софлу — З. Т.)
ТЕКШИЛАР (Хавса — И. Т.)
ТЕРЗИДЕРЕ (Лозенград — И. Т.)
ТЕСЛИМ (Малгара — И. Т.)
ТЕХАЛИ (Виза — И. Т.)
ТАКЛИКЬОЙ (Димотика — З. Т.)
ТОКМАЛКЬОЙ (Димотика — З. Т.)
ТОРБАЛЪКЬОЙ (Дедеагач — З. Т.)
ТЮЙБИЛЕН (М. А.)
ТЪРНОВО (Узункюпрю — И. Т.)

У.

УЗУНКЮПРЮ (И. Т.)
УЛПАША (Одрин — И. Т.)
УРУМБЕГЛИЯ (Бунархисар — И. Т.)
УРУМЧЕ (М. А.)

Ф.

ФАНДЪКЛЪ (М. А.)
ФЕНЕР (Силиврия — И. Т.)
ФЕРЕ (Дедеагач — З. Т.)
ФУЛАДЖИК (М. А.)

Х.

ХАВАРАС (Одрин — И. Т.)
ХАВСА (И. Т.)
ХОДЖИ (Малгара — И. Т.)
ХАДЖИКЬОЙ (Одрин — И. Т.)
ХАЖИЛАР (Гюмюрджина — З. Т.)
ХАДЖИ ПАУНКЬОЙ (М. А.)
Х. ПУНАРКЬОЙ (М. А.)
ХАДЖИ ФАКЛЪ (Бунархисар — И. Т.)
ХАДЪРАГА (Одрин — И. Т.)
ХАЙРИБОЛ (— И. Т.)
ХАНЛА ИНДЖЕ (Одрин — И. Т.)
ХАСКЬОЙ (Одрин — И. Т.)
ХАРЛА ТЮНЮ (Малгара — И. Т.)
ХАСАРЛИ (Енос — И. Т.)
ХЕДИЕ (Бунархисар — И. Т.)
ХЕДИЛЕР (Одрин — И. Т.)
ХЕПЧЕЛИ (Караач — З. Т.)
ХИДИЛИ (Хайрибол — И. Т.)
ХОДЖА (М. А.)
ХОДЖАКЬОЙ (Одрин — И. Т.)
ХОРОЗЛУ (Димотика — З. Т.)

Ц.

ЦАРИГРАД
ЦИКНИХОР (М. Търново — И. Т.)

Ч.

ЧАДЪРЛИ (Гюмюрджина — З. Т.)
ЧАМЕРЕН (Дедеагач — З. Т.)
ЧАМКЬОЙ (Софлу — З. Т.)
ЧОНГАРА (Бунархисар — И. Т.)
ЧАКМОК (Узункюпрю — И. Т.)
ЧАКЪРЛЪ (Бунархисар — И. Т.)
ЧАНАПЧА (Чаталджа — И. Т.)
ЧАТАЛДЖА (— И. Т.)
ЧАНТА (Силиврия — И. Т.)
ЧАУШКЬОЙ (Димотика— З. Т.)
ЧАУШЛИ (Димотика — З. Т.)
ЧАУШЛИ (Чаталджа — И. Т.)
ЧЕНГЕЛ ТАТАРКЬОЙ (Караач — З. Т.)
ЧЕРИБАШКЬОЙ (Гюмюрджина — З. Т.)
ЧЕРМЕН КАРААЧ (Караач — З. Т.)
ЧЕРМЕН ОРМАНИЕ (Караач — З. Т.)
ЧИТАЛ ТЕПЕ (М. А.)
ЧИФЛИКЬОЙ (Узункюпрю — И. Т.)
ЧОБАНКЬОЙ (Дедеагач — З. Т.)
ЧОПКЬОЙ (Узункюпрю — И. Т.)
ЧОРЛУ (— И. Т.)
ЧОРЛУ (м. М. Търново — И. Т.)
ЧУКУРЧЕНГЕЛ (Чорлу — И. Т.)

Ш.

ШЕХЕНЛАР (Дедеагач — З. Т.)
ШОПЧИХАНЕ (Гюмюрджина — З. Т.)

Ю.

ЮКСЮСКЬОЙ (Силиврия — И. Т.)
ЮЛЮДЖЕ (Одрин — И. Т.)

ДИМИТЪР КАРЕВ

СЕЛО БАЛЪКЬОЙ, ДЕДЕАГАЧКО

ИСТОРИКО-ГЕОГРАФСКИ БЕЛЕЖКИ

На 10 км с. з. от град Фере, на 25 км с. и. от гр. Дедеагач или на около 20 км въздушна линия от бреговете на Бяло море, се намира котловина, дълга 8 км и широка около 5 км. Тая котловина е оградена от издънки и възвишения на Югоизточните Родопи, а именно: на север — Качамак, Падалото, Мухтикен; на юг — самотен връх като купен, Гьоз тепе (Виденица); на изток — в. Св. Илю, верига от ридове — Дупче, Миризлив камен, Потокът, Геврекkая, Талас тепе; на запад — Св. Георги, Кинчова баричка, Тагавчов пожар и др. В северната част на тая котловина именно се намира, настрани от по-големи и оживени пътища с. Балъкьой.

Според преданието, преди основаването на селото жителите му били разпръснати на седем места в същата котловина, като образували махали или колиби, а именно: едно поселище имало в местността Боаза — 2 км с. и. от селото; друго — в местността „Сливету“ — 2 км с. з.; трето — в местността „Хумата“ — 5 км южно; четвърто — в местността „Рамандере“ — 4 км южно; пето — в местността „Старата чешма“ — 3 км южно; шесто — в местността „Яновица“ — 2 км източно и седмо — в местността „Балабан дере“ — 5 км западно. Вероятно тези колиби-поселища са носили имената на самите местности. В тия местности е имало останки от тухли, керемиди и големи делви (капове), които събирали по 30—40 крини жито. Имало останки и от църквички в Сливету и Хумата. Всички тия местности са гористи, недостъпни и сравнително по-безопасни — намират се встрани от пътя Цариград—Солун и долината на Марица, по които се придвижвали войски и др.

След известно време, при по-благоприятни времена, или за да могат да представляват по-могъща сила при самозащита от турци-золумджии и разбойници, каквито често вълнували в бившата Отоманска империя, жителите от махалите се прибрали в сегашното село Балъкьой.

Старинните жители на тия махали вероятно са останки от селищата около манастира Вира (днешното Фере), които са потърсили закрила и убежище в горите и закритите местности. Не е известно кога точно е възникнало селото. Стари хора предполагат, че се е заселило или възникнало преди повече от 350 години от днес. Не се знаят първите родове. Но в селото стари и големи родове се смятаха: Гоголови, Караманови, Куленичови, Каварджикови, Пантаджиеви, Балтаджиеви, Топалови, Маданови, Русколови, Папчарови, Чобанвълчеви и др.

Преди Руско-турската война (1877—1878 г.) то брояло около 400 къщи и било сравнително доста голямо село в бившата Ференска каза (околия). След емигрирането си в освободена вече България половината от населението останало в България, предимно в Старозагорско и Новозагорско, а другата половина се завръща в родното си село. И преди Балканската война (1912—1913 г.), и след Първата световна война (1915—1918 г.) то броеше 230 къщи.

По-компактна маса преселници в Балъкьой са дошли от с. Тахтаджи, Софлийска околия. Това чисто българско село отстоеше на около 25 км с. з. от Балъкьой, сгушено в недрата на Югоизточните Родопи. Поради оскъдния живот това село е дало доста изселници в околните села. Така например то е родоначалник на половината на с. Мерхамли, Софлийска околия. От това село дошли младежи преди Руско-турската война (1877—1878 г.) в с. Балъкьой да търсят поминък, като се условили овчари у някои по-заможни балъкьойци и впоследствие се задомявали и по такъв начин ставали жители на Балъкьой. Други тахтаджийци, след бягството на балъкьойци в България през 1878 г., със семействата си напущат селото си и се заселват в Балъкьой, тъй като имало свободни къщи за живеене. Такива се набройваха около 20 семейства, от които помня: Карамомчеви, дядо Ташо, Кирко Самарджията, Кирпиджиеви, Карю Стоянов, Пейко Стоянов, Петко Самарджиев, Митрю Сивриев, Кирю Костадинов, Хърсю и др.

Селото се разделяше на пет махали: Горна, Долна (Чавдарлиева), Русколовата, Шеремедската и Хамбарската. В Горната махала се намираше горната чешма, която беше единствената в селото със сладка доброкачествена вода за пиене. В същата махала се намираха Шапков и Тунгиров хармани, които служеха за махленски хора и игри на младежите — момчета и момичета. Там се намираха и двата бояджийски дюкяна — на Андрей Бояджията и Атанас Пастърмаджиев.

В Долната махала беше църквата и училището. До тях непосредствено се намираше площад „Багре“. Там се устройваха младежките хора за цялото село. Там беше Багрюв герен с горчива вода, каквато беше водата на всички герани в селото и служеше само за разливане, и Делджов харман, който служеше за махленски хора и игри на младежите и децата. Църковният („църквеният“) дюкян, който през 1913 г. се приспособи за училищна стая, Кибритеният дюкян и манифактурният дюкян на Димитър Паламудчиев бяха в същата махала.

В Шеремедската махала се намираше църквичката „Св. Спиридон“; Паунчовият харман за махленски хора и игри.

В Русколовата махала се намираше дюкянът на Киро Насрадинов.

В Хамбарската махала беше „Хамбарът“ — общинският хамбар, където се събираше селският юшур — десятък. Около тоя хамбар имаше и площад, където се събираха младежите за игри след „люлките“ на Гергьовден. Тук се намираха и бакалските дюкяни на Иван Ников, Христо Караманов и Червенковият.

В землището на с. Балъкьой се намираха мостове, шосета и кладенци: Русколова кюприя, Папчарова кюприя, Димо Кехайова кюприя, Енезлиева кюприя, Калайджиева чешма, Чепанка чешма, Чавдарлийс-

ка чешма, Попова чешма, 3 чешми на гробищата, кладенчета — Насрадиново геранче, Толтуково геранче, Соуксу — геранче със студена вода.

Някои тълкуват, че Балъкьой значи медово село, други — рибово село. Обаче в селото не се е произвеждал мед, защото нямало достатъчно пчели, нито риба, тъй като в областта няма блато или голяма река. След окупацията му от Гърция (1920 г.) властите са го преименували Мелия, което на български значи Медово. Но до Балканската война (1912—1913 г.) турските власти в кореспонденцията си и правителствените книги и архиви го пишеха и наричаха Бализимян, което значи Горна земя или Горно село. Обаче населението — българско, турско и гръцко — го наричаше Балъкьой, така се пишеше и в кореспонденцията, и в архивите на българските църковно-училищни власти, а това име произлиза от Бализимян — Горна земя или Горно село. И според мен, това е най-вероятното наименование на селото. Ако беше Медово село, трябваше да се пише с две букви „л" — Баллъкьой, и обратно — рибово село — Балъкьой.

Теренът на землището на с. Балъкьой е полубалкански. Котловината, за която споменах, е почти равна, прорязана е обаче от много долове, повечето безводни, особено лятно време. На 3 км източно от селото протича малката река Ковча. За отбелязване е, че в тая река по средата от една скала извира вода, която има постоянна температура, зимно време е малко по-топла — „марна", а лятно време — студена. Там ходеха жените да перат дрехи. На тая река беше и воденицата на Нико Мавров. На около 4 км западно от селото протича друга река — Курчовка, на която имаше две воденици — на Вълчо Гащев и Киро Чавдаров. Лятно време жените предпочитаха да отиват на пране там, защото имаше повече дърва, нужни за стопляне на водата. В землището на селото нямаше големи гори и високи планински върхове. На запад от селото местността беше сравнително по-гориста. Растителността около селото е слаба — имаше повече хвойна, тръни, габър, бук, дъб. На запад от селото преобладаваха дъбът и габърът. Оттам се продоволствуваха и селяните с дърва за горене, които пренасяха повече с магарета, рядко с кола. В западната гора се срещаше пърнар с вечно зелени листа, дряхноловка и кумарка — също с вечно зелени листа, клоните на които са гладки като полирани. Дават плод колкото малини, червени, като узреят; употребяват се за ядене. На изток от селото по върха Св. Илю и около него имаше паламудови дървета, чиято коронка на плода (желъд) се употребяваше от табаците за щавене на кожите. По бреговете на някои реки се срещаше друг храст, чиито листа приличаха на листата на елхата или кипариса — наричаше се „Илгън". Листата му служеха също за дъбене на кожи. Виреше и храстът „кокоплийка", клоните на който се употребяваха в кошничарството, която професия се упражняваше от цигани.

По-забележителни местности в землището на селото са:

На изток — Св. Еленка, с дъбови дървета, където момците и момите са правили люлки на празника Св. Константин и Елена (21 май ст. ст.), Кочков камен — изворът на горната чешма; Св. Илю — висок връх около 600—700 м над морското равнище, обрасъл с паламудови дървета. На Илинден са клали курбан на тоя връх. Борчалото, вр. Ковча, Насрадиново геранче с доброкачествена вода за пиене, Воденици-

те — три вятърни мелници, Яновица — ниви, Страната — ниви и черничеви градини. Миризлив камен — мирише на петрол (газ). Там имаше изкопан кладенец за търсене на петрол и имаше запазен периметър за целта. Дупче и Камарджака — ридове, обрасли с храсталак — габър и дъб.

На запад се намираха Сапунаре и Боичка — сухи долове, Св. Георгю, хълм със стари дъбови дървета. От 9 март до 23 април ст. ст. — Гергьовден, младежите правеха празнични дни люлки и се играеха хора и игри. Кинчова барчина и Тютюлет са възвишения, обрасли с габър и хвойна, Паунка и Хвойничката — ниви, Сливету — гора с габър, Църквичката, Панталов дол, Чакаллъ дере, Моралиева нива, Тъгавчева нива. В тази посока са още р. Курчовка и рекичката с изворче Гръчка.

На север са Падалото — възвишение с дъбови дървета, Чуката, Качамак — възвишение с лозя, и Боялъшките лозя; Боаза и Мухтикен; гук са Горните чешми, Соук су (студена вода) — доброкачествена вода за пиене, Толтуково геранче — доброкачествена вода за пиене.

На юг от селото са Тиклата — естествени плочи и камък, Хюртищата — ниви, засадени в 1900 г. с черничеви дървета, Гробету — селските гробища със стари дъбови дървета и три чешми с не толкова добра вода за пиене; там пояха добитъка и се перяха; Делиниколица — висок рид, обрасъл с храсталак — габър, Барчинката — малко възвишение, Чавдарлийка, Сусамлъкът — където сушаха оскубания сусам на купища и после го сръсваха с тупане; Ортаборун — ниви; Турски гроб, Паямето — ниви; Лозята — там бяха повечето лозя на селото; Илюв геран, Попова чешма — с не толкова доброкачествена вода, и Старата чешма служеха за водопой; Казала — ниви, тук-там малки горички с дъбови храсти; гюлджийка, Шаплията — чешма с много ялади — каменни корита за поене на добитъка; Канканджоров вир — дълбок вир между скали, където овчарите къпеха овцете си; Каваклъ дере — права река като кавак (топола); Шалапатка, Св. Атанас — свято място със стари дъбови дървета, където са пренасяли курбан на Атанасовден (летен Атанас — 2 май ст. ст.); Гьозтепе (Виденица) — самотен висок връх; обрасъл с храсти — габър и шума; там са принасяли курбан на Спасовден (40 дни след Великден); Бельовете — големият и малкият Бел; Чакъровият камен, Хумата — от където копаеха хума за пране; Киджа кис — ниви; Чучурът — чучур със студена вода; Дамладжа — ниви, Куза, Рамандере — ниви; Танас тепе — хребет с храсталак; Геврек кая — също хребет с голяма скала на върха; Хасанца — ниви сред равна гора; Малката вода — изворче, Мазникова нива.

От гореописаната номенклатура (топографска и водописна) се вижда, че българските названия преобладават над турските; в топографската номенклатура българските названия съставляват 72%, а турските — 28%; във водописната — българските са 95%, а турските — 5%. Турските названия се срещат на местностите, които стоят на юг от селото и се доближават до пътя Солун—Цариград, през който път се придвижвали турски войски и други пътници.

Горното е свидетелство и доказателство за старинния и български характер на селото.

Римско градище и други археологически старини от византийско и римско време не съществуваха.

Съседни и околни на Балъкьой селища са следните: Турбалъкьой — българско село, около 150 къщи, на 3 км югоизточно; Турски Окуф — турско село с около 38—40 къщи, на 3 км югоизточно; Окуф — българско, с около 140 къщи, югоизточно на около 7 км; гр. Фере, смесено, на 10 км югоизточно, с около 1000 къщи, от които българи около 50 къщи, цинцари и гърци около 40 къщи, останалите турци и малко цигани; Къшлакьой, турско село с около 80 къщи, на 6 км северно; Боялък — турско село, с около 40 къщи, на 4 км; Дримшили — турско, с около 40—50 къщи, на 5—6 км западно; Домуздере — българско село с около 250 къщи, на около 10 км западно; Лъджакьой — смесено, 160 къщи български и 40 къщи турски, южно; Чемереш — българско, около 80 — 100 къщи, на 10 км южно; Урумджин — гръцко село, около 80 къщи, на 7 км югоизточно.

ПОМИНЪК НА НАСЕЛЕНИЕТО

Местността на с. Балъкьой е полубалканска, почвата е слаба, песъчлива и негодна за развиване на интензивно земеделие. Поради това природните условия налагаха на жителите му да се занимават с разни отрасли от стопанството. Много селяни бяха принудени, поради слабия поминък в селото, да търсят препитание вън от неговите предели, като отиваха да се цанят у по-богати турци от околните села като овчари, говедари, аргати. Други отиваха като чираци в гр. Фере и Дедеагач у гърци и евреи-търговци, като впоследствие самите те с припечелените средства си откриваха бакалски дюкяни. Също и овчари, говедари и аргати при разни турски бейове и аги припечелваха — спестяваха средства, с които си купуваха после добитък и ниви и ставаха по такъв начин на самостоятелни стопани.

Долината по долното течение на р. Марица, която се напояваше при наводнение и наторяваше от утайката, представляваше богата почва с буйна растителност и трева за паша. И затова по тая долина имаше чифлици на богати турци от гр. Ипсала, гр. Фере и на някои гърци от гр. Енос. В тия чифлици се развиваше земеделие, животновъдство — овце, говеда и коне. Такива бяха чифлиците на Мурад бей от гр. Ипсала в местността „Гулехлъ“ до българомохамеданското село Карпузлу; на хафузина от гр. Фере — в местността „Пашалъ“, на Мирчоолу (грък) от гр. Енос и др. По тези чифлици и пасбища работеха изключително българи като аргати, овчари и говедари предимно от Балъкьой и Доганхисар и по-малко от Торбалъкьой, Окуф и Домуздере. Семействата на тези служещи-работници си живееха в родните села при собствени къщи и движими и недвижими имоти. Нека се има пред вид, че тия аргати и овчари не бяха прикрепени към чифлиците, както някои чифлигари в Македония, които са работили нивите на чифлика, а свободно се уславяха — цанеха. И когато искаха, можеха да напуснат, да отиват при друг господар или да се приберат в родното си село. Така щото в долината по долното течение на р. Марица, от гр. Ипсала

до гр. Енос, доминираше в трудово отношение българският елемент. Там е слугувал едно време — към 1860 г., и легендарният отпосле народен хайдутин Петко Киряков от с. Доганхисар, Дедеагачко. И ненапразно той често се е подвизавал със своята дружина по тая долина и в близката планина Чандъра до гр. Енос, като е намирал подслон и прехрана при поменатите българи — овчари и говедари.

Главни занятия — поминъци, на населението от селото бяха земеделие, скотовъдство-животновъдство, копринарство, варничарство, зидарство, малко дребна търговия (бакалия), занаятчийство и наемни работници при богати турци, за които току-що упоменах.

Около три четвърти от обработваемата площ на селото се намираше в упоменатата по-горе котловина, която достигаше на юг до землището на с. Лъджакьой. Земята за обработване беше достатъчна по количество, обаче по качество беше слаба и нерентабилна. Затова и попървите земеделци имаха и доста кози и овце, за да си торят нивите, защото само така те даваха добра реколта. Земеделски култури бяха: ръж, пшеница, ечемик, лимец, овес, царевица, памук, сусам и др. Но производството на тези култури не беше достатъчно, за да се изхрани населението на селото, поради което то бе принудено да внася малък дял и отвън. Доста селяни притежаваха собствени ниви и в землището на с. Калдъркос по десния бряг на Марица, на които сееха царевица, бостан и фасул. Тези ниви отстояха на 10—12 км източно от селото.

Обработваемата площ на селото възлизаше на 20 хиляди дюлюма.

По-видни земеделци бяха: Киро Чавдаров, Русин М. Караманов, Стоян М. Караманов, Янко Енеаклиев, Яни Текнефезов, Киро Пантаджиев, Атанас Енджекаров, Балашеви, Петко Чакъров, Георги Узунов, Стоян Терзиев и др.

Друг главен поминък след земеделието беше животновъдството. Землището на село Балъкьой беше дълго около 10 км и широко около 8 км и осигуряваше изгодни условия за развитие на животновъдството. Зимно време в много редки случаи добитъкът се хранеше на ясла. Винаги се намираше паша поради сравнително по-мекия климат и послабото заснежаване. А и вечно зелените пърнари, хвойни, дряхноловки и други служеха за паша, особено на козите.

Отглеждаха се и развъждаха говеда, дребен добитък — предимно кози и малко овце, свине, магарета, малко коне, мулета и др.

Сведенията за добитъка, които давам по-долу, се отнасят за времето преди Балканската война (1912—1913 г.), защото след нея при бягството на населението в България всичкият добитък бе заграбен от турци и гърци.

Едрият рогат добитък възлизаше на 6000 глави, от които крави 2000, волове 2000, невпряган и недоен (етия) — 2000; кози и овце — 12 000 глави, повечето кози, тъй като землището на селото бе почти гористо и за тях имаше добра паша — тогаз горите не се пазеха от добитъка; магарета — 300 глави. Магарето, това търпеливо и упорито животно, което се задоволява с малко грижи, беше голям помощник в живота на всяко семейство. С него се отиваше на нива, на лозе, на пазар, за вода, за дърва в гората и пр. А някои бедни селяни носеха дърва с магарета в гр. Фере, продаваха дървата за около 3 гроша (60 стотинки) и с тези пари си купуваха малко шарлан, риба, сол, сапун. Ко-

не имаше около 30 глави и мулета — около 25 глави. Някои селяни си купуваха малки мулета от панаира в гр. Гюмюрджина за по 2 наполеона (40 лв.) златни тогава, отглеждаха ги две-три години и отпосле ги продаваха по за 15—20 наполеона на същия пазар.

Свине отглеждаше, с малки изключения, всяко семейство. Освен това отглеждаха се и женски свине-майки за развъждане. Тях изпращаха на паша в „Гяур ада“ — остров в долното течение на Марица; от време на време отиваха специално задължени хора да ги наглеждат.

Бубохраненето преди 1900 г. беше доста слабо застъпено. На 45 км североизточно от Балъкьой, на десния бряг на р. Марица и по ж. п. линия Одрин—Дедеагач, беше разположен град Софлу, чието население се занимаваше изключително с бубарство и лозарство. През пашкулното тържище в тоя град минаваха около 2 милиона оки пашкули на сезон. Нашите производители носеха пашкулите си за продан там и нагледно виждаха какво благосъстояние можеше да донесе бубарството и то за едно кратко време между другата работа. Така че след 1900 г. се яви едно завидно съревнование в саденето на черници. До 1905—1906 г. бяха засадени около 100 дръвчета в местността „Хюртищата“ и в местността „Страната“, на юг от селото. Произвеждаха се годишно около 15 хиляди оки пашкули (една ока = 1282 грама). А това беше допълнителен и сигурен доход за много трудещи се семейства.

Лозарството беше сравнително слабо развито. Селото притежаваше около 600 уврата земя — повечето в долните лозя и малко в местността „Качамак“ и Боялъшките лозя. Лозята бяха стара пръчка, която даваше сладко грозде, наситено със захар. Бяха почнали да страдат от болестта филоксера — отиваха към унищожаване.

В околностите на селото имаше доста варовит камък (варовник), вследствие на което варничарството беше развито. Годишно строяха около 100 варници, от които се произвеждаше по около 10 хиляди оки вар, или всичко около 1 милион оки.

Паламуд (Валонея) се произвеждаше около 7—8 хиляди оки годишно. Той беше притежание на църковно-училищното настоятелство. Частни паламудови дървета нямаше.

Бадеми (мигдали) се произвеждаха около 20 хиляди оки; сусам — около 20 хиляди. Преди Руско-турската война (1877—1878 г.) в Балъкьой е имало около 12 яхани (маслобойни), карани с коне, след това, до Балканската война, останаха 4 яхани.

Зидарството беше също застъпено. Всички постройки в селото се градяха от местни зидари, които работеха и в околните села.

Имаше 7 бакалски дюкяна, които продоволствуваха населението със стоки. Продаваха, между друго, спиртни напитки, кафе и месо. Бояджийски работилници имаше 2, обущарски 2, праматарски магазини 1. Някои селяни упражняваха по домовете си подковачество, самарджийство и терзийство.

По-видни скотовъдци бяха: Киро Чавдаров, Руси М. Караманов, Карю Стоянов, Стоян М. Караманов, Киро Топалов, Яни Текнефезов, Янко Енезлиев, Стоян Терзиев, Пейко Стоянов, Ангел Бойнуков, Папчарези, Митю Сивриев и др.

Дребни търговци-бакали бяха: Георги Петков Гоголов, Стамо Ст. Кибритев, Киро Г. Насрадинов, Христо и Митро Русинови, Караманови,

Стоян Пантаджиев, Янко Янев Текнефезов, Георги Куленичев, Иван Ников, Димитър Янев Паламудчиев.

Занаятчии бяха: Андрей Бояджията и Атанас Манолов Пастармаджиев — бояджии; Иван Николов Налбантов — подковач; Стоян Стоев Милманов, Атанас Мисефиров — обущари; Стамо Ст. Русколов и Петко Чакъров — колари; Киро Семерджиев — самарджия.

Мнозина младежи от Балъкьой не се задоволяваха с живота на своите родители и близки. Напущаха селото и се настаняваха на работа като търговци, хотелиери, касапи и др. в градовете Фере, Дедеагач и Енос. Други се настаняваха чираци при гърци или еврейски търговци и впоследствие ставаха също самостоятелни. Със своя прилив в казаните градове те засилваха българския елемент там, който и без това не бе малочислен. Освен това, те са стояли на челно място в борбите за откриване на български църкви и училища и впоследствие (1900—1908 г.) на революционните борби против султанската власт и за свободата на Тракия и Македония.

Поименно това са следните лица:

В гр. Фере — Стоян Йовчев Караманов, Яни Йовчев Караманов, сестра им Злата, Янко Пантаджиев, Митрю и Стоян Яневи Папазови, Стамо Челихов, Георги Петков Куленичев, Стоян и Димитър Яневи Паламудчиеви и др. Всички са били търговци и бакали. Яни Йовчев Караманов, Георги П. Куленичев и Димитър Янев Паламудчиев вземаха активно участие в революционните борби, за което бяха политически затворници в одринските зандани.

В гр. Дедеагач — Димитър Чепанов, виден търговец, женен за гъркиня. Преследваха го гърците и техните търговци и станаха причина да фалира към 1900 г.; Киро Узунов, съдържател на ресторант-гостилница; Сотир Марков, бакалин и съдържател на хотел „Солун“; Иван и Стоян Ангелови (Ангеловичини) и сестра им Тодора; Братя Кръстьо и Георги Стоянови Мушанови, бакали; Митрю (Димитър) Петков Гоголов, бакалин, е вземал активно участие в революционните борби; Никола Низамов, бакалин; Райко и син Господин Топалови, касапи; Димитър Топалов, фурнаджия; Атанас и Георги Камбурови (Балтаджиеви) — содолимонадена работилница; Тодор Топалов, касапин; Груди (Грудчето) Балтаджиев, касапин; Стоян Николов Йорданов (Кьорниколов) — съдържател на ресторант; Димитър Балтаджиев, Иван Грудев Шереметов и др.

Изобщо балъкьойската колония, като изключим българската махала, беше най-голямата сред придошлите от други села на околията. От това може да се заключи, че в Балъкьой е имало хора с по-буден и предприемчив дух, както в икономическо, така и в културно-просветно и политическо отношение.

В гр. Енос, чисто гръцко градче, се беше установил Димо Далаклиев, може би единственият българин в Енос, достигнал завидно материално състояние.

Преди 1908 г., или преди провъзгласяването на така наречения „Хуриет“, поради тежките политически и икономически условия в Турция, емигрираха в България следните младежи от Балъкьой: Никола Сариев, Стоян Николов Йорданов (Кьорниколов) и брат му Вълчо, Иван Грудев Шереметев, Димитър Ст. Балтаджиев, Киро Маринов, който по-

стъпил после в италианска параходна компания, Атанас Кирячев, Стоян Далаклиев, Нико Текеджиев, който участвува в партизанския отряд на войводата Апостол Дограмаджиев през 1912—1913 г., Митрю Киров Мисефиров, емигрирал в Русия, гр. Одеса. След известно време той се завърнал в родното си село и се ръкоположил за свещеник, а през 1903 г., когато поради една политическа афера през септември започнаха арести на балъкьойци от турската власт, той забягна в нелегалност и емигрира наново в България. Установи се като свещеник в с. Янково (Шуменско), където впоследствие се прибра и семейството му. А емигрантите-младежи след 1908 г. (Хуриета), когато настъпиха нормални политически условия в Турция, се завърнаха и установиха на работа в гр. Дедеагач.

Изобщо в с. Балъкьой нямаше богати хора, които могат да носят името „чорбаджии". Срещаха се някои издигнали се по-заможни хора, но това се дължеше на тяхното умение, труд и спестовност. И тогава, при баснословно евтиния живот, сиромашията и нищетата бяха обикновено явление и постоянен спътник на доста семейства. Произведенията на човешкия труд се доставяха на ниски цени, но и вложеният в тях труд се възнаграждаваше ниско. Така например надниците на наемните селски работници се движеха от 3—5 гроша (1 грош = 20 стотинки). Заплатите на основните учители със средно образование, които бяха рядкост, бяха годишно 25—30 лири турски (1 турска лира = 22,70 лв. златни), а на тези с по-ниско образование, които бяха болшинството, се движеха между 15 и 20 турски лири. А гимназиалните учители получаваха годишно 120 лири турски, плащани от Българската екзархия — грамадна разлика!

Не ще бъде безинтересно, ако дам сведения за цените на някои имоти, добитък и стоки през онова време, което ще ни даде по-ясна представа за стопанското положение на селото. Тия цени се отнасят за времето до Балканската война (1912—1913 г.).

Нива 1 уврат (1400 кв. м) — 50—100—200 гроша.

Обикновена селска къща — 12—20—30 лири турски.

Една овца — 50—100 гр., 1 коза — 50—100 гр., 1 вол — 3—5 л. т., 1 крава — 2—3—4 л. т., 1 кон — 5—10 л. т., 1 муле — 10—15—20 л. т., една ока брашно — 20—40 пари (една пара = 0,5 ст.), една ока фасул 50 пари, 1 ока месо — 3 гроша, 1 ока захар — 80 пари, 1 ока ориз — 50—60 пари, 1 ока сусамов шарлан — 5 гроша, 1 ока вълна — 8—10 гр., 1 ока сирене — 3 гр., 1 ока прясна риба — 20 пари, 1 ока мед — 3—4 гр., 1 чифт обуща (кундури) — 20 гр., 1 ока вино — 20 пари, 1 ока ракия — 8—10 гр., 1 костюм дрехи градски — 1—2 л. т. Надницата за жена в село беше 3 гроша, за мъж — 5 гроша, за майстори-зидари — 10—15 гроша.

ЖИЛИЩНИ ПОМЕЩЕНИЯ

Дворовете за живеене в с. Балъкьой бяха сравнително малки (300—400 кв. м). Почти всеки двор имаше градина до 500 кв. м, в която обикновено имаше бадемови дървета, зеленчук и в някой ъгъл засадени цветя. В двора се намираше къщата — жилище, обор за добитъка, кочина за прасето, курник за кокошките. Къщите бяха простички, надземни, градени с камъни и кал и покрити с обикновени керемиди. Почти всички къщи бяха измазани с вар, а това придаваше особено хубав изглед на селото, гледано откъм юг — долните лозя. Когато бадемовите дървета се разцъфтяваха и разлистваха напролет, белите комини между тях, измазани с вар, изглеждаха като бели овце сред зелена гора. В селото имаше две къщи двуетажни. Обикновената къща се състоеше от следните отделения: стая за живеене, задкош (килер), феят (салонче) и софа — 40—50 см издигнато място в единия край на феята за седене лятно време. Прозорци почти нямаше. За осветление в стаята за живеене и в задкоша служеше мазгалът над покрива — една кръгла дупка около 30 см в диаметър. След провъзгласяването на „Хуриета" през юли 1908 г. в Турция настъпиха по-свободни и спокойни времена; тогава започнаха да правят прозорци на новопостроените къщи.

Отвътре къщата се измазваше с бяла пръст, която жените копаеха край селото. Подът се мажеше с обикновена пръст — кал. Над земята прокарваха една лента около 10 см широка, измазана със синя пръст, разтворена във вода. Вземаха я по брега на дола „Боичка". Отвътре стените на къщите се мажеха срещу всеки по-голям празник.

Цялото семейство живееше и спеше в стаята за живеене. Легла — кревати нямаше. Започнаха да ги въвеждат след 1908 година. Синовете, щом се оженеха, се отделяха от бащиното си семейство и си строяха самостоятелни къщи за живеене.

Политическите, икономически и битови условия в бившата Турция налагаха да се строят такива жилища и да се живее такъв живот.

УЛИЦИ И ПО-ГЛАВНИ ПЪТИЩА

Теренът на Горната, Русколовата и Шеремедската махали е малко по-издигнат от Хамбарската и Долната махали. Там, където улиците бяха по-стръмни, бяха настлани с калдъръм, сигурно за да не се изравят от постоянното действие на дъждовната вода, па и да не се разкалват, при все че почвата бе песъчлива. Главната улица минаваше по средата на селото от север на юг. На север по нея можеше да се отиде през Горните чешми към Тултуковото геранче, към Боялъшките лозя и турското село Къшлакьой. На юг същата улица водеше през Илюв геран, Паямету — за долните лозя, а оттам през местността Коджакос — за българското село Лъджакьой и турските села Шахинлар и Бейкьой — за гр. Дедеагач.

По тази главна улица се отделяха други, второстепенни улици, които водеха на разни посоки в селото и вън от него.

При бояджийския дюкян на Андрей Бояджията се отделяше един клон, който водеше през местността „Св. Еленка" за вятърните мелници, а оттам през местностите „Яновица" и „Еллидже" — за гр. Фере.

Друг важен клон от главната улица се отделяше при дюкяна на Ив. Ников, минаваше по средата на Хамбарската махала, покрай дю-

кяна на Хр. Р. Караманов и водеше към местностите Тиклата, Пералату, Хасаница и др.

Друг също важен клон от запад към изток минаваше покрай къщите на Иван Узунов, Карю Стоянов, пресичаше Долната махала и при къщите на Атанас Милчев, Атанас Коджабашлиев, пресичаше Шеремедската махала до къщата на Яни Текнефезов. На запад по тая улица по разни разклонения можеше да се отиде за гората Сливету, р. Корчовка, турското село Дримишли и българските Домуздере и Доганхисар. А на изток същата улица водеше за вятърните мелници, а оттам през местностите „Яновица“ и „Еллидже“ — за гр. Фере и с. Калдъркос за десния бряг на р. Марица, където някои селяни имаха ниви за посев на летнина — царевица, фасул и бостан.

АДМИНИСТРАТИВНО УСТРОЙСТВО НА СЕЛОТО

Данъци, бирници (таксилдари)

Село Балъкьой спадаше към Одринския вилает, Дедеагачки санджак и кааза, и Ферейска нахия — административна единица по-малка от околия. Преди построяването на ж. п. линия Одрин—Дедеагач (1872—1873 г.), която се експлоатираше от австрийската ж. п. компания „Барон Хирш“, и основаването на Дедеагач (по същото време) административен център на каазата е бил гр. Фере.

Начело на административното управление на селото стоеше мухтарин, наричан по турски мухтар евед (главен кмет) и един помощник (мухтар сани). И двамата имаха турски печати, с които подпечатваха разни документи и писма, издавани от името на селото. Турската власт даваше пълна свобода на населението по отношение избирането на мухтарин и аази (членове) на общинския съвет. Селяните се свикваха на събрание обикновено в училищното помещение, и на това събрание определяха кой да бъде кмет (мухтар евед) и помощник (мухтар сани), аази — съветници, кехая и пъдари. Това ставаше на чисто интимни и демократични начала. Турската власт не упражняваше ни най-малък натиск в това отношение върху съвестта на хората. Но когато се появи на сцената революционното движение след 1900 г. в Тракия, турската власт започна да назначава в българските села така наречените пазванти (пазачи), и то от турска народност, или арнаути (албанци), които се отличаваха с безпределна преданост към господарите си. Тяхното назначение привидно беше да пазят реда и тишината, но в същност те бяха шпиони на властта, които наблюдаваха какво става и какво се готви в селото против властта. Те не оправдаваха предназначението си. Имало е случаи, когато и пазвантите са били посветени в революционното дело.

Друго. Вътрешната Македоно-Одринска революционна организация със своята пълна прикритост и със своите тук-таме смели наказателни акции респектираше своите противници. Често пъти мухтарите (кметовете) са били и ръководители на местния таен революционен комитет както в село Балъкьой, така и в други български села.

Мухтаринът представляваше селото или селската община пред

турската власт и се грижеше за добрата уредба на селото. При решаване на важни междуселски въпроси той свикваше общинския съвет ведно със старейшините — почетни старци. Между кметовете често имаше неграмотни. Не се водеше никаква канцеларска работа. За малки селски разправии се устройваше местен селски съд, който помиряваше спорещите страни, а някъде налагаше и наказателни санкции. Вследствие на това селяните в много редки и извънредни случаи прибягваха до турската съдебна власт.

За кражби и простъпки от морален характер местният селски съд налагаше наказание на виновника — побой. Моралът на селото се пазеше зорко и стоеше на завидна висота. Така беше и в другите български села на Беломорска Тракия.

Доколкото помня, през мое време мухтари на селото бяха Стайко Стайков Кибритев, Георги Парталов, Киро Насрадинов, Яни Технефезов, Руси М. Караманов и др.

През време и след Балканската война (1912—1923 г.) Балъкьой стана център на община, в която влизаха селата Балъкьой, Турбалъкьой (български) и турските Дремишли, Боялък и Къшлакьой. През лятото на 1913 година турското население от горните три села избяга — изсели се в Турция, а в селата им се настаниха българи, останали без дом, тъй като турците бяха изгорили селата им. Така в с. Къшлакьой се настаниха преселници от българските села Тахтаджик, Голям Дервент и Доганхисар, а в село Дримишли се настаниха селяни от Домуздере, като с. Дримишли се присъедини към общината на с. Домуздере.

През горния период (1912—1920 г.) кметове на Балъкьойската община са били последователно Христо Р. Караманов, Георги Толтуков и Ангел Мандаров; секретар-бирници са били Стоян Ст. Рудинов, Димитър Янев — от с. Балъкьой и Турбалъкьой, Ренков от Варненско и Никола Дечков от Стара Загора.

Данъци. Данъчната система беше опростена. Главните данъци бяха: бедел (военен данък), тъй като българите и изобщо християните не служеха в турската войска. След 1908 г. това право и задължение се разпростря и върху тях. Емляк (поземлен данък) и беглик — върху дребния добитък — кози и овце. За събиране на тези данъци идваше през годината 3—4 пъти особен данъчен чиновник, така наречения „таксилдарин“ (бирник), по народност турчин. Но имало е случаи, когато са назначавали за такива някои по-грамотни българи от селото. Такива, помня, бяха, Киро Г. Насрадинов и Атанас Ст. Коджабашлиев.

За неиздължени данъци не зная да се е прибягвало до секвестиране на движим или друг имот. Имало е случаи, когато таксилдаринът по разни причини — работен сезон и др. — не е можал да събира никакви пари. Тогава той е извиквал 5—6 души от по-заможните селяни, от които вземал доброволно, разбира се, по 4—5 лири турски, един вид заем, и при друго идване в селото, когато събирал по-крупна сума, връщал им обратно взетите пари.

Често пъти таксилдаринът, вместо да дава квитанция на данъкоплатеца, служил си с четаля или рабуш. Четалята се състоеше от две малки изгладени дървени парчета, на които таксилдаринът отбелязваше с ножче чертички, точки и други знаци, означаващи сумите, които данъкоплатецът бе броил срещу дължимия данък. Половината от тая

четаля даваше вместо квитанция на данъкоплатеца, а в себе си оставяше другата половина нещо като талон. Двете части-половинки се съпоставяха една в друга, така щото да прилепват добре. Отделно пък се водеше регистър за броените суми. Макар и по такъв примитивен начин да се водеха сметките, селяните никога не се оплакваха от злоупотребление от страна на таксилдарина.

От турските таксилдари (бирници) помня добре Изет ефенди. Той беше по телосложение слаб, изпит, блед и доста нервен. Спомням си го пристигнал и отседнал в общинската — селската, одая (стая); клекнал на колене, пише на голям тефтер с турски тръстиков калем, чието скърцане се чуваше. Той престояваше в село около една седмица. Селският кея (кехая) по негова заповед извикваше търсените данъкоплатци. И горко на оня данъкоплатец, който нямаше пари да му плати или не носеше достатъчно, за да го задоволи. Ще почне да го ругае и да го обижда с най-лоши епитети, които съществуваха тогава за раята; като гяур[1], хънзър[2], едипсиз[3], урсус[4], девлет душманъ[5] и пр. И само за това селяните го мразеха и ненавиждаха. Това му беше лошото.

Когато през 1902—1903 г. се яви на сцената Македоно-Одринската революционна организация, нелегалната чета на войводата Стефан (Марин) Чолаков поиска да накаже със смърт този султански таксилдарин, а от това можеше да произлезе някоя политическа афера и да пострада селото. Затова селото, респективно местният селски кмет, не се съгласиха и това решение бе отменено.

Десятък. Сравнително тежък данък беше десятъкът — юруша. Той се състоеше в следното: напролет или преди жътва всички селища се продаваха в казалийския (околийския) център на търг, на който се явяваха конкуренти и чрез наддаване закупуваха десятъка — юруша, върху житни храни, фасул, сусам, грозде, бадеми, орехи и др. Тези закупчици отсядваха в село със своя антураж — писари, прислужници и пр., които се наричаха „забити“ или „субашии“. От всички селски произведения събираха данък — юруш, на 10 броя 1. Конкретно — на 10 крини зърно — една крина, на 10 кг грозде — 1 килограм. Юрушът на гроздето се събираше в пари, а другият — в натура. И нищо не можеше да се прибере в къщи или в хамбара, докато не бъде премерено от хората на субашиите.

Така търгуваха с тоя данък разни богати спекуланти — гърци, турци и българи, които злоупотребяваха тук-таме с даденото им право.

НАРОДНОСТ И НАРОДНОСТНО СЪЗНАНИЕ, ХАРАКТЕРНИ ЧЕРТИ, НАРОДНА НОСИЯ

Населението на с. Балъкьой бе от незапомнени времена чисто българско. Не е имало примес от друга народност, нито са обитавали в него турци, гърци или цигани. И тук народностното пробуждане и свестяване се явява още преди издаването на султанския ферман (23. II. 1870 г.) за самостоятелна българска църква.

[1] Гяур — неправоверен, неверник.
[2] Хънзър — свиня, мръсник.
[3] Едипсиз — невъзпитан.
[4] Урсус — проклет.
[5] Девлет душманъ — неприятел на държавата.

Гръцката патриаршия наложила и тук своята власт, като събирала „деспот парасъ“ (владичино право) и назначавала свои свещеници и учители, които напоследък, към 1850—1870 г., били местни люде и понякога са пеели в църквата на църковнославянски или са обучавали по малко учениците на същия език. Такива учители били: Чанол Г. Пастърмаджиев, Стоян (куция) Кючукстоянов, поп Стайко и Русин Пантаджиев. Свещеници са били Васил Димитров, Димитър Василев и Стайко Толтуков.

Гръцкият владика бил изпъден още преди 1870 г. от селото, като му тропали с газени тенекии. Това говори, че духът на българското възраждане проникнал тук сравнително отрано. Понеже свещениците и учителите били местни хора, те навярно не пречили много на църковно-училищната борба за самостоятелна българска църква и училище. Датата 1873 г. може да се смята за начало на освобождението на селото от Цариградската гръцка патриаршия. Тогава пристигнал първият български учител Христо Атанасов (Каратанасов) от гр. Мустафапаша (Свиленград).

Народното хайдутство било разпространено и в този край. Тук се подвизавал през 1850—1853 г. известният народен хайдутин Ангел войвода със своята дружина. Той бил родом от с. Новаково, Асеновградско. След него се явява легендарният народен хайдутин Петко Киряков, наречен отпосле капитан Петко войвода. И двамата тия народни закрилници намирали подслон и убежище в Балъкьой, особено Петко войвода, който имал лични приятели там, тъй като бил родом от близкото българско село Доганхисар. Той се подвизавал с прекъсване в този край от 1863 до 1878 година, когато заедно с оттеглящите се руски окупационни войски напуща и той родния си край.

Други такива хайдути с по-малка известност били: Петко от с. Калайджидере, Гюмюрджинско, Никола Алагьозов от с. Балъкьой и Петко от с. Турбалъкьой. Те действували на местна почва главно около Фере, Балъкьой и Турбалъкьой около 1893 г. Една пещера, наречена „Мечкина дупка“ в местността „Боаза“ — Балъкьойско землище, им служела за скривалище. Тук били издебнати от турски аскер. Завързало се сражение, в което Петко бил убит, а Никола Алагьозов се спасил и избягал в България.

Подвизите на тия народни хайдути допринесли доста за пробуждането на българския дух в тая покрайнина.

Намирам за целесъобразно да дам по-долу някои имена, които са нагледно доказателство за чисто българския характер на селото:

От мъжките имена най-много се среща Стоян. След него идват Димитър, Митро, Иван, Атанас, Ангел, Вълчо, Вълко, Георги, Йовчо, Димо, Киро, Кръстю, Манол, Никола, Петко, Петър, Русин, Стайко, Стамо, Тодор, Стою, Христо. По-нарядко се срещат: Александър, Андон, Андрей, Борис, Бойко, Васил, Груд, Господин, Гого, Илю, Курт, Киряч, Костадин, Кралю, Мавер, Мирко, Михаил, Недялко, Нико, Пейо, Пейко, Станил, Симеон, Сотир, Евстати, Хараламби, Янко, Яно, Яни.

В женските имена преобладават: Тодора, Рада, Петкана, Мария, Руса, Стана, Стоя, Митра, Ерина, Злата, Керана. След това се редят.

Анастасия, Бърза, Велика, Гира, Недялка, Елена, Захарина, Иванка, Милка, Йовка, Кера, Киряка, Комня, Калина, Каля, Кръстина, Ергица, Мара, Наста, Плума, Петра, Пауна, София, Станула, Търня, Хила, Христина, Яна, Добра, Дуня.

Както се вижда от горното, преобладават чисто българските имена, които са строго определени и оформени. Няма производни от едно име, или близки по произношение, както се срещат в някои български покрайнини. Гальовните имена почти не съществуваха. Хората се именуваха по собствените си кръщелни имена: Стоян, не Тенчо; Димитър, не Митко; Никола, не Кольо; Костадин, не Динко; Тодора, не Тодорка; Рада, не Радка; Руса, не Руска.

Твърде убедително доказателство за вековното пребиваване на българи в селото може да се види и в топонимията, която има предимно български характер.

Характерни черти. Село Балъкьой, както и другите селища от Дедеагачко и Беломорска Тракия, е било откъснато на север с един пояс от турски, българомохамедански и гръцки населения от майката-отечество. Хората в тях са били поставени при много неблагоприятни условия и за да могат да запазят своята вяра и народност от асимилиране, трябвало да бъдат тихи, скромни, плахи, предпазливи и благоразумни, и помежду си сдушени. Предпазвали се да дават израз на своите лични и национални чувства пред друговерци. С течение на вековете тези душевни качества се предавали от поколение на поколение и се утвърдили като характер на българина от Беломорската покрайнина.

Такива са и балъкьойци по характер — тихи, скромни, предпазливи и благоразумни. В някои случаи, разбира се, помежду си са били свадливи и немного сговорчиви, особено по някои работи от обществен характер, като поправка на пътища, чешми и пр. Имало е някои готовани, които са гледали все други да работят, а те да не влагат никакъв труд, следствие на което се идвало до караници. От друга страна, не е имало авторитетна обществена сила, която да ги застави на принудителна работа, тъй като в турско общинската власт се е представлявала от местни селяни, които не искали да налагат тая власт брутално на своите близки.

Селяните от Балъкьой бяха трудолюбиви, пестеливи и честни. Преди 1900 г. за осветление си служеха с газеничета, наречени още кандили. Тези кандили се палеха само при нужда. Ако огънят на огнището пламти, за икономия кандилото се угасяше. Често пъти ние, като ученици, сме чели своите уроци нощ до огъня в огнището, за да спестим газта в кандилото. Или, когато е имало огън в огнището, кандилът се запалвал с раздухван с уста въглен-жар, за да се спести една клечка кибрит.

Пестяло се така също и в ядене, пиене и пр. Майката ще даде на детето си едно коматче хляб, 2—3 маслинки или малко сиренце и ще му каже: „Хем да присладиш катъка, ага ядеш от маслините и сиренето ка мижнуваш (затваряш очи).“ Дядо Киро Чавдаров, като дете, при родителите си прекарвал мизерно, обаче впоследствие, благодарение на своето трудолюбие, честност и пестеливост, се издигна и си спечелва материално благосъстояние. Той често ми е говорил, че когато

отивал на училище, майка му сутрин опържвала едно яйце, с половината от което закусвал, а другата половина оставал за пладнина (обед).

Кражби, убийства, подпалвания на сгради, побоища не бяха известни в селото.

Около 1890 г. селото претърпяло нападение от страна на турска разбойническа банда начело с помака Мустафа от с. Лъджакьой, Дедеагачко. Най-напред нападнали къщата на Петко Русколов за обир. Горили го по врата с нажежени железа. Съседите му започнали да вдигат тревога чрез викове. Разбойниците откриват огън и убиват баба Бъчварка. и раняват в крака Никола Налбантов, който впоследствие остана куц през целия си живот.

Помня още през детството си едно убийство — към 1896 г., извършено от турчин. Нашият съселянин Димитър Делипетков отива с двете си магарета в гората за дърва. Там дохождаха често и турци, момчета, по 4—5 души, но с две-три магарета всяко, да секат дърва и да ги носят в гр. Фере. Тия именно турчета се срещат в гората с Димитър Делипетков; задявали го, вземали му въжетата от магаретата, докато едно от тях, на име Кадир, го напада и убива с брадвата. Цяла седмица беше в неизвестност. Турската власт предприе сериозно издирване чрез джандармерия и войска и най-сетне го откриха и осъдиха. на 15 години тъмничен затвор в Одрин.

Ние го заварихме в затвора, когато бяхме там като политически затворници през 1905 г. Освободи се едва през 1908 г. поради общата амнистия, която тогава се даде на всички затворници по случай провъзгласяването на „Хуриета“. За издирване на убиеца дойде тогава в селото ни джандармерийският юзбашия Ибрах ефенди от гр. Фере. Посети училището ни. Изпяхме му турската песен „Нашири тур“. Остана доволен и ни похвали, че сме пеели много хубаво.

Моралът беше на голяма висота. Годениците ходеха по 3—4 години и първата брачна нощ излизаха пак „честни“, т. е. невестата запазваше своята моминска чест. Балъкьойци обичаха веселбите, народните хора и игри. Например на празника Илинден (20 юли ст. ст.) ставаше местен сбор (панаир). На него дохождаха гости от околните села Окуф, Турбалъкьой, Мархамли, Фере, Дедеагач и др. От гръцкото село Кавакжик идваха гърци-свирачи — кларнетисти, цигулари. Три дни се виеха хора на общоселското хорище „Багра“ и три дни се играеха ръченици и пееха народни песни по дюкяните около Багра. Помня такъв народен певец: Иван Димов Полименов. Когато почнеше да пее за Момчил, за Крали Марко, Страхил и други закрилници на българската вяра и народност, хората го слушаха със зяпнали уста и тук-там се провикваха за възхвала на геройските подвизи на тия български юнаци. Гергьовден се празнуваше също три дни със своите люлки и хора на „Св. Георгю“ преди пладне и на „Багра“ — след пладне. Тези празнувания продължаваха, защото доста младежи, които бяха на гурбет вън от селото по турски чифлици, като овчари и говедари или търговски чираци в Дедеагач и Фере, се завръщаха по това време или идваха на гости при своите близки. Те желаеха да прекарат своята отпуска от 3—4 дни в своето родно село и сред своите близки.

Народна носия. Селяните се обличаха спретнато, чистичко, особено

в празнични дни. И затова турците от гр. Фере и околните села ги наричаха „балъкьой трингасъ“ (тринг — който ходи наконтен).

Мъжете носеха на главите си калпаци от агнешка кожа. Една малка част — еснафът, носеха червени фесове със или без пискюли. Част от старите хора продължаваха да носят (до 1895 г.) черни чалми, наречени на местен говор „перфета“. Това е било едно приспособяване към турските чалми, които за отличие били разноцветни. Върху долната риза носеха така наречения забуњ със син цвят от памучен плат. Зимно време върху забуна — гунка от вълнен плат, с червен или винен цвят, обшита с гайтани. Най-отгоре — гриж (аба) до кръста, вълнен, черен, обшит с гайтани или ибришим. Поясът бе тъмен в тъмночервен цвят. Зиме се носеха вълнени шалвари, а еснафът носеше черни вълнени потури. Лятно време носеха памучни гащи. На краката носеха черни или тъмночервени вълнени чорапи или вълнени калци (калцуни). Носеха бели вълнени навуща с навити черни върви (сукари), обуваха цървули, от говежда или свинска кожа — домашна обработка. Зиме — за предпазване от студ и дъжд, се носеха дълги вълнени ямурлуци с черен или бозав цвят.

Жените носеха на главите си ръченик от бял памучен плат, дълъг около 2 метра и широк около 40 см. Той се туря на главата, косата се събира на върха като кок и ръченикът се събира около кока и се завързва с черна вълнена плитка, дълга и тя около 2 метра, широка 5—6 см. Ръченикът и плитката се спущат зад гърба, достигат до кръста и се пристягат с възата на престилката. От кръста надолу ръченикът има пуснати реси (ресии), достигащи отзад до бедрата. Престилката е от вълнен плат с квадратни или правоъгълни фигури, в разни ярки цветове: червен, зелен, жълт, черен. Горна дреха върху ризата беше фустанът от син памучен плат, без ръкави. Момичетата (момите) носеха сая, подобна на фустана. Саята отпред беше разрязана (процеп на гърдите) и с ръкави, отпред на гърдите везана: в средата кръст жълто-зелено, отстрани четири кръгли фигури червени. Саите отдолу бяха поръбени с тегел. Младите невести една-две години след венчилото носеха бели памучни фустани, на гърдите везани: в средата кръст с жълто-зелено-червен цвят, отстрани четири кръгли черни фигури. На полите имаше черни триъгълници. Краката си момите обуваха с бели памучни фабрични чорапи, зиме бели вълнени калци (калцуни). Обущата бяха кундури или чехли. Зиме носеха бели грижове (аби), дълги, с черна плетка по ръбовете.

След Балканската война (1912—1913 г.), поради сложилите се икономически и политически условия, тая женска носия беше коренно изменена. Носеха се вече домашни рокли и забрадки (чембери).

ИЗ БОРБИТЕ НА БЪЛГАРИТЕ В ДИМОТИШКА ЕПАРХИЯ ЗА ПРИЗНАВАНЕ НА БЪЛГАРСКИ ЦЪРКОВНО-УЧИЛИЩНИ ОБЩИНИ И БЪЛГАРСКА НАРОДНОСТ В ТРАКИЯ

Исторически бележки за Димотишка епархия — преди в историята да се спомене Димотишка, споменава се съседно до нея селище под името Плотинополи и споменава и в географията, съставена през VII—VIII в., пак въз основа на по-стари извори[1]. През тия векове обаче се споменава и името Димотика, като крепостно място в тая покрайнина, вместо Плотинополи. Това става във връзка със зачестилите нападения и нахлувания на авари, първобългари и славяни. Напр. византийският стратег Приск, под напора на аварите през 585 г., отстъпил в Димотика и после в Чорлу[2]. През следващите векове Плотинополи постепенно се забравя, а се говори само за Димотика. Като силна крепост градът играе важна роля в българо-византийските отношения, макар да е бил настрана от военните походи на българите срещу византийската столица Цариград. При Калоян димотишките граждани, като съюзници на българския цар, въстават против завоевателите латинци, като — „избиха и плениха голяма част и малцина се спасиха“. Така пише Вилардуен, летописец на четвъртия кръстоносен поход.[3]

При Иван Асен II градът бил средище на малка област от българската държава. Той се споменава, заедно с Одрин, в хрисовула, даден от цар Иван Асен II на търговците от Дубровник за свободно и безпрепятствено търгуване в България (1230 г.). Българският народ дал на града и свое, по-опростено име. В някои средновековни писмени паметници той носи името Мотик, напр. в апокрифната летопис на Исайя от XI г.[4].

Интересно е да знаем кога Димотика е станал селище на епископ и от кога след това се издигнал в седалище на митрополит, с по-обширна област, наречена епархия. В епархийски списък от времето на патриарх Никифор (806—815 г.) срещаме, че на Одринския митрополит са подчинени Плотинополския и Анастасиополския епископ, а в списък от средата на IX в., Анастасиопол се сочи южно от Димотика, край дн. с. Башклисе, на бърдото, наречено „Църковище“, където сега личат

---

[1] Извори за бълг. история, Латински извори, I, изд. БАН, 1958, с. 27 и 393.
[2] Извори за бълг. история, Гръцки извори, II, изд. БАН, 1958, с. 320.
[3] **Villardouin**, La conquête de Constantinople изд. Ферал, Paris 1939, § 335.
[4] Ив. Дуйчев, Стара българска книжнина, кн. I, 1940, с. 159.

развалините му[1]. По предания у башклисенци, селото първоначално било горе — на Църквище, а след това слязло долу в котловинката за по-лесно водоснабдяване. По името на големия кран на Църквище, селото нарекли „Баш клисе“, което значи „Главна църква“.

Според списъка на епископствата обаче от времето на византийския император Лъв Мъдри (886—912) положението се променило: на Траянополския митрополит (Траянопол, при с. Лъджакьой, Дедеагачко) били подчинени седем епископи, между които са Димотика и Анастасиопол. Като епископско седалище Димотика вече изместил Плотинопол. Одринският митрополит разширил своята област в северна и североизточна посока.

Така Димотика си останал седалище на епископ, и като такъв турците го превзели, заедно с околността му доста преди да превземат Одрин и го превърнали в своя временна столица (1360 г.). Голямата гръцка енциклопедия обаче съобщава, че през 1387 г. епископството в Димотика било въздигнато в архиепископия, но това ще да е било формално — било направено чест от Патриаршията в Цариград на покорения вече от турците град[2], защото турското завоевание означавало опустошение на земи и население, помитане на епископи и митрополити. Френският дворцов сановник Бертрандон де ла Брокиер описа опустошените градове с жалки останки от население и разрушени до основи градски стени, с обезлюдени полета. Обаче за Димотика, през който град минал два пъти през м. февруари, той подробно пише, че двойните му крепостни стени били запазени, че вътре в крепостта имало 400 къщи и султанът съхранявал там съкровището си, като най-сигурно място. Одрин също бил запазен и многолюден с много чужди търговци (венецианци, каталанци, генуезци, флорентинци). Бертрандон се възхищавал от красивото разположение на Одрин и Димотика, но нищо не казва какво е било населението им, не споменава и никакъв епископ или митрополит[3]. Както е известно, турците премахнали тази власт и в Търново след превземането му, като заточили патриарх Евтимий.

Явно, духовното (църковното) организиране на завладените от турците балкански земи почнало след превземането на Цариград (1453 г.). Завоевателят Мохамед II запазил цариградския патриарх и му дал права (привилегии) да управлява духовно християните. Цариградската патриаршия била опитна в това отношение и почнала да прилага изпитаната си стара, средновековна византийска практика, като взела под ведомството си българи, албанци и др., всички превърнати в „ромеи“. Това тя успяла да постигне в Тракия, Македония, Албания, където били най-често създадени от нея митрополитски средища.

Кога е почнала гръцката цариградска патриаршия да изпраща

[1] Извори за бълг. история, Гръцки извори, т. VIII, 1961. Погрешно, въз основа изследването на руския учен Регел селото е отбелязано Бешиккьой вм. Баклисе (I. 151). Село с име Бешиккьой тук няма и не е имало, както няма и в цяла Зап. Тракия. Сведения за с. Башклисе събрах от Евд. Каринтова, учителка в селото през 1910—1912 г. Във всички официални турски документи, които ни дават списък на селата в Димотишка околия, селото е записано с името Башклисе.

[2] Голяма гръцка енциклопедия „Пирсос“, т. 9, 1929, с.

[3] **B. de la Broquière,** Le voyage d'Outrmer, издание и анотации от Шефер, член на Института, Париж, 1892, с. 172 и 180.

митрополити в провинцията на турската държава, това не знаем. То може да се получи въз основа на патриаршеските и турските държавни архиви и ще е станало много скоро след признаването на привилегиите й от Мохамед II. Най-напред ще са били пратени в по-големите градове — Одрин, Пловдив, София и др., а после в по-малките, като патриаршията посочвала старите епископски и митрополитски седалища и на тяхно име издействувала бератите. Във всеки случай, през XVIII и XIX век Тракия е посеяна с митрополитски седалища начело с титулярни владици[1]. Крепостният град Димотика също от рано бил снабден с патриаршески пратеник. Според гръцката енциклопедия, през 1715 г. Димотишкият архиепископ (митрополит) имал 303-то място по реда на архиепископите в Турция, а през 1855 г. вече заемал 17-то място.

Наистина някои от тия митрополити не живели при удобства, но те били доволни от мисията си спрямо патриаршиите, мисия религиозна и повече национално-гръцка. Например, когато полковник Енехолм, от щаба на генерал Дибич, през 1830 г. посетил гр. Мидия, той пише, че градът имал 25 турски къщи и 100 гръцки, две джамии, които не заслужавали никакво внимание, и „две гръцки църкви наполовина разрушени, едната с името митрополитска, понеже един гръцки архиепископ (владика, митрополит) има в града“. Скоро след това митрополитът преместил седалището на епархията си в по-добрия гр. Виза, та станала Мидийско-Визенска.

Димотишкият гръцки митрополит бил при по-добри условия в запазен от смущения околийски град. Макар там да не се съхранявали и пазели вече съкровищата на султана, в крепостта имало затвор, в който били заточени видни турски държавни сановници. Трябва да допуснем, че след създаването на Одринската епархия била създадена и Димотишката епархия. И вече през XVIII век, ако не и по-рано, Димотишката епархия граничела на север, освен с Одринската — с Латицката (бихме казали Ортакьойската или Ивайловградската) на юг с Марнойската (Гюмюрджинската), на изток с Хараклийската.

Обсегът на Димотишката епархия бил доста обширен. В средата на XIX век турското правителство наложило да се установи определена заплата на владиците и патриаршеският събор определил заплата на Димотишкия владика 73 750 гроша, на Одринския — 114 000, на Марнойския — 63 500, на Литицкия — 413 000 и т. н.[2] От тази заплата владиката внасял в патриаршията 3750 гроша.

От един екзархийски доклад от 1905 г. се вижда, че в Димотишката епархия влизали два града (Димотика и Софлу) и 65 християнски села: 28 в Димотишка каза (околия), 12 в Софлийска, 4 в Ортакьойска

[1] Впрочем още през 1395 г. патриаршията в Търново изпратила молдавския митрополит Йеремия. Така в най-тежките дни за народа ни и за Търново в града дошъл гръцки митрополит, пратеник на патриаршията. Колкото за селищата край Мраморно море — имаме сведение за гръцки Ганос—Хорски владика от 1657 г. (вж. Д. Мишев, България в миналото, София, 1916 г., с. 178 и 215). Немецът Герлах посетил гръцкия митрополит в Одрин в 1578 г. Митрополитът знаел да чете, но не знаел да пише, та не се подписал в тефтерчето на Герлах.

[2] Цариградски в. „България“, от 4 и 18 юни 1862 г., извлечение от сборния устав, печатан в патриаршеския орган „Анатоликос астир“.

(Ивайловградска), 16 в Узункьоприйска, 2 в Одринска и 3 в Хавсенска. Така, при образуването на патриаршеските епархии не се спазвало турското административно деление — дори било по-добре владиците да имат влияние в няколко околии, да участвуват в административното им управление и да услужват на християните. По народности населението в епархията било: българи 23 360 души, гърци 33 170, албанци християни 6720, цигани християни 402 и власи 12 д. Трябва да отбележа националната пъстрота на християнското население в епархията и надмощието на гърците, каквото надмощие не е имало в съседните й епархии. По този въпрос ще се спра подробно по-нататък. Ще отбележа само, че като гръцки били броени и някои от турскоговорещите (гагаузките) села, а също и албанските села в Узункьоприйската околия. В същия доклад е казано, че от българите 16 240 души вече признават духовното ведомство на Екзархията. Гърцизмът бил силен в Димотика и Софлу[1].

Димотишка епархия според гръцки извори — от една гръцка статистика за епархията, публикувана късно (1929 г.), личи отпадането на доста села от нея. Сведението е от Г. Ламбулияди, гръцки учител, одринчанин. Според него, освен двата града, под църковното ведомство на Димотишката епархия имало 48 села[2]. Съобщава ми както той ги е записал — някои с гръцките имена, обаче поставя в ъгловати скоби официалните имена, а ги поделям и по околии:

В Димотишка околия: Ак-бунар, Булгаркьой, Джамбаз-Имледин (Рум-Джамбазла и Емледин), Кадъкьой, Карабейли, Карабунар (официално и Чешнегир Карабунар), Карлъ (Карлъкьой), Капуджи (Капъджикьой), Коруджи (Коруджикьой), Кулелибургас, Скуртохори (и Къзълджикьой), Мандра, Пранги (Пранга), Салтики (Салтъкьой), Петрадес (Ташчи-Арнауткьой), Куфовуно (Инджес), Чаушли, Палиури (Чалъкьой) и Чубали (Чобанлъ-Рум). Обаче Ламбусияди пропуснал от околията с. Азвестадес (Киреч-Арнауткьой) и с. Токмаккьой, които на друго място сочи при Димотика, та не може да не са били в епархията.

В Одринска околия: Кулакли, Пазарли, Инджекьой (туркогласно), Азатли (туркогласно), Еникьой (Дюдюкчиеникьой), Татар (Татаркьой), Карасакли (туркогласно), Каракасъм (албаногласно) (не е вярно, селото бе туркогласно, т. е. гагаузи българи). Одринските села са от одринската нахия Ада, между Одрин и Димотика. Каракасъм и Азатли бяха в ляво от река Марица.

В *Ортакьойска* (Ивайловградска) *околия:* с. Мандрица, [което сега е в България].

Села вляво от р. Марица и до р. Еркене (източна граница на епархията): Псатадес [Хастърджи-Арнауткьой], Кости-Ули [с. Сремкьой и с. Улукьой], Карахамза, Кавакли, Пашаенидже (и Еникьой), Гяур-Куракли, Чифликкьой, Чалъ, Курт [Курдукьой], Залъфаки [Керемидчи-Залъв), Ескикьой и Чакмак — всички в Узункьоприйска околия. Залъв-Аслан [т. е. село Залъв и село Аслан], Шараплар [туркогласно, както

[1] ЦДИА, фонд 246: оп. 1, арх. ед. 176.

[2] „Тракика", том II, 1929, с. 91—92. Издание на Тракийския център в Атина (на гръцки). Съобщението дължа на Мих. Д. Балджиев. Вж. тук приложение № 1, II.

и с. Аслан] — всички в Хавсенска околия. Кюпли, Дуганджи [Дуганджи-християн или Доганджи-гебран] — в Ипсалска нахия.

В Софлийска околия, вдясно от р. Марица: гр. Софлу, с Корнофоля [Карабунар или Дербенд-Карабунар], Дадя [Чамкьой].

Виждаме, че Ламбусияди не е точен: пише две села като едно, пропуща две села, не съобщава, че Залъв, Хасърджи-Арнауткьой и Керемидчи-Залъв са албаногласни: а с. Чакмак вече бе чисто турско. Че обсегът на Димотишката епархия, даден от Ламбусияди, е извлечение от стар, много отпреди 1912 г., оригинал се вижда, понеже той поставя в епархията и ивайловградското село Мандрица, което, заедно с околията, още през първите дни на Балканската война влезе в границите на България. Изключил е само селата Горно и Долно Луково и Сивкладенец. Ламбусияди, като местен човек и познавач на областта, придружавал археолога Пападаки през 1921—1922 г., и оригиналният списък на селата в епархията и околията намерил в митрополията на Димотика. В него има и друга една старина, която отбелязах по-горе: записано е узункьоприйското турско село Чакмак като подчинено на димотишкия митрополит. Някога в с. Чакмак наистина имало и българи, но те се изселили в Узункьоприю много отдавна.[1] Не може да се уточни и селото Гяур-Куракли в Узункьоприйска околия. Не го намираме в никой друг списък, няма го с това име и в подробния списък на селата в околията от 1848 г.[2] Турската власт записва обикновено гръцките села с „рум", та би писала Рум Куракли. Българските записвали с „Гяур" или „Геберан".

Но Ламбусияди ни дава по митрополитските архиви интересно сведение за произхода на някои гръцки села, именно от къде е дошло населението им. Не казва обаче кога са били създадени тия села. Ето ги:

Група от 12 села от Пелопонес: Куруджикьой, Кадъкьой, Чобанлъ, Къзълджикьой, Скуртохори, Кулакли, Пазарли, Карабунар, Акбунар, Асвестадес, Чаушли (само в това последно село живеят и турци, другите имат компактно гръцко население), Куфовуно. — Група от 11 села от Епир: Пранга, Петрадес, Кулелибургас, Кости, Залъфаки, Псатадес, Капуджикьой и навярно Мандра, Салтъкьой, Карабейли, Софлу. — Група от 7 села от Македония: Палиури, Токмаккьой, Алпохори, Джамбаз, Карлъкьой, Емледин и Булгаркьой.[3]

В това сведение на Ламбусияди има едно повторение: Къзълджикьой и Скуртохори е едно и също село, първото му име е официалното турско име, само така записвано в салмаметата. Както видяхме по-горе при изброяване селата в епархията той сочи само Скуртохори. Алпохори е с. Телкьой (или Килкикьой) до 1912 г. под ведомството на Ли-

[1] Напр. родът Каунджиеви, се нарича в документите в Узункьопрю с името „Чакмаклъ", по името на селото, също и други.

[2] Турски документи в Ориентал, отдел на НБКМ, сиг. Одр. XIX, 1/29, инв. № 11 782.

[3] Вж. Приложение № 1, I. В шерийски илям (решение) от 1687 г., написан от димотишкия кадия, не намираме с. Чобанлъ и с. Кулелибургас, обаче в документа едно село не може да се прочете, понеже хартията тук е скъсана. Село Петрадес (известно с турското му име Ташчи Арнаудкьой) в документа е писано Арнауд джедид (джедид значи „ново") което показва, че е било основано след Асвестадес, последното по турски наричано Киреч-Арнаудкьой (Документ в НБКМ, Ориенталски отдел сиги. Одр., 18/10; инв. № 3800).

тицкия (Ивайловградския) владика, поради това липсва в подведомствените села на Димотишкия владика, изброени по-горе в списъка. В топографската триверстова руска карта 1:126000, снимана на място от руските военни инженери през 1878 г., именно Къзълджикьой липсва, а е писано Шкуртохор, по местен изговор от населението му. В статистиката на френския цариградски вестник „Курие д'Ориан“ от 1878 г. е записано Къзълджик. Изобщо гръцките имена, давани на някои села от гръцките духовни власти (владиците) понякога възприемани и от населението, не срещаме в официалните списъци. Изключение, в картите, прави само с. Къзълджийкьой (или Шкуртохор).

Викенел през 1847 г. не мина лпрез с. Къзълджикьой (или Скуртохор), а на юг и пише „Скуртохори махала“. Така записва селото и на скицата, и на картата си. Оттук е взето името и в австрийската военна и след това и в турската карта 1:210 000. В шерийския илям (решение) от 1687 г., написан от димотишкия кадия, липсва Скуртохори, а само Къзълджикьой под името Къзълджели.[1] Гръцките имена на селата, съобщени от Ламбусияди, изобщо са преводи от турски, т. е. давани са от епархийските гръцки власти, както и другаде, не са донесени от заселниците. Имената на пелопонеските села Скуртохори, Азвестадес (превод от турски — Киречкьой), Куфовуно (значи Глуха планина) не се срещат в Пелопонес. Село с името Скурта има в Тиванска околия, окръг Атина[2]. Според гръцката енциклопедия, името Скуртохори е ново име на с. Къзълджикьой, не става дума за старо име.

Във всеки случай, това съобщение на Ламбусияди за образуването на гръцките села в Димотишко и околността е автентично по гръцки източник. За нас то е твърде ценно и интересно. То ни разказва, че гръцкото население в 29 села и един град (Софлу) не е местно население, дошло чрез близко разселване, а е дошло от много далечни краища и е колонизувало тракийска земя през турското владичество, т. е. всичките гръцки села в Димотишка околия на брой 22 са били образувани от заселници, чужди на Тракия. В Одринска околия са били образувани 2 подобни села, в Софлийска (с града) 3, в Узункьоприйска 3, в Ортакьойска 1. Димотишката гръцка епархия се поддържала от чуждо на Тракия население, и по този начин минаваше с гръцко или преобладаваше гръцко население. Специално тези гръцки колонии в голямата през онова време Димотишка каза са попречили за правилното и свободно разселване на местното население от българските села. То е било принудено да търси места за излишното си население и за прехрана отвъд р. Марица и да образува някои от отвъдмаришките български села (с. Янюрен — с. Харалагюню, другите — Християн Доганджи, Чифликкьой и пр.), или да се заселва чак в Мала Азия и да се създават там българските села „от Димотишката каза“, както се пише от изследователите. А част от тях са заселвали и в съседните им гръцки колонистки села и там се погърчвали, или в гр. Димотика. Впрочем стеснеността на местното българско селско население е била причинена и от колонизуването тук и на юруци-турци от Мала Азия и след тях на къзълбаши (алиани). Известна е тук покрайнината „Къзълбашлъка“.

[1] НБКМ, Ориент, отдел, сиг. Од. 18/10, инв. № 3800.
[2] Голяма гръцка енциклопедия „Пирсос“, Атина, 1933, т. 22, с. 4.

Възможно ли е запазването на средновековно гръцко население около Димотика? — Колкото и да са общи сведенията на Ламбусияди за произхода на някои гръцки села „около Димотика“, ние трябва да се спрем още върху този въпрос. Преди всичко: може ли да се допусне запазването тук на средновековно население след многогодишните турски опустошения и завладяването на тоя край от тях? Що се касае до равните и открити места, сведенията на Бертрандон де ла Брокиер от 1433 г. са категорични: жалки останки от население има във Фере. Оттук до Димотика той не споменава никакво селище, както и оттук до Одрин.[1] А колко села бихме могли да изброим сега по тоя път! Не е имало никакво селище и на мястото на днешния Софлу. Без никакво население била и областта отвъд Марица, на изток от нея Бертрандон минал през нея от брода срещу Димотика, на юг чак до Енос. Ипсала бил в развалини. Тук-там в тоя край имало само турци-колонисти.

На запад от пътя Фере-Димотика-Одрин обаче планинските дебри на Родопските разклонения гъмжели от укрито население, още полуподчинено, без турско управление. Бертрандон споменава за него по пътя Гюмюрджина-Фере, в планините и горите, страхува се от него и го нарича „лоши хора и убийци“.[2] Тия немили-недраги, лоши хора, без водачи вече, без власт и без закони са били все българи. Скоро те били подчинени и са оседнали в местните стари села Доганхисар, Тахтаджик, Дервент, Домуздере, Пишман и др. в северните, също планински села на Димотишко — Кутлуджа, Чамкьой, Янюрен, Каяджик, Караклисе, Г. Дервент, Малък Дервент, Башклисе, Крушово, (Хаджи Али), Горно и Долно Луково и др. — все стари села, със средновековно население[3]. Към това старо средновековно българско планинско население спадат и българомохамеданите в тоя край, масово насилствено откъснати от българщината в средата на XVII в., за по-сигурно овладяване на цялата област. Не може да се допусне, че е останало тук средновековно гръцко или ромеизирано население.

За българи около Димотика пише и византийският историк Г. Акрополит още в средата на XIII в. Когато византийският император Теодор II Ласкарис (1254—1258) завладял от българите Димотика и поставил там гарнизон, той поръчал гарнизонът да не излиза от крепостта поради опасност от околните българи.

Не можем да посочим помохамеданчени гърци. Не може съобщението на Брокиер за 400-те къщи в димотишката крепост през 1433 г., да означава, че това са били гръцки къщи. Евлия Челеби в 1667 г. пише за „сто къщи зловещи кяфири в крепостта“[4] иска да каже верни на владиката. Турски анадолски колонисти били настанени в крепостта,

[1] Бертр. де ла Брокиер, пос. съч., с. 179—180.
[2] Бертр. де ла Брокиер, пос. съч., стр. 178—179.
[3] Село Караклисе („Черна църква“) турците пишат Сърт Караклисе, което показва, че е на бърдо. А с. Крушево (Крушово) наричаха и пишеха Хаджи Али. В документа от 1687 г., писан от димотишкия кадия, селото е назовано Ел-Хаджи-Али виран, което показва, че е било на мястото на развалини. Твърде интересно е това, че било запазено старото българско име на селото, единствен случай в тоя тъпкан от турците край.
[4] Евлия Челеби. Пътувания, т. VIII, превод от Ат. Христов, съхраняван в архива на Тракийския научен институт в София.

където се пазели съкровищата (хазната) на султана, т. е. на държавата. Скоро от Мала Азия били докарани колонисти и за полето, а те нахлули и в планинските райони.

Смесване на новодошлите с местно българско население. — Съобщението на Ламбусияди за късно заселване на Димотишкия край с „гръцко" население, т. е. че то не е средновековно местно население, ще приемем за истинско. Седем села били от заселници из Македония, из несигурната поради албански притеснения Западна и Югозападна Македония, от където има заселници и другаде у нас. Те напуснали родните си места един или два века преди вилнежите на известния Али паша Янински (Тепелени). От същото време ще са изселниците из Епир — 11 села. Но някой имена показват какви са били тия „гърци". Тук, в списъка, се мъдри с. Булгаркьой, разположено близо до Димотика, в статистика на в. „Курие д'Ориан" писано като българско. Селото е съществувало още през XV в., ако не и по-рано под това име.[1] А през 1793 г. в гр. Димотика се заселили и копривщенци — след изгарянето на Копривщица от кърджалиите. Селото било използувано като къшли за овцете на джелепи, а българите средногорци се настанили тука и семейно.[2] Това ми разправяха през 1918 г. и местните булгаркьойци. Като ми говореха на български, те прибавяха, че в селото по-късно били дошли хора от околните села (гръцките). Но и в други села тия две групи издават своята народност. Петрадес е Ташчи-Арнаудкьой; села Залъфаки (Керемидчи-Залъв) и Псададес (Хасърджи-Арнаудтук „арнауд" може да означава и население от крайния югозапад на Македония, в съседство с Епир и Албания, а в Кулелибургас бяха открити чисто албански следи (албанци-християни), а отвъдмаришките кьой) бяха изцяло албански говорящи, т. е. чисти албанци-християни, каквито сами се наричаха. Албански ги дава и статистиката на в. „Курие д'Ориан". Според Ламбусияди „навярно" от Епир са Мандра, Салтъкьой, Карабейли, па и Софлу. Обаче „Курие д'Ориан" през 1878 г. пише, че Карабейли е българско село (128 къщи). А добрият познавач на Димотишко Панайот Христов, родом от димотишкото село Караклисе, със средно образование, секретар-бирник в с. Карабунар (вж. погоре пелопонеските села) от 1915 до 1920 г., с когото през 1918 г се срещнах в селото, ми даде твърде интересни сведения.[3] В трите села погърчването на българи явно личало. В Мандра дори родът Лечовци бил от с. Търново (Търново-Сеймен, сега гр. Марица), някогашни салджии. Такива салджии имало и от селата край Марица. Пан. Христов в 1920 г. намерил в с. Търново един дядо Лечо, от Лечовците, 95-годишен, на младини пътувал салджия до Енос, отбивал се бил у родните си в с. Мандра и нощувал, навсякъде се говорело на български. Българи имало и в Салтъкьой. През 1847 г. Викенел минал оттук и за Мандра писал само „малко село", като продължава: „Салтъкьой, българско село, 10 мин. от Марица"[1]. Носията на населението в трите села (Карабунар, Мандра и Салтъкьой) бе еднаква, както също и в Софлу, като носията на отвъдмаришките български села в Узункьоприйско. Интересното е, че гръцката учителка в с. Карабейли, родом от селото, през 1902/903 г. се омъжила за българския учител В. Георгиев, в с. Караклисе. Баща ѝ често идвал при своя зет и говорел хубав български език. И когато някои упреквали В. Георгиев, че се оженил за гъркиня, той отговарял, че родните ѝ са българи. В Мандра, Салтъкой и Карабейли всички стари хора знаели български, гръцкият език бил с вмъкнати в него българизми. Напр. в някои околни български села се казва: за идем, за видим, а тук пред гръцките думи (глаголи) прибавят българското „за": запаеноми, задюми и пр.

А гр. Софлу е ново селище, почнало да се въздига като гара след постройката на ж. п. линия Одрин—Дедеагач — 1872 г., той стана седалище на околия след 1885 г. Възниква на мястото на средновековното *селище Софус*, изчезнало през време на турските завоевания; споменато е в типика на Фернския манастир през 1152 г.[2] Бертрандон през 1433 г. минал от тук и не споменава никакво селище. Името обаче се било запазило у околното българско планинско население, което при спущането си по-късно към долината на р. Марица наново го създало, но с турски изговор на името. Така е било и с някои други села. Софлу отначало образували заселници от старите български села Голям и Малък Дервент, Янюрен, Каяджик, Башклисе. Но дошли и гърци „от Текирдаг", т. е. ганозлии, които издигнали бубарството. До 1878 г. Софлу минавало за смесено българо-гръцко селище, такова го дава и статистиката на „Курие д'Ориан" от 1878 г. (1030 къщи). Погърчването му усилено започнало след 1886 г. Заселили се лекари, аптекари, търговци, гърци от островите, но българският език у старите бил запазен.

Интересно е „пелопонеското" преселване на 12 села, за което Ламбусияди не ни съобщава нищо по-конкретно. То станало през турското владичество, а турците завладели Пелопонес (по славянски Морея) през 60-те години на XV в. Някои събития обаче може да са причинили това изселване през XVI или началото на XVII в., но във всички тия „пелопонески" села около Димотика до 1912 г. се откриваха и български следи, неизчезнал още български говор и спомени за българщината, както ще видим по-долу.

Като по-чисти гръцки села в Димотишко, без видими примеси, според Пан. Христов, били Чалъкьой и Токмаккьой, с по-лека мъжка и женска носия, по-културни, по-чисти. Останалата по-голяма група се-

---

[1] Между вакъфираните имоти на султан Баязид II (1481—1512 г.) срещаме и Димотишка каза и с. Болгар (**В. Мутафчиева**, Аграрните отношения в Осм. империя през XV—XVI в., изд. БАН, София 1962, с. 144).

[2] В шерийския илям от 1687 г. селото е записано да плати за 5 дяла (735 акчета) данък за куриерската служба, съседното с. Карабунар — 9 дяла, с. Куруджикьой — $^1/_2$ дял, Салтъкьой — $3^1/_2$ дяла, Мандра — 4 и т. н. Още в 1687 г. Булгаркьой не е било малко село. Най-много платило с. Чалъкьой — $11^1/_2$ дяла, било най-голямо от всички тук села.

[3] При написване моята книга „Народностният образ на източния дял от Западна Тракия", 1944, София, изд. МНП, съм използувал сведенията на Пан. Христов. — Изселници из Епир и от разрушения гр. Мосхопол, с куцовлашко (цинцарско) население имало пръснати в градове и села из цяла Македония. Вж. Йор. поп Георгиев и Ст. Н. Шишков „Българите в Серското поле", издирвания и документи, Пловдив, 1918 г. и „Българите в Драмско, Зъхненско, Кавалско, Правишко и Саръшабанско" изследвания и документи, Пловдив, 1918 г.

[1] Viquesnel, Vuyage dans la Turquie d'Europe, description de la Thrance, t. II, p. 168.

[2] Уставът е публикуван в Изв. Русского Арх. Инст. в Константинополе, т. XIII, с. 17—77, 1900. Вж. моята книга „Народностният образ и пр. с. 77 и сл.

ла били по-простички и по-груби, мъжете с чалми и дълги сини гащи, жените с къси сукмани, с кюркове (кожуси), езикът груб гръцки, когато го говореха. Истинските гърци ги наричаха „парапанковци“, страняха от тях и дори не се вземаха[1]. Парапанковски села бяха: Акбунар, Киречкьой (Киреч-Арнаудкьой), Карабунар, Кадъкьой, Чобанлъ, Къзълджикьой, Куруджикьой, Капуджикьой и др. Жителите на Булгаркьой бяха по-културни и по-чисти, също Ташли-Арнаудкьой Мандра, Салтъкьой, обаче езикът им бе парапанковски. В с. Инджес (Куфовуно) до Димотика имаше доста български семейства, някои се родеели с български родове в Софлу. Пан. Христов посещавал такива семейства, старите говорели хубав български език (селото е на пътя Димотика-Караклисе, което е родно село на Христов), а Викенел„ в 1847 г. го пише „малко българско село“ — така са му казали придружаващите го — цариградчанинът колежанин Калига и прислужникът му Марко.[2]

Според един турски документ от 1678 г. за султанския лов били дадени следните лица, едни от които носят чисто български имена, не само общо християнски: Димо, син на Драган от с. Инджес, Апостол, син на Мичко и Димо, син на Киряки от Софлу, Щерю, син на Мано от Кадъкьой, Апостол, син на Маврин от Болгар, Никола, син на Моско от Токмак[3]. В Инджес, Чаушли и Киречкьой (Киреч-Арнауткьой) освен старите български заселници, имало и по-нови от с. Голям Дервент.[4] И в. „Курие д'Ориан“ в статистиката си от 1878 г. сочи с. Киречкьой като смесено, българи и гърци (98 къщи). Село Кулаклий, казва Пан. Христов, минаваше за гръцко село, обаче и тук старите знаеха български. В селата Акбунар и Къзълджикьой старите също говорели, мъже и жени, и български. Христов спал у баба Велика в с. Къзълджикьой, родът ѝ се казвал Мирчовски. Други родове — Драгневци, Дренковци и др. — според баба Велика били дошли от Стара планина „оттатък Заарата“, от „Дреново“. „Къзълджик“ го били нарекли турците.[5] В Акбунар имало Бъчварови, Търговци, Църневи и др. При това положение може да се приеме, че с. Къзълджикьой (и с името) Скуртохори), е било образувано от два слоя, вторият „пелопонески“, първият по-стар български, един до друг в две махали, поради което общото село минавало с две имена. И Ламбусияди го дава като две села, докато турската администрация наложила само турското име на съединеното село.

А софлийското с. Карабунар (Дервент-Карабунар), у Ламбусияди

[1] За парапанковците вж. пос. моя книга стр. 28 и сл., също моята статия в сп. „Завет“, април 1941. Парапанко — в смисъл на парвеню, големеещ се от долен род и произход човек, думата е гръцка. По-мек израз от „кондрокефало“ (дебелоглав).

[2] Пос. съч. на Викенел, с. 68. В триверстовата руска карта с. Къзълджикьой (Скуртохори) в 1878 г. е записано по парапанковски говор, както са го казали местните жители на русите „Щкуртохор“, т. е. с. Щ, а не със С, по парапанковски.

[3] НБКМ, Ор. отдел, фонд 83, арх. ед. 35.

[4] Добрият познавач на Тракия Г. Димитров, учител и книжар в Одрин до 1878 г., пише, че Чаушли и Булгаркьой са български села, жителите им употребявали някоя гръцка дума в говора си (Г. Димитров, Княжество България, ч. I, София 1894, с. 73). Като книжар през 70-те години, той обикалял Тракия.

[5] Може обаче името „Дряново“ да е било свързано от осведомителката със старопланинското Дряново, а името да си е местно, старинно.

Карнофоля, поради името си изглежда близко по дервентджийската си служба с околните (на запад) две села (Гол. и Мал. Дервент), създадено и установено като тях от местно българско население, ако не в края на XV в., то вероятно през XVI в. В 1878 г. „Курие д'Ориан“ го пише смесено с гърци (245 к.). Чисто българско е било и най-южното тук село на епархията Чамкьой (Чам кебир в турски документи), често наричано и Дадя, по името на един съседен гръцки манастир, под влияние на който последователно се и погърчило, но в. „Курие д'Ориан“ го дава изцяло като българско (130 к.) В 1659 г. пред кадията във Фере от Чам кебир се явил Андрея, син на Петко.[1]

На Петко войвода били дадени много благодарствени писма през 1879 г. за защитата на села, между които и гр. Софлу, с. с. Карабунар, Карабейли, Мандра, Салтъкьой, Киреч-Арнаудкьой, Карабунар и др. — с десетки подписи на всяко писмо. Писмата обаче сега имаме само в преписи и без подписите. Ако имахме оригиналите, сигурно в подписите щяхме да намерим характерни български имена.[2] Председателят на българската църковно-училищна община в Димотика свещ. Г. Николов, в доклад от 14 ноември 1903 г. за положението на българщината в града и околията, за гръцките села пише: „Не съм в положение да кажа, дали населението в тия села е било някога българско или не. Казвам, че в много от тия гръцки села до скоро е имало, а в някои и досега има по няколко български семейства (къщи)[3].

Само едно внимателно изследване на населението в селата на Димотишката епархия — става дума за „гръцките“ села, образуването им, езика, родовете, кога се заселили, старите им села и т. н. — би могло да ни даде една истинска преценка, подкрепена с данни. Това обаче не бе направено между 1913—1920 г., защото годините бяха ненормални, военни. А от гърците това не може да се очаква, за тях всичко е елинско — и албанофоните, и българофоните, и влахофоните, и туркофоните. В епархията се прехвърли (засели) и население от отвъдмаришките села, както гръцкото, така и албаногласното, туркогласното и дори българогласно, малкото патриаршисти българи. Това стана през време на българското управление на Димотишка околия през 1915—1920 г. и особено след гръцкото поражение в Мала Азия през 1922 г., когато всичкото християнско население от Източна Тракия бе прогонено от окупираните я наново турци. Някои имена на нови села в Димотишка околия ни посочват това: с. Неон-Кости (по името на с. Стремкьой Узункьоприйско, Неон-Лили (по с. Улукьой) и др.

Заселването около Димотика на 29 села (или на част от населението им) от Пелопонес, Епир и Македония, за които ни говори Ламбусияди, е било удар върху местното българско население, което било възпрепятствувано да се разселва из околията и епархията и да образува нови села, или да запази някои стари български села от погърчване. Земята на останалите български местни стари села била ограниче-

[1] НБКМ, Ор. отдел, сигн. Ф., фонд 37, № 1.

[2] Вж. писмата в книгата Петко войвода (1844—1900), изд. Тракийски научен институт, София, 1953, с. 183 и сл.

[3] ЦДИА, Фонд 246, арх. ед. 237, л. л. 14—22.

на от новите заселници. Българските села на голямата Димотишка околия (с Ивайловградско и Софлийско до 1878 г.), поради чуждата колонизация не могли да запълнят околията с българско християнско население, както това е станало със съседните околии в Западна Тракия. Те били принудени да пращат заселници в съседните нови гръцки села или в съседните градове и там те да се топят в гърцизма и да изчезват. Не можем да посочим от мощното разселване на с. Гол. Дервент, на с. Малък Дервент, да са се образували нови български села, както това са направили българските стари села във Ференско—Дедеагачко и Гюмюрджинско. Село Янюрен успяло да образува с Харалагюню, с. Гол. Дервент — с. Кадъкьой все отвъд Марица. А северните димотишки села (Крушово, Горно и Долно Луково, Гьокчебунар, Юбрюерен) намерили място за разселване отвъд Дарданелите в Мала Азия, където образували известните ни български малоазийски села. Сега не можем да си обясним и причините на тази далечна гръцка колонизация в Димотишка околия и епархия. Тя не е във връзка с общото движение — късно след турските завоевания — на население от западните земи на Полуострова към изток, към тракийските разорени и опустошени от завоеванията земи. Може би заселването на далечните колонисти тук е дело на димотишките гръцки митрополити. Създадата се тук ранна митрополия, в края на XV или през XVI в., ще да е потърсила свое паство и го е повикала, и го е улеснила.

Българското възраждане в Димотишка епархия до 1878 г. — Възрожденското движение всред българите в Димотика и епархията — спрямо другите ни земи — не е много закъсняло. Това се отнася и за града, и за околията, силно притискани от владиката и създадените около него гръцки съветници търговци, бакали, свещеници и учители. Макар че дори будните копривщенски заселници в града се огъвали и претопявали в гърцизма. Г. Димитров, добър познавач на Одринско от онова време, пише с огорчение за това[1]. И все пак Начо Димитров, 30-годишен, родом от Димотика, участвува в четата на Хаджи Димитър и Стефан Караджа през 1868 г.[2]

В Димотика патриаршията изпращала все просветени и способни служители за владици. Във възрожденския ни печат няма случай да се спомене за недостоен патриаршески агент тук. Срещаме една характеристика на гръцки димотишки владика от онова време. Когато гръцкият патриарх си подал оставката в знак на протест против издадения от султана ферман за учредяване на Българска екзархия през 1870 г., бил извикан да го замества димотишкият гръцки митрополит Дионисий. След това, за избиране на нов патриарх, гръцкият в „Типос“ препоръчвал Дионисия по следния начин: „Човекът от днешната епоха трябва да бъде не само народен деятел с политическа разумност, но и да се радва някак на особено благоволение и уважение от властимащите (турците), а за такъв ние намираме сегашния наместник на вселенския престол димотишкий Г-н Дионисий, който за краткото време като повереник управлява черковните работи, развил е разумност, деятелност и удивителна способност, като е изкарвал всичките паднали му работи с голяма сръка и сполука, и има всякога към себе си помагането на властниците. Такъв мъж, мислим и надяваме се, че ще сполучи някое решение, съгласно със съществуващия ред в черквата, и на многошумния български въпрос, на този камък съблазнения за всичката православна черква, и ще докара желаемото съгласие и мир в православното изпълнение.“ Това мнение на гръцкия вестник за димотишкия митрополит заимствувам от в. „Македония“ и редакторът му П. Р. Славейков го помества под заглавие: „Лъскавото теле две майки бозае“[1]. Вижда се, че Дионисий бил способен мъж и с доверие и връзки с властта. Патриарх не бил избран, но бил повишен, като го изпратили да смени одринския гръцки митрополит, когото считали неспособен да ограничи разпространението в голямата одринска епархия възрожденското екзархийско движение всред българите. И тук наистина се отличил като голям българомразец и туркофил.[2]

Кога е дошъл Дионисий за гръцки димотишки владика не знаем, но тук е бил преди 1859 г., защото бил пратен да анкетира в Одрин споровете между българи и гърци за черквата в мах. Керишхана и българите предварително изказали недоверие към анкетьора, като пишат: „Той преди две години оборн едного българина в Димотика, че само му споменал да направят българско училище да се научат децата поне богу да се молят на матерния си език.“[3]

От това съобщение виждаме, че въпрос за откриване на българско училище в Димотика бил поставен още през 1857 г.

През 1861 г. срещаме за едно ограбване на християните в Димотишката каза при съдействие на владиката Дионисий. Случаят е пикантен. Двама чорбаджии гърци закупили илтизама (десятъка) на казата за 60 000 гроша, и вместо да съберат толкова, те събрали двойно, т. е. 120 000 гроша и нищо не внесли в държавното съкровище. Като се установило това, властта арестувала двамата закупчици и ги откарала в Цариград. Тук те били принудени да броят дължимите на държавата 60 хиляди и поради застъпничеството на владиката очаквали да бъдат освободени от затвора. Обаче властта искала да върнат и ограбените 60 хиляди гроша. Одринският валия обяснявал на владиката, че освобождението ще стане лесно, стига те да платят 60-те хиляди гроша, които неправилно взели от народа на казата. „Правителството — казвал валията на владиката — се показва твърде търпеливо, да не кажем слабо, като ги осъди само за едно чисто и просто връщане на сумата за десятъка, когато тук има и грабителство във вреда на други, които престъпления падат под наказателния закон.“ Но владиката, продължава вестникът, „настояваше да посредничи за своите хора, като държеше все на това, че уж те били сиромаси, той ги уж познавал отдавна и че единият от тях бил му роднина, че това е една минала работа още преди една година, селяните от казата Димотика ед-

[1] **Г. Димитров,** Княжество България, ч. I, 1894, с. 75.
[2] **Ил. С. Бобчев,** Хаджи Димитър и Стефан Караджа и техните другари, София, 1930, с. 55, библ. „Бележити българи“, изд. МНП.

[1] В. „Македония“, бр. 32 от 10 август 1871 г.
[2] Вж. **Ив. Попов.** Из миналото на Одрин, София, 1919, с. 42; **Г. Димитров,** Княжество България, част I, София, 1894, с. 240; в. **Зорница** от 15. II. 1879, брой 7 от 22 февруари 1879, брой 8, 1 март 1879 г., брой 9, 22 март 1879 г. брой 12. След 1880 г. Дионисий бил избран за патриарх.
[3] В. „Цариградски вестник“, броя от 10 октомври 1859 г.

ва знаели, че им се дължи една такава сума, която те заплатили без мъчнотии и лесно. Освен това, мюсюлмани нямало ощетени в това вземане, което било твърде малко със сила взето, и всичките тия, от които била събрана два пъти сумата на илтизама, били християни, на които той представлявал интересите в казата“[1]. Вестникът не съобщава как е бил приключен тоя спор между одринския валия и димотишкия гръцки владика. Сумата не е малка, равнявала се на 600 турски лури, а както видяхме, на димотишкия владика била определена годишна заплата 73 750 гроша, като доход от цялата епархия. Така щото сумата, с която са били ограбени само християните на Димотишката каза, била равна на сумата, събирана за годишната издръжка на владиката от цялата епархия, в която влизали села от още три околии.

През същото време, когато в Димотика имало такива гръцки владици, които така „защищавали“ интересите на християнското население, се засилили възрожденските борби на българите. Начело на движението тук застанали българите от гр. Димотика и селата Башклисе и Каяджик. Борбата била тежка, непосилна, владиката — властен и поддържан от турската власт. Димотичани търсят подкрепа против гръцкото потисничество и угнетение и прибягват до униятството. Една делегация от града се явила в Одрин и оттук била изпратена молба в Цариград.[2] В Одрин, където имало вече учредена българска униатска църква и община, се били явили и пратеници от селата Башклисе и Каяджик, които заявили своя отказ от патриаршията. Отказването било станало официално пред пашата в Одрин. „Това като научил фанариотинът, взел поповете на селата, които били гърци.“ Селяните се отнесли до Одрин, откъдето им бил изпратен поп Георги. Но в. „Курие д'Ориан“ получил телеграма от Одрин: „Униатинът поп Георги, който отиваше за българските села Башклисе и Каяджик, се нападна от дванайсет души, които го биха с ножове.“[3] В. „Курие д'Ориан“ допълнително обяснява, че поп Георги бил нападнат в къщата, в която бил отседнал, и нападателите били водени от протосингела на димотишкия владика, при виковете му се притекли съседни селяни и го спасили.[4] Следната година срещаме едно съобщение, че димотишкият владика отишъл в едно униатско село (не се съобщава името му), накарал своите хора да бият двама селяни, изпъдил попа от черквата, задигнал черковните утвари и взел ключовете. Като се известили селяните, събрали се и били изпъдили владиката от селото си.[5] Как се развили по-нататък борбите на българските села в Димотишка околия срещу гръцкото духовно иго не ни е добре известно. Понеже не всички граждани и селяни одобрявали възприемането на униатството, изглежда то отпадало и в околията се задържало само в с. Каяджик до 1912 г. само с около 20 къщи. Борбите след 1870 г. продължили вече по линията на нормалните пътища — минаване под ведомството на Българската екзархия.

[1] Вж. в. „България“, бр. 100 от 15/27 февруари 1861 г., който го превежда изцяло от официалния правителствен вестник, списван на френски, „Журнал де Константинопол“.
[2] В. „България“, бр. 10 от 14/26 август 1861 г. и бр. 11 от 21/3 септември 1861 г.
[3] Същият вестник, бр. 14 от 11 септ. 1861 г., заимствува от в. „Курие д'Одрин“.
[4] Същия вестник, бр. 15 от 25 септември 1861 г.
[5] Същия вестник, бр. 26 от 8 октомври 1862 г.

Тежка е била борбата при един духовен глава, какъвто бил Дионисий. Той управлявал епархията чрез свои лица от 1870 до 1873 г., когато замествал патриарха в Цариград. През м. май 1873 г. заел Одринската епархия. След него Димотишки владика бил Софроний, когото обаче през 1874 г. преместили в о-в Крит, а в Димотика дошел кандийският митрополит Мелетий.[1] Той посрещнал в Димотика освободителните руски войски през януари 1878 г. Както личи от съобщението, Мелетий в Димотика бил преместен по решение на патриаршеския съвет, обаче не се казва дали за наказание или по друга някоя причина.

Във всеки случай, колкото и да са били силни в Димотика и околията, гърците се стреснали и гръцката пропаганда взела мерки. През март 1875 г. редакторът на цариградския гръцки вестник „Неологос“ посетил Димотика, Ортакьой (Ивайловград) и Узункьопрю.[2] Изглежда отпорът на българите се засилил, но и натискът на владиката станал по-жесток. В дописка от Одрин се казва: „Преди 15—20 дни пристигнаха селяни от Димотишко и страшно се оплакват от димотишкия гръцки владика и каймакамина. Тези двамата се съгласили да глобят народа и с всякакви мъки и насилия димотишкият гръцки владика взимал владичината от селата, които не го припознават и са привързани към Екзархията. Селяните се отнесоха с прошение до вилаетското началство, но отговорът на валията какъв е, още не съм се известил. Чувам само, че не се взело под внимание оплакването им. Горките българи разправят, че, след като ги разпъвали на кръст и положили в затвор, владиката сполучил да вземе исканата сума от селото, като поръчал, че ако някой отиде в Одрин да се оплаче, отпосле да му мисли! Това заповядал и каймакаминът. Но под предлог за частните си работи, горките селяни едва излезли от селата си до завчера кръстосваха из Одрин.“[3] На друго място във вестника се пише, че поради събитията в Ст. Загора (Старозагорския опит за въстание през м. септември същата година) турците са станали по-подозрителни и по-жестоки спрямо българите, а владишките гръцки агенти се възползували от това и заплашвали българите и казвали, че за да не бъдат изклани, трябва да станат гърци и да минат под патриаршията.

До 1878 г. българите и в други села на Димотишка околия водели борба за освобождение от гърцизма. Обаче малко данни за това имаме отбелязани. Напр. дигнали глава и не плащали владичина селата Горно и Долно Луково, но първенците им били затворени, държани 20 дни в затвора в Димотика, та били принудени да се откажат от Екзархията и платили на димотишкия владика[4]. На юг, близо до Софлу, будно българско село било Янюрен. В 1878 г. дало много изселници за освободена България.

Във от Димотишка каза първо започнали да се събуждат селата от Узункьоприйска каза, влизащи в Димотишка епархия. В Узункьоприю, който не бил обаче в епархията, а на границата ѝ, в Родостенска епархия, през 1866 г. „е взело да се преподава в училище и български

[1] Цариградски вестник „Източно време“, бр. 42 от 30 ноември 1874 г.
[2] Същия вестник, бр. 5 от 15 март 1875 г.
[3] Цариградски в. „Източно време“, бр. 46 от 27 декември 1875 г.
[4] В. „Право“, броя от 6 февруари 1873 г.

език и в черквата да се почетва и попява понякога на български език, — пише един дописник, — при всичко, че преобладаващото население в този град да е българското."[1] В друга дописка от Одрин се съобщава, че узункьоприйските българи събрали пари за своя черква, а купили една арса (паянтова сграда) и си отворили училище, като се поканват и околните български села да последват тоя пример.[2] Това скоро станало. Цариградският френски в. „Курие д' Ориан" съобщава, че жителите на едно село в Узункьоприйско се явили пред пашата в Одрин и се оплакали против димотишкия гръцки владика, че им искал владичината насила, а те не го припознавали.[3] Това е било с. Еникьой (Йенидже и Карло), най-будното от узункьоприйските села, първо минало под ведомството на Българската екзархия.

Вилаетският град Одрин останал извън фермана по устройството на българската Екзархия, българско църковно-училищна община в града била създадена едва в 1875 г. А създадената униатска община, макар да била начело с владика и подкрепяна от турската власт, не успяла, понеже българите не приемали униатството. Изглежда до 1878 г. в Димотика не можали да създадат призната българска църковно-училищна община. В Одрин властта бесила из улиците българи поради Старозагорското въстание през 1875 г., а особено много поради Априлското въстание през 1876 г., докарвани тук, оковани и вързани, от Горна Тракия. Не е било лесно тук да кажеш, че си българин.

Димотишка епархия и Димотика след 1878 г. Освободителните руски войски на 17 януари 1878 г. слезли в Димотика, последователно заели и цялата област на епархията. Било създадено Домитишко административно окръжие. Председател на общинския съвет бил димотичанинът Х. Димитър Анагностиев. Това виждаме от подписите в бладарителните писма, давани на Петко войвода от селата на Димотишкото окръжие[4].

Руското временно управление повдигнало духа и съзнанието у българите. Обаче оставянето на областта наново под турска власт разстроило всички постижения. Изтеглящите се руски войски до първите месеци на 1879 г. били последвани от бежански маси — българи, па и гърци. „Стотици гръцки семейства от Димотика и от селата около този град... прехвърляли границата и се озовавали в бежанските лагери край Сливен, Ст. Загора и Пловдив."[5] Много от българите бежанци впоследствие се върнали в родните си огнища, това особено направили гърците. Най-много пострадал Димотика. Запазилото се от погърчване българско население намаляло и градът се лишил от най-будните си и имотни водачи. Средището на димотишката епархия останало пак с гръцко надмощие. А поради създаването, макар временно, на Санстефанска България и след Съединението през 1885 г. гръцката патриар-

[1] В. „Македония", бр. 5 от 30 декември 1867 г.
[2] В. „Македония", бр. 34 от 19 юли 1869 г.
[3] Същия вестник, бр. 47 от 23 ноември 1871 г. — За оплакване на узункьокрюлите от димотишкия владика срещаме и в притурка на в. „Турция" от 2 ноември 1871 г.
[4] Пос. книга Петко войвода, изд. 1959, стр. 184 и след.
[5] За преселението на тракийски българи и дори гърци през 1878—1879 г., вж. Архив за временното руско управление на България, съхраняван в НБИВ — Пловдив.

шия, гръцката пропаганда и атинските агенти се стреснали и организирали за борба срещу пробуждащия се български народ. В лицето на местните турски властници и централното правителство в Цариград гърците имали и сега верен съюзник.

Нямаме сведения за учебното и духовно дело на българите в града веднага след разгрома в 1879 г. От един екзархийски доклад от 7 март 1897 г. виждаме, че „пръв път" е било открито българско училище в Димотика през 1885/86 г. от учителя Константин Шушулов, пратен от Одрин, и „оттогава и досега училището съществува и се издържа от Екзархията."[1] Българите, поради бедност, нищо не давали за поддържане на училището. През същото време, по сведения на българското търговско агентство в Одрин, събрани от димотичани, в града било имало 2 хиляди българи, 3 хиляди гърци, 4 хиляди турци и 500 евреи[2]. Цифрите обаче са много общи. Но населението на Димотика се било увеличило не само от заселници из околните нови гръцки села, а и от българските — Башклисе, Гол. и Малък Дервент, Горно и Долно Луково, Караклисе и др. Не случайно една от махалите носи името „Караклисе", а друга — „Арнауд" (от с. Киреч Арнауд или от с. Ташчи Арнауд)[3]. По-сетнешният председател на българската община в Димотика свещ. Г. Николов в 1903 г. пише, че в града имало около 700 християнски къщи и по най-достоверни сведения „най-малко трите четвърти са български, ако и заблудени и изгубили езика си, но не могат вече да погърчат екзархистите, обаче пречат за увеличаването им."[4]

Българско училище в Димотика е имало обаче призната от властта българска община и българска църква не е имало. От една преписка виждаме, че през 1887 г. в Димотика били арестувани наклеветени български първеници, обвинени, че били във връзка с турци-разбойници. Екзархията на 29 юли отговаря да наемат адвоката Жоржевич, сигурно австрийски поданик в Одрин, за защитата им, обаче управляващият епархията в Одрин пише, че по съобщение от учителя Шушулов и първенеца Гаврилов от Димотика, затворените ще бъдат освободени, понеже самият разбойник турчин се бил предал.[5] През октомври 1890 г. българите в Димотика се раздвижили. В града дошел хилендарският монах Евтимий, който ги подсетил, и те подали молба до Екзархията, че в града има хилендарски метох Св. Богородица, иконата е с български надписи, пали се и кандило, но гърците са превърнали метоха на къща и дюкяни, общинарите българи молят Екзарха да направи постъпки да им се отпусне метохът за параклис. Екзархията отказала да ходатайствува, а предписала да си открият параклис в наета къща. Но българите нямат и свещеник, общината била бедна, селата не са още добре организирани[6]. Екзархията преди това поискала статистически сведения за целия вилает. Управляващият Одринската българска непризната от властта „епархия" Синесий на 31 август 1889 г. изпраща

[1] ЦДИА, Фонд 246; оп. 1, ах. ед. 138, л. 45.
[2] ЦДИА, Ф. 246; оп. 1, арх. ед. 138, л. 41—42.
[3] НБКМ, Ор. отд. сиг. Од., 18/10, инв. № 3800.
[4] ЦДИА, Ф. 246, оп. 1, арх. ед. 237, л. 14—22.
[5] Същия архив, арх. ед. 32, л. 135.
[6] ЦДИА, Ф. 246; оп. 1, арх. ед. 55, л. л. 57, 59, 60—62.

сведения, като съобщава, че за Димотишко—Софлийско не бил получил също за Дедеагачко и др.[1] Едва на 9 юни 1894 г. за целия вилает се изпраща първата статистика[2].

Българска църковно-училищна община в Димотика. Макар и доста късно, борбата за българска община в града, която да възглавява българските общини в околията, била подновена. Едва през 1896 г. Екзархията изпратила чрез Одрин един свещеник в Димотика, който успял да създаде българска църковно-училищна община, да стъкми в къщата си параклис, в който българите да се черкуват отделно от гърците и гъркоманите[3]. Целта на Екзархията била свещеникът да мине и за архиерейски наместник в околията. Дотогава учителят и неколцина граждани представлявали българщината в града без официално да бъдат признати от турската местна власт. За Димотика и околията му се грижел в Одрин управляващият Одринската българска епархия, — целия Одрински вилает[4].

Обаче пратеният свещ. Илия Георгиев срещнал силен отпор. Той наел за свое жилище една къща в Хисар махлеси, в едната стая на която тъкмял да открие параклис. Това вече се разчуло, първи го научили гърците и владиката и реагирали пред властта. На 17 септември 1896 г. той пише, че каймакаминът го повикал и пред двама гърци му казал да представи за себе си и за параклиса емирнаме (заповед) от валията, иначе ще го изсели в Одрин. Поп Илия напразно го увещавал, че параклисът е неговата къща, в която той се моли като свещено лице, моли се за благоденствието на султана и т. н. Собственикът на къщата също заявил, че не искал къщата му да се превърне в параклис, макар при него да се явили поп Илия с димотичанина дядо Нягул. Какво да се прави? Срокът бил няколко дни. Председателят поп Илия веднага подал молба до каймакамина, подписана от българските „общинари", друга до управляващия българската епархия в Одрин, трета до Екзархията в Цариград. По тоя случай, капу-кехаята при Одринската българска митрополия Цв. Узунов се явил при валията и тоя му казал: „спасението на свещеника в Димотика е невъзможно, тъй като гърците от всякъде протестират телеграфически". Получил бил телеграма и против управляващия епархията, задето му се било позволило да излезе по обиколка (разрешена от валията)[5].

Спънките продължават, но и стремежът да се обособят българите в Димотика отделно от гърците, да се признае българска църковно-училищна община, не престава. През същото време подобни борби за признаване българщината се водят в Ксанти, Гюмюрджина, Малгара. Другаде в Одринския вилает въпросите отдавна практически са разрешени поради липса или по-слаба гръцка опозиция: Мустафапаша (Свиленград), Лозенград, Малко Търново, Смолянско, Узункьоприйско, Дедеагачно. Издаването на едно ираде през 1894 г. от султанското правителство за пръв път признало правото на църковно-училищните общини да представляват и се грижат за духовните и културни нужди на българите в Турско. Но пречките от местните турски власти са повсеместни. На 20 септември 1896 г. Екзархът подава текрир (молба) до министъра на правосъдието и изповеданията в Цариград да не се пречи и да не се вдигат от местните власти изпратените от Екзархията свещеници по просба на местното население, иначе българското население, което признава Екзархията, се лишава от религиозна свобода[1].

На 15 октомври 1896 г. председателят на общината в Димотика пише: „Ходил два пъти при каймакамина, приел го любезно, поискал да му се представят нофузите (личните документи за раждане и зарегистриране) на екзархистите, за да се поправят от „рум" на „булгар"; каймакаминът обаче дал списъка на тия лица екзархисти на гръцкия владика, тоя пуснал гърци да ги заплашват, владиката заминал за Одрин при валията; таен агент се явил при председателя и поискал за себе си 5 лири, за нофусчията 10 и въпросът ще се разреши; председателят поп Илия се явил при каймакамина, той го пратил при нофусчията, нофусчията му поискал 20 лири да си ги поделят с каймакамина, ще се даде разрешение и за откриване на параклиса.[2]

Но димотишките българи са страхливи, страхуват се от владиката, от гърците и от властта. Никой не предал нофуза си на поп Илия. Последният дал 3 лири на полицейския, каймакаминът го посъветвал да се разбере пак с нофусчията (за 20-те лири!) и пр. На 25 октомври екзарх Йосиф мъмри Одрин за това протакане работите в Димотика, министърът му бил казал, че в Димотика няма достатъчно българи, за да им се признае право на община и параклис, в селата българите си имат черкви; екзархът праща 20 лири, но да се дадат „след като се получи формално разрешение и се открие параклисът."[3]

През м. ноември 1896 г. в Димотика дошъл един паша (генерал) във връзка с мобилизация на войските. Димотишкият гражданин Коста Малеев се явил при пашата и каймакамина и те му казали: ако българите искат да се признаят за отделна народност, сега се събира помощ за мобилизацията, да съберат и те и я дадат отделно с молба като българи. Събрали 4 лири и ги представили на пашата. Пашата им казал, че ще съдействува пред каймакамина и пред нофу-меймуру да се отвори българският параклис, а каймакаминът, при когото след това се явили, казал, че ще им изпрати молбата до валията в Одрин. На 4 декември с. г. българите в Димотика вече подали молба до министъра на правосъдието и изповеданията — искат отварянето на параклис и промяна на нофузите от „рум" на „булгар", подобни молби — до валията и каймакамина. На 13 декември екзархът подава такрир до министъра: българите в Димотика с около 45 подписа и печати искат да

[1] Същия архив, арх. ед. 44, л. л. 154, 155.
[2] Същия архив, арх. ед. 86.
[3] Същия архив, арх. ед. 138, л. 138.
[4] Обаче Одринска българска епархия (или митрополия) с титуляр владика не се създаде и до 1912 г. Назначените от Екзархията духовни лица бяха признати от турската власт само като председатели на българската църковно-училищна община в Одрин с право да се грижат за българските църковно-училищни общини в целия вилает от Черно море до Места. Вж. по въпроса Ан. Сп. Разбойников, Маронийска епархия. Изв. на Тракийския научен институт, кн. I, 1965, стр. 94—101.
[5] ЦДИА, фонд 246, оп. 1, арх. ед. 191, л. л. 1, 2, 7, 8.

[1] ЦДИА, фонд 246, оп. 1, арх. ед. 191, л. 4.
[2] Пак там, л. 10.
[3] Пак там, л. 12.

се молят на свой език в къщата на свещеника и да си променят нофузите.[1] По случай Нова година турските власти в града направили официално посещение на поп Илия. Пашата и беледие реизи (председателят на градския съвет) отделно казали на К. Малеев: българите да си отворят параклиса и се молят богу. Тоя благоприятен обрат се дължал на влошаване отношенията между Турция и Гърция през онова време. Но това били само устни съвети.

Обаче за българщината в Димотика трудностите продължават. Един от съсобствениците на къщата, наета от поп Илия за свое жилище и параклис, заявил, че не иска да се превърне къщата му на параклис. За да се открие, параклисът трябвало да се приготви, да има нужните потреби, певец. Българите не могли да се черкуват в една обикновена къща, за смях на гърците. А за поправки и дотъкмяване са нужни пари. Закъснели били заплатите и на поп Илия, на учителя и учителката. Хранели се на вересия. Тоя съсобственик на къщата, Ставри Иванчов, правел въртели и изнудвания и по-нататък. Поради това Екзархията се опитва да влезе във връзка с димотичанина А. Гаврилов, изселен в Пловдив и притежаващ 2/3 от въпросната къща. Тоя въпрос се урежда и къщата става собственост на общината.

Поп Илия Георгиев, титолуващ се архиерийски наместник, по съвета на каймакамина приготвил две молби за параклиса и праща едната до Екзархията. На 25 февруари 1897 г. екзарх Йосиф пак подал до министерството нов такрир: прилага молба, напомня подадените такрири на 22 септември, 2 октомври и 18 ноември, оплаква се, че местните власти в Димотика още отказват да променят нофузите на българите екзархисти и не позволяват да се открие параклисът, моли да се нареди до валията в Одрин да задоволи молбата на димотишките българи и да се даде една от трите гръцки черкви на българите или да им се позволи да си отворят параклис.[2] Самите българи в Димотика не желаели да се иска гръцка черква, щели да се явят нескончаеми спорове. На 18 март каймакаминът повикал българските първенци, предал им мухтарски печат, поръчал да си направят избор за мухтар (кмет за българите) и им казал, че скоро ще излезе рухсатнаме (позволително) и за параклиса. Българите открили параклиса и почнали да служат. Обаче на 11 април българската община в Димотика изпратила следната телеграма до Екзархията: От 15 дни служим в параклиса, по заповед на валията го затварят, пратихме телеграма и до Адлието (Високата порта)[3].

Трябва да имаме пред вид, че тая мекота и гъвкавост на местните турски власти спрямо българите се дължала на избухналата краткотрайна война между Турция и Гърция, която завършн с поражението на гръцката армия в Тесалия и намесата на европейските големи държави (април—май 1897 г.). След войната Екзархията се сдоби от турското правителство с берати в Македония — Струмица, Битоля и Дебър. България откри търговски агентства в Одрин, Дедеагач и Сяр.

Отстъпките на турците в борбите на българите срещу гръцкото духовно потисничество са били повечето на думи, отколкото на дела. Гръцките владици и гръцките общини скоро заели прежното си влияние и интриги спрямо българите.

На 12 април през нощта в 1 1/2 часа каймакаминът повикал поп Илия в конака и го запитал: какво ще правите сега за служба през празниците (Великденски)? Каквото кажете, отговорил поп Илия. „Аз днес целия ден, казал каймакаминът, все мислех и сега ще ви позволя да си служите, а след празниците да дойдеш да се разговорим.“ Поп Илия знаел, че има нареждане за това от валията, но се спотаил. Каймакаминът добавил: да намерите място за нова черква, а за параклиса ще получите временно рухсатнаме. Архиерейският наместник отговорил, че има пред вид три места за нова черква, обаче гърците ще се противопоставят. Каймакаминът добавил: с гласовете на турците ще се реши въпросът. В писмото си поп Илия след горното съобщава следните съмнения: гръцкият владика два пъти вече телеграфирал на валията, защо се разрешава на българите да служат в параклис, който е срещу гръцка черква и до гръцко училище? И прибавя: тук първенците гърци и владиката ходят постоянно при каймакамина, канят го, гощават го в домовете си и са го направили съвсем да измени първото си решение.[1]

Екзархията не е доволна, че за параклиса е дадено временно разрешение и се подмятат българите да търсят място за нова черква. Постоянният параклис е най-доброто, другото е — продължителни трудности. Да се дадат 20-те лири „комуто се следва“ след разрешение за постоянно служене.

Един въпрос още окончателно неразрешен, гърците в Димотика повдигат нов: не позволяват в общото гробище да се погребват вече българи. На 24 октомври 1897 г. за едно погребение се намесва и властта. Българите искат да се отпусне място или да закупят свое гробище до старото, за да могат лесно да обслужват умрелите си, погребвани в общото досегашно гробище. Каймакаминът държи страната на гърците и това не може да се постигне. Екзархът е принуден да подаде на 6 ноември 1897 г. втор такрир до министъра на правосъдието и изповеданията: да се реши и предпише на валията в Одрин българите в Димотика да се погребват в общото гробище или в празното място до него, фанатизмът гръцки, прибави той, е не само спрямо живите българи, но и спрямо мъртвите.[2]

Одринският валия получил подобно нареждане, та наредил до каймакамина да се даде съседното гробищно място на българите, където вече било погребано детето на архиерейския наместник поп Илия. Но „каймакаминът, подкокоросван от гръцкия владика“, казал на наместника, че това празно място било подарено за „военна болница“, в общото гробище — не може, гърците не искат, българите да си изберат ново място, посочил едно място от другата страна на града! Това протакане и неизпълнение решението на правителството принудило екзарх Йосиф да пише лично писмо до Одринския валия, което му предал управляващият епархията в Одрин, архимандрит Софроний. Това ста-

[1] ЦДИА, Фонд 246, оп. 1, ед. 191, л. л. 17, 19, 22.
[2] ЦДИА, фонд 246, оп. 1, арх. ед. 191, л. л. 24, 27, 30, 32.
[3] Пак там, л. л. 37, 38.

[1] ЦДИА, фонд 246, оп. 1, арх. ед. 191, л. л. 38,39, 40.
[2] ЦДИА, фонд 246, оп. 1, арх. ед. 191, л. л. 43, 44, 47, 48.

нало, валията бил много любезен и пращал поздрави на екзарха, но долу в Димотика каймакаминът не слушал, забранявал на поп Илия да посещава общото гробище, макар повикван от българите да извършва панихиди и други служби. Българите екзархисти били принудени да си служат с гръцките свещеници. Едно екзархистко българско семейство, за да си погребе мъртвеца, било принудено да мине под патриаршията. Гробищен въпрос, въпрос за мъртвите, за душите! Българите здраво държат за мъртвите си: или в общото гробище, или отделно в друго, където ще пренесат костите на умрелите си. Така е било тогава. Живите живеели с паметта за умрелите. и чакали да се приберат и те при тях.

На 28 юли 1898 г. се поминал българин-екзархист. Гръцкият владика и гърците не позволяват погребението му. Но тоя ден един българин инженер в компанията на „Източните железници", Ив. Хайдуков, обикалял по инспекция и случайно се отбил в Димотика, та българите му се оплакали. Хайдуков се явил при каймакамина и погребението станало. Чиновникът на чуждата компанска железница, макар и българин, се оказал по-силен от валията. Каймакаминът обещал, че занапред няма да слуша гърците и техните съвети.[1] Обаче спорът за гробището не стихнал, и през 1900 г. отново се повдига въпросът за откупуване място за българско гробище.

Понеже разрешителното за параклиса било временно, Гариловата къща в Хисар махле била стара, българите потърсили друга къща. Благодарение щедростта на местен българин, който предложил своя сграда, въпросът се разрешил по-сполучливо. Сградата била масивна, параклисът тук се преместил и добре устроил, а до него и българското училище. Българите успели да вземат и хилендарския метох Св. Богородица. Обаче всичко това било постигнато едва през 1900 г.

Горното изложение е характерно за положението на българите в Димотика, които били значително вече озлобени, защото водели непосилна борба, подпомагани от екзархийския представител, срещу силния гърцизъм в града, срещу всесилния владика, поддържан от местната подкупна и развратна турска власт. В обширния доклад на по-сетнешния архиерейски наместник свещ. Г. Николов (от 14 ноември 1903 г.) това положение е подчертано. „Някога българският елемент — пише той — бил тук многоброен и силен, но исконий враг на народността ни, гърците и духовенството им, не могли да го гледат спокойно и се заловили със свойствената им лукавщина на работа, най-напред изгубили езика си младите, а след това и старите, и при издаване султанския ферман през 1870 г. за отделна българска църква и народност, българщината била пред издъхване."

За погърчването на българите в града се изтъква един важен фактор: поради околното гръцко население, на пазара в града били принудени да говорят повече на гръцки — бакали, търговци и простолюдие. Така гръцкият език изместил българския и в домовете. Гърците имали в града три великолепни черкви, добре уредени училища, начало с един владика, и в ония времена на дълбока вяра, суеверия и страх те си служели, със защита или наклеветяване пред турската власт, със заплашвания, подкупи, анатеми, убеждения и други „йезуитски средства"

[1] ЦДИА, фонд 246, оп. 1, арх. ед. 191, л. л. 49, 51, 54, 57, 60, 62, 65, 66.

и успели да отслабят българщината. Ред събития спомогнали да се задуши и въодушевлението у местните българи след създаването на Екзархията. В града се говорело, че българите не са християни и в разговор се казвало: „един християнин (т. е. грък) и един българин". Сега българи са останали — продължава поп Г. Николов — бедните хора, няма между тях състоятелни лица за водачи, всички едва изкарват прехраната си. В града вече имало само 2—3 българи бакали и един ханджия (Хаджи Атанас Панайотов). Гърците всичко правели да задушат и тях. Така и околните български селяни изпаднали в гръцка икономическа зависимост. Свещ. Г. Николов държи да се построи в града една хубава българска църква, която да импонира срещу гръцките. На простите хора тук — продължава той — нашият скромен параклис се вижда „не като дом божий, а като на място, където се събират отстъпниците от християнството". И прибавя по-нататък, че „простичкото население са увлича повече към чувството", — едно интересно наблюдение за значението на външните форми върху човешкото съзнание.

Подчертава се обаче важната роля на българското първоначално училище в града. То винаги се посещавало от около 60 ученици и ученички (през 1895—1896 г. имало 109), посещавали го и деца, поради исканите такси в гръцките училища, и на гъркомански български семейства. От училището всички деца носели в домовете си български книжки и български говор, забравен от родителите им. Въпреки це ия разумен поглед на положението на българщината в Димотика и значението на българското училище като възродително огнище, свещ. Г. Николов не поставя въпрос за развитието на това училище или за създаване при него и на пансион за повече деца и за деца от околията.

Възрожденското дело в българските села около Димотика и в епархията. Във всички български села на Димотишка околия, както и в селата на съседните й околии, влизащи в Димотишка епархия, българите били по-добре и борбата била спечелена много по-рано, отколкото в града. Село Башклисе, което, както видяхме, почнало борбата още през 60-те години на миналия век, не се увлякло по униатството и на 15 август 1895 г. минало под ведомството на Българската екзархия. Обаче в селото много години учителствувал и пял в черква на български местният самоук учител Георги Христов с прекъсване и учителстствуване в други села. Село Кяджик, също като Башклисе събудено рано, запазило у себе си няколко десетки униатски къщи, които в църква и училище си служили на български, другите подали молба за минаване към Екзархията чак на 10 август 1896 г. Деен учител и свещеник тук бил Белю Пейков. Село Караклисе подало молба на 5 ноември 1897 г. Тук борбата била тежка. Останали няколко гъркомански къщи, и поради натиск и заплашвания по едно време щели наново да подчинят селото на димотишкия владика, обаче екзархистите надделели и привлекли и патриаршистите. В селата обаче и преди отмятането им имало български училища с местни учители. От селата на околията първо се отметнало бедното и малко кюмюрджийско село Крушово, още преди 1878 г.; от него молба за отмятане от патриаршията не намерихме, обаче срещаме оплакване, че селото и до 1897 г. нямало пълни църковно-славянски книги, та свещеникът бил принуден да пее нещо и по гръцки книги. Екзарх Йосиф често се оплаквал в пис-

ма, че не му стигали бюджетни средства за доставка (от Русия) на църковно-славянски книги.

Много по-добре били българските села в Софлийска околия, влизащи в Димотишка епархия. Ние не намираме никакви документи в иначе късните екзархийски архиви, по-добре уредени едва след 1890 г. за минаване под ведомството на Екзархията на селата Янюрен, Мерхамли, Теке, Куртлуджа, понеже те отхвърлили гръцкото духовно иго още през 70-те години на миналия век и през 80-те години упорито се държали откъснато от патриаршията. Подържали и свои училища, както можели. Това може да се каже и за с. Голям Дервент, най-голямото българско село в цялата епархия, по-голямо и от най-големите гръцки села (около 700 к., от които около 80 к. турски). Известно е, че то се привързало към Екзархията още при първото идване на епископ Синесий като управляващ епархията в Одрин (1878 г.), при руското временно управление. На 1 май 1889 г. той съобщава в Цариград, че за храмовия празник в селото ще изпрати да служи архимандрит Кесарий. Но и тук българо-славянските църковни книги късно се натъкмили. Село Малък Дервент подало молба на 13 май 1894 г., най-богатото българско село в димотишкото архиерейско наместничество, както през 1903 г. пише свещ. Г. Николов, обаче получавало най-голяма парична екзархийска помощ. Упорит привърженик на патриаршията в селото бил старият свещеник. В тая околия патриаршеско останало до 1912 г. селото Чамкьой (Дадя), поради съседен патриаршески манастир, в имотите на който селяните били постоянни работници. Но околията се простираше и отвъд Марица (в Ипсалско), където поради откъснатост, българското възрожденско влияние трудно проникваше, та останаха няколко села под патриаршията и до 1912 г. (Доганджа Християн и други малки). Голяма била обаче борбата на с. Кадъкьой (60 къщи), но и то успяло да се отметне от патриаршията през 1897 г. със свещеник Ив. Чавдаров от с. Голям Дервент. До 1903 г. обаче само свещеникът пеел в черква на църковно-славянски, певецът бил грък, тук заварен и женен за местна българка. Тогава условили за пръв път и български учител, Георги Христов, дошъл от с. Бащклисе, който въвел изцяло славянско пение в черквата, а подготвил и грък-певец. Поп Иван бил подготвил също няколко младежи. Христов веднага въвел буквар и читанки в училището. Според Дим. п. Иванов, син на поп Ив. Чавдаров и ученик на Г. Христов, който ми даде горните сведения, с. Кадъкьой неизвестно кога било образувано от заселници, дошли из отсам маришките села Янюрен, Куртлуджа, Пишман и Г. Дервент. Селото много тегло преживяло от околните турски села и особено от мохаджирското Субашкьой, та не се увеличавало. Цялото село в 1915 г. се преселило в с. Генералово, Свиленградско, включително и гъркът певец със семейството си.

Трите български ортакьойски (ивайловградски) села, съседни на Димотишка околия, и подчинени на димотишкия владика, минали под ведомството на Екзархията така: с. Горно Луково с молба от 14 юли 1896 г., с. Сив кладенец с молба от 25 август 1896 г., с. Долно Луково чак през 1900 г. И трите села дали много бежанци в България през 1878 г.

От Узункьоприйските български села, влизащи в димотишката

епархия, под влияние на по-рано събудилия се гр. Узункьопрю и поради някои заселници средногорци (главно копривщени) като абаджии или овчари, се пробудили доста рано през XIX в. Първо се освободило от гърцизма и признало Екзархията с. Еникьой през 1878 г., още при идването на епископ Синесий в Одрин при временното руско управление. Тук копривщенецът поп Рашко отдавна служел на църковно-славянски, същевременно бил терзия и нагледвал говедата си, които имал около селото. Негов ученик и наследник бил еникьоецът поп Димитър Сотиров, запопен от епископ Синесий в Одрин. По-късно с. Еникьой последвали: Търново (изглежда преди 1890 г.), Чопкьой (Чоково) на 16 септември 1893 г., Ерменикьой на 3 декември 1897 г. В Чоково останала малка гъркоманска партийка, водена от свещ. Атанас К. Димитров. Едва през януари 1899 г. всички гъркомани минали под ведомството на Екзархията, а през април подал молба и упоритият свещеник. Борбата в това село била в разгара си още преди 1893 г. Начело бил свещ. Дим. Сотиров, деятел преди това и в с. Еникьой. По клевети на димотишкия гръцки владика на 18 декември 1893 г. узункьоприйският каймакамин изпъдил свещеника от селото. Поп Димитър и чоковци заставали на становището, че селото не е подчинено духовно на димотишкия владика, а на хераклийския (родостенския). За да докаже, че селото е подчинено нему, владиката дошел в селото, разбил вратата на заключената църква и отслужил литургия, пазен от джандари, в присъствието на няколко гъркомани[1]. Свещ. Димитър Сотиров бил голям възрожденски деятел в Узункьоприйско. От една негова преписка с Екзархията се вижда, че той приготвил за печат Пасхалия и Движение на неделните евангелия. През октомври 1894 г. управляващият Одринската епархийска община архим. Софроний успял да вземе разрешение от валията и от узункьоприйския каймакамин, та посетил Узункьопрю и селата му. Каймакаминът дълго се колебал, докато даде разрешение.[2]

Мило е отказването от патриаршията на хайроболското село Хедилия на 28 юли 1899 г. Хедилийци дълго имали за учител в селото си грък от Ганоско, който се оженил за местна българка, научил български език и се запопил за свещеник в селото. Молбата за минаване под Екзархията е подписана и от него: „Поп Иван, покланям Ви се“. Хедилийци молят Екзархията да им изпрати само учител, но не могат да му плащат пари, в това да им услужи Екзархията, те ще му дадат 40 цариградски килета жито. Молбата подписали на гръцки кметът, трима ази и 5 селяни, другите подписи на селяните са на български (подписал ги писачът на молбата).[3]

Българското учебно дело в епархията. Първоначално учебното дело във всички села на димотишка епархия вървяло както могло. При поява на възрожденското движение борбата била едновременно за българска църква и българско училище. Одрин, още повече Димотика, били слаби да помагат и на селата. По-често българско училище се откривало преди да се завоюва българска църковна служба. Това е било и по-лесно. Изобщо с много труд и оскъдни средства се организирало

[1] Екз. архив т. IV № 23, 25, 252.

[2] ЦДИА фонд 246. арх. ед. 89, л. 58 и доклад на арх. Софроний от 29 ноември 1894 г.

[3] Пак там, оп. 1, арх. ед. 165, л. 71.

учебното дело на българските села в епархията. Рядко имало учители и повечето пъти такива били свещениците. Но гръцките свещеници изобщо били по-слабо подготвени и по-прости и неуки от българите, патриаршистки или екзархистки свещеници. Това потвърждава и архиерейският наместник в Димотика свещ. Г. Николов, чак и през 1903 г.[1] Едва през 1883—1884 г. се отворило от Екзархията свещеническо училище в Одрин с двегодишен курс за целия вилает и за Македония, просъществувало до юни 1891 г. Редом с него имало и IV-ри класно училище[2], станало гимназия чак в 1898—1899 г. Задоволяването било невъзможно. Още много свещеници и учители учили в разни гръцки училища. В 1895 г. Екзархията успяла та назначила и училищен инспектор, но за целия вилает — Георги Фотев.

Ние сега не знаем кога и как е почнало създаването и развитието на учебното дело във всяко село поотделно. А и мъчно могат вече да се съберат сведения. Едва когато бил назначен вилаетският инспектор, намираме от него откъслечни сведения за завареното положение. Все пак, доста време в селата учители били свещениците. Напр. в с. Голям Дервент през 1886 г. и преди това учител бил Калоян Калоянов. След него учителствували местните свещеници, от началото и до 1892 г. свещ. Ангел Ширлетев, завършил курса на свещеническото училище в Одрин, после в 1892/1893 г. срещаме учителя свещеник Тодор Конделов, едва в 1899 г. срещаме учителя Н. Георгиев.

След учителя К. Щушулов, който пръв открил българско училище в Димотика през 1885 г. и който бил сам, ние срещаме през 1892/93 г. Ат. Пъдарев и А. Иванова.[3] По-нататък вече се назначавали по един учител и две учителки — едната за децата от предучилищна възраст. Най-дълго време учителствували Васила Хр. Гачева от Свиленград и Цв. Г. Робева от Лозенград. За Българското училище в града винаги било наето неудобно здание, а гръцките училища заемали обширни и удобни сгради[4]. При все това, за българското училище все имало достатъчно ученици. От един доклад на екзарх Йосиф се вижда, че през 1893/1894 учебна година са следвали 33 (17 момчета и 16 момичета) ученици, през 1894/1895 г. 67 деца (34 и 33), през 1895/1896 г. — 109 деца (70 — 39). А през това време още е нямало в града българска църковно-училищна община, нито черква, това станало в края на 1896 г.

През м. май 1899 г. учителите и учениците от Одринската мъжка гимназия „Д-р Петър Берон", с ученическия оркестър, правят посещение в Димотика. Духът у българите се повдига. Но това вече не се повтаря.

---

[1] Вж. ЦДИА, фонд 246, оп. 1, арх. ед. 237, л. 22. Тей пише: „С удоволствие може да се забележи, че нашите селски свещеници в сравнение с гръцките общо земено стоят по-горе. Но все пак трябва да се направи нещо за умственото им повдигане."

[2] Екзархията правела усилия да открие свещеническо училище за Македония в гр. Прилеп, и там се чувствувала нужда от подготвени свещеници. Турската власт не разрешила, затова било открито в Одрин. Първата година редовни занятия нямало нак поради пречки. Това училище през 1891/92 г. било преместено в Цариград като духовна семинария.

[3] Екз. архив т. IV ориг. списък № 128.

[4] „Гърците притежават, пише свещ. Г. Николов в 1903 г. прекрасни училища, пред които нашето стои много назад, а... простичкото население се привлича повече от външното" (ЦДИА, ф. 246, ар. ед. 237; м. 18).

Гръцките владишки агенти в града все били неспокойни, гледайки българското училище, правели всевъзможни заговори и заплашвания на ученици и учители, а понякога избухвали и буиствувания. За улесняване на учителите с квартири и привличане на заблудените българи-гъркомани Екзархията след 1903 г. почнала да назначава в града местни учители и учителки, завършили българските училища в Одрин. В писмо на управляващия Одринската българска митрополия до Екзархията от 7 декември 1906 г. четем: в Димотика гърците ставали все по-злобни към българите, гръцкият учител Пончоолу сам хвърлял камъни по прозорците на параклиса, българското училище и къщите, това правели и гръцките ученици, нашите ученици не смеели да отиват на училище, учителката Тютюнджиева била заплашена на улицата от двама гръцки младежи с кама, от хана на българина х. Атанас изпъдили отседнал грък из Ортакьойско и пр. Архиерейският наместник се оплакал на каймакамина, но той не обърнал никакво внимание. На това изложение екзарх Йосиф сложил резолюция, такрир до министъра на тия гръцки гонения на българите.[1] Тоя гръцки учител Пончоолу изобщо се сочи като голям фанатик и българоядец. По произход бил българин от преселници в Димотика из с. Гол. Дервент. Мнозина помнели баща му дядо Пончо. Но синът, като се налапал с гръцка наука в гръцките училища в Димотика и Одрин и станал чист елин, се преименувал със звучното име „Понтидис". По това име съм го виждал и аз на гара Караагач (Одрин) през 1917—1912 г.[2]

При обявяването през лятото на 1908 г. на турската конституция от Димотика не се образува един български културен център, като първоначалното училище се развие в прогимназия с пансион. Това бе напълно възможно и целесъобразно, понеже тук имаше архиерейско наместничество и училище, тук бе център на епархия. Не можеше това да стане в гр. Софлу. Наистина, събитията се развиваха бързо, но и ние си останахме късогледи. Екзархията сравнително по-малко внимание обръщаше на Тракия. Създадоха се училищни окръжни инспекторати, Димотика бе забравена. И кой знае как, по какви селски умувания Екзархията откри прогимназия в с. Малък Дервент. Това бе грешка и бягство от града.

Димотика малко време бе в пределите на България, само през военните години 1915—1919. Не се събраха и гръцки документи, нито турски архивни материали от онова време. Всички тия документи биха хвърлили обилна светлина върху българщината в града и епархията и изкусните средства, с които си служели гръцките духовни власти за потъпкване и погърчване на българите, винаги подпомагани от турската власт.

---

[1] ЦДИА, фонд 246: оп. 1, единица 319, л. 10.

[2] Проф. **М. Арнаудов**, като прочел народна песен от Свиленград (Сб. НУНК, кн. XXV, 1909) за вградена невеста при строежа на Михал-кьопрю в Одрин, след която под черта се казва, че имало и гръцка народна песен, писа ми да потърся и гръцката народна песен. Отнесох се до Понтидис. Той ми даде песента, но много преправена.

Приложение № 1

I. ПРОИЗХОД НА ГРЪЦКИТЕ СЕЛИЩА ОКОЛО ДИМОТИКА

А. Група от 12 села от Пелопонес: Куруджи, Кадъкьой, Чобанли, Къзълджикьой, Скуртохори, Кулакли, Пазарли, Карабунар, Акбунар, Азвестедес, Чаушли (само в това последно село живеят и турци, другите имат компактно гръцко население), Куфовуно.

Б. Група от 11 села от Епир: Пранги, Петрадес, Кулелибургас, Кости, Залъфаки, Псатадес, Капуджи и около Софлу — навярно Мандра, Салтъки, Карабейли, Софлу — всички на ж. пътната линия.

В. Група от 7 села от Македония: Палиури, Токмаки, Алпохори, Джамбас, Карли, Емледин, Булгаркьой.

II. КЪМ ДИМОТИШКАТА ЕПАРХИЯ ЧЕРКОВНО ПРИНАДЛЕЖАТ СЛЕДНИТЕ СЕЛА:

Карабейли, Салтики, Мандра, Софлу, Корнофоля, Дадя, Кюпли, Дуганджа, Псатадес, Кости-Ули, Карахамза, Кавакли, Паша-инджа (и Еникьой), Гяур-Куракли, Чифликаки, Чали, Курт, Залъфаки, Ескикьой, Залъди-Аслан, Шараплар, Азатли (туркогласни), Каракасъм (албаногласни), Пранги, Петрадес, Кулелибургас, Капуджи, Булгаркьой, Куруджи, Кадъкьой, Скуртохори, Чобанли, Кулакли, Пазарли, Еникьой, Инджекьой (туркогласни), Карасакли (туркогласни), Татар, Карли, Джамбас, Имледин, Мандрица, Чакмак, Палиури, Акбунар, Карабунар, Чаушли и Куфовуно.

„ТРАКИКА“, том II, 1929 г. Атина
Из статията на учителя Георги Ламбусияди, одринчанин, който пръдружавал в Димотишко при обиколка археолога Н. Пападаки.

ТУРСКИ ДОКУМЕНТИ ОТНОСНО ДЕМОГРАФИЯТА, ЕТНОГРАФИЯТА И ИСТОРИЯТА НА ТРАКИЯ

Преведено от турски

МОЛБА

от пълномощниците на европейските търговци и доклад до Високата порта за издаване на берат за търговеца Стоян от Одрин, който търгува с Европа, Персия и Индия

Двата горни документа имат следната сигнатура по описа на Ориенталския отдел при Народната библиотека „Кирил и Методий“ — София:

„Одрин, фонд 79, архивен № 1470, година 1253/1857 н. е.)“

„Да бъде жив и здрав негово високопревъзходителство!

Жителя на град Одрин, поданик (рая) на турската държава Истояно (Стоян) Курте, който търгува по море и по суша с Европа, Персия и Индия, по собствено желание и със задоволство иска за напред да разшири своята търговия (и в Турция) и моли да бъде снабден с берат и с височайша заповед — протокол съгласно условията на султанския рескрипт. Тъй като споменатият Стоян Курте е един от видните и почтени граждани на Одрин, молим да се издаде на въпросния Истояно Курте берат (в горния смисъл), както и да бъде снабден със законна заповед-протокол.“

Подписали смирените:

„Юсуф Хаджер, пълномощник на европейските търговци и

„Карлъ (?) Темелко, пълномощник на европейските търговци“.

(На гърба на молбата има поставени два печата с имената на двамата пълномощници: „Юсуф Хаджер, пълномощник на европейските търговци и (неясно име „Кърлъ или Ферли“, пълномощник на европейските търговци“. Печатите са кръгли с 1,25 см)

На отделен лист е докладът до Високата порта)

„Турският поданик (рая) Истояно (Стоян) Курте, жител на град Одрин, който търгува по море и по суша с Европа, Персия (с всички извън арабски страни) с удоволствие и по свое желание иска за напред да разшири своята търговия (в Турция). Понеже същият се занимава с търговия в споменатите места и е един от честните и почтени граждани на Одрин и търговските пълномощници ходатайствуват да му се издаде

берат съгласно условията на султанския рескрипт (Хати хумаюн), то, въз основа на горното, моля да му се издаде такъв берат и законен протокол-заповед, след като изплати на държавното съкровище съответния държавен налог от хиляда и петстотин гроша. (Вместо подпис — печат — кръгъл 1,5 см с име: „Мехмед Вахки“)

(Резолюция над доклада с много едри букви):

„Да се издаде берат и заповед-протокол въз основа на доклада. 13 месец шевал (1/253) 15 октомври 1837 н. е.) година.“

(Под доклада има следните две бележки):

„Да внесе хиляда и петстотин гроша“ (зачеркнато и следва нова бележка): Настоящата бележка се прави тук в удостоверение на това, че се внесоха в държавното съкровище съответно дължимите петстотин гроша.“ (Подпис — нечетлив. Дата:) „13 мехарем (12/34) 10 февруари 1838 н. е.) година.“

София, януари 1963 г.

СПИСЪК

НА

неверниците от селата на Одринския вилает,
облагани с поголовен данък джизие.

Месец 6 Реджеб 1061 (26 юни 1651 н. е.) година

Списъкът има следната сигнатура по описа на Ориенталския отдел при Народната библиотека „Кирил и Методий“ — София:
„Фонд 79, кутия X, пореден № 755, година 1061/1651 н. е.)“

I. Одринска околия

Махали в самия град Одрин:

1. Махала Ая-Стефан (Св. Стефан) — домакинства (къщи) . 55
2. Махала Куру-чешме — домакинства (къщи) 57
3. Махала Ахламур (Липа) — домакинства 90
4. Махала Ая-Страти — домакинства 101
5. Махала Ходжа Синан — домакинства 31
6. Махала Ая-Георги Диване (лудият) — домакинства . . . 46
7. Махала Ая-Никола — домакинства 69
8. Махала Ая-Апостол — домакинства 51
9. Махала Охри Петър (Охридски?) — домакинства. 98
10. Махала Ая-Георги Пер Меткоз — домакинства 50
11. Махала Ая-Дугани — домакинства 33
12. Махала Христос — домакинства 83
13. Махала Паша Къшнас — домакинства 92
14. Махала Дойкови (така) — домакинства 63
15. Махала Зинджирли кою — домакинства 44
16. Махала Сиври бунар — домакинства 6
17. Махала Шей Хатун — домакинства 33
18. Махала Митрополитска — домакинства 22
19. Махала Ая-Георги Безден (Безрук) — домакинства. 13

20. Махала Ая-Духти (Св. Дух) — домакинства 19
21. Махала Бюлбюл Хатун — домакинства 24
22. Махала Мюмюн ходжа 6
23. Махала Хаджи Сараф 22
24. Махала Илдъз хан — домакинства (Близко до Одрин). . . 10
25. Махала Мааріф-ходжа — домакинства 31
26. Махала Хаджи Аваз — домакинства. 9
27. Махала Мезид бей, близко до Касъм паша — домакинства . 6
28. Махала Али Муса — домакинства 5
29. Махала Айше Хатун — домакинства 4
30. Махала Кюмурджи — домакинства 7

II. Манастирска нахия — към Одрин

1. Село Голям Манастир — домакинства 185
2. Село Козлуджа — домакинства 131
3. Село Малък Манастир — домакинства 114
4. Село Кара синекли — домакинства 80
5. Село Кавакли — домакинства 80
6. Село Доганово — домакинства 80
7. Село Багче бунар — домакинства 75
8. Село Дербенд вакъф — домакинства 79
9. Село Явуз дере — домакинства 63
10. Село Гюреджи — домакинства 48
11. Село Синапли 50
12. Шахлък 30
13. Ени кьой, или другояче наречено Данъшменд бунаръ . . . 40
14. Есекли. 33
15. Базарджик 9
16. Данъшмендлу 12
17. Каяджик 13
18 Коюн бунар 13
19 Ени бегли — извън регистъра 3
20. Анбар — извън регистъра 2
21. Делуджели — извън регистъра; рая на султан Баязид хан . 5
22. Халифе — извън регистъра; рая на султан Баязид хан . . 5
23 Дефтердар — извън регистъра; рая на султан Баязид хан . 5
24. Иман бейли — извън регистъра. 14
25. Баткунлу — извън регистъра; рая на султан Баязид хан . . 21
26. Терфирлу — извън регистъра; рая на султан Баязид хан. . . 14
27. Кара Халил — извън регистъра; към Стара Загора 12
28. Хасан ага — извън регистъра 2
29. Еникьой, близо до Тирфиллу; рая на султан Баязид хан . . 8

III. Нахия искюдар — към Одрин

1. Село Гердеме — домакинства 110
2. Село Каи — домакинства 93
3. Село Михалич — домакинства 90
4. Село Кафир еляки — домакинства 79
5. Село Семавли — домакинства 71

6. Село Димитри — домакинства 65
7. Село Емрудлу — домакинства 45
8. Село Кемал — домакинства 47
9. Село Кара Пелит — домакинства 48
10. Село Хаджи — домакинства 40
11. Село Дуганджи — домакинства 43
12. Село Лефка — домакинства 34
13. Село Кършехри — домакинства 6
14. Село Бунарджи — домакинства 46
15. Село Ориш (Идриш) — домакинства 20
16. Село Юрджеклер — домакинства 30
17. Село Хаскьой — домакинства 22
18. Село Демирханлъ Еникьой — домакинства 16
19. Село Менатчи — домакинства 22
20. Село Курджалар — домакинства 16
21. Село Кършик, или другояче — Паша — домакинства . . . 11
22. Село Юмкалара (Юмаклар) — домакинства 4
23. Село Хавароз — домакинства 8
24. Село Къзълджик, или другояче — Еднан (Онан) — домакин. 20
25. Село Етмекчи, извън регистъра, — домакинства 5
26. Село Хайреддинже, извън регистъра — домакинства . . . 6
27. Село Арабаджи — домакинства 5
28. Село Яхши бейли, извън регистъра — домакинства 3
29. Село Ени баба (Папа), извън регистъра — домакинства . . 2
30. Село Кара бейли (Хамза бейли) с раи мангафлъ-домакинства 2
31. Село Обрекли, извън регистъра с раите от Гердеме и Карапелит към вакъфа на султан Баязид — домакинства 6
32. Село Емин Мусаджик дермен, Али Ибрахим — домакинства 7
33. Село Сурет джемаасъ, извън регистъра — метиси. . . . . —

IV. Нахия Чоке — към Одрин

1. Село Еникьой, или другояче наречено Чатал. домакинства . 108
2. Село Ортакчи — домакинства 53
3. Село Лалко дербенди (Лалков проход) — домакинства . . 60
4. Село Каяпа (Кайпа) — домакинства 54
5. Село Ташчи Арнауд — домакинства 53
6. Село Дермен дереси — домакинства 46
7. Село Кара Юсуф — домакинства 20
8. Село Преведи (Провадия) — домакинства. 42
9. Село Ворни (бозлу) Бюленди (Боюнли) — домакинства . . 18
10. Село Яйджили — домакинства 10
11. Село Хабиллер — домакинства 5
12. Село Папас-ма-дейнекчили (Попът с патерица), извън регистъра — домакинства 45
13. Село Саръханлъ, извън регистъра — домакинства 10
14. Село Демирханлъ, извън регистъра — домакинства. . . . 2
15. Село Герделлу, извън регистъра, домакинства 3
16. Село Демирджили, извън регистъра — домакинства 3
17. Село Докюз (домуз) джедли, извън регистъра, домакинства 3

18. Село Арабълъ, извън регистъра, домакинства 17
19. Село Демир, извън регистъра — домакинства 3
20. Село Мешели, извън регистъра 8
21. Село Хаджи баба, извън регистъра, — домакинства 2
22. Село Кара Караджакьой, извън регистъра, с раите Шахли и Синапли — домакинства 3
23. Село Гюреджи, извън регистъра, с раите на Козлуджа и Синапли — домакинства 3

V. Нахия Ада — спадаща към Одрин

1. Село Муса (?) кьой — домакинства 45
2. Село Доганджи Булак (?) — домакинства 72
3. Село Еникьой — домакинства 62
4. Село Язадлъ — домакинства 52
5. Село Каба Еюк — домакинства 46
6. Село Кулаклъ — домакинства 30
7. Село Татар — домакинства 28
8. Село Азадлъ — домакинства 34
9. Село Кара Касъм — домакинства 11
10. Село Тимур (демир) таш — домакинства 12

VI. Хавас Махмуд паша — околия Хавса

1. В самия град Хавса, домакинства — освободени като пощальони (мензилджии) 32
2. Село Дере — домакинства 159
3. Село Манкуфлу — домакинства 40
4. Село Сулед оглу — домакинства 20
5. Село Дийнекчили — домакинство 9
6. Село Чавуш чифлик — домакинства 7
7. Село Ебшир (?) паша чифлик — домакинства 2
8. Село Керемиддин — домакинства 3
9. Село чифлик Шабадер (Шапли) (?) чавуш — домакинства . 2

VII. Лозенградска — Кърклийска околия

1. В самия град — Лозенград — освободени домакинства . . . 40
2. Село Бергосчик (Пирок) — домакинства 90
3. Село Корукьой (Корията) — домакинства. 92
4. Село Къзълджа — клисе — домакинства 92
5. Село Капакли — домакинства 41
6. Село Ичме — домакинства 41
7. Село Яйледжик — домакинства 33
8. Село Кулакьой (Кулата) — домакинства. 18
9. Село Кавакли — домакинства 12
10. Село Ениджe (Иниджия) — домакинства 5
11. Село Киширлик — домакинства 1
12. Село Огурлу — домакинства 3
13. Еврейска община в града Лозенград — домакинства освободени 13

VIII. Околия Баба-ески

1. Село Демирбейли — домакинства освободени 50
2. Село Дуганджа — домакинства 9

IX. Околия Бунар хисар

1. Село Мандрица — домакинства освободени 24
2. Чифлика на Кюркчи (Кюрекчи, Геврекчи) Али бей — домакинства освободени (от данък) 11

X. Околия Бергос (Люлебургас)

1. Село Евренджик — освободени домакинства 137

Написал списъка — немощният Абдулрахман шейх, син на покойния Нуман, кадия на град Одрин (печат неразчетен)

ИЛЯМ — СЪДЕБНО РЕШЕНИЕ

от кадията на Одрин относно революционната дейност на българи от нахиите — Юскюдар, Манастир, Чоке и др. от Одринска околия

Илямът има следната сигнатура по описа на Ориенталския отдел при Народната библиотека „Кирил и Методий" — София:
„Фонд 79, папки XII, архивен № 1034, година 1143/1731 н. е."

„Смиреният молителствувател докладва на Високата порта следното:

„Сюлейман ага, пълномощник на одринския джизиедар[1] Абдулрахман ага, се яви пред шеринския съвет и след като представи своето пълномощно, направи следното изявление: „Всички долеизброени лица, а именно: Радич, син на Мавруди от село Кяфир Еляки, Юскюдюрски нахия, Одринска околия; Барко, син на Калуш от с. Балабанлъ, Юскюдарска нахия; Ильо, син на Ямук от с. Дервиш, Одринска нахия; Кито, син на Киряк от село Козлуджа, принадлежащо към Манастирската нахия; Лало, син на Христо от същото село и нахия; Дели Недю, син на Илчо от село Каяджик; Коста, син на Миню от село Кючук Манастир; Иван, син на Чочо и Жечо, син на Кометко от с. Чатал, Чокенска нахия, и Тодор, син на Балабав от село Голям боялък — всички немюсюлмани не са напълно нормални; те са размирни престъпници; винаги пият (вино) и скитат от село на село с разни измислици и подбуждат към неискреност и неподчинение на населението; развращават го и го подстрекават към непокорство и представят като противозаконни неговите задължения (към държавата); противно на дадените сведения и препоръки, предизвикват издаването на фермани

[1] Джизиендар — събирач на поголовния — робски данък „джизие". Бел. пр.

и създават неоснователни съдебни процеси на бирниците. Същите пречат на събирането на (робския) данък „джизие", както и на всички останали данъци. Моля, тази им престъпна дейност да бъде установена чрез разпит на почтени и неотмъстителни мюсюлмани, като за констатирането издадете справедливо и отразяващо истината решение."

По повод на горната молба и на направеното ходатайство събрах сведения за състоянието и дейността на споменатите немюсюлмани от следните лица: заместник началника на Одрин Хасан ага; мютевелията-управител на вакъфа „Еминие" Хюсеин ага; сина на интенданта по снабдяването със слама — Мехмед ага; Еген Мехмед ага; джизиедара на циганите — Хюсеин ага и Абдуллах ага — които поотделно заявиха пред шериятския съвет, а именно: „Действително, изложението на Сюлейман ага за споменатите немюсюлмани отговаря на истината; те ходят от село на село и подбуждат раята към престъпна и бунтовническа дейност и към предизвикателство и лъжа, както и към разврат и фалшиво представяне задълженията на населението и към подстрекателство и неподчинение. Освен това, същите немюсюлмани, противно на сведенията, са предизвикали издаването на фермани и така са създали неоснователни съдебни процеси между бирниците и раята и че цялата им дейност (не е случайна) е добре обмислена и постоянна тяхна работа."

Изложеното (от Сюлейман ага и от свидетелите) е самата истина въз основа на която съставям настоящия илям, за да бъде докладван на височайше място. Написан днес — 25 джемази-юл-ахар 1143 (или 8 януари 1731 н. е.) година."

(Подпис) „Молителствувателя на великата Османска държава Юмер, кадия на град Одрин." (На гърба на иляма): печат с име: „Юмер бин Сюналлах".

ДОКЛАД

до султана от Одринския бостанджи башия, с който се иска да бъде издаден височайши ферман относно осъдените българи на крепостен затвор (кале-енд) в крепостта Енос поради тяхната революционна дейност.

1143 (1730 по н. е.) година

Документът носи сигнатура: Одрин, фонд 79, папка II, пореден № 13 по описа на Ориенталския отдел при Народната библиотека „Кирил и Методий" — София.

Бел. прев. На 4. VI. т. г. (1961) беше намерен и преведен документ „Доклад на одринския бостанджи башия до великия везир, с който се иска освобождаване на същите осъдени. Докладът се намери в папка първа, пореден № 18 на Ориенталския отдел. В папка втора, пор. № 13 се оказа доклад на бостанджи башията до султана, с който се иска издаването на височайши ферман за същите осъдени (настоящия превод). За отбелязване е, че в доклада до султана на осъдените се при-

писва, че са вършили подривна и революционна дейност (ихтилял), когато в другите доклади думата „ихтилял“ не се употребява, а само: агитация против данъка джизие, или че осъдените са скитали от село на село и са подстрекавали населението да не плаща данъци и др.

„Смиреният прави следния кратък доклад-извлечение:

„В един момент, когато смиреният одрински джизиедар (събирач на данъка джизие) Абдул Рахман ага е поискал да събере недоборите от данъка джизие, останал у някои раи — немюсюлмани, долепосочените немюсюлмани, бидейки в ненормално състояние и скитайки с бунтовническа и злодейска цел от село на село, са подбуждали раята да не плаща данъка джизие към държавата и са причинили неговото несъбиране. Тези бунтовници са следните: Радиче, син на Мавроди, жител на селото Кафир-еляки (?), спадащо към нахията Искюдар, одринска нахия; Калчо (?), син на Марко, жител на село Балабанлъ; Илю, син на Намук (?), жител на село Дервиш тепе; Кити, син на Киряк, жител на селото Козлуджа, спадащо към нахията Манастир; Христо, син на Лалю, жител на същото село; Дели Недю (бел. прев. в другия доклад до великия везир това име се чете като Дели Етро, когато тук това име е ясно отбелязано — Дели Недю), жител на селото Каяджик; Коста, син на Митю, жител на село Кючек — Манастир (Малък Манастир); Юан (Юван), син на Мичо (Миджо) и Зечо (Жечо), син на Коменко, жители на селото Чатал, спадащо към Чокенска нахия; Тодор, син на Илян, жител на село Голям боялък (Кебир-боялък). — За същите лица и за техните злодеяния одринският султански кадия е издал илям (присъда), одринския бостанджибашия донася с писмо и иска за споменатите бунтовници, които са станали причина да се забави събирането на данъка джизие, да бъде издадена височайша заповед за тяхното заточение в крепостта Енос. Във всеки случай, издаването на ферман зависи от волята на негово величество моя господар.“ (Подпис, върху този доклад-извлечение, нечетлив). Резолюция: „Да се издаде присъда, съгласно доклада-извлечение. 3-и джемази-юл-ахар (1/143) по хиджира, или 15. XII. 1730 г. по н. е.) година.“

(Следва доклада на бостанджи башията до султана):

„Смиреният ваш раб, като се покланям пред праха, който се намира под стъпките на негово величество, моя господар, донасям следното: долепосочените немюсюлмани, а именно: Радиче, жител на село Кяфир-иляки (Иляшче?), спадащо към Искюдарска нахия, Одринска околия; Марко, жител на село Балабанлъ (Белбанлъ); Илю, жител на село Дервиш-дебе (тепе); Кити и Лалю, живели на село Козлуджа, спадащо към село (така) Манастир; Дели Недю от село Каяджик; Коста от село Кючук манастир; Юван и Зечо от село Чатал, спадащо към Чокенската нахия, и Тодор от село Биюк-боялък (Голям боялък) — скитали от село на село и са вършиил подривна и революционна дейност (ихтилял). Това е било установено от жители на околията и от достоверни свидетели. За дейността на тези размирници е издаден илям (присъда) от добродетелния одрински кадия, което правя достояние на ваше величество, с молба да направите зависящото от вас. 4 (Подпис): Смирения Мехмед, главен одрински бостанджи ба-

шия (началник на дворцовата гвардия)“. „Издадено е тезкере на 3 джемази-юл-ахар (1/143) (или 15. XII. 1730 по н. е.) година“.

На гърба на доклада има отбелязано:

„Да се направи кратко изложение за издаване на височайша заповед за осъждането на крепостен затвор и отвеждането в крепостта Енос на лицата-смутители и размирници, които са станали причина за закъснението на събирането на държавните доходи, съгласно доклада и писмото.“ (Печат — полукръгъл — 1/1 см с име („Мехмед“).

Преведено от турски

СПИСЪК

на раи (християни), в които фигурират и български имена от три села на околиите Кешан, Ипсала и Хайробол от XVI век.

Списъкът има сигнатура по описа на Ориенталския отдел при Народната библиотека „Кирил и Методий“ — София

„Одрин, папка XIV, архивен № 1230, година — XVI век“

Бел. преводача: Списъкът представлява интерес поради това, че в онази отдалечена епоха — Между XV и XVI в. в него фигурират чисто български имена, а и изрично се споменава, че двама души, които носят имена **Коста** и **Чавдар** (т. е. имена не съвсем български), са отбелязани като **българи.**

Списъкът е отнесен към XVI в., но от други документи със същия почерк в същата папка може да се предположи, че той е от края на XV-то и началото на XVI-то столетие.

Околия Кешан

Село Баир бунар (т. е. Баш-бунар, Булгаркьой)

Велчо; Петко Стоянов; Илю *(Милю) Райко;* Истепан (Степан); *Долчин* (Вулчан); Груд; Истамат (Стамат) Митрю; *Мачин Стойко;* Митрю; Керметчи *Вълчо;* Караджа; Кара *Груд;* Вардарли (от Вардар); Кечиджи (Козаря); Манол; Бузагъджи (телчаря) *Стойко;* Юрдан Митрю; *Г'ргo; Вълчан;* Сагър Митрю; Кара Манол; Терзи Митрю; *Баллабин;* Хаджи Истамат; *Пею; Райко;* Йорго; Коджа Истепан (Степан); Кирю, Каракаш; *Млячко;* Гьокчи; Караджа *Митрю;* Димо, *Мирчо; Морин Груд;* Караджа оглу; Кермитчи *Истою (Стою); Варадин; Пачо;* Кечиджи (Козаря) *Райко;* Истоян (Стоян); Манол Йорга, Балджи Митрю; Караджа Тодори; *Печин;* Исгарле *(Сгарле); Велчо;* Дели Митре; Караджа оглу; Кирю, Коджа. . ., Модерилю; Тодори; Кел (Гюл) Стоян) Стоян; *Марин; Балабан;* Андрея, Коджа Истепан; Калчи *(Калчо); Белю* Митре, Коста; Коджа Коста; Иванди; Йордан, *Валчу;* Съгър

(Бел. прев. Тук списъкът е заверен с кръгъл печат, който не може да се разчете).

(глухия) *Велко;* Хаймание (?); Съгър оглу; Кечиджи (Козаря); *Вулчан (Дулчан),* Петро; *Дико, Вико;* Кюфчи; *Делю; Йорго;* Съгър *Белю* (глухия); Кечиджи (Козаря); Истамат (Стамат); Митрю; Карагьоз; Чалджи (?) *Делю; Марин; Керко; Велчо; Истоян (Стоян);* Кара Манол; Саръ *Петко;* Карагьоз; Кирю; Тодори; *Белю;* Коста, Истамат

(Стамат); Коруджи дамадъ (зетят на пъдаря); Караджа оглу; Алекши; Андри; Димитри; Косино (?); Манол; Истарин (Старни); Велчо, Дели Димитри; *Истою (Стою);* Чалджи (?) Йорго; Димитри; Болруш (?); Тодори; *Раю (Заю);* Райко; Кирю; Истамат (Стамат); *Русино;* Кекиджи (Козаря) *Велчо; Русине;* Домуздерели (от Домуздере); *Вардин; Косино;* Марко; Коджа терзи; *Дечко;* Коста; *Врани* (Верани); *Истоян (Стоян); Диман;* Дели *Истоян* (Стоян); Домузчи (Свинаря); Трачан (?); Дели Коста; Караджа; Дели Тодори; *Пачо;* Истоян *(Стоян);* Чалгъджи; *Русино;* Коста; *Велко; Грудь, Делю* (Димо); *Петко;* Коста, Кечеджи; *Велчо;* Кирю; *Косино; Велю;* Дели Коста.

Бел. прев. Тук списъкът има следната бележка:

„Лица извън регистъра — хаймани, с неустановено местожителство Чавдар; Чобан (овчар) *Петко;* Мерджемек; Узун *Йорги; Калчо Истоян* (Стоян); Некес Митрю; Кел (Гюл) *Истоян (Стоян);* Яно; *Юван; Чобан* (овчаря) Истою (Стою); Кара оглан; Всичко в споменатото село — къщи 161 (домакинства).

Околия Кешан

„Село Кадъ:

Чавдар; Димо; *Петко;* Димитри; Коста; Алекши; Андрия; Йорго; Димо; Манол; Митро; Яманди; Кюсе; Чобан Йорго; Истамат (Стамат); Алекши Андри; Кара оглан; Мадаки; Манолаки; Константин; Пограки (?); Чобан; Димокюсе; Дука; Тодораки; Михаил; Ондриян; Малакач; Андон; Апостол; Мавруди; Йорго; Лазар; Булгар терзи Коста; Арнаут Йорго от Байрамич."

Бел. прев. За селото Кадъ няма общ сбор, както за с. Баир бунар.

Околия Ипсала

„Село Меден тепеси (?):

Коста; Йорго; Александри; Константин; Мавруди; Петро; Лаготин; Михалаки; Терзи Яни; Малакочи; Нико; Лека; Андон; Лазоглу; Черчено (?) зидаря; Истани (Станю); Кара оглан; Андри; Димо; Андрика; Йолурви (?); Искерлак (Скерлат ?); Мезенко; Боргу (?) папа; Верго; Михо; Мавруди; Гьона; Истарти; Манол; Кюсе Яни; Петро; Манол; Кирак."

(Тук списъкът има следната бележка, встрани):

„Лица извън регистър — хаймани с неустановено местожителство *„Българина Чавдар;* Йорго."

Околия Хайрибол

Село Карани (?):

Йорго; Петро; Коста; Яманди; Терзи Йорго; Константин; Кирязи; Тодори; Александри; Дели Коста; Йорго; Михо; Врани (?); Костаки; Дели Димо; *Желязко;* Йорго; Михо; Ашимджи; Кирязи; Дука; Терзи Комню; Нико; Чобан Аргири; *Йолу;* Кирязи; *Пачо;* Юван Чобан; Димо; Коста; Мавроди; *Йолу;* Терзи Чобан; Митро; Йорго баба; *Верго;* Толурви (?); Ани; Аргироплу; Верго; Яни; Искарлати (Скарлати); Алекши; Карагьоз Дука; *Балабан;* Йорго Мерик; Димо; Коста; *Първан;* Ашимджи; Андрея; Дука; Киряк; Кюсе Яни; Андрея; Мавруди; Димо Чура; *Врани, Верго;* Никола; Конболу; Аргири; *Първан;* Михо; Стадино (?); Колуди; Терзи (шивачът) *Кръстю; Берго;* Анастас Димо;

„Лица извън регистъра — хаймани с неустановено местожителство:" *Кръстю;* Аргири; Йорги Яни; Панайот Димо; Тодори Яни; Панайот Танаш; Яни Мидитри; Истойко (Стойков) Яно; Йорго Яни; Яни Димо; Етекли Йорго; Яни Тодори; Яманди Яни; Петро Коста, Шеремет Истани (Стани).

„Всичко казаното село има 85 ханета (къщи домакинства).

Бел. прев. Всички двойни имена в списъка са писани едно под друго, а отделните имена са написани хоризонтално.

Документите са взети от народна библиотека „Кирил и Методий"

Превел АТАНАС ХРИСТОВ

АНАСТАС ПРИМОВСКИ

ИВАН ПАНДАЛЕЕВ ОРМАНДЖИЕВ

На 18 ноември 1963 г. неочаквано и при трагична обстановка загина Иван Пандалеев Орманджиев — един от видните изследователи на миналото на българите от Тракия.

Иван Орманджиев произхожда от виден български род в Лозенград — Орманджиеви. Роден е в Лозенград на 21 август 1891 г., където получава основно и прогимназиално образование, а средно — в Одринската българска мъжка гимназия „Д-р Петър Берон“ през 1909/1910 учебна година с XII випуск. Учителствува две години в с. Гугутка (Ивайловградско) — 1910/1911 и 1911/1912 г. В деня на мобилизация за Балканската война (17 септември ст. ст. 1912 г.) пристига в София, записва се студент по история в Софийския университет и веднага постъпва доброволец в Македоно-Одринското опълчение — XI Сярска дружина. Понеже като гимназист в Одрин е свирел в оркестъра на гимназията три години на флейта, то и в Опълчението бил преместен в Музикалната му команда. След свършване на войната продължава образованието си в университета. През 1915 г., при обявяване на Първата световна война, е войник в XI Македонска дивизия и през 1916 г. завършва Скопската школа за запасни офицери. В края на войната служи като офицер в гр. Ксанти, където го заварва демобилизацията. През 1918—1919 г. е учител в ксантийската гимназия, а след отстъпването на Ксанти през 1919 г. е преместен за учител в Райково, където е настанена и ксантийската гимназия.

Орманджиев не можа да напише спомените си за гр. Ксанти, партийните и работническите борби в града по това време. В 1920/1921 г. е учител в Мъжката гимназия в Пловдив, преместен е през 1921/1922 г. в Карнобат. Тук учителствува до 1923 г., а през 1923—1925 г. учителствува в Лозенград. Съществуването на българското училище в града става невъзможно, турската власт гони и последните останали тук българи. Сам той е имал опасни разправии с турски инспектори и власти. За голямо съжаление не можахме да намерим записани негови спомени за учителстването му в Лозенград.

В 1926 г. Ив. Орманджиев е учител в Търговската гимназия в Бургас, а след това прогимназиален училищен инспектор в окръга. Сега той се заема със събиране сведения-спомени за национал-революционното освободително движение в Южна Тракия и специално за Преображенското въстание.

От 1929 г. Орманджиев е преместен вече учител в София — отначало в Първа мъжка гимназия, а после в Трета образцова гимназия. В

София той се включва дейно в Тракийската организация и дълги години е член на Върховния изпълнителен комитет, а от 1931 до 1936 г. е председател на Комитета. На 30 септември 1934 г. се основа Тракийски научен институт с устав, утвърден от Министерството на вътрешните работи и народното здраве с писмо № 532 от 24 декември 1934 г. Орманджиев стана един от най-изтъкнатите работници в Института.

Любовта му към родния край и отношението му към героичните борби на тракийските българи определи до голяма степен неговата плодовита научноизследователска дейност. Богатото книжовно дело на Ив. Орманджиев още от самото начало съпътствува учителстването му. Първата му печатна работа е книгата „Момчил юнак и неговото княжество в Западна Тракия“ (Карнобат, 1921 г., II издание 1924 г.). След това следват две книжки по обща история: „Сократ и античната демокра.ия“ (Карнобат, 1922 г.) и „Античното робство“ (Карнобат, 1923 г.). След завръщането му от Лозенград (през Цариград) в България печати още една книга по обща история „Робеспиер и Дантон в светлината на историята“, 1926 г. От тия печатани първи работи се вижда какви въпроси интересуват още младия учител Орманджиев. Обаче любовта му към родна Тракия и преживяното от него в Лозенград и Цариград окончателно го привързват към изследване революционното минало на българите в Тракия и Македония. В Цариград се среща с Михаил Герджиков на 11 и 12 май 1925 г. и взема от него първи спомени за Преображенското въстание.

В Бургас Орманджиев посещава семейството на Георги Кондолов, легендарен тракийски войвода, но тук са живи още и много други войводи, четници и деятели, от които събира ценни материали: спомени и документи от Димитър Ташев, Георги Калоянов, Васил Попов, Георги Найденов и други през 1926 г. Плод на тая му упорита и резултатна работа са четирите му печатни книги: — „Приноси към историята на въстаническото движение в Одринско“ — книга първа **Георги Кондолов и дейността му в Странджанското въстание** (Бургас, 1927 г., 119 стр.); книга втора — **Борбата на Бунар-Хисарския район** (София, 1929 г., 152 стр.); книга трета — **Революционното движение в Малкотърновския район** (София, 1933 г., 390 стр.; книга четвърта — **Освободителната борба в Лозенградския район — по спомени на един войвода и 80 легални и нелегални дейци** (София, 1941 г., 312 стр.).

Освен тия четири тома Орманджиев продължи събирането на материали и по-късно, и малко преди смъртта си завърши напълно тяхното подреждане, като подготви за печат, написани на машина, и следните девет: книга пета — „Революционното движение на българите в околийските райони на Свиленград, Одрин, Узункьопрю, Кешанско, Малгарско и Цариград. По спомени на двама войводи, 80 легални и нелегални дейци и 9 жени, 7 документа и 7 снимки“; книга шеста — „Допълнителни материали за Лозенградския санджак“ (300 стр.); книга седма — „Революционните борби на българите в Западна Тракия“ (576 стр.); книга осма — „Принос за Македоно-Одринското революционно движение в Тракия. Одрински революционен окръг и борбите между централисти, върховисти и социалисти“ (568 стр.); книга девета — „Документи из архивата на Георги Минков до освобождението на Тракия 1912 г. и обществено-политическата му дейност“ (369 стр.);

книга десета — „Архив на Янаки Гочев за българското национал-освободително движение в Тракия“, част I и II (591 стр.); книга единадесета — „Из архивите на Македоно-Одринските дружества в България и странство, на върховните комитети в София и на македоно-одринските дейци за върховизма и централизма“, част I и II (819 стр.); книга дванадесета — „Документи из архивите на дипломати и държавници и на българския екзарх Йосиф I (563 стр.); книга тринадесета — „Върховисти и централисти в партизанските отряди на балканските войни“ (1912—1913 г., 235 стр.). Готови са още и следните томове за печат върху културно-просветната роля на Екзархията в Тракия, а именно: „Църковно-училищното дело на българите в Тракия“, „Принос за духовното освобождение на българите от Тракия“, „Из кондиките на Българската екзархия в Цариград“ и „Из архива на Българската екзархия в Цариград“. Освен тези по-обемисти трудове, в архива му се намериха и следните не по-малко важни ръкописи: „Тракия и задграничните възрожденски вестници и списания“ (200 стр.); „Одринските „Керековци“ и борбата на българите за културно-национална обособеност, независимост и свобода“ (124 стр.); „Рилският манастир и Илю войвода“ (117 стр.); Одринската мъжка гимназия „Д-р Петър Берон“, част II (485 стр.); Одринските „Късъровци“ и Одринската българска девическа гимназия „Късъров“ (388 стр.) „Върховисти и централисти в Западна Тракия“; „Спомени на Кирил Христов Совичанов за революционното движение и културно-националното движение на българите в Дедеагач и околията (33 стр.); „Петко Напетов и българското национал-освободително движение в Тракия (76 стр.); Асен Хаджиевасилев в Македоно-одринското движение“ (64 стр.); „Документи за българското революционно и национал-освободително движение в Тракия“ (117 стр.); „Материали за миналото на Лозенград“ (17 стр.); „Паисиевата история и национал-освободителната идеология на Паисий през XIX век“ (ръкопис в една тетрадка); „Из борбите между върховисти и централисти в Ахъчелебийско (10 стр.); „Преди повече от 50 години в Одринската гимназия“(21 стр.); „Един деен секретар на социалистическия кръжок в Одринската гимназия“ (21 стр.); „Д-р Антим Шивачев — Ловчански митрополит — в емигрантското движение на тракийските българи“ (18 стр.);

Иван Ормандживев бе замислил да напише отделен том и за революционния конгрес в гр. Одрин на тракийските национал-революционери през август-септември 1908 г., но неочакваната смърт му попречи да направи това. Последният труд, оставен готов на машинопис, е биография и заслуги на одринчанина д-р Георги Вълкович, завършен и подписан от Ив. Ормандживев в деня преди гибелната нощ. Всички томове са придружени с хубави и точни обяснителни бележки, с аналитични предговори за събитията, за които се отнасят тия документи, и пр.

В томовете „Приноси“ и останалите статии и книжки са обхванати всички моменти от героичните борби на тракийските българи за политическа свобода.

Освен тия „Приноси“ Ормандживев издаде и следните научно-популярни и монографични трудове: **Антим I, български екзарх** (София, 1928 г., 78 стр.), **Преображение, Тридесет години от въстанието на бъл-**

гарите в Тракия, София, 1933 г., 32 стр.), **Външната политика на България с особен поглед към Тракийския въпрос** (София, 1934 г., 72 стр.), **Момчил юнак в историята на народните творения** (София, 1941 г., 100 стр.), **Тракия — географско-исторически преглед** — заедно с Анастас Разбойников и Иван Батаклиев (София, 1946 г.), **Д-р Петър Берон и Одринската българска мъжка гимназия „Д-р Петър Берон“** (Сборник от статии, документи, съставен заедно с д-р Ив. С. Пенаков, 1958 г., БАН, 620 стр.); взе дейно участие със статии и материали в сборниците „Петко войвода. 1844—1900“ (София, 1953 г.), „Преображенското въстание 1903 г.“ (София, 1955 г.). Под редакцията на Ив. Ормандживев е и готовият втори том „Д-р Петър Берон и неговата гимназия в Одрин“, съставен от колектив от 38 души учители и следвали в Одринската мъжка гимназия, както и един том за девическата „Касърова“ гимназия в Одрин, съставен заедно с Евдокия Каринтова по спомени на учители и ученици от същата гимназия.

В последните години Ормандживев бе сътрудник на Института за история при БАН и обнародва: **Документи за българското национал-освободително движение в Тракия след Преображенското въстание през 1903 г.** (Известия на Института за история при БАН, т. 11, 1962 г. и 12, 1963.; **Необходими поправки в историята на македонското и тракийското революционно движение** (сп. „Исторически преглед“, год. XVII, 1961 г., кн. 2); **Нови данни за Г. С. Раковски по време на Първата българска легия и след нейното разтуряне** (сп. „Исторически преглед“, год. XVIII, 1962 г., кн. 6; **Нови данни за Димитър Благоев и съучениците му в Одрин през учебната 1874/1875 г.**“ (сп. „Исторически преглед“, год. XVIII, 1962, кн. 3 и др.

Ормандживев бе редовен сътрудник в изданията на Тракийската организация и на Тракийския научен институт — в Тракийски сборник, в. „Тракия“, сп. „Завет“ и на други вестници и списания, като „Балкански преглед“, „Духовна култура“ и др. Някои от статиите са подписани с близкия до гражданското му име псевдоним „Ив. П. Горов“.

Иван Ормандживев е не само ревностен изследовател на национал-освободителните борби на тракийските българи, но и известен български историк. Отделно и в съавторство е издал следните исторически трудове: **Цар Калоян** (София, 1940 г.), **Бележити исторически селища и местности“** (с В. Миков, 1936 г.), **Уйлям Юрт Гладстон и дейността му за освобождението на България** (с. Р. Кютукчиев, София, 1936 г.): **Атанас Узунов, заместник на Левски** (София, 1938 г.), **Отец Паисий и епохата на Възраждането** (София, 1938 г.), **България от Сан-Стефано до Ньой 1878—1919 г. Устреми за обединение** (София, 1938 г.); **Васил Левски. 100 години от рождението му** (София, 1940 г.), **Средиземно море в светлината на историята** (София 1940 г.), **Обща и българска история** (учебник на II клас на народните прогимназии (в съавторство с М. Ив. Велкова, София, 1937 и 1941 г.), **Средновековна и нова история** (заедно с Цв. Стоянов, София, 1941 и 1942 г.), **Нова и най-нова история на българския народ**, София, 1945 г.), **150 години най-нова история, 1789—1939 г.** (София, 1943 г.), **Федерация на балканските народи. Идеи и пречки** (София, 1947 г.), **Исторически атлас на Средновековна България** (в съавторство с В. Миков, 1941 г. 14 карти, текст и илюстрации пр.)[1]

Тук отбелязваме не цялото научно-книжовно дело на Иван П. Орманджиев, без да можем да дадем обстойно обективна и спокойна преценка. Оставаме с пожелание, че това трябва да се направи. Обаче ще подчертаем, че за в бъдеще няма да има автор, който ще се занимава с борбите на тракийските българи, да не използува както прекрасните материали от „Приносите“, така и останалите негови монографии за Тракия.

Ще отбележим като заключение, че в някои от изследванията и особено в научно-популярните му трудове във връзка с общата история (изследвания върху най-новата ни история и учебниците му) до Девети септември 1944 г. и първите години след това има някои отражения на великобългарската идея, за което той бе посочен и като отрицателен пример.[2] Ще добавим обаче, че в последните години той превъзмогна някои свои разбирания и стана сътрудник в изданията на Института по история при БАН, а така също и сътрудничеше с материали в Института по история при БКП.

Дълг се налага на Тракийския научен институт да излезе с едно цялостно, ясно проучване на огромното наследство, което остави неуморимият историк на национал-освободителните борби на тракийските българи Иван Орманджиев.

---

[1] Освен посочените трудове — отпечатани и в ръкопис — в архивата на Орманджиев, съхранявана в Народната библиотека „Кирил и Методий“ в София, са предадени и следните ръкописи и материали за градиво на нови трудове: Филчо войвода — 21 листа; Доклад за научната обиколка на Тракия; Изложение на Тракийската емиграция до министър-председателя — 7 листа; Нова история на България — 44 ръкописни тетрадки; Материали за църковно-училищното дело на българските села — Габрово Еникьой и Ксанти; Керемидчиоглувата афера; Чифлигарски села от българи в Чаталджанско, Силиврийско, Чорленско и опити през 1910—1912 г. да откупят земята; Великденски революционен акт преди сто години; Статути на македонските дружества 1895 г.; Учебното дело на Одринските българи и Петко Славейков в Одрин 1874 г.; Доклад за обиколката на проф. Генов и Орманджиев из Беломорието; революционните борби на българите в Бунархисарския район срещу Отоманската империя 1895—1908 г., II издание; материали за съчинения, България и нейните съседи, 15 листа, Черна гора — 27 листа, Сърбия — 27 листа Турция — 35 листа, Гърция — 30 листа, Румъния — 38 листа, Албания — 17 листа; Протоците и тяхното значение 61 листа; реферат „Животът и съчиненията на Тацит“; Увод към общата история; предисторическа епоха; Накитът у дивите и културните народи; реферат „Материалната култура у египтяните, Реферат Реформите на Грахките в Рим; реферат Произход на Аспаруховите българи; парламентаризъм и демократизъм в историята на народите; За проектоустава на Българския централен революционен комитет; нашите домашни извори и основаването на Бълг. центр. револ. комитет; Българската екзархия в Македония; изложение на Тракийската емиграция в България; странджанското въстание и неговото значение; аграрно-социалният въпрос в Тракия; Христо Ботев и днешното време; спомени за Михаил Герджиков; Бежанският въпрос и организацията ни. Симеоновата епоха; тракийският въпрос и България; Тракия като обект на българския народ; България след Сан-Стефанския и Лондонския договор; южнотракийски българи; Тракия и международните договори и отношения; освободителното движение на южнотракийските българи; каква е за нас Беломорска Тракия; Беломорието във вековните борби на България и Гърция; Коста Георгиев — живот и дейност; Западна Тракия в науката и политиката; „Устав на фонд „Тракийско дело“ Пловдив 1930 г.; Устав на Македоно-Одринските опълченски дружества в България и на самите дружества — 1933 г.; Правилник за административното и боево устройство на ВТРО — 1926 г.; Документи из архивата на Найден Геров; Средновековна история на българския народ — 12 тетрадки; Прабългарска култура — ръкопис; Отношения между българската нарсдна църква и българската народна държава, много писма и бележки на Орманджиев до и от разни институти и лица и пр.

[2] **Иван Пандалеев Орманджиев**, сп. „Исторически преглед“, год. XX, 1964 г., кн. 1, стр. 138.

Нотирал Н. К а у ф м а н

1. МИРЧУ МАЙЦИ СИ РУМОНЬЕ

Мирчу майци си румонье:
— Субирай, молеле, субирай
моите дремни дичица
и Мирчеву тежку иманье,
чи щем да бяг да бягаме
там горе към стара Русия.
Майка Мирчуму думаше:
— Ку бягаш, синольо, стан бягай
майка ти не ще да дойде.
Нито ти дяца пуглявам,
нито ти иманье субирам,
нито пък къща прибирам.
Иоще са дума думали
и Бояджек се запали
ут четеретях краеве.
Ловчански грозни пумаци
йоще са в село не вляли
и за Мирче ми питава.
Чи гу ватива Мирчо льо,
гъки му назадь извива.
Мирчу помацим думаше:
— Коляте, кардаш, бясете,
тя се вярата на крата,
ни ваща вяра, ни наща.
Яс имам брата ав Русия,
наскору тува са дойдат.
Иоще са дума думали,
загадава се, Мирчо льо,
руските млади казаци.

Молеле — майко, ле; кардаш — братя

Записана на 15 януари 1961 година от Георги Василев Гангънов, на 58 години, родом от село Сачанли, живее в село Книжовник — Хасковско.

Друг вариант на песента е обнародван в т. III на „Българско народно творчество“ (1961), стр. 441, записан в същия край — с. Кушланли, Гюмюрджинско от Мара Михайлова. Датуването на песента може да се отнесе към времето на изселванията на тракийците в Русия през 1828 г. и репресиите, които са последвали за неизселените.

2. ВЪЗДИЙНАЛА СЕ ТУРКИЯ

Бре, въздийнала се Туркия,
Туркия на България.
Гулям са золум сторили
на български дребни дичици.
Ав въздуха ги вързлява —
на маждраци ги бучеха.
Ойвуда момци думаше:
— Субирайте дремни главици
ав качка са ги кладеме,
ав Русия са ги пруодим
и Русия ебрет да земе,
какъв е золум сторено
на български дремни дичица.
Момци ги ав качка клаваа
и ги в Русия пратива.
Царица е рану ранила
на Влиден рану утринта
на тейни гулям мерекезье.
Царица се назад пувърна,
църна премяна надяна
и църна кърпа наметна.
Братушки царица питава:
— Царицеле, наша държау
засто се църну примени
и църна кърпа завърза?
Царица дума братушким:
— Подите и обидайте
на бащину си мерекезье

какъв са армаган пруодили
нашите братя българье
и ние правим Вилиден.
Учили братушки — видели
и са се назад върнали.
Зимали тенки тенкаци,
дийнали сини байряци.
Дуната се назад върнала
ут пусти турски лешеве.
Турците се молева:
— Помойней, божеле, на ут нас
са ти утсторим, боже ле,
султан Селимска жамия.
Българьету се молеа:
— Помойней, боже ле, на ут нас
са ти утсторим, боже ле,
манастир-църква гуляма
ас маламена покрива
ас алътнени диреци.

Маждараци — щикове, качки — качета, кладаме — сложиме, еврет — пример, мерекез — гара, подете — идете, обидайте — да видите ,лешеве — трупове, маламена — кадифена, алтънена — златна.

Записана през м. октомври 1958 год. от Ради Иванов Кавадарев, родом от село Сачанли, живял в село Благовец, Ивайловградско. Починал.

Като композиция мотивът е незаписан другаде. Подробности от него обаче се срещат като типични места из други исторически песни.

3. СКАРАЛИ СА СЕ СКАРАЛИ

Скарали са се скарали,
Стоян и Гарил чорбаджи
за Кърлангъчка планина,
за Думанлийски кедици.
— Любе Пагоно, Пагоно,
стани ми, любе, извадей
моету муле ранену
и моята ляпа премяна.
Чи ща да подим, любе ле,
аф Гюмюрджинската касаба
съдба да се съдиме
за Кърлангъчка планина,
за Думанлийски кедици
ас Гарила баш чорбаджи.
Чи са станали тръйнали,
аф Гюмюрджине стийнали.
Я га Стояна видеаа
Гюмюрджинските аянье
връчъкът му прави станаа,
чепраз му селям сторива
и си Стояна питаа:
— Аир му абер, Стуяне?
— Аирдър абер, аянье.
Съдба щем да се съдиме
с Гарила баш чорбаджи.
Съдба са ми се съдили
три деня до три нощове.
— Тоя е жанам, моя е
Кърлангъчката планина.
На краят съдба решила:
планината се паднала
на левент дели Стуяна.
Разноските се паднали
на Гарил баш чорбаджи.
Гарил Стуянум думаше:
— Стуяне, дели Стуяне,
яз са закача, Стуяне,
на сяку дъру алтънче
и пак планина са зема.
Язък е на тебе, Стуяне,
за младите ти гудини.
— Гариле, Гарил чорбаджи,
яз са клада, Гариле,
на сяку дъру и юнак
и пак планина са зема.

Касаба — град, кедици — проходи, баш — голям, главен; аянье — владетели, чапраз му селям сторива — кръстосан поздрав; аир му абер — добра ли е вестта, алтънче — златна монета, язък — съжаление.

Песента е записана на месец януари 1955 година от Димитър Славков Георгиев на 73 години, родом от село Сачанли, живее в село Ботурче Ивайловградско, сега починал.

Песента е създадена върху строго местно събитие. Записана за пръв път.

4. ЗЛАТО ЛЬО, БЯЛА БЪЛГАРКУ

Злато льо, бяла българку,
я кат на Великден
момите оро сторива,
момците люлки кладава.
Златини дружки молеа:
— Стани се, Злату, пременей,
наденей, Злату, наденей
сая ми синя бияна
и друга риза куприна.
Та на орото са подим,
на моми оро са одиш.
Злата се вати на оро,
момино оро да оди.
Дваж се е ду триж извила
зададаа се, Злату льо,
трупца турци жандарье
и пустия таксалдар.
Ква видя Злата жандарье,
пусна се Злата ут оро,
утиде Злата и седна
мужду жените довици.
Църна си кърпа приметна
и зела чужду дятенце.
Слязава турци ут конье.
Пустия турски таксалдар
той си я Злата пузнава
мужду учите вяжките
и вати Злата за ръка.
— Ни седай Злату в жените,
намой си църну вързувай,
ни зимай чужду дятенце,
Юсеин тебе пузнава
пу учите и пу вяжките
и пу русите чумбасье.
— Злату льо, бяла българку,
как са забравиш, Злату льо,
вашите лични деневье,
вашият личен панаир.
Ут де е Злата видяла
ут тяйно село селяни.
— Юсеине ле, любеле,
пудай си, любе, ножчето
ябълка да си разреже,
устата да си разквася.
Тя си ябълка не ряза
ем си си сърце разряза.

Таксалдар — данъчен агент, надарье — стражари, чумбасье — перчем.

Записана през м. септември 1957 година от Вълко Андонов Трингов на 65 години, родом от село Сачанли, живее в гр. Момчилград.

И. СЛАВКОВ

КРИТИЧНИ БЕЛЕЖКИ ЗА РОМАНА „ХРОНИКА НА ПРОБУЖДАНЕТО“ ОТ РУСИН ГИНЕВ

„Хроника на пробуждането“[1] от Русин Гинев е може би първият исторически роман, в който са разработени мотиви из епичните борби на българите от Западна Тракия срещу Османското иго. В тази част на Тракия, която беше арена на задкулисни борби, подхранвани от ВМОК — София, оръдие на цар Фердинанд и немското влияние у нас, паднаха жертва близо колкото убитите през Преображенското въстание в Източна Тракия на 1903 година. Закоравели престъпници спрямо българското население в Беломорска Тракия бяха върховистките войводи — Таню Николов и Христо Арнаудов, обирачите, побойниците и убийците на това население.

Противници на тази доктрина бяха работниците на ВМОРО с представител на ОРОК в гр. Одрин, с един от изтъкнатите ръководители Петър Васков и войводите Лазар Маджаров, Георги Гешанов, Бойко Чавдаров и още много други функционери на Вътрешната организация, загинали пред олтара на борбата — за тържеството на правдата.

Задкулисните борби бяха жестоки и кървави. Първи жертви на върховизма бяха незаменимите работници на Вътрешната организация в Ахъчелебийско (Смолянско) — А. Шапарданов и Д. Стоев в Устово. По-късно жертва на задкулисната борба стана и Георги Вълков от село Каяджик, ръководител на Дедеагачкия районен комитет. Ако щете жертва на тази борба станаха и ръководители на ОРОК — Петър Васков и войводите Лазар Маджаров, Георги Гешенов, Бойко Чавдаров и др. Другарят Гинев обаче не е можал да види тази борба и да я възпроизведе и анализира в своя роман.

Борбите срещу османските поробители влизат в основата на романа „Хроника на пробуждането“. Авторът произхожда от село Манастир — Гюмюрджинско, и като така, може да се предположи, че познава из основи историческите събития, станали в това село, описани от него.

Романът е описание на героичната епопея на населението от с. Манастир — Гюмюрджинско. Това е роман, който ще възпита в героика

[1] Държавно военно издателство, София, 1966 год.

и патриотизъм младото поколение и особено произходящите от Беломорска Тракия младежи.

Ние няма да се спираме и да дадем оценка на добрите постижения на автора в картинното описание на събитията, богатия колорит на художествените картини, художествения език и стил на автора, преплетени с чудно хубави стари манастирски изрази. Ще се спра върху проблема — отразява ли романът „Хроника на пробуждането“ в общи линии историческата правда и някои въпроси по нравите и обичаите от онова време, за старинното и оригинално в някои отношения, бих казал, село Манастир.

Безспорно, нека направим уговорката, че това е роман, а не историческа справка. Следователно фантазията на автора трябва да намери широк простор при разработката на историческите мотиви. Все пак обаче този простор трябва да има рамка, не строго ограничаваща, но която да дава очертание на авторското въображение при описанието на историческите факти. Това се налага и от обстоятелството, че описаните в романа събития са още пресни в съзнанието на старите люде, те са от нашето близко историческо минало, отдалечени от нас на около 60 години. Следователно още много хора са живи свидетели на събитията, обхванати в романа.

Но на фактите и преди всичко на основните въпроси — революционната организация в село Манастир.

Не могат да се обяснят подбудите на автора, защо основава революционна организация в село Манастир около 1893 година, когато началото ѝ е поставено през 1897 год. от учителя Чавдар Чавдаров, деятел на дружество „Странджа“ в град Варна, като посветил в делото местния учител Васил Алексиев и поп Жисо. А през учебната 1898 година Антон Арнаудов от град Одрин, главен учител в град Гюмюрджина, изгражда революционен комитет в село Манастир, подчинен на ВМОР чрез ОРОК — град Одрин.

Основателят на селския революционен комитет по романа, свещеник Христо Макрелов, родом от село Чокманово, Ахъчелебийско (Смолянско) е представител на Чепеларския върховистки пункт, подчинен на ВМОК — София. Той идва в село Манастир по-късно, след 1900 година, когато дейците на Чепеларския пункт сменят в цяла Западна Тракия селските революционни комитети, в това число и комитета в село Манастир. Тази дейност е извършена от войводата Стефан (Марин) Чолаков, който през месец август 1901 година бива посрещнат от отец Христо Макрелов и учителя Димитър Стоянов в местността на ВМОРО чрез ОРОК — град Одрин.

Действително ръководител на местния революционен комитет в село Манастир е Стамо Михалев. Когато комитетът открил, че той не е добър ръководител, бива сменен на 1902 г. с Иван Хаджикиров и след това работите в революционната организация тръгнали добре.

Оттук започва и нередната дейност на Стамо Михалев. Той и Киро Димчов подтикват към предателство Вълчо Никоолу (спомени на Васил Карастамов. МОР движение, том 7, ТНИ — София), който на 4 и 5 януари 1905 година предава на турската власт дейците на революционната организация. Такава е историческата правда и у другаря Гинев би било задължение да следва и по основаването на революционната организация. В

В чие подчинение е тя и пр. А колкото се отнася до Вълчо Никоолу, той си е предател. Трябва дебело да се подчертае, че авторът добре се е справил с него. Предателят си остава предател, но какво щеше да загуби романът, ако се споменеше, че Никоолу е бил не само редови член на организацията, както е по романа, а член на селския революционен комитет. Смятаме, че поуката щеше да бъде по-голяма, ако се изтъкнеше и друга истина, че предателят е убит от неговия роден собствен брат — Гиню, натоварен от революционната организация.

Съгласно решенията на ВМОРО в Тракия, в местността „Петрова нива" — тракийското Оборище, в Западна Тракия се предвиждаха атентати по линията Солун — Гюмюрджина — Дедеагач. Друга революционна дейност няма. Следователно организирана бойна дейност на чети и турска войска, която да обхване Западна Тракия, не отговаря на истината. Описаните от автора действия на революционната организация в село Манастир се отнасят за периода — края на 1904 и началото на 1905 година. През м. декември 1904 година четникът Янко Стойков от четата на войводата Таню Николов (върховист) се предаде на турските полицейски власти в село Мерхамли. Таню Николов с четата си се изтегли през село Сачанли към село Манастир. Същото направи и войводата Христо Арнаудов (върховист), който се намира с четата си в селата южно от линията Гюмюрджина — Дедеагач. Двете чети биват предадени от Никоолу на бинбашията Абтула бей. Той прави обиск и съставя протокол, че в село Манастир няма комити. (Абтула бей беше българомохамеданин от Ловчанско и като офицер принадлежеше към Младотурската организация). Недоволен от това, Вълчо Никоолу отива при юзбашията Сали ефенди в град Гюмюрджина и настоява да дойде турска жандармерия, която да обезвреди четите, намиращи се в местността „Крушата". Двете чети се измъкват от обсадата. Оттук започва и трагедията на населението на село Манастир. Арестувани, изтезавани и бити много хора. Извънредният Одрински военен съд осъжда на различни срокове от 15 до 101 години затвор 18 души, 9 от които умират в затвора.

Това са историческите факти, които авторът връща близо две години назад и им дава форма и съдържание на Преображенско въстание, неизбухнало въобще в Западна Тракия. Може би другарят Гинев съзнателно е допуснал този анахронизъм, за да има героични дела в село Манастир, но от гледна точка на истината, това е непростимо неточно.

Други факти, изнесени от автора, които не отговарят на истината. Не може да се съгласим с автора, че испанската болест е вирлувала в село Манастир преди Преображенското въстание. Тази болест косеше работния народ в Гюмюрджинското поле през лятото на 1918 година, след демобилизацията на войските от Първата световна война.

В околностите на село Манастир няма село с име Ашейдере. Подобно име има село Ешекдере. Ако то е прототип на село Ашейдере, трябва да се направи известна поправка в текста на романа. Ешекдере е също бедно село, както и село Манастир. То не може да има богата жътва, че Никоолу да изпрати жетварска чета с драгоманин. Това планинско село едва си изкарва прехраната за половин година. То и сега се населява от българомохамедани и там няма читаци,

както ги нарича авторът. От същия тип село е Мерикос, бедно балканджийско село, населено с българомохамедани и няма никакви агупте — цигани, за каквито ги обявява др. Гинев.

Описанието за двете села не отговаря на действителното положение. Прототипът на героя Ангел Карастамов — Васил Карастамов е завършил IV клас на духовното училище в град Одрин и следвал семинария в град Одеса — Русия. Така че двегодишното следване в Цариград на героя на романа не е достатъчно. Би било по-правдоподобно авторът да бе предал нужното по-високо образование на героя, каквото в същност той притежаваше.

Прототипът на Манол Славилов Мишев — Димитър Ст. Мишев, през времето, когато се описват събитията в романа е учител в село Манастир, осъден е за революционна дейност и след това става пак секретар на революционния комитет в селото. Сладникаво-любовната характеристика на селския църковен певец, както го описва др. Гинев, съвсем не отговаря на истината. Та според автора, той е църковен певец, влюбен в Калина, дъщерята на Никоолу. А колкото се отнася до революционните идеи, мъчно ги асимилира и още по-мъчно възприема. Едва когато кърсердарите му нанасят побой в къщата на Никоолу, той се осъзнава, че е роб. Не може да се съгласим с автора, че един секретар, макар и на селски революционен комитет, така мъчно може да възприема прогресивните революционни идеи за времето.

Още някои факти. В Гюмюрджина няма валия, а само — мютесариф паша, защото град Гюмюрджина е окръжен център, а областта е в град Одрин, който е седалище на валията. Не е добре да се дава такова голямо административно значение на град Гюмюрджина.

Според романа Тенешевият дом се намира в град Одрин. Там отсядали комитетските хора. За сведение на автора прочутата революционна фамилия Тенишеви — баба Тенишка, майка на Коста Тенишев, е от град Лозенград. Следователно къщата им се намирала в град Лозенград, защото са живели в този град, а не в град Одрин.

Селата Манастир и Сачанли са били стари съседни български села. В своето развитие те имат много общи исторически моменти. В романа си другарят Гинев можал да преплете тази общност само с името на овчарчето Харитон, което съобщава в селото за убийството на овчаря Момчил. Бих казал, че авторът се оказва голям скъперник по отношение общността между двете села. Но и в изнесения факт трябва да се съмняваме, че овчарчето Харитон е от село Сачанли. Съмнението произтича от факта, че авторът само декларативно съобщава, че е от село Сачанли. Но действията на Харитон не изявяват това. Бихме приели посочения произход, ако овчарчето се казваше Дялко, Славко, Ракция, Батур и други оригинални сачанлийски имена, но с това име не може да го отнесем към жителите на село Сачанли. Трябва обаче да изкажем похвала на автора, че е подбрал типични манастирски имена.

Не ми е известно защо Янакица, майката на Ирина, която е носител на новото между жените в село Манастир, е дошла от Ахъчелебийско, когато тя си е местна българка и е майка на Кел Петко, покъсно четник на войводата Таню Николов, участвувал и удавил се в река Марица при обира на един грък в град Енос. Или трябва да на-

правим заключение за село Манастир, че революционните идеи и носителите на новото са вносни от Ахъчелебийския район? Местните българи не са способни на такива идеи?

В романа вярно отражение са намерили обичаите за Гергьовден и Енювден. Това са големи празници и тях овчарите ги празнуват с нужното уважение. От това произлиза, че повечето от жителите на селото са овчари, което отговаря на истината. От текста в романа обаче това не личи. Обратното, когато четецът се запознае по-добре с романа, се вижда, че овцете в село Манастир са собственост на много хора и се намират в сборни стада. Момчил е именно овчар на такова стадо. Такива стада е имало в село Манастир, но това не е било централното в животновъдството — овцевъдството в селото. Повечето овце са били собственост на големи кехаи, които притежавали над 300—1000 овце. Оттам произхожда обичаят за прядоя. Този обичай, както в Странджа планина, показва началото на овчарската икономическа година. Тогаз се мери млякото и по него овчарите се отчитат на собствениците. За село Манастир и село Сачанли предоят е празник-ритуал. Това произхожда от факта, че стадата не са сборни и овчарите не се отчитат пред никого.

Известно е, че от село Манастир произхождали най-добрите майстори строителни работници и в дюлгерлъка намирали препитание много жители на селото. Този факт не е забелязан от другаря Гинев и не е изнесен в романа. Не е изяснено и положението, кои са жетварите — мъжете или жените. Не личи добре, защото за мобилизирането на въстаниците за Преображенското въстание се очаква да се върнат мъжете от жетва. Ако се касае до драгоманите, те са малко и не е там центърът на жетварите. По онова време жетвари са били само жените. Не е изяснено в романа добре положението на мъжете жетвари.

Невярно и неточно са отразени нравите и моралът на населението. Действието в романа се развива в края на миналия и началото на настоящия век. Моралът е скован. А момичетата (Ирина и Калина) ходят на срещи със своите любими. Известно ли е на автора, че през този период любовта се е изразявала само с погледи по хора и седенки. Вярно, Ирина е носител на свободния морал, който насажда и у Калина. И тя има същите разбирания. Все пак обаче не може да се съгласим с автора, че двете момичета могат да излязат извън сферата на общия морал по онова време в селото. Затова не може да се съгласим с другаря Гинев, че Ирина и Калина могат да правят рандеву със своите любими в гората — Ирина на кошарите при Петко Лазата, а Калина с Мишето — в параклиса „Св. Павел". Такъв морал по онова време не е могъл да съществува в село Манастир.

От направения преглед може да се заключи, че в своята основа историческата правда в романа даже в общи черти не е спазена. Двамата интелигенти — Карастамов и Мишев — не са вярно описани. Допуснати са неверни данни за някои околни на село Манастир села. Не са описани правилно занаятите в селото и са допуснати неточности по отношение на морала. Следователно в общи черти романът не отразява епохата на описаните събития.

Всички тези слабости, ако бяха отстранени, романът щеше да бъде още по-ценен.

ПОДВИГЪТ НА РЕВОЛЮЦИОНЕРА НИКОЛА САВОВ ОТ С. ПЕТКОВО, АХЪЧЕЛЕБИЙСКО, СМОЛЯНСКО, РОДОПСКИЯ КРАЙ!

Миналата година се навършиха сто години от подвига на легендарната чета на *Хаджи Димитър и Стефан Караджа,* който беше обезсмъртен от великия Христо Ботев с баладата на *свободата — Той не умира!*

Началото на историята на Хаджидимитровата чета ни води към размирните пролетни месеци на 1868 година. Раковски, вождът на революционното-демократично крило на българската емиграция, не е жив. Но неговите революционни идеи спечелват много последователи, между които Хаджи Димитър и Стефан Караджа. Благодарение на разнообразната и активна революционна дейност двамата войводи си извоюват неоспорим авторитет сред емиграцията и се нареждат сред нейните ръководители. Идеята за организиране на чета, която да замине за България, назрява още през 1867 година, но поради липса на средства и съпротивата от много места не може да се осъществи. Това обаче не отчайва войводите и през пролетта на другата година те се заемат с всички сили и средства да подготвят и организират една голяма чета и да заминат за поробена България. Караджата е бил добър организатор и събирал няколко чети, но по много причини те не заминали за България. Така че четата от 1868 година идва като естествено продължение на предишната му революционна дейност, а инициативата за нея е плод на дълбокото убеждение на войводите, че е назряла една историческа необходимост!

Организирането и създаването на тази голяма историческа чета е било крайно необходимо за този момент, защото известният Митхад паша като валия на Дунавския вилает беше заменил името „Булгаристан" с „Туна вилает", и упорито твърдеше пред великите сили, че раята е спокойна и благоденствува под сянката на султана.

Този факт трябва с признателност и достойно да се има пред вид, когато се преценява голямата заслуга, която има тази чета в героичната, но трагична история на България.

Трябва да се обърне извънредно внимание и на обстоятелството и състава на четата, което говори по безспорен начин географските, политическите и етнически граници на България.

В четата участвуват: 127 души, от които 63 от Добруджа и Мизия, 53 от Тракия, 9 от Македония и 2 от румънските българи. Юначеството на стотината героични синове на четата раздрусва из основи Ото-

манската империя и предизвиква най-голям интерес сред европейските правителства към революционното движение в България.

На цял свят става ясно, че българският народ не желае да живее под кървавата сянка на султаните и страшното турско робство.

В състава на тази чета намерил достойно място и родопчанинът Никола Славов от с. Петково, Смолянско.

Революционерът *Никола Славов* е роден през 1840 година в с. Петково, Узунската махала, Ахъчелебийско, Смолянско, и произхожда от големия исторически род на основателя на селото Узун Петко.

Баща му Славо Петков е бил състоятелен човек — имал собствен дюкян в гр. Гюмюрджина. Занимавал се е с абаджийство и търговия. Имал трима синове: Петко, Ташо и Никола. И тримата били абаджии и работели заедно при баща си. Тримата братя се различавали по характер и нямали еднакви разбирания. Докато Петко и Тошо си гледали рахатлъка и не се интересували от политическите въпроси и делото за освобождение на народа ни от турско иго им било напълно чуждо, и поддържали чорбаджиите, и те се смятали за такива, най-малкият им брат, Никола, бил съвсем друг. Въодушевен от славните героични подвизи на войводите Филип Тотю, Панайот Хитов и хайдутското движение, винаги копнеел да види Отечеството си свободно. Никола бил истински революционер, патриот и искал да се посвети на славното хайдутство.

Всеки празничен ден при него идвали неговите акрани и приятели и разговорът им бил все около подготовката на въстание и освобождението на Родината. Тези бунтовни вълнения и събрания не останали скрити за неговите братя и те най-после го изгонили от дюкяна на покойния му баща. Те не искали да си имат главоболия с турската власт заради буйната глава на своя твърдоглав брат. Но Никола бил здраво свързан с революционното дело и решил да напусне имот и семейство и да тръгне по страшния, трънлив път на революцията.

Заминал в родното си село Петково и обяснил на своята родна майка своето намерение. Майка му — рядко благородна и умна жена — го окуражила и още повече въодушевила за народното дело. Разправила му за големите золумлуци, вършени от турските феодали, дребейевци и панти. Разправила му за жестокото убийство, извършено от един дребей над техен роднина, и това още повече покрусило Никола и същевременно усилило неговите бунтовни чувства. Съгласно стария Родопски обичай, поискал прошка от своята родна майка и благословия и заминал да търси правда и свобода.

Никола Славов напуснал Петково и отишъл в Пловдив, където се срещнал със своите стари другари, посветени в революционното дело и заедно с тях заминал за Влашко при Хъшовете. В Букурещ той научил, че се готви чета за България и това му допаднало на сърце. Отишъл при организаторите на четата, войводите Хаджи Димитър и Стефан Караджа, и помолил да бъде записан и той. Колкото пари имал, дал ги на войводата, оставил само колкото да си набави хайдушки дрехи и пушка. Най-после се сбъднала голямата му мечта да дойде в България като четник и да се бие с вековните душмани за народна свобода.

Приет в историческата чета, той бил записан 43-ти по ред — Никола Славов от Ахъчелебийско. Прегазили тиха бяла Дунава и дошли в България, където раздрусаха из основи Отоманската империя и възвестиха на света, че българският народ знае да умира прав, но не желае да живее на колене. Той участвува във всички сражения и геройски загива заедно със своя любим войвода Хаджи Димитър на заветния връх Бузлиджа и минава в пантеона на безсмъртните и храбрите.

Така славно и героично загина за свободата на своята Родина този млад юнак в разцвета на своята сила.

Не за лични блага пое той хайдушкия път, а да мъсти за поруганата българска чест. Него не го поблазниха черните очи и атлазените фустани на чорбаджийските девойки, нито богатството и големството, придобито чрез подлизурство и предателство. Ерген на 28 години в най-хубавата си възраст, той разпиля своето имане и сложи кости пред олтара на родината и свободата.

Героичната и славна борба на Хаджидимитровата чета стреснаха не само Отоманската прогнила и кървава империя. Тяхната сила и героична смърт разнесе славата на българина и извън пределите на Турция. Европейската общественост прояви голям интерес към това революционно събитие и разбра по безспорен начин, че на Балканите съществува едно жилаво българско племе, което е готово да даде свидни жертви за своята свобода и независимост.

Смисълът и значението, бунтът и саможертвата на четата на ХАДЖИ ДИМИТЪР и СТЕФАН КАРАДЖА са огромни от историческо и политическо гледище — нова ера в революционното движение на българския народ и дълбока рана в сърцето на Отоманската империя. И Родопският край трябва да се гордее със своя син Никола Славов, който вдигна глава за правда и свобода и загина геройски със смъртта на храбрите и смелите.

Синовна признателност към делото и подвига на безстрашния революционер и патриот, който сложи буйната си глава за свободата на своя народ.

с. Петково
3 март 1968 година

---

[1] Данните за написване на материала за единствения участник в четата на войводите Хаджи Димитър и Стефан Караджа от Родопския край, Никола Славов от с. Петково, Смолянско, са подготвени от непубликуваните спомени на народния учител, възрожденец и революционен деец столетника Дядо МАРИН СЛАВОВ от с. Петково, Смолянско, който почина през 1961 година и остави голямо историческо наследство за Ахъчелебийско.

Всичко написано за героичния живот на четника Никола Славов е и проверено, и документирано.

Д-р ИЛИЯ СЛАВКОВ

ЖИВОТНОВЪДСТВОТО В СЕЛО САЧАНЛИ, ГЮМЮРДЖИНСКО

Село Сачанли било разположено в пазвите на южните склонове на източния дял на Родопите, на около 20 км южно от връх Коджа яйля, днешната граница между Гърция и България. Намирало се в подножието на височината Чалъкая (Трънова скала), на две бърда, на около 300—400 метра над морското равнище, на около 25 км северно от беломорския бряг, около 40 км североизточно от град Гюмюрджина, около 50 км северозападно от град Дедеагач и около 40 км западно от град Димотика.

На юг селото граничело с турските села Фъндъжак, Долапчилар, Хаджилар; на югозапад — Ючкъзлар, на запад — Паямлар, на северозапад с българомохамеданското село Балдъран и българското село Манастир, на североизток с българомохамеданската махала Йорпек и Великалфа и с по-малките села Тахтажик и Каяджик и на изток с по-големите български села Голям Дервент и Доганхисар.

За произхода на селото има много предания. Най-вероятното от тях е, че преди основаването му местността била пощенска станция (мензил) между Гюмюрджина и Димотика. За укрепване на този пункт околните български махали били събрани след завладяването на тези места от турските завоеватели (14 в.) и така се образувало голямото село Сачанли, което към края на 17 и началото на 18 век било едно от най-скотовъдните в този район. По това време турските колонисти — юруци започнали да изоставят номадско-пастирския живот в планината и да се заселват в богатите полета на Западна Тракия, респ. Гюмюрджинското поле. Напущайки номадския начин на живеене в планината, турците продавали своите стада на местните българи — стари скотовъдци, западнали след покоряването на България от Турция. Така, постепенно, село Сачанли станало и голям овцевъден център.

Условията за развитието на овцевъдството били добри. Имало обширни пасища в планините, освен това консумативните центрове се намирали наблизо. Землището на селото обхващало по-голяма от 1 500 кв. км площ, с малки плата и с няколко възвишения като Моласана, Кърговица, Вълски чуки, Карлангъч и др. Тези плата били обрасли значително със широколистни дървета, а почти половината от пространството им — обширни пасища, с най-различни треви — меки и добри за паша на овце. Най-често пашата се състояла от детелина, след това една особена трева, кепчинова, от която рогата на овцете и особено на шилетата ставали като брош (Rubiaceae) (червени)[1]. В землището на селото

[1] Архив на Тракийския научен институт за село Сачанли, спомени на Стоян Илиев Камшев.

са расли и други разноцветни треви, особено през пролетта и лятото, чиято сочност се поддържала през цялото лято, защото имало по-често валежи и цялата местност била богато напоявана от плитко подпочвената вода, която била в изобилие, особено по високите плата.

В цялата околност на селото растяла и многогодишната трева глушина (Vicia vilosa L). Населението събирало за храна на еднокопитните — коне, катъри, мулета, магарета и на воловете за зимата, когато валяло сняг и не могло да пуща добитъка на паша.

Пасбищните места към Търмата, Пазлакът, Дунята, Гяурдере, Адата, Гирнево, Кьойери, Кусинов гроб, Селището, Сачанлийския мост, били обрасли с вечно зелените растения парнар, зеленика, хвойна и малко широколистни дървета. Освен гореспоменатите треви, тук расте и многогодишната памукообразна трева — зелена и сочна и през зимата. Растели още бабушка, оленица и др. В тази част на селската мерия обикновено не се задържал сняг или ако се задържал, то не повече от един ден. Тук били зимните кошари на овчарите.

За да се поддържа добър апетит и да има стимул за паша на овцете, веднъж през месеца им давали кърмило, което се състояло от готварска сол и малко брашно. Към кърмилото стривали убит и изсушен прилеп, за да не се плашат овцете нощно време.

През лятото пасбищата били достатъчни, но през зимата не достигали, защото мерията, в която не се задържал сняг, била по-малка. Това е пространството на юг от селото. За това овцевъдите завеждали стадата си в мериите на други села — Фъндъжак, Дорасанлар, Алпос, Ючкъзлар и други на юг от селото.

По-големите овцевъди откарвали стадата си покрай брега на морето, в землищата на селата Ташлък, Каракурджали, Чадърли, Кушанли и други, като плащали по един грош на овца или коза. Други овчари слизали със стадата си из Гюмюрджинското поле и не достигали до морския бряг — около Куртжали, Мюселимкьой, Сиркили, Козлокебир и др.[1] Стоката на мнозина била в полските села по силата на обстоятелството, че те били овчари на различни аги в турските села.[2] Турските аги прибирали овчари с много овце само и само да им се поддържа авторитетът пред другите аги — собственици на овци. Такъв бил например Юмераа Юсуфов от село Мюселимкьой — Гюмюрджинско, който притежавал 20 — 30 овце, а овчарят му, Бучукът, имал хиляда овце.[3]

По беглик (вид данък за дребен рогат добитък) в село Сачанли през 1910 година са обложени 60 хиляди овце и кози.[4] Известно е, че сачанлийци са скрити хора. Не доверявали всичко на хората от властта, особено когато се касаело за данък. За това не обявявали на бегликчиите точното число овце и кози. По време на събирането на беглика и преброяването на овцете стадото разделяли на няколко части и го изкарвали в планините, а декларираните оставяли на място, за да бъдат преброени. Често пъти бегликчиите ходели из горите и планините да търсят скрити овце и кози, но не могли да се ориентират, защото овчарите ги лъжели.

[1] ТНИ — архив за село Сачанли, спомени на Стоян Илиев Камшев.
[2] Разбойников, А. — Изв. на Института по история, БАН, 1960 г., № 9, 153.
[3] ТНИ — архив за село Сачанли, спомени на Митрю Николов Георгиев
[4] Пак там.

При това положение, трябва да приемем, а всички разпитани стари хора от с. Сачанли поддържат същото, че най-малко още толкова овце и кози не са били декларирани пред властите. Следователно стоката в с. Сачанли вероятно е възлизала на около 100 хиляди до 120 хиляди овце и кози[1]. И никак не можем да се съгласим със съществуващия оттогава документ, че броят на овцете е 75 и на козите 83, за които са плащали 711 гроша беглик[2]. Разбира се, овцете и козите не били разпределени по равно между населението в селото. Трябва обаче да кажем, че две трети от семействата притежавали овце и кози. Някои от селските богаташи имали по 2 хиляди до 3 хиляди. Такива били на първо място Делииваповци, на които йозът (яловите) овце достигали до 800 брави, а дойните овце — над 2 хиляди. Кошарите им се намирали до Шапканата (връх Шапка), в местността „Големия коник. Парапатевци имали 1500 овце и кози, Богдан Бишков (Буйдан кея) притежавал 2 хиляди кози и 400 овце, Челиевци — 1400 овце и кози, Мехтерев Насташ — 500 овце и 300 кози, Карапетковци — 500 овце, Момчиловци — 500 овце и 500 кози, Зайчето — 500 овце, Поповии — 500 овце, Камшевци — 1500 овце и 500 кози, Дуковци — 500 овце и др.[3] Съществували са и сборни стада на няколко семейства, които стада оили отглеждани на едно място, но това било рядкост. Обикновено нещо са били големите стада. Всяко семейство оставяло в селото до 10 — 15 овце и кози, които да се млекуват. Такива малки стада наричали мальзарие

С течение на времето у сачанлийските овчари се развива особена обич към овцете и козите, тъй като те им били постоянни спътници и им носели всестранна полза. Те стигнали до голямо умение и опит при отглеждането им и до майсторско използуване на техните продукти. За това именно сачанлийските овчари били прочути и турските чифликсайбии и бейове ги предпочитали пред всички от другите села. По този начин те се прочули на времето си като производители на най-добрите млечни продукти в близките и по-далечни пазари.

Големите собственици на стада имали наети овчари, но и те сами отивали със стадата си, защото нямали много доверие на чужди хора. Много често синовете на овцевъдите отивали със стадата. Самите наети овчари имали и собствени овце, които достигали до 100 броя, в някои случаи и повече. От село Сачанли отивали да правят овчарлък в турските села: Куртджели, Козлукебир, Юнтюрен, Сиркили, Басърово и други села на Гюмюрджинска околия, а някои отивали и в Ахъчелебийско (Смолянско). Овчарлъкът бил нещо като занаят, професия, свързана с определена възраст. Щом овчарят станел на 25 — 30 години, той се задомявал и не отивал вече да пасе овце в чужди села. След тази възраст, само в редки случаи се налагало някому да пасе чужди овце. До 30-годишната си възраст той вече спечелвал достатъчно овце, за да може да се прехранва от тях.[4]

Собствениците предпочитали овчари със свои овце, за да гледат

[1] ТНИ — архив за с. Сачанли, спомени Митрю Николов, Ст. Камшев.
[2] БИА — ДБКМ, Димотика, ф. 83, арх. № 83, лист 3, 1876 г.
[3] ТНИ — архив за с. Сачанли, спомени на Стоян Ил. Камшев.
[4] ТНИ — Архив за с. Сачанли, спомени на Стоян Илиев Камшев.

по-добре и техните. Ако овчарят нямал овце, чорбаджията го пазарял и вместо с пари, снабдявал го с овце.[1]

Овчарите се пазарели за една година — от Димитровден до Димитровден (8 ноември на следната година). Спазаряването ставало само с пари или с пари и овце, или само с овце. На един овчар, ако имал и свои до 100 овце, плащали 15 сребърни меджидии, което се равнявало на 3 златни турски лири. Ако нямал свои овце, овчарят получавал еднадве лири повече.[2]

Овчарите се ползували с право на отпуск, в точно определени дни от годината. По традиция това ставало на Димитровден — за една седмица, на Коледа (7 януари) — също една седмица, на Летен Атанас (15 май) — още една седмица. Или всичко през годината имали право на отпуск близо 21 дни. Това време овчарите използували за годежи и сватби.[3]

ОТГЛЕЖДАНЕ НА ОВЦЕТЕ

В породно отношение овцете били местни, без да са претърпели каквито и да е подобрения с културни породи. В тази насока трябва да кажем, че в селото имало големи практици. Без никакви теоретични знания по зоотехника, дългогодишният им опит ги научил да познават донякъде закономерностите по подобряването на овцете.

Трябва да се подчертае, че предпочитали черните овце и овцете с бозов цвят. Бозовият цвят, който също минавал за черен, бил масово разпространен. С тъкан от бозова вълна били приготвени дрехите на мъжете. По качеството на вълната овцете на сачанлийци се отличавала от овцете на другите села. Вълната им била с по-тънък косъм и оттам по-мека от вълната на овцете от околните села. Количеството на млякото било винаги по-голямо, сачанлийските овце били винаги по-млечни. Избирали майки с развито виме, с добра вълна.[4] В Сачанли развъждали овце предимно за мляко и вълна и по-малко за месо. Кочовете също подбирали — да бъдат с дълъг косъм и мека вълна, да произхождат от майки с развити вимета и добра млечност.

През цялото време на годината овцете не се прибирали в кошарите — били постоянно на паша. Само през време на периода на агненето и при много лошо време бивали вкарвани в постоянните кошари, наричани герми, които били полумасивни, отгоре покрити. Гермите били направени от дъбов материал. Когато овцете бивали под гермета, в тях ставало много топло. В тези кошари с герми овцете агнели на сухо и топло. През тоя сезон, както го наричали „дьол“, овчарят бил непрекъснато и неотлъчно всред овцете-майки — денем и нощем. Тогава той не оставал сам. През този сезон стопанинът на овцете бил винаги под гермета или в колибата да помага на овчаря.

Добрите грижи към овцете давали отражение не само в породното

[1] ТНИ — архив за с. Сачанли, спомени за Стоян Илиев Камчев.
[2] Пак там
[3] Пак там
[4] ТНИ — Архив за с. Сачанли, спомени на Стоян Илиев Камшев.

им състояние, но и често близнели, без да може да се определи какъв бил процентът на близненето.

Но според спомените на много хора оттогава, този процент бил доста висок, при някои случаи достигал до 20 — 25 процента.[1]

Гермите служели за зимуване при тежки и студени зими. При обикновени меки зими, даже и през периода на агненето, овцете бивали затваряни в летните кошари — „голмарите“, които били много паянтови, служели само да съберат овцете на едно място. През млекодойния сезон овцете бивали доени в голмарите.[2]

Отстрани на гермета била колибата на овчаря.

В подобрително-подборната работа влизало и времето на случния сезон. Кочовете и пърчовете се отлъчвали от овцете и козите около Преображение (19 август), най-късно до края на август или когато започва да се проявява половият нагон. Мъжките разплодници бивали пасени с шилетата, с така наречения „йоз“. Случният сезон започвал обикновено на 8 октомври, като останат 30 дни за Димитровден. В това отношение Димитровден и Гергьовден са играли ролята на календарни опорни пунктове от кога и до кога траело броенето на дните през годината във връзка със запложданото и агненето на овцете.[3]

Случният сезон или пущането на кочовете и мърлянето на овцете се подбирал така, че да могат овцете да се обагнят или да започне „дьолят“, когато останат 53 дни до Гергьовден. Това е вече втората половина на месец март. Агнетата бозаят 40 дни. Всяко агне трябвало да бозае коластра от майка си, която са наричала мая.

По разбиранията на сачанлийци, агне, което не бозаело коластра от майка си, умирало. Затова ако майката нямала мляко, агнето бивало подавано на друга овца, която има коластра. Агнетата не били колени до Гергьовден. На този ден се принася жертва агне — за здравето на овцете. До втората половина на месец май агнетата бозаят от майките си, без да им се ограничава количеството на бозаеното мляко. Ако някоя от майките-овце няма мляко в достатъчно количество да изхрани агнето си, овчарят го поставя под друга овца с умряло агне, т. н. „чангал-овца“. За да свикне овцата, върху кожата на агнето се поставя „баганата“ на умрялото агне. По този начин овцата свиква с чуждото агне. Ако няма овце с умрели агнета, агнетата-сираци или агнета, на които майките нямат мляко, се подаят на овце с повече мляко.

От средата на края на месец май агнетата се отлъчват от майките им от сутрин до обяд. На обяд овцете се доят, след това малките агнета се пускат с майките до вечерта да бозаят и се разхождат. По този начин те свикват да откъсват по малко трева и да се учат да пасат. Като поотраснат агнетата се пускат от сутрин до обяд без майките да се разхождат, да се препичат на слънце и да свикват да пасат трева.

Прядой

Агнетата се отбиват 30 дни след Гергьовден. Това е така наречения прядой. Прядоят се провеждал с голяма тържественост. Срещу деня на отбиване на агнетата от майките им овчарите гуляели цяла нощ. Пек-

[1], [2], [3] ТНИ — Архив за с. Сачанли, спомени на Стоян Илиев Камшев.

ли са печеница (агнета на шиш), приготвяли баници (плекета), мъглеж и бял мъж (ушмар). От направените гозби занасяли в селото и раздавали на съседите за здравето на овцете и отбитите агнета. На прядой пеели песента „Исоко льо планино“. Характерът на прядоя у сачанлийци се коренно различава от прядоя в Странджа планина и Източна Гракия. На този ден там се мери млякото на овцете, за да се изчисли по колко продукти трябва да се раздадат на собствениците на сборните стада[1]. При сачанлийци стадата не са сборни, а всяко стадо принадлежи на един собственик и оттам голямото различие в прядоя. При тях той е ритуал, с който се известява, че започва стопанската година на овчарите. През време на прядоя, попът от селото ръсел със светена вода по мандрите за здраве на овцете и собствениците им.

Стрижба

Стриженето на овцете се извършвало тогава, когато покарвала новата вълна и се „откъртвало“ руното на овцата. Тогава най-лесно се стрижели овцете. Това се проявявало между Гергьовден и Летен Атанас (между 6 и 15 май). Стрижбата се извършвала със специални ножици. Събирали се обикновено 20—30 души за едно стадо и стрижели по цели дни. Разбира се, за повечето стада стрижбата продължавала няколко дни, в зависимост от броя им. Вълната свивали на руна. За да се запази по-дълго време, държали я непрана. Около месец преди стрижбата остригвали опашките на овцете и около опашките, защото поради чести днарии през пролетта вълната по тези части бивала замърсена.

Стрижбата на козите ставала в селото, като ги заграждали в някоя тясна улица. По-голямата част обаче от козите бивали стригани в кошарите в планината. При стрижбата им винаги оставяли един триъгълник от козина в областта на кръста и поясните мускули, с връх да сочи главата, а основата му — крупата на козата. Неостриганата област вероятно пази бъбреците.

Овните и козлите бивали остригвани малко по-особено. Оставяли неостригани три ивици вълна, респ. козина, широки около десет см — в областта на предните крайници, като обхваща плешката и стига до коляното на предните крака, по средата на тялото — в областта на слабините и кръста, завардва бъбречната област и задните крайници, като обхваща крупата (дебелите части на задните крайници).

След като острижели всички овце, стреляли с тюфек (първобитна пушка), за да се изтърси козината им, като се подплашат и станат попъргави и да не ги удря гръмотевица, защото у сачанлийци съществува поверие, а може би са установили от дългата практика, че козите ги удря често гръм. Когато почвало да вали през лятото, през което време и често гърми, овчарите се отстранявали от козето стадо. Дали това народно поверие е съпроводено с някакво обосновано закономерно явление, не ни е известно.

Стрижбата на овцете била придружавана с богато угощение на стрижарите.

[1] Попаянов, Георги — Странджа — етнографски, географски и исторически про-
[1] Попаянов, Георги — Странджа — етнографски, географски и исторически проучвания, ТНИ, София, 1938 г., стр. 104.

Млекопреработване

Овцете били доени на летните кошари, наречени голмари, при мандрите, именувани „бачии“. Те били устроени на високите планини: Кърлангъч, Скоклеви парчи, връх Шапка, Гълеви въртольие, Косево урище, Моласана и др. На един и същи стопанин всяка година мандрата била винаги на едно и също място. Овцете били доени три пъти на ден — до Петровден (12 юли), а след това два пъти на ден — до Илинден (2 август) и по един път на ден до Богородица (28 август), а козите — по един път на ден — до Димитровден (8 ноември). Мандрите били устройвани на тези високи места, защото били удобни, широки, с изобилна паша за овцете, студена вода за млекопреработването и добри хигиенни условия за работа[1].

Мандрите не били снабдени даже и с най-обикновените и необходими завивки за хората, заети в производството и преработката на млякото. Не се създавали минимални битови условия за по-сносен живот. В спомените на Спиро Трингов е отбелязано, че той като дете отишъл на гости в мандрата на дядо си Мехтер, намираща се в местността „Кокошката“. Нямало с какво да го завият. За да не изстине детето, баба му Мехтерка постлала сухо буково листе и го покрила със самара на мулето.

Мандрите обаче били снабдени с всички съоръжения, каквито съществували по онова време и каквито имало и в село Сачанли, и в цялата Гюмюрджинска околия[2].

Големарите, в които вкарвали овцете за доене, имали широка входна врата и тясна вратичка за излизане. Овцете излизали само по една, за да може да ги ловят седналите на изхода двама трима доячи. В кошарите овцете били подкарвани от малолетни деца на собственика или пък нает за през летния сезон момче, на което заплащали в натура по някой и друг килограм сирене или извара.

Доенето се извършвало в дървени съдове — ведра, наречени „каблици“, направени от хвойна или дъбов материал. Каблицата била снабдена с дръжка от мед, прикрепена с железни куки. Този съд може да побере до 15—20 литра мляко. Каблицата имала това преимущество пред медния съд, че мъчно се обръща, когато някоя от овцете или козите се разкачи при доенето. Ако при доенето се установяло, че някоя от овцете има болно виме (Magtitis), тя бивала издоявана отделно от друго лице, за да не предаде заболяването на следващите овце, които би издоил доячът. Често такива овце били оставяни да бъдат издоени накрая, след като бъдат издоени останалите. Това заболяване сачанлийци наричали „пряврък“. При него количеството на млякото намалявало и то се изменяло качествено. Освен при пряврък, количеството на млякото при дойните овце намалявало и поради дейността на птиците „мамяци“. Те били „излюпвани от кокоши яйца от жени-магесници“.

От каблицата млякото се прехвърля в голямо каче, снабдено с вълнена цедилка. Прясното мляко в качето се подсирва с достатъчно количество сирище („мая“). Качето се увива във вълнени черги и намиращо-

[1] и [2] ТНИ — Архив за с. Сачанли, спомени на Стоян Илиев Камшев.

то се в него мляко се подсирва. Млечният съсирек наричат „мъглеш“. Той се нарязва с дървен нож и се прехвърля в цедило, за да се отдели суроватката му. След отцеждане сиренината се нарязва на парчета, осолява се и се пълни в мях (кожата е обърната с космите навътре). При пълненето на сиренето се поставя и сол.

Суроватката се събира и пресича на огъня, за да се получи извара. Мехът, в който се пълни сирене, извара или масло, се приготвя от неупотребявана овча или козя кожа. Тя трябва да бъде здрава, да не бъде спарена и да няма други дефекти още от приживе на животното, които са увредили епидермалния пласт или дермата.

Маята за подсирване на млякото се приготвя от агнешки или ярешки стомахчета, които имат още ядки (коагулум). Вакарелски 1935[1] погрешно съобщава и това, че сачанлийци за подсирване на млякото употребявали първото мляко, т. е. колоастрата. От това мляко сачанлийци приготвяли „коркмач“ — деликатес.

От млякото приготвяли сирене до Петровден (12 юли), а след това произвеждали масло. Млякото, от което приготвяли масло, не го варели, а го оставяли неварено, докато станело самопрокиснало. Често този процес производителите направлявали като към невареното мляко прибавяли кисело мляко, приготвено от варено мляко. По този начин те получавали добро качествено масло. Те, без да подозират, са подобрявали млечно-киселата ферментация и получавали по-ароматично и доброкачествено масло. Това масло било търсено много на Шапчийския и Гюмюрджинския пазар.

Подобрителни млечно-кисели култури те слагали и при подсирването на млякото и в готовото сирене след напълването му в меха. През зимата млечно-киселите култури не били поддържани, защото те не доели кравите през този сезон и нямали кисело мляко. Напролет „хващали мая“ от киселия трън (Berberis vulgaris)и от една влачеща се по земята с ръбове и малки шипчета трева, която имала нежни жълти цветчета. Тя растяла в изобилие в землището на село Сачанли.

Сачанлийци, без да притежават каквито и да се теоретични познания по техническа млекарска микробиология, установили от опит, че млечно-киселата ферментация може да се направлява с кисел трън, с треви, които обикновено са носители между многото млечно-кисели микроорганизми и на микроби, които им дават доброкачествено масло и сирене. Тези въпроси теоретично и практически бяха разработени много по-късно у нас, едва в наши дни от Марков (1938 г.)[2], Катранджиев (1951, 1954, 1956, 1959 г)[3], Тодоров (1956, 1959 г.)[4], а в практиката на сачанлийските овчари бяха залегнали от незапомнени времена.

Сметаната и подквасеното мляко са биели в бурила, когато количеството на млякото било по-малко. В по-големите мандри млякото се биело в големи бурила, наречени „селени“, побиращи до 100 литра мляко.

[1] Вакарелски, Хр. — Бит на тракийските и малоазийски българи, 1935.
[2] Марков, Вл. и Зд. Ячева — Годишник на Мед. фак. 1938—39.
[3] Катранджиев, К. — Известия на Микробиологичния институт, БАН, 1951, 2, 117; 1954, 1955, 341.
Сб. НИ при МЗ, 1956, 6; 451; Тр. НИВХКИ, 1959, 1.
[4] Тодоров, Д. — Сб. — НИИ-ти МЗ, 1956, 6, 473 1959, 4, 141.

Като минел Илинден, количеството на прясното мляко намалява до минимум. Тогава започват да приготвят един особен продукт, наречен „куркмач“. Издоеното овче мляко се сварявало добре, отчасти да се изпари водното му съдържание, и се пълнело в мях с определено количество сол. Напълнените съдове с куркмач от време на време (от 10 до 20 дни) били обръщани на обратната страна. По същия начин постъпвали с меховете, напълнени със сирене и извара. В мехове пазели и маслото. В меха млечните продукти не придобивали мирис и вкус на граниво. Трябва да се обърне особено внимание на обстоятелството, че млякото се преработвало при небивала и немислима за времето си чистота и хигиена. По такъв начин те запазвали млечните продукти и ги оставяли да зреят със специфичната си микрофлора. У нас не сме наясно какви са млечно-киселите микроорганизми, които предизвикват анаеробното зреене на сиренето и коркмача в мях, имащи свой специфичен вкус и мирис. Особено са приятни миризмата и вкусът на мазния и ароматичен куркмач. В тази насока трябва да се направят проучвания, докато още тук-там се произвеждат в мях куркмач и сирене.

Необходимо е да спомена и за още един продукт, който също е бил наричан куркмач. Той се приготвя от коластрата на онези овце, чието мляко не могли да изсучат малките агнета. Овчарите издоявали майката-овца, сварявали млякото, а в процеса на варенето то се сгъстява още повече. Със своя сладникъв вкус, тоя вид куркмач се смятал за голям деликатес.

Друг специалитет на сачанлийските овчари бил „белият мъж“ („ушмар“), който се приготовлявал от добре изцедено прясно сирене, но да не бъде „престаряло“, т. е. да няма тръпчив вкус. Белият мъж се приготовлявал от трите доила през деня. Сиренената се поставяла в тенджера на прав огън и се бъркала постоянно, докато се разтопи и получи кремаво-жълт цвят. В момента, когато сиренената е разтопена и пуска мазнината си, се прибавя малко ръжено или пшеничено брашно и захар, според вкуса на консуматора. От този деликатес не може да се консумира повече от няколко хапки, защото е много тлъст.

По груби сметки на разпитаните овчари[1] една овца давала около 2 оки сирене и половин ока масло (една ока е равна 1285 кг). Това, пресметнато за около 100 хиляди овце и кози, дава 180 000 — 200 000 оки сирене или около 50 000 оки масло. Маслото се продавало около 15 гроша, а сиренето — 8 гроша оката. Маслото и сиренето давали много голям доход на сачанлийци. Най-малко половината от произведеното сирене и масло се продавало на пазара чрез село Шапчи и град Гюмюрджина. Според груби изчисления, около 12 — 15 хиляди лири (турски) постъпвали в селото. Към тая сума трябва да се прибави и продадената извара по три гроша оката. Разбира се, това са много груби сметки, които могат само да ориентират за богатството на село Сачанли. Ние смятаме, че една овца е давала повече млечни продукти, но и при този рандеман доходът не е бил малък.

Към тези доходи за стопанството в селото трябва да отнесем и приходите от продажбата на излезлите от разплод стари овце и кози,

[1] ТНИ — Архив за с. Сачанли, спомени на Иван Челлиев, Стоян Илиев Камнев и др.

овните и козлите. Ако приемем, че около 10 процента от състава на овцете и козите излизал от разплод, то около две хиляди овце и кози били продавани на пазара за клане. Тяхната стойност е била средно около половин турско дюкме.

Някои понятия, свързани с овцете

Около постоянните спътници на овчарите — овцете и козите — се създали специални отношения, свързани с интересни обичаи и термини. Например, когато овчарят искал да закара стадото си от едно на друго място, никога не го гонел или биел с пръчка. Кротко го подмамвал със сол или хляб. Хващал най-напред овена или друга овца със звънец и я извеждал напред. Останалите овце по инстинкт тръгвали след него. Така овчарите прекарвали стадата си и през река или по мост. Овчарят мамел овцете: „Гуджи, гуджи, бя, я-я“. Козите подмамвал с израза „Къти, къти, къч, къч.“

За отпъждане на овцете сачанлийци също имали специални термини: „Оря-я-я . . .“, а за козите „Къч, къч, къч“ . . .

Когато в стадото имало примеси от чужди овце или кози, а така също овчарски и чорбаджийски овце, ставало нужда да се отделят чуждите овце или на овчаря от чорбаджийските. Този процес е означен с термина „лъчене“ или „отлъчване“. Със същия термин означавали отделянето на малките агнета от майките им, а също така когато кочовете се отделят от овцете към края на лятото при настъпването на половия нагон. Отделянето на агнетата, кочовете или чуждите овце се придружвало с думите: „Тръш, тръш, тръш“. . . При козите са употребявали все термина „Къч, къч, къч“.

Белези при овцете

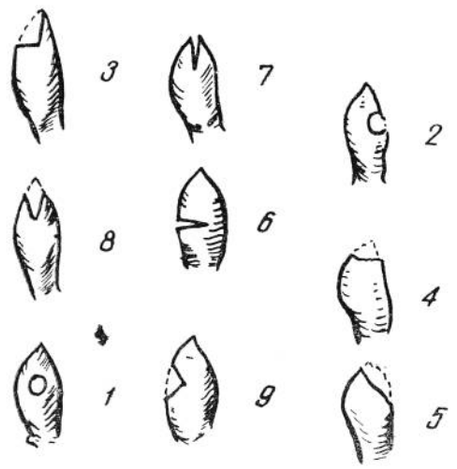
В село Сачанли всеки собственик на добитък имал свой начин на белязване на животните. Още щом се роди детето в семейството, бащата определя белег за неговите животни — овце, кози, говеда и пр. Белезите при животните в селото не се повтаряли. Овчарите познавали белезите на овцете и козите, които са в стадото му, но те познавали белезите и на останалите собственици в селото.

По белезите ставало основното различие, разграничение в отделните стада. Добрите овчари обаче познавали своите овце по породното им състояние.

Белезите на животните се нанасяли по ушите, като отрязвали с ножица определена форма от ухото. Белезите на агнетата нанасяли, когато те биват отбити от майките им и не им се позволявало повече да сучат мляко. Тогава се прекъсва връзката между овцата и агнето и за да може да се идентифицира животното, има нужда от особен белег. Нанасянето на белезите при агнетата се извършвало при особена тържественост. Всяка форма на белега на ухото си имала свое название:

1. Зумба — кръгло изрязване на ухото.
2. Уйма — полукръгло изрязване на ухото.
3. Мандало — изрязване на ухото във форма на мандало.
4. Кес — клъцнат върхът на ухото.

5. Чалък — клъцнато ухо малко на косо.
6. Батма — разцепено ухо отстрани.
7. Ярма — разцепено ухо от върха към основата по средата.
8. Кърлангъч — лястовича опашка. Ухото се изрязва с връх основата на ухото.
9. Мандало ут батма — комбинация от двата белега (скица 1).

Скица 1

1. Зумба. 2. Уйма. 3. Мандало. 4. Кес. 5. Чалък. 6. Батма. 7. Ярма. 8. Кърлангъч. 9. Мандало ут батма.

Такива били основните белези. Те били поставени на дясното и лявото ухо, някои отпред или отзад. Белезите били комбинирани по най-различен начин. Така че в същност могли да съществуват най-различни комбинации от горепосочените девет начина.

Вакарелски през 1935 г.[1] съобщава, че белязването на агнетата в село Сачанли се извършвало на Великия четвъртък. То ставало винаги при отбиването на агнетата, когато вече няма да има връзка между белязаните възрастни овце и малките агнета.

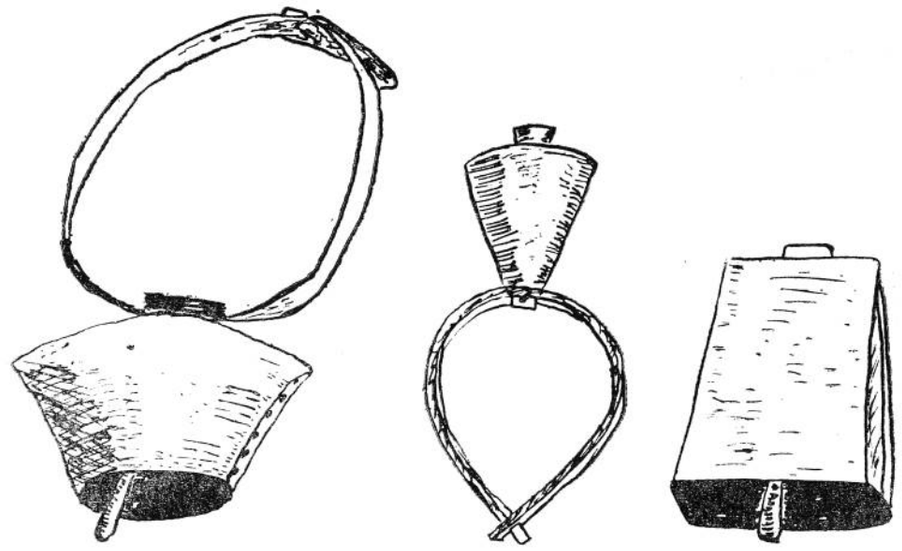
Звънци

Когато говорим за сачанлийското овцевъдство, не може да не спомена и за украсата му със звънци. Едни от тях са били направени от пиринч (бронз), наречени тучове. Били с различна големина. Формата им била пресечен конус. Приготвяли ги майстори-гърци в Гюмюрджина. Другата категория звънци били направени от мед. Техните майстори били от Смолянско, заселени в село Шапли и Гюмюрджина. По форма и големина различаваме: келечка, келек, тумбелдечка, тумбелдек и батальие. (Вж. скица 2). Всеки овчар или собственик на стадо се стремял така да съгласува звуците на поставените различни звънци, че да се постигне колкото може по-добро съзвучие. Звънците се окачвали на врата на овцата или козата, а по-често на овните или козлите, посредством по-рядко кожени ремъци и по-често на дървени обръчи, наречени

[1] Вакарелски, Хр. — Посоченото съчинение, стр. 34.

по подобие на кожения ремък — тасма. Тасмите били приготвяни от младо дърво (Вж. скица 2).

Кучето било спътник на стадото и негов верен страж. Овчарските кучета били зли, те разкъсвали диви зверове, вълци и др. На 100 овце се полагало едно куче. Овчарските кучета се славели и със своята вяр-

Скица 2 звънци и тасма за прикрепване на звънците

ност и привързаност към овчарите. Например когато умрял Мехтерев Митрю, кучето му дошло в църквата при опелото на овчаря и като го заровили, то не мръднало от гроба на своя стопанин. Останало да пази гроба на овчаря до своята смърт[1].

Виканието и отпъждането на кучетата не се отличавало с някаква оригиналност. Повиквали ги с израза: „На, куч, куч, куч . . .“ и ги пъдели с „Ю, ю, ю, мерет“ Вакарелски (1935 г.[2]) и тук грешн, като казва, че кучетата били пъдени с израза „Чит“. Храната на кучетата била качамак, наречен „ял“. Избягвали да ги хранят с месо, за да не се овълчат и да се нахвърлят върху овцете.

Овчарско облекло

Облеклото на овчарите по начало не се различавало от това на хората, незаети с отглеждането на овцете. Все пак те изпълнявали някои функции, които ги различавали от другите мъже в село Сачанли. Ето защо и облеклото им се различавало по някои свои особености. Над поя-

[1] ТНИ — архив за с. Сачанли, сп. на Ст. Ил. Камшев.
[2] Вакарелски, Хр. — Посоченото съчинение, стр. 41.

са, на кръста носели кожен пояс, наречен „силяхлъ“, с няколко гънкиза поставяне на оръжието — револвер, черногорски алтъпатлак, (поради това, че има шест куршума), или друг някой кремъклия тюфек, голям нож, наречен карагулак (има черни уши) и други принадлежности.

Овчарите носели много рядко кожена чанта за хляб. В коженатa чанта слагали гайдата, за да не съхне. Хляба туряли в тупана торба, със специални шарки, напряко на надлъжната ос — черни и бели ивици.

Тояга не носели, но през пролетта били снабдени с овчарска гега.

ГОВЕДОВЪДСТВО

То било доста развито в селото. Имало стопани с 150—200 глави едър рогат добитък, като Деливановци. Другите по-големи овцевъди притежавали по 20—30 и повече глави говеда. Общо в селото имало над две хиляди глави едър рогат добитък. Говедовъдството обаче не влязло в бита на населението, както дребния рогат добитък, особено овцевъдството. Говедата, освен за потеглова сила в земеделието и за месо, за друго не били използувани. За превоз с волски коли и дума не ставало, защото село Сачанли било селище, в което нямало нито една кола, нито на четири, нито на две колелета. Кравето мляко също не използували като храна. Не са го смятали като доброкачествено. Може би от опит знаели, че освен за масло, другите млечни произведения не били подоброкачествени от тези, приготвени от овче мляко. Освен това говеждите кожи били използувани за приготвяне на цървули.

Трябва да кажем, че говедата, предназначени за месо, намирали добър пазар в село Шапчи и гр. Гюмюрджина, Одрин и Цариград. Месото от сачанлийките говеда се отличавало със своята специфичност и затова го предпочитали пред това на животните от полето. Това се дължало на богатата и разнообразна в ботаническо отношение паша. Тлъстините на месото, намиращи се между мускулните влакна на кастрираните животни, получавали особено кремаво оцветяване. Това показвало витаминно богатство. Според сачанлийските говедовъди това се дължи на особен вид трева, която, ако намерят животните и я пасат, месото им получава този специфично приятен вкус. От разпита на бившите жители на село Сачанли, които дадоха спомените си[1] не може и в най-общи черти да се определи какъв приход са имали собствениците на говеда. Във всеки случай една крава се е продавала по 4—5 турски дюкми. На година са продавали по 50—60 животни.

И лете, и зиме говедата били на паша винаги в гората, като били прибирани в кошарите само през зимата, когато паднел по-дълбок сняг. Те не били хранени през зимата с концентриран фураж, нито пък ги прибирали в топли обори. Малките телета били отглеждани при същите условия. И затова възрастните животни се закалявали и сами си търсели храната. Изобщо говедовъдството било много примитивно и недоходно. Тъй като не са имали високи приходи от него, селяните не му обръщали голямо внимание. От домашните птици в Сачанли отглеждали само кокошки. Патици и гъски не отглеждали, защото вероятно не могли да ги изхранват със зърнени храни.

Пчеларството е друг отрасъл в селското стопанство. В околностите на селото е растяла многогодишната трева риган (Origanum vulgarae) и друга — нисък риган, наричана „оленица“. Въпреки че високият риган е бил косен всяка година за производство на риганово масло, той е расъл в голямо изобилие в землището на селото и представлявал богата паша за пчелите. „Когато през месец август и септември започваше да цъфти риганът, окото се радваше на безкрайното бяло поле, а това бе по цялото землище“ — разказва в спомените си Вълко А. Трингов. „Нигде, в никое землище в околните села такова пасбище за пчелите нямаше — разказва в своите спомени Мара Попилиева Славкова[2]. В околностите на селото растели и други усто-цветни растения, от които пчелите също събирали мед. В сравнение с обилната паша, пчелите били малко — само 1500 тръвни кошери[3].

При по-рационалното му отглеждане, пчеларството би било подобър материален източник[4]. Пчеларството не било много доходно, защото нямало дадан-блатови кошери, при които пчелите могат по-бързо да събират мед, тъй като трудът им за изграждане на восъчни пити отива за събиране на мед. Въпреки това сачанлийци от всеки кошер вземали по 30—45 оки мед (3 пъти по 10—15 оки) на годината.

В село Сачанли за една година се произвеждали около 45 000 оки мед, който се продавал по един грош ока. От всеки кошер вадели по 1 — 1½ ока пчелен восък, който струвал по 8 гроша ока.

Големи пчелари в селото били: свещ. Илия Ангелов Бакърджиев, който имал около 300 кошера. Пчелинът му се намирал в местността „Дунев камен“, на юг от селото. Такива пчелари били още Челлиевци, чиито пчелин бил в м. „Кислицата“. Те имали около 800 кошера. Станко Алекшев имал около 200 кошера. Пчелинът му бил в м. „Гърмата“, към Пазлъкът, на юг от селото. На Вълко Ив. Трингов пчелинът бил в м. „Длегата нива“; на Андон Ив. Трингов — в м. „Ръждавец“. Те имали по около двеста кошери пчели. Димитър Славков имал около 100 кошера; намирали се в м. „Дреньто“. Пчелините на Стоиловци, Куфтиневци и други, били към „Върбата“, на изток от селото[1].

Бубарството започнало да навлиза в икономиката на селото през последните години от съществуването му. Черничеви градини имало малко — около 20 — 30 дк. Те били притежание на свещ. Илия Ангелов, Андон Ив. Трингов, по-малко на Димитър Славков и на Димитър Терзиев.

Бубарството още не било влязло в бита на хората. Тепърва щял да се развива този клон от селското стопанство, но гюмюрджинските автономисти на 5 септември 1913 година се погрижиха да спрат възхода на развитието му, като разрушиха село Сачанли до основи и след това селото не се възстанови вече.

Няма да се спрем на развитието на еднокопитните животни в селото, защото те не представляват обект на изследване. Тези животни не били развъждани в селото. Купували ги от полските села на околия-

[1] ТНИ — архив за с. Сачанли, сп. на Ст. Ил. Камшев и др.
[2] ТНИ — архив за с. Сачанли, сп. на Вълко А. Трингов, Мара Попилиева Славкова.
[3] МПК — ЦДИА, фонд 246, оп. № 1, арх. ед. 412, лист 209.
[4] МПК — ЦДИА, фонд 246, оп. № 1, арх. ед. 420, л. 209.

та, където била развита фуражната база. Трябва да се съобщи обаче, че във всяка къща имало по едно или повече магарета, коне или катъри.

Поради честия и постоянен контакт с животните сачанлийските овчари имали и доста познания по заболяванията на животните. На някои болести познавали развитието и лечението.

Много добре били запознати с шарката по овцете. Известна им била клиниката, инкубацията, патологията и лечението. Съответно на това вземали мерки за ограничаването ѝ. Като първа мярка в борбата с шарката на овцете била изолацията. На заболелите стада определяли район, в който могли да се движат. Мерките били прилагани най-стриктно. Познавали метода на ваксинацията. През струпа на болната овца прекарвали копринен конец с игла и след това иглата с конеца била промушвана през ушите на здравите овце. По този начин атеноирвали вируса на шарката и създавали имунитет в здравите овце — стада.

Тъй като шарката по овцете била бич за овцевъдството, били създадени най-различни поверия и бабешки лечения, каквито съществували по шарката при хората.

Познавали болестта шап при едрите и дребни двукопитни животни. Различавали заболяванията от черния шап (Ectima coutagiosa), при което заболяване също има рани между копитата, но няма рани в храносмилатния тракт, което пречи на правилните функции на храносмилателните органи. Раните при шапа и карашапа лекували с катран.

От бактерийните заболявания им били известни антраксното заболяване, особено при дребните рогатни животни. Наричали го „далак". Далак хващат овцете, когато се поят с вода от застояли вирове, когато се пасат в определени „далаклии" места, т. н. антраксни полета. Месото на антраксни овце не се консумирало.

Анаеробното заболяване „у с т р е л" (янъ кара) свързвали с кацането по стадото на особен вид птици.

От протозойните заболявания познавали п и р о п л а з м о з а т а („кърчанът") по говедата. При появата на кърчан хващали жив огън като обгаряли с него всяко говедо с нажежен ръжен.

Метилът („келебекет") е болест, която познавали също много добре. Известна им била отчасти и биологията на развитието. Те знаели, че животните заболяват, когато се пасат в мочурливи места. Разбира се, развитието на метилния паразит не познавали, но знаели, че паразитът се инвазира в жлъчката и жлъчните пътища.

При различни заболявания, като сърдечната слабост при овцете („кръвясване"), пускали кръв, като подрязвали ухото или прерязвали някоя вена на главата. Така облекчавали сърдечната дейност и животните се чувствували по-добре.

С различни треви заспрежвали животните, като слагали корени и стебла от растенията подкожно на животните. Гликозидите на тези треви действували сърдечно, като подкрепяли сърдечната мускулатура.

От заболяванията по кучетата познавали беса. Когато бясно куче ухапело животно или човек, те побеснявали след 40 дни. С това се утвърждава познанието им, че бесът е инфекциозно заболяване и че инку-

[2] ТНИ — арх. за с. Сачанли, сп. на Мара Попилиева Славкова, Вълко Андонов Трингов и др.

бацията при заболяването бяс е 40 дни. Бесните кучета били убивани. Болестта гана по кучетата била също позната на сачанлийци.

От направеното изложение може да се заключи, че в село Сачанли, Гюмюрджинско, било развито животновъдството и особено овцевъдството през 18 и 19 в. То прекратило своето развитие след разрушението на селото на 5 септември 1913 година.

Овцевъдите в селото познавали закономерностите за развитието на животновъдството и особено добре били запознати с развъждането на овцете: подобрителни мероприятия, преработка на млякото в млечни произведения, болестите по животните и пр.

Сачанлийските овчари били познати като най-добрите овцевъди и затова били търсени като добри и съвестни пастири.

Говедовъдството не било така добре развито, в сравнение с големия подем в овцевъдството. Добри приходи сачанлийци имали освен от овцевъдството и говедовъдството, още и от отглеждането на пчелите, за които е имало много добри условия за развитие.

Птицевъдство, бубоотглеждането и отглеждането на еднокопитните животни били още в зачатък.

НИКОЛА ПРИМОВСКИ

РОДОПСКАТА НАРОДНА ПЕСЕН И ТРАКИЯ

Няма друга творческа проява на родопчани, където Тракия да е намерила така широко място и да е превъзсъздадена с толкова любов и поезия, както в песента. Тук не става дума за някакво случайно пренасяне и „заселване“ на образи, а за една вековна традиция, свързана с материалния и духовен живот на населението от тия покрайнини, с тяхното стопанско общение, с климатичните и географските особености на равнината и планината, с историческото минало.

В тракийската митология, а след това и в гръцката, се намират корените на поетичната възхвала и сродяване на двете области. Множеството древни божества еднакво са населявали и планинския гигант, и безбрежната равнина. Те добивали сили от горските ручеи, вдъхновявали се за мъжество от бурливите морета, пропускали елени-стрели и крилати коне из полето и тайнствените горски дъбрави, покорявали с песни хора и зверове.

Много времена и епохи са се изнизали оттогава. Под влияние на обществено-икономическото развитие някои от фантастичните образи и представи започнали да чезнат, а други — да се преобразяват съобразно новите условия и изисквания. Но в художествената памет на народа още се носи ехо от онова време...

Най-далечен отзвук до нас е стигнал от 14 век. Тогава над балканските народи надвисват буреносни облаци. Започва да витае зловещата сянка на робството. Задрънчават вериги, чуват се писъци. Пропада светът на митовете и свръхестествените герои. И на тяхно място започват да шетат юнаци с необикновена сила, които се противопоставят на анадолските поробители. Те размахват боздугани и в непристъпната планина-крепост, и в равнината — на север и на юг от Родопа.

Стари юнашки песни отпреди турското владичество, каквито сигурно е имало, народната памет почти не е запазила. Изобщо в родопския фолклор юнашката песен има скромно място. Така например Крали Марко[1], чийто образ е най-популярният в общонародния ни юнашки епос и представлява централна фигура дори в южнославянския героически епос, тук не е застъпен. Обединителен център на мечтите на народа за свободен живот, символ на неговото желание за всенароден вожд, за силна и героична личност, която да организира народа и да го поведе в борбата срещу поробителя, е станал Момчил юнак.

Легендарният Момчил бродил из Тракия, предимно в Беломорието и Родопа, и се борил за свободата на населението от двете покрайнини. През 1344 г. родопските българи под водачеството на Момчил оказали голяма съпротива на турските орди на Омурбег и изгорили техните кораби при пристанището Абдера. Споменът за тоя славен бранител е дълбоко запечатан в съзнанието на родопчани, които му създали едни от най-хубавите песни.

„Момчил си конче ковеше“[1] е на първо място между тях. Този текст е най-обширен, подробен и цялостен от всички известни досега варианти. Темата е битово-семейна. Но действието се изгражда на фона на тревожна обществено-политическа действителност — „татари“ се готвят да превземат царството на Момчил. Чутовният юнак ходи „из Цариграда голяма“ — в палатите на цар Костадин. Царят има три дъщери и едната люби Момчил. Но Елена, жената на Момчил, се научава за изневярата и затваря вратите на крепостта. Момчил наближава входа на стените и се моли да му отворят. Обръща се към Елена, но тя отказва. Иска помощ от сестра си Марийка, ала тя е безпомощна, защото Елена ѝ завързала косите. Рядко напрегнат и драматичен момент. Особено раздвижена и с необикновен художествен замах е представена картината, когато Момчил се мъчи с коня да прескочи калето. Юнакът е застигнат и жестоко убит:

С цар Костадинова повеля
главата на муздрак забиха
и са се назад върнали
в Цариград града голяма,
в цар Костадинови палати
да му главата предадот.
че са Момчила убили,
Момчила славни войвода
на българските цареве
при Ксантийските калеја.

Споменаване мястото на калетата хвърля светлина — така да се каже — върху териториалната определеност на Момчиловото царство. Тук до голяма степен е спазена и историческата истина.

„Пиле пее в среде море“[2] е друг вариант на „Момчил си конче ковеше“, много по-съкратен, с по-малко подробности, но с повече историческа подплънка. Песента започва с прекрасно встъпление, в което по ху-

[1] Песните за Крали Марко са малко в Родопско. И тия, които ги има, все пак носят особеностите главно на западнобългарския цикъл. Ето откъс от една такава песен:

„Седи Марку на край море,
та си пие ройну вину,
ройну вину тригудишну
и ракие петгудишна
и си еде младу егне...

(Сп. „Родопски напредък“, год. I, 1903, кн. 4, стр. 148)

В песента се споменава за море, но едва ли става дума конкретно за Бяло море, за акия. По-скоро това е един шаблон, който го има в почти всички Кралимарковски поеми.

[1] „Родопски народни песни“, отбрали и редактирали Анастас Примовски и Никола Примовски. Срв. с Песен за Момчил юнак, сп. „Родопа“, год. VIII (1929), бр. 7, стр. 6—7.

[2] Сп. „Родопски напредък“, год. V. Срв. Беломорската равнина — пътни бележки и впечатления, от Ст. Н. Шишков, Пловдив, 1907, стр. 27—28.

дожествен път, със средствата на алегорията и символиката, е изразена тревогата от наближаването на турските поробители:

Пиле пее в среде море,
в среде море — на бел камен.
Хем ми пее, хем казува:
„По турце ще мор да стане,
по християне плен да плени,
че ми нема Момчил юнак
да разтвори Бору-града,
Бору-града чорквицата,
да ги турце не пленоват.

Но в този момент допада Момчил. Доближава портите и иска от Рада да му изнесе фенер и борина, да даде ключовете, за да отвори черквата в Бору-града и спаси от плен християните. Този момент твърде много напомня на по-предната песен, където Момчил иска да му отворят калето, за да се спаси от преследващата го потеря. Но сега юнакът мисли не толкова за себе си, колкото за сънародниците си. Рада, обидена, че Момчил е ходил в „друга града" да си люби „друго либе", отказва да изпълни молбата му. Следват моменти на драматизъм и тревога. „Третият кон" продумва, че „Бору-града се е наградила колкото бе още толкоз". Момчил е обиден, нему се „набалнило" и „нажалило". Взема „бърза коня", отива край морето и през сълзи се провиква:

Море, море, Бяло море,
ти си мене изкутило,
изкутило, изхранило,
ти щеш мене да кярдосаш.

Момчил плаче![1] Тая песен е създадена навярно по-късно, когато започва хайдушкото движение и народът вече не вярва във фантастични герои. На традиционния образ на юнака — непобедим, горд, непокорен — се приписва контрастна черта — жаловитост. Познатата схема е разчупена, стоплена е от сърдечност и реализъм, което е направило образа много по-близък, по-земен. Юнаковата изповед е все пак напълно в духа на героическия епос. Морето е „изкутило" Момчила, то е дало криле за полет, то е укрепило духа. Морето и планината!

Образът на Родопа е тясно свързан с Тракия и в историческите песни. Тук планината е възпята като същинска кула-бойница, която дава отпор на всеки завоевател. Наред с планината и равнината, като художествен символ широко е застъпено също така морето. Някъде за него се говори общо, като понятие или знамение, а другаде се конкретизира и се свързва със „Стамбол града голяма", със „Солун касаба", с „гюмюрджински агупте" и т. н. В съзнанието на родопския българин

[1] Легендата разправя, че Иван Кантакузин плакал над трупа на убития Момчил пред крепостта Перитор (Перитеорион), който юнак поразявал всички с необикновената си храброст.

морето е било неразделна част от отечеството и той го одухотворява, прави го свидетел на своята съдба:

Пиле пее в сраде море,
в сраде море на бел камен.
Хем ми пее, хем казува:
„Болгарцкуну ще турску да е![1]

Пилето обикновено се използува като предсказател на черни вести. И почти винаги пее в „сраде море — на бел камен". Навярно това е образ, от по-стари песни, свързан с отколешни поверия.

Още по-образно злокобното предсказание е дадено в „Де са е чулу, виделу в денизан дорву да расте".[2] Вестителите тук са два сури гълъба, които „жалну запеват и засвирват". Те съобщават на цар Костадин страшната участ, че турците „Стамбул ще ти (му) призомат".

Морето служи за фон на различни художествени образи и картини, където действието произволно се пренася от едно място на друго.

Димитрице, млада булке,[3]
как забури да затвориш
нах бел Дунав пенджурките,
от морето чемшир порти,
та ми иде вихър-ветер,
та ми носи ситна роса,
та нарусе бел Димитра.

След така лиричното встъпление започва самото действие на поемата. На вратата се появяват „троица върли турце". Те искат да разберат дали воеводата си е в къщи. Димитрица булка отрича. Разговорът е динамичен. В най-върховния момент се намесва детето на Димитър. От него турците научават истината и хващат Димитър.

Че си плеснаха бял Димитря,
метнаха го на конете,
шибнаха ги низ полето,
та влезнаха низ морето.

Интересна е песента „Сюлю, Суле, Сюлюмане"[4]. В нея се разказва как султан Меджит иска да накара подчинения му Сюлю да превземе Малта. Тази заповед според военачалника е неизпълнима —

Царю лю, султан Меджитю,
я ща ти се помоля
само там не ме провадай,
че ми е Малта сред море,

[1] Сп. „Родопски напредък", 1903, кн. 9—10, стр. 333.
[2] „Родопски народни песни", стр. 47.
[3] Ела се вие превива — родопски народни песни, записал Владимир Примовски, редакция и предговор Таса Примо, стр. 159—160.
[4] „Родопски народни песни", стр. 57—58.

не мога с конче да влеза,
не мога сабя да махам,
не мога пушка да стрелям.

Сюлю облича войниците си като калугери, а той — като монах. Предрешената войска се отправя към острова. В същото време малтенци играят хоро, което се води от Топчиевата дъщеря. Тя се обръща към баща си

Бре що се черно чернее
и сиво още сивее
в Бялоно море длибоко?

Бащата я утешава, че това са богомолци — идват на гости по случай Великден. Но дъщерята разбира, че е войската на Сюлю. Артилерията („топето") се насочват към нея и я унищожават.

И в други песни е показано, че морето е гроб за потисника и завоевателя. Лилян се похвалява на „троица турце бошнака"[1], че в селото между момите най-хубава е неговата сестра Тодора, а между невестите — жена му Петкана. Турците напиват Лиляна и вземат Тодора. С майсторство и тънък психологизъм е разкрито как Лилян разбира какво е направил и решава да отмъсти на насилниците. Особено вълнуващ момент е, когато Тодора се моли по-скоро да дойде помощ:

Поборзнувай, братку, по-скоро,
че сме си на край на брега,
дорде не сме си залели
низ Чорну море длибоку.

Лилян убива турците и отървава сестра си.

Тук морето е дадено по-скоро като образ, отколкото като действителна обстановка. Народният автор, както и другаде, произволно е пренесъл действието от едно място на друго, като е използувана хиперболата.

Родопската песен от 14 век насам носи стенанията от турските нашествия, които еднакво засягат и Тракия, и Родопа. Отвличането в робство е особено обикнат мотив. Ето как е разкрита трагедията на Еница в „Турска е войска минала".[2] Песента започва с кратко встъпление:

Турска е войска минала
от Четак до Гюмюржина,
голям е золум правила
на всичко що е болгарско.

[1] Пак там, стр. 58.
[2] Слушана от Катя Ат. Боцукова, 65-годишна от Устово. Записали Велика и Мария Примовска.

По-нататък боите на робската неволя още повече се сгъстяват. Турците подлагат на огън и нож всичко, каквото им попадне. Еница не може да бяга, защото има малко дете. Тираните я настигат. Убиват детето ѝ, а нея карат „тракийско хоро да играе".

Силно патриотично звучение имат песните за помохамеданчването. Със своето идейно-емоционално съдържание и дълбок лиризъм те са напълно в духа на традиционната родопска народна поезия. „Бре чули ли сте или не"[1] е отломка от българския дух, който не заглъхвал и в най-усилните години. Българите от „голямону селу Габруву" не искат да приемат исляма. Тогава ги навързват на синджир и ги закарват в „Искече". Там ги подлагат на страшни мъчения и ги принуждават да си сложат чалми. Когато момчетата се връщат в Габрово, в знак на протест момите, за които са били годени, се хвърлят в „страшната урва Габрувска". Оттогава тази гробница на непокорните носи името „Момин камен".

„Исорци са се потурчили"[2] напомня на по-предната песен. Населението от селището е принудено да се помохамеданчи.

Москиие са твордо държаха,
ала жените по-яце.

Когато момите виждат, че любимите им са станали „чалмалии", те се хвърлят в пропастта.[3]

Може би една от най-художествените и емоционални исторически песни, която е свързана с Беломорието, е „Смъртта на Салих ага".[4] Както се знае от историята, Салих ага — управник на Ахъчелебийска кааза в края на XVIII век и първите четири десетилетия на XIX в. — е бил зъл експлоататор и тиранин в отношенията си към подчинените. В този дух са и повечето предания и песни за него. Но както често се случва в народното творчество, понякога неизвестният поет произволно, наивно, по своему тълкува отделни факти и исторически личности. Тук се намесва и класовата принадлежност на първоизточника на песента. Безспорно, авторът на тази творба е бил човек от конака или друг някой приближен на агата. Но независимо от това той е създал рядко вълнуващо произведение. Образът на Салих ага е изграден във връзка със събитията, които стават на юг от нас в земите на обширната турска империя.

Ферман по ферман провадат
от Стамбол града голяма;
хабер по хабер дохада
от Гюмюжюне касабо,
от гюмюжюнскен аянин,
от гелиболскен кадия.
Салихагому нарочат:

[1] Слушана от Петровица Левоска, 90-годишна, с. Дунево, Смолянски окръг. Записали Велика и Мария Примовска.
[2] Слушана от Петровица Левоска.
[3] Успоредно с двете песни са разпространени и легенди за същите случаи.
[4] Васил Дечев, Миналото на Чепеларе, кн. 1, стр. 86—90.

— Да прави ага, що прави
на Гюмюжюне да върви,
нах Стамбол града да иде.
Царюму да се поклони,
царюму и везирюму

Това е само една уловка, чрез която гюмюрджинските първенци искат да погубят родопския феодал, който се стремил да се разполага по-самостоятелно в каазата. Образно, по чудно художествен начин са предадени преживяванията на Салих ага, който е подозирал истината. С тънък усет поетът е използувал народните поверия, за да внуши замисленото коварно дело.

Легнал, агуне, задрямал,
задрямал, тьошку заспал е
на летан денчок Гьоргьовден.
Че ми са видя на соня:
червена руба носеше,
постра кучия яхаше,
в Пашмаклъ вода тросеше.

Когато пристигат „татаре от Гюмюжюне касабо“ да заставят агата да се подчини на царската заповед, пак е нарисувана величествена картина с епически замах, с развихрена художествена фантазия:

... татарски коне тропнаха
на калдароме — сукаци.
С петали лочки правеха,
с гроздене огън всицаха.

Последната част на поемата е изградена напълно в духа на познатата среднородопска битово-поминъчна песен. Тя напомня на овчар, който е разбрал, че ще остане в „увона“ и никога вече не ще види любимата си планина. Салих ага —

По пилце хабер проводи:
— Носите здраве нагоре,
нагоре нах планинона.
Носите здраве децамнем,
децамнем още людемнем.
Носите здраве овчарем,
овчарем още аргатем.
Носите здраве сейменем,
сейменем бюлюкбашием.
Я ща далеку да ида,
я ща са млогу забавя ...

Песента завършва като исторически реквием, какъвто рядко може да се посочи:

Ага хабер допадна
в Пашмаклъ село голямо,
писнаха бели кадони
на високине кьошкове.
Плакнаха малки дечинки
в аленине люлчици.
Охнаха млади овчаре
на висока планина.
Тюхнаха отбор сеймене
в аговине кунаци.
Салйо запеха имаме
на високине минаре.
Пилцене форкат и неьот,
с песнине думат и плачат:
— Салих ага е загинал
вав Гюмюжюне касабо,
вав пашовине сарае,
на високине чердаци!

Беломорието не се представя само като стопанско-административен център, на който са подчинени властите от нашия край, но и като място за търсене на спасение, за изява на интимни трепети и чувства. Когато дъщерята на Агуш ага — Захрица, решава да бяга със „Стоян вакал кехае“, те се качват на два сиви атове. Пренебрегвайки класовите предразсъдъци и верския фанатизъм, те тръгват.

нах равноно поле широко
и синьо море длибоко.
Тамо си гимийка чакаше,
постра гимийка яхнаха.[1]

В родопските хайдушки песни Беломорието почти не се среща ни като художествен образ, нито пък като място, където се развиват бойни действия. Противоположно на пролетния развигор, революционната вълна в планината е проникнала от вътрешността на страната. Родопа народният поет много по-често свързва с люлката на национално-революционните движения в България — Стара планина (по-рядко с другите посестрими Рила, Пирин, Странджа), отколкото с Беломорието, където все още здраво се крепяла султанската власт. Тук нямам пред вид песните за капитан Петко войвода, който е действувал и в Тракия, и в Родопско. Изключение прави също така Дельо войвода. Народната поетична памет твърди, че този хайдутин е родом от Даръ-дере (Златоград) и често е ходил в Ксанти, Гюмюрджина и други беломорски градове. Там е образувал ядра на чети, които ги снабдявал с оръжие от различни агови конаци.[2]

---

[1] Слушана от Салих пчеларя. Записал Щилиян Казалиев.

[2] Вж. Георги П. Марков — Даръдерският юнак Делю Войвода — Капасузина, в. Тракия, год. 1929, бр. 280 и 281.

След Дельо войвода от по-ново време най-много възпетият в народното творчество бунтовник-революционер е Капитан Петко Киряков (1840—1900).[1] За него са създадени десетки песни, които разкриват героичната личност на този голям демократ и свободолюбец. Роден в Беломорска Тракия (с. Доганхисар, Дедеагачко), той изпитва мъките и униженията на поробените от турските феодали народи и заживява с преданията за стари хайдути.[2]

Освен национално-освободителното движение у нас и връзките с братя Ботеви[3], при оформяне възгледите на Петко войвода, оказват влияние борбите на гръцките патриоти против чуждото господство. Той се вдъхновява и от водача на италианската революция Гарибалди. Затова Петко войвода зове поробените балкански народи да обединят усилията си и дружно да отхвърлят оковите на робството.

За радетеля за балканско единение може да се каже, че са създадени цикъл народни песни — около 50 на брой. Те се разпределят така: 6 от вътрешността на страната — една от Железник, Старозагорско; една от село Драгнево; две от Софийско; една от Тетевенско и една от Габровско. Останалите са от Беломорието и Родопско.[4] Създадени в последните години на освободителните борби, когато на литературния небосклон беше се появил вече Раковски, Каравелов, Ботев, те нямат обаянието и художествената сила на класическите хайдушки песни. В тях преобладава повече случката, конкретното събитие, предадено с политическа целенасоченост и острота. Липсва заразителният със своята нежност лиризъм, дълбокото психологическо проникновение, свежата колоритна образност. Това е времето, когато личното творчество надделява и започва да измества фолклора. Същевременно песеннотворската традиция е още силна и тя битува наред с другите жанрове на народната словесност.[1]

Делю, Делю чорбаджи,
Делю ле, каба дейлия,
Делю майци си думаше:
— Стани ми, майо, извади
моите бели навои,
моите черни сукари
и моята сърма премена,
моя сребърен часовник.
Аз ще отида в Даръдере,
на даръдерски попрелки.
— Бре не мой пуда, сино льо,
на Даръдере на гости,
че ти се канят, сино льо,
даръдерски аяне.
— Ще ида, майо, ще ида.
Гюлсюмя бяла кадъна
тя ще с мене да дойде,
боса през балкана ще мине
и пак ще с мене да дойде.

[1] Вж. Петко Войвода, сборник от статии, документи и материали, 1954 година.
[2] По сведения на Стоя Митрева, 94-годишна братова жена на Петко Войвода, през юношеските години капитан Петко е обичал да пее следната песне:
[3] Пак там, стр. 181—182.
[4] Пак там, стр. 133.

Отклик на всеобщата радост от идването на руските войски в България по време на националното ни освобождение е песента „Руско е Рожен заптисал“.[2] С приповдигнато героично-патриотично настроение се разказва за страха на турския аскер от внуците на „Дядо Иван“:

... та ще Русия да соди
от Чорно до Бяло море.
Пак си са сетиха турцете,
станаха, та прибегнаха
над Енженска уво голяма,
нах Бяло море широко.
Ага на море опрели,
голям ми межлиш сторили
дали да минат морето,
докат Русия да дойде.

И в други песни за Русия морето се дава като образ, кръвно свързан със съдбата на родопското население.

Другата песенна група, в която се пее за Тракия, е трудово-поминъчната. Наред със земеделието, животновъдството, по-специално овцевъдството, е най-старото препитание в Тракия и Родопската област. Тъкмо затова тая вековна трудова дейност е намерила богато отражение в целия материален и духовен живот на родопчани, на първо място — в поетичната словесност. Песента е онази неразделна дружка в живота на хората, където върху фона на изживяванията в труда, се откроява обикновеният човек с най-прекрасните му черти на труженик и създател на всички блага. Родопа планина със своите обширни пасбища, тучни ливади и прохладен климат давала отлични условия за развитие на пастирство. А това, което не достигало през зимата — фуражът, стадата наваксвали от полето. Най-много овцевъдството се развива през епохата на Възраждането, когато в пределите на турската империя настъпват големи обществено-политически промени. Тогава народният поет е създал най-типичните овчарски песни, които и досега пленяват с чудно поетични образи и картини, с необикновено богатство и многообразие на отразената действителност. Едни от песните разкриват специфичните особености на тоя поминък, други разказват за овчарската неволя, трети са свързани с турските грабежи и безчинства над български овчари и стада. Такова народно виждане откриваме например в нашата възрожденска литература и особено в „Записките“ на Захари Стоянов за котленските и жеравненските овчари.

Най-старите овчарски песни, в които се споменава за планината — морето — полето, са обредните, свързани обикновено с празника Гергьовден. Те са сравнително малко. В тях християнският светец Георги е представен като обикновен грижовен стопанин, а не като абстрактен биб-

[1] В същия сборник Анастас Примовски разглежда подробно образа на Петко войвода в народната песен. Посочени са и повечето песенни текстове.
[2] Слушана от Сафие Б. Табакова, записал Анастас Примовски.

лейски образ. Повечето от тия песни външно са свързани с религиозната догматика и свидетелствуват за реалистично виждане и трезво отношение на обикновените люде към живота. Тия родопски песни, запазили до голяма степен своя първичен характер, и досега се пеят с вълнение, макар че битовата картина на новия ни живот да е откъсната доста от времето на всеобщото частно и дребнособственишко пастирство. С поетично виждане и майсторство в тях е показано трудолюбието и любовта на населението към овцете, към домашните животни изобщо.

Преди години, когато овцевъдството било основен поминък на родопското население, отиването на многобройни стада в Беломорието и връщането им през пролетта в родната планина за лятна паша и мандруване е предмет на много песни. Интересно, родопски стада слизали за презимуване и в други части на Тракия, но за там почти не се срещат песни. Стари овчари казват, че само онзи, който е ходил „нах увона" и си е „намокрял нугине в денизан", само той може да пее. Вярно, гурбетчийски песни има и за други поминъци и занаяти. Но безспорно е, че най-хубави, най-затрогващи, пропити с много чувство и дълбок лиризъм са овчарските гурбетчийски песни, свързани изключително с Беломорието. Те представят старото патриархално време не идеализирано, а с трезв реалистичен поглед, като не са отминати и неговите противоречия. Освен своите овце родопските овчари в „увона" наемали и стадата на агитетурци срещу традиционно заплащане (кърмила, паша, масло, сирене, вълна, агнета и пр.). Сметките си уреждали преди тръгване на стадата към родопските планини. Често се случвали и нещастия — разболява се или умира кехаята, ян-кехаята, овчарите. Тия моменти народният певец е превъзсъздал с необикновено майсторство, като умело е вплел целия овчарски бит и душевност. Затрогващи са преживяванията на овчаря-гурбетчия, свързани с раздялата с близки и роден край, с тягостното чувство, че отива в далечни места с тропически климат и сред непознати хора. Всичко това най-добре е обобщил самият народен певец:

Чузда е земя притъжна,
кайно ми майка мащеха,
наша е земя разтъжна,
през Керушкини дворове. . .[2]

Най-големият салтанат на овчаря е хубавата дизия чанове, а раздумка — кавалът. Но свирене без песни може ли? И то не какви да са, а мехлем на рана, песни, които разплакват и карат чак сърцето да се насълзи, гората да потрепери, пилцете да замлъкнат:

Керушка дворя метеше,
Стоян си стадо мамеше
през Керушкини дворове . . .[1]

В колко ли още поетически откровения оживява планината с глухото ехо от чанове, тюмбелеци и кучешки лай, с жалното блеене на овца-

[1] Вестник „Родопски устрем". Драгоценно наследство, год. 1963, бр. 34.
[2] Песента е широко известна и се изпълнява по радиото.

щерица и агне-бозайниче. Снажен като карлъшка борика овчар разговаря с най-хубавия си овен от стадото:

Алчию вакал, каматан,
и тебе да се похваля,
че ме е майка главила
в селото на баш момата,
ала ни сом я видювал.
Ако е руса момата.
теб ще на годеж да водя,
ку е чернока момата,
ножинки ще ти посребря.[1]

И наградата е голяма —

. . . рожкове ще ти позлатя,
ножинки ще ти посребря.[2]

Ала лятото е преминало. Мандрите са запустели. Подухнал е севернякът. Кехае и овчаре се стягат на път. . . И редом с горната песен се появила друга, пак нашенска, ама жална, за „чузда земя притъжна", тя е същински есенен минзухар, дошъл да замести гороцвета.

Карагьоз вакал, каматан,
разтросвай си алочкове,
разцонкувай си ченкове
чи утре щим рано да торним
нах равноно поле широко . . .
Мало ще множко посидим
от Касом, та до Гергьовден,
гергьовски курбан да колим.[2]

[1] Ела се вие превива, стр. 148.
[2] Вариант — „Прешан са илик забаря" (сп. „Родопски преглед", год. III, 1932, кн. 1 и 2, стр. 65—67). Стоян разказва на майка си, че разбойници му са пленили стадото и са го закарали „низ Чорну море длибоку". Ето края на песента:

Майка Стуену думашъ:
— Стуене, сино, Стуене,
зоми си медну кавалчъ
и идъ, сино, на брягон
на Чорну море длибоку,
та че си, сино, засвиръ
със твойну медну кавалчъ
сас кавалчу дума придумай:
— Карагьоз, вакал каматан,
изведи си ми стадуну
ут Чорну море длибоку
годеж та ни що уткара . . .
Аку е руса момана,
брата ти Белча жа карам,
аку й чернока мумана,
твояна сестра Ваклуша,
нея жа си ми откара.

Раздялата с роден край и семейството и отиването „нах равноно поле широко“ е особено обикната тема в овчарските песни. При тях гамата от чувства и настроения е необикновено богата и разнообразна, със сложни разцветки и преливания на светло и тъмно, на радост и горест. Често пъти от съвсем дребни и незначителни на пръв поглед неща се правят дълбоки социални изводи, преосмисля се животът, отправят се своеобразни обвинения към действителността. И над всичко преобладава философското виждане, че медоносният прашец на живота — младостта, е така скоро преходен и никакво богатство не е в състояние да го замени или върне. В тези песни ще намерим и образа на планината, изтъкан от силна и нежна любов.

Някои подзиме превалят, но напролет не се връщат. В една сравнително отколешна песен се описва полската горещина и треска, които станали причина да умре млад слуга. За да угоди на господаря си — притежател на много овце, той не послушал майка си и слязъл рано в полето. Но там тежко се поболял и умрял. Ето първите стихове на песента:

Манол се сбира торнува,
рано на гизльо да иде.
Майка му си викаше:
— Ни иди, сину Маноле,
полету кажат пекливу,
пекливу и болезниву.[1]

Болен овчар моли своя „аркадаш“, когато умре, да го зарови в „даридерските ливади“, под тамошните „чорни черници“:

Тува ми коща градите,
нах четири страни пенжуре.
Адинен пенжур да гльода
нах моя стара майчица,
друген пенжур да гльода
над дахан, на планинона,
третен пенжур да гльода
нах равноно поле широко,
четвортен пенжур да гльода
нах мои дребни шилета.[2]

Когато става дума за песни от тоя вид, безспорно на първо място трябва да се постави „Кехайо наше доржево“.[3] Тя е в пълния смисъл на думата образец на трудово-поминъчна поема, която разкрива характерни черти от народната психология и бит. Картинно, образно и дълбоко емоционално в нея е предадено душевното състояние на обикновения трудов човек в предсмъртния му час, на овчаря, влюбен в живота и родната му планина. Тази високопоетична творба е възхвала на вековните традиции, в които е отразен народният морал с неговата красота и чистота на нравите. Като цялостен текст песента също е безупречна и се явява най-добрият представител на останалите варианти, които в една или друга мяра засягат този мотив. Специален интерес представляват стилните и езикови изразни средства, които напълно съответствуват на идейно-емоционалното съдържание.

Началото е прочувствено, заинтригуващо:

Кехайо наше доржево,
врют сюриине торнаха
ут зимове нах летове.
Наша тьошка сюрия
тагова, пак не торнува.
Куга ще и да торне
ут равну поле широку
нах висока планино?

Кехаята отговаря, че техните стада ще тръгнат на лек ден, в понеделник сутринта. Но за това е необходима специална подготовка. Той нарежда да идат с неговото „конче хранено“ в Искече, за да купят „ситан армаган“. Веднага след това встъпление се разкрива трагедията на кехаята:

... мен ми е лошу станалу,
малим ми е падналу
на мойну белу сарчице,
Лоша ма глава сбулява,
кайну ма ни е булела.
Йе ще тува да остана,
йе ще туф да загина
в равнусу поле широку,
пуд зеленусу караче.

Спазвайки овчарските обичаи, Райчо кехая заръчва на ен-кехаята

Ага сюрия вдигните
с моите кльоти кучета,
ве, одажи, ще мините
прис Тунджа река гулема,
прис висока кюприе.
Там има моми кадии
и млади булки запчии.
Всяка година съм давал
пу адно ваклу яганце,
ваклу щат ягне да ищат,
вакал хми овен хланете.

Ала най-нежни думи са казани за завръщането в родния край и срещата с близките на кехаята. Описанието е класическо по образност и лиризъм. Картината е необикновено трогателна и раздвижена. Тук песен-

[1] Из домашния архив на Христо Попконстантинов.
[2] Записал Николай Врачев.
[3] Българско народно творчество, том VIII. Трудово-поминъчни песни. Български писател, София 1962 г., стр. 235.

та зазвучава като истинска симфония, в която се преплита ехо на планина и музика на стадо, жажда за живот и предопределеност на съдбата, пролетен порив и есенна мъка.

Пак га, уфчере, подите
в нашену селу гуляму,
на високана планина,
ворзите ясни ченкове,
да лайнат кльоти кучета.
Там ще да си ва пусрощне
моена млада нивеста,
с моине дребни дечинки
и ще да си ва пупита:
— Каде е Райчу кехая?
Ве хи, уфчере, речите:
— Райчу в поле остана,
ваз подзим да ни дочекна,
приз пролет да ни изпраща!

Всичко по-нататък става както е пожелал кехаята. Стадото е дошло в планината, близо до селото. Действието е стигнало своята кулминация. Дочула блеенето на овце, затъжена, невсетата излиза с децата да посрещне кехаята. Овчарите се опитват да я заблудят. Но „вакъл овен" продумва:

Ложат та, ложат, нивесту,
Райчу кехая загинал
в равнуну поле широку,
под зеленуну караче.
Кучета там останаха
кехая да си погребот.

Песента завършва с проклятие, което открива опаката страна на онова „авелско" време. Смъкват се одеждите на външното разкрасяване на романтичното завоалиране. Истината блясва с цялата си суровост и жестокост. Сякаш от името на всички родопчанки, на които животът е минавал в чакане и страх да не би в „чужда земя незнайна" да се случи нещастие с любимите им, „Райчува млада нивеста" произнася клетвени думи:

сюрия бяла и чорна,
пуста дано си останиш,
ага ми нема кехая
да си ма мене разшени.

Трудно може да се посочи друга песен, в която протестът срещу противоречията в патриархалната идилия да е изразен толкова смело, открито и същевременно с такъв дълбок психологизъм.

Наред с тази песен, в Родопско, най-вече в прочутите на времето овчарски селища Чокманово, Момчиловци, Соколовци (Горно и Долно

Дереке), Стойките, Широка лъка, Гела, се срещат и други песни със същия мотив.

Така например Горо кехая от Момчиловци (Горно Дереке) е имал към 1000 свои овце и още толкова пасъл на аги от Гюмюрджинско. През пролетта, когато дошло време да се връща към родното си село, се разболява и умира. Той оставя пет невръстни деца-сираци, а овцете и останалия добитък поверява на овчарите си. Неговият „аратлик" (побратим) Тодор Керемедчиев заплаква и му изпява следната песен:

Кехайо наша държаво,
всички сюрийки станаха,
наша сюрийка остана,
няма ли да я вдигаме?
— Тодоре, аркадашине,
утре ми ранко станите,
тваряйте тьожка одая,
вдигайте стадо голямо.
Чи га ми, холан, идите
нах Арда, нах кюприена.
всички щат за мен да питат
къде е Горо останал.
Вие хми, холан, кажите:
„Горо е назад останал
под високите чинаре,
с агине хесап да видват."
Ага ми, холан, подите
в нашену село голямо,
всички щат майки да дойдат,
ще дойдат да ва запитат.
И мойна майка ще дойде,
и мойно порво любове
с мойне дребни дечинки,
порва за мене да пита:
„Къде е Горо останал?"
Ти щиш им, Тьодю, разправи,
на мойна стара майчица
и мойне дребни дечинки,
на мойно порво любове:
„Горо е назад останал,
в равното поле широко,
под високине чинаре
с агине сметка да видват."

Във втора разновидност на песента, слушана от стария овчар-кехая дядо Гавраил Дим. Гьопсалиев от с. Долно Дереке, прехвърлил столетието, се среща подробност, която няма в другите варианти:

— Овчаре, млади стадаре,
утре ми рано станите,
ворзите ясни чанкове

и си сюрийка вдигайте
и на Ивана кажите,
на Ивана одаджията;
да фане луда хергельо,
да твари тьожка одая.

В трети вариант от Момчиловци (Горно Дереке), слушан от Спиро Фотев, овчар в миналото, се казва:

— Овчаре, млади стадаре,
стрижите, а бре, вдигайте!
Ага ми, а бре, миите
през Солуна града голяма,
тамо са турци сеймене,
вакло щат ягне да искат,
вакал им овен давайте.
И щат ви, а бре, попитат:
„Къде е Младен кехая?"
А вие да хми кажите:
„Кехаяна ни замина
планина да ни купува!..."[1]

Разновидност в разработката на разгледания мотив внася песента „Млад са е Стуен разбулел":

Млад са е Стуен разбулел,
млад Стуен, млада кехае
в равнуну поле широку,
ду Белу море длибоку.
Ага са сети млад Стуен
чи нема вейке да стане,
пумоли вакли увчерче
ут агол да гу изведе,
ду стаду да гу утведе.
Га са ду стаду дуближи,
пузна гу вакли увенче
и са ду негу приближи,
приближи, желну пузабле,
та ми Стуена разплака.
Млад Стуен овню придума:
— Овню лю вакал, каматан,
Белу ма море изкути
и то ще да ма кердоса,
ям ще та моле, овню лю,
ага са в дахан ворните,
вав дахан, вав планинона,
височку дигай главона,
ченкуве есну да цонкат,

[1] „Родопски народни песни", с. 273.

да са ни сетет, овню лю,
моине близки руднини,
моена стара майчица,
моине дребни дечкове
и още млада нивеста,
чи ми е умрел млад Стуен.
Ам да ми мислет, овню лю,
чи сам нах Драма утишол,
армаган да хми сабирам.[1]

Темата разболяване и умиране на овчар е използувана със затрогващо чувство в друга песен от Момчиловци.

Клени се, клени, камбанку,
цалуну селу да чуе
и вруть селана ду негу,
че ми е умрел млад Стуен,
млад Стуен, млада кехае
в Дерекюскине аголе.

Тук обстановката е друга. Кехаята умира в родната си планина. Морето е одухотворено. Народният творец е използувал чудно образни сравнения, които не се срещат другаде. От друга страна, тия художествени похвати издават една голяма любов към покрийнина, която е била жизнено свързана с живота и поминъка на родопското население. Със своята плодовитост и целогодишна паша Беломорският край е подклаждал поетичното настроение най-вече на ония, които редовно са го посещавали и са използували щедростите му. Те са свързвали своята младост, своя живот с него. Ето защо, когато се предава мъката от смъртта на Стоян кехае, не случайно се използува символиката с морето:

Белу са море натажи,
натажи още разплака.
Далгии ми е форлелу
три дена и три нощове;
никой ни гу е пугльодвал,
никой ни гу е наближел
дуде фартуни да запре,
дуде далгии упьоне.

Думите на майката още повече подчертават привързаността на овчаря към „увона":

Стуене, синку Стуене,
дуде затвуре очисе
все ще да гльодам, сину лю,
нах Белу море широку,

[1] Слушана от Петровица Левоска, лятото 1956 година. Записали Велика и Мария Примовска.

широку, още длибоку,
дену Стояна изкути
и млад кехае направи
с три хилядна сурие —
с хиляда вакли овньове
и сас две бели овчици[1]

Твърде често в овчарските песни, посветени на полето, се говори за неплодородни години и „тьожки зими“, които са причинявали големи загуби. Но те не притежават някакви отличителни достойнства. Сравнително по-оригинални са песните за разбойническите нападения, за кражби на овце и отвличания на цели стада. При тях се наблюдават множество варианти, различни по степен на художественост и сила на въздействие. Ето един представител на това поетично гнездо:

Бре чули ли сте или не
какво е чуду станалу
в равнуну поле широку,
в Скечускана касабо?
От море гемии излели,
вруть стадана пленили.
Най-напреж ми са пленили
чуфралицкана сюрия
Там малку увни ималу —
хиляда вакли овньове.
Те са овнине забрали.
Овнине желну блейнали,
чанкове ясну цоннали,
кучета балну лайнали.
Овчере им плакнали,
кехаене ги мирели:
— Молчи, не плачите, овчере,
пак щи те напас овньове,
пак щи те купи ченкове —
да ви са здрави агине.
агине и кехаене.[2]

Но овчарлъкът не е само мъжка професия —

Стана Тодорка отиде
в равноно поле широко,
та е кехае станала
на девет тьожки сюрии,
на дванадесте овчаре.
Мало е кехайовала —
до деветото години,
та са ни адин ни сети,
че хми е мома кехао.[3]

[1] Пак от същата осведомителка.
[2] Песента я записах от Атанас Делигегов на Роженския събор-надпяване през 1961 год. Деветдесет и една годишният старец беше най-възрастният участник в събора.
[3] Чолаков, № 67, Ардинско. Вариант: Сби. 4. III., стр. 75, Устово.

Тия песни са изградени напълно в духа на традиционните, които се срещат в почти всички краища на страната, където е било развито овцевъдството.

Много поетични бисери са създадени за любовните и семейно-битовите отношения на овчарите, които презимували далеч от роден край. Левент овчар се увлякъл в красива „скечуска гъркиня“ и забравил вярната си Туня, която го чакала да се върне напролет в планината. В деня на сватбата Туня отива в Скеча (Ксанти) и сварва любимия си Кольо тъкмо когато свещениците поставят венчилата. Тя решава да им стане зълва. Но когато Кольо вижда напетата родопчанка в красива носия, веднага променя решението си:

Назад да бъде гъркиня,
Туня да стане невеста,
пък зълва — бяла гъркиня.[1]

Не е трудно тук да се долови патриотичната целенасоченост на песента и борбата срещу чуждопоклонничеството. Овчарите са възпети от народния творец като будни и трудолюбиви хора, родолюбци, които милеят за своя роден край, традиции и бит.

По Петровден, когато гурбетчиите се връщали по родните си места от Тракия, Беломорието и островите Тасос, Митилин, Самос, Самотраки и други, навред из Родопско закипявало веселие. По цели седмици траяли тия празници. Ставали годежи и сватби. Навред се чували песни и свирки. Волна мома споделя с майка си:

Молих та, майчо, и молих
не можах да та измоля
да ма ни главиш, ни жениш,
още лю сая година,
лю сова лето-пролето,
лю соя лятан Петровден,
Петровден, света Неделя.[2]

Ала идва есен. Сватбите са станали, веселбите са пресекнали, парите — похарчени. Занаятчиите — дюлгери, абаджии, терзии, бакърджии — се стягат за път. На гурбет отиват!

— Развали, чичко, межона,
че съм и снощи ходила —
и снощи, и вчера вечер.
Учинки ми са дремливки,
сарчице ми е заспалу.
— Посиди, чичов, посиди
копеле ще се увида —
цяла ще зима да ходи,
за Петровден ще да дойде,
армаган ще ни донесе
от Драма жолти стафиди,
Серску белу дюлбенче.[3]

[1] Ела се вие превива, стр. 15—16.
[2] Пак там, стр. 18.
[3] Записал в Устово Николай Врачев.

Момък пита обичната си Росица, че колчим е ходил при нея, все я засмяна намирал. Но сега тя е тъжна — „кахорна“:

— Юначе, лудо и младо,
нито ма е майка карала,
нито ма е с тебе разбрала.
ам ми е балну и жалну,
чи борже дойде подзиме —
терзии сбират, торнуват.
И ти щеш, лудо, да идиш,
ам мене кому оставяш?[1]

Само онзи, който никога не е изпращал и не е чакал, само той не е в състояние да разбере колко спотаени мечти и насъбрана мъка се крие в лиричния стон: „Ам мене кому оставяш?“ Може би няма друга жена, която да е чакала повече от родопчанката. Тя е чакала и като „главено момече“, и като задомена жена. Чакала е „от подзиме ду пролету“. Чакала е цял живот и от най-високите еркери скришом е поглеждала „нах равнону поле широку“ дали ѝ хабер не иде. Чакала и плакала. И песни редила.

Месечинко лю, грейливка,
грейливка и светкаливка,
ти грееш по всичка светà
в равнуну поле грееш ли,
и в голямата Кавала?
И мойто либе грееш ли?
Сбират ли моми попрелки,
сядат ли либе до либе?
До мойто либе кой сяда?
— Сяда ми, сяда, девойко,
кавалска бяла гъркиня.
В чашка го вино черпеше
и хитричко го питаше:
— Юначе, главено ли си?
Юначе, женено ли си?
— Момице, мари хубава,
ни сом главено, женено,
от сега мисля, момице,
и тебе мисля да зомам.[2]

Но любовта не е предадена само съзерцателно, пасивно. Тя окриля младите, прави ги горди и смели в техните действия, дава им подтик в борбата срещу житейските несгоди. Родопската девойка умее не само с ласки да опиянява непокорния и буен челебиец, но тя е способна и на героизъм в името на тая любов. Годеница, която научава, че нейното либе лежи в „темница“, горещо се моли:

[1] Ела се вие превива, стр. 19.
[2] Пак там, стр. 113.

Дуйни ми, льохни, бял вятер,
раздуй ми бели снегове,
стори ми потчек да мина,
мисля нах Драма да ида,
нах Драма, нах касабата.
Там имам либе в темница,
та ворвя да го обидя,
укусчек да му отнеса —
жолтата дуня с вейката,
чорното грозде с лозата,
карлъшка вода студена.
И това ако не стане,
бяло ще лице да продам,
чорни ще очи заложа.
Бин лири нося в кисьота
и пак ще да го откупя
от тая тьовна темница.[1]

И в тази песенна група често е използуван мотивът за болести, смърт и други нещастия.

Торнали ми са, торнали
райковски млади абажие
нах гулям Ташус да идат.
Слезаха в поле широко,
впьонаха в море длибоко.
Яхнаха шерка гимне.
Варвеха колко варвеха,
дуйнаха силни ветрове,
летнаха бели снегове.
Шерка гимийка путона,
издави млади абажие.
Всички майки плакнаха,
плакнаха и молкнаха.
Тодоровата майка плакна,
плакна пак ни молкна:
— Тодоре, сине Тодоре,
ти беше едничек у майка.[2]

В западния дял на Родопите основният поминък в продължение на векове е бил повече земеделие и скотовъдство, катранджийство, а в ново време и бичкиджийство. Тук занаятите са съвсем слабо застъпени. Гурбетчийството из равнината също не е типично. Ето защо и песни за тия дейности почти няма. В замяна на това пък широко са застъпени песните за земеделие и най-вече за жътва, за овчари и овчарки, за овци

[1] Пак там, стр. 73.
[2] Смолянско, с. Полковник Серафимово. Слушана от Андрей Капсузов, абаджия. Записал Ан. Примовски. Дядо Андрей забелязва: „Айсова е истинска случка. Няколко души торнали нах острув Ташус, морето се разиграло, гимията се обърнала и те са удавили“ (Българско народно творчество, БП, 1962, том 8).

и овни. Но те са свързани с другата част на полето — Пазарджишко-Пловдивска и Старозагорска Тракия, което дало дълбоко отражение в съдържанието и художествено-поетичната им форма. Преди всичко лиризмът, тъй характерен за среднородопската песен, появила се при строго установен бит и обществено-духовна култура, не може да се отнесе за песните от западните и източните родопски покрайнини. Освен икономическите условия, тук са действували различни по своя характер племенни, езикови и културни фактори върху създаването и оформяването на словесното творчество, преди всичко песента.

Изобщо, равнината на юг от „тракийка Родопа“[1] най-много е възпята от народния творец. Тя действувала като пролетна ласка и е разпалвала поетичното настроение. От нея са почерпани много художествени образи, картини, сравнения. На нея е подчинено идейно-емоционалното съдържание, особено на поминъчните песни в Среднородопието. Повечето от тях са свързани с „увона“. Един по-внимателен поглед ни убеждава, че носителите на тоя вид словесност са предимно ония гурбетчии, които са ходили в Беломорието. Тия песни са влизали в репертоара, а от друга страна — самите гурбетчии са го разширявали и обогатявали. Да вземем за пример призимуването на овцете. Такива обикнати мотиви, като раздялата на овчаря с рожденатa му планина, чувството за преходност на младостта, натрапчивата мисъл за останалите далеч „дребни дечинки“ и „порву любове“, вълнението при мисълта за скорошно завръщане при близки и сбирането на „ситан армаган“, умирането в „равноно поле широко“ и т. н., всичко е свързано с „топлите земи“. Дори най-големият салтанат на овчаря — поставянето на дизиите чанове, пак е ставало при отиване и връщане на стадата от Беломорието. Тогава са създадени и множество обичаи и обреди, в които е отразена като на длан богатата душевност на родопския българин, неговият стремеж да опоетизира всичко, което има допир с неговия живот. Чудно ли е тогава, че на същата тази основа се е родила и песента за Тракия?

[1] Из „Метаморфоза“ от Овидий

СЪДЪРЖАНИЕ

Доцент Ламби Данаилов, Стилиян Нойков — Четническото движение в Тракия в периода 1897—1903 г. 3
Проф. Ив. Дуйчев — От Черномен до Косово поле. Към историята на турското завоевание в Тракия през последните десетилетия на XIX век. . . 73
Проф. П. Топалов — Положението на Западна Тракия през XIX век и българското национално освободително движение. Първи стъпки на работническото движение и засилване влиянието на БКП. 106
Горо Горов — Приносът на източнотракийските преселници от Бургаски район в революционните борби против капитализма и фашизма под ръководството на Българската комунистическа партия. 130
Христо Вакарелски — Тракийско шевично творчество. Дедеагачка шевица 157
Анастас Примовски — Сто години от рождението на Стойо Неделев Шишков, виден изследовател на тракийската област. 179
Т. Браянов — Българи, бежанци от Тракия. Населени места с бежанци от Тракия по окръзи и наименованията на селищата откъдето са дошли бежанците 207
Димитър Карев — Село Балъкьой, Дедеагачко. Историко-географски бележник. 238
Ан. Разбойников — Из борбите на българите в Димотишка епархия за признаване на български църковно-училищни общини и българска народност в Тракия 255
* * * — Турски документи относно демографията, етнографията и историята на Тракия 283

СЪОБЩЕНИЯ, РЕЦЕНЗИИ И НАРОДНО ТВОРЧЕСТВО

Ан. Примовски — Иван Пандалеев Орманджиев. 294
И. Славков — Критични бележки за романа „Хроника на пробуждането“ от Русин Гинев. 304
Петър Родопски — Подвигът на революционера Никола Савов от с. Петково, Ахъчелебийско, Смолянско, Родопския край. 309
Д-р Илия Славков — Животновъдството в село Сачанли, Гюмюрджинско 312
Никола Примовски — Родопската народна песен и Тракия. 328